

«Om denne haves intet mærkværdigt»
En tekst- og kunnskapshistorisk studie av
stavkirkene på 1700- og 1800-tallet

Sine Halkjelsvik Bjordal

Avhandling for graden ph.d.

Institutt for kulturstudier og orientalske språk

Det humanistiske fakultet

Universitetet i Oslo

2020

Det kan nesten sjå ut til at fortida er like levande som notida. Ho nektar å la seg kalle til orden og underkaste seg prestar og profetar av ulike slag som vil fange henne i sinnrike nettverk av omgrep. Ho sprellar framleis.

Andreas Skartveit, «Då steinalderen dukka opp», *Dag og tid*, 16.11.12

Takk!

Det fine med å bruke uendeleg lang tid på å skrive ei avhandling, er at ein då får tid til å møte like uendeleg mange smarte, rause og inspirerande menneske undervegs, menneske som fortener takk for både det eine og det andre og det tredje. (Men det fører også til eit tilsvarande langt forord, som blei på nynorsk, sjølv om resten av avhandlinga er skriven på bokmål.)

Aller først må eg takke Mari Hvattum, den framifrå og inspirerande prosjektleiaren for forskingsprosjektet *The Printed & the Built* ved Arkitektur- og Designhøgskolen i Oslo. Takk for gode tips og nyttige tilbakemeldingar på famlande utkast og for avgjerande litteraturhjelp då eg virra retningslaus rundt i arkitekturteorihistoria. Og ikkje minst takk for at du så tydeleg uttrykte forståing for at det å starte ein ph.d. med ein fire månader gammal baby og ein reisande sambuar ikkje var like lett som eg hadde trudd.

Heilt avgjerande i denne langvarige avhandlingprosessen har også min uforklarleg tolmodige, nokre gongar kanskje litt irriterande, men mest av alt svært forståelsesfulle, kloke, og ganske så uerstattelege rettleiar, Helge Jordheim vore. – Takk for tallause fine og morosame samtalar om både avhandling og alt mogleg anna. Takk for alle gode og dårlege råd, all tida du har brukt, og alle svar på over- og underentusiastiske e-postar. Takk for omsorg og løysingsorientering når ting har stått fast, og for produktive og hyggelege skrivestunder. Takk for det transformerande året på CAS og for at du let meg få vere med i LIFETIMES-prosjektet når *The Printed & the built* i praksis var over. Og ein kjempestor takk for at du, då COVID-19 herja vårt land, inviterte til kontorfellesskap ved spisebordet dykkar i Fossveien, slik at eg kunne sitte der og skrive avhandling, mens både barnehagen og universitetet var stengde. Og takk for at eg fekk fortsette å skrive der, sjølv om både det eine og det andre opna igjen. Ikkje minst takk til Anne, Ansgar og Maria, som syntest det var greitt å ha meg der, midt i kvardagen, frå mars og ut mai. Ein spesiell takk til Anne for entusiasme, oppmuntring og gode tips til korleis (u)balansere mammarolle og avhandlingsskriving.

Takk til Institutt for kulturstudier og orientalske språk med alle dei fine folka i administrasjonen. Særleg takk til Asbjørn Brovold Gabrielsen som kan fikse stort sett alt, og til Kari Andersen som passar så godt på oss stipendiatar.

Takk til heile fagmiljøet på Kulturhistorie og Museologi, der kontordørene alltid står opne og lunsjane varer lenge. Ekstra takk til Brita Brenna og Anne Eriksen som har lese uferdige kapittelutkast og fortalt meg at «hva er det egentlig du vil?», og «dette kan du ikke skrive!», og som alltid ivrig har diskutert merkverdige ting når eg har forstyrra dei på kontoret.

Ein kjempestor takk til den beste stipendiatgruppa: Ina Louise S. Stovner, Janne Werner Olsrud, Joanna Iranowska, Thea Aarbakke, Morgaine Wood, Laura op de Beke, Emil Flatø, Liisa-Rávná Finbog og Karoline Heien, som har gjort at eg alltid har sett fram til å komme på jobb. Ein spesiell takk til Hannah Kristine Lunde for nyttige kommentarar til midtvegsteksten min, og for viktige klage- og andre kaffiar. Til Åmund Norum Resløyken for alle ANT-diskusjonar og for godt draug- og nissesamarbeid. Til Stine Alling Jacobsen for perspektivutviding og fantastiske framtidsplanar som no snart kan bli realisert. Til Bergsveinn Þórsson for uvurderleg prat i gangen og i Messenger på jamn basis, og til Anna Sigríður Halldórsdóttir fordi du er det fantastiske mennesket du er. Og ikkje minst: Uendeleg stor takk til Leonoor Zuiderveen Borgesius for alt mogleg rart og for at du alltid er der. Ekstra-takk til dei som las korrektur på kvart sitt (lange) kapittel midt i juli: Emil, Åmund og Hannah. Takk til heile *Printed & the Built*-gruppa, som har kome med gode innspel og litteraturtips, særleg i startfasen av prosjektet mitt, og som har lært meg så mykje om ting eg ikkje kunne noko om. Særleg takk til den kunnskapsrike stipendiatgruppa ved AHO: Iver Tangen Stensrud, Mathilde Dahl, Mathilde Sprovin, Guttorm Ruud og Eirik Arff Gulseth Bøhn for lærerike leseseminar og diskusjonar om både kunsthistorie og 1800-tallets Noreg. Takk også til stipendiatane Susann Holmberg, Linn Willetts Borgen og Jason Falkenburg for nyttige samtalar om kunnskapshistorie og stavkyrkjer i ulike former. Og takk til alle i LIFETIMES-prosjektet for alltid givande sosialisering og for å gi meg nye perspektiv på så mangt.

Takk til Rune Slagstad for lesing av og nyttige kommentarar til eit forferdeleg og uferdig midtvegsevalueringsskiss. Takk til Mattias Bäckström for engasjerte samtalar og for deling av litteratur om kyrkjer og anna. Og så skulle eg så inderleg gjerne ha takka umistelege Erling Sandmo, som alltid like entusiastisk svara på mine masete spørsmål om kva kunnskapshistorie og kulturhistorie *eigentleg er*, med den typen spørsmål som gjorde at eg fann eigne svar.

Ein ordentleg stor takk til Ernst Bjerke ved Oslo Katedralskoles gamle bibliotek for tilgang til kjelder og litteratur, lærerike samtalar, hjelp til å tyde uforståelege underskrifter, og for ekspresslevering av bilde av diverse artiklar i *Skilling-Magazin* då eg satt i innspurten.

Takk til Fortidsminneforeningen sentralt som let meg sitte fleire dagar i arkivet både oppe og nede, og for hyggelege lunsjpausar i dei fine lokala i Dronningens gate. Takk til stavkyrkjeeksperterane Leif Anker og Sjur Mehlum hos Riksantikvaren som peika meg i riktige retningar heilt i starten. Takk også til alle dei fantastiske og engasjerte menneska som jobbar rundt omkring på større eller mindre

arkiv, bibliotek og museum her i landet, som alltid like hjelpsam har skanna, tatt bilder og sendt materiale eg har spurt etter, eller som har latt meg utforske uordna arkiv.

Takk til forskargruppa for tekst og retorikk ved Institutt for lingvistiske og nordiske studier, som har latt meg få vere med der, sjølv om eg prøver å gjere kulturhistorikar av meg. Stor takk til alltid engasjerte Kjell Lars Berge, som raust deler av sin faglege kunnskap, og som var den som fekk meg til å søke denne ph.d-stillinga. Også stor takk til Johan Tønnesson for fine og lærerike samtaler gjennom fleire år, og ikkje minst: Takk for at du alltid gir meg trua på meg sjølv.

Takk til dei beste vennane som alltid veit råd: Klara Furuberg, Anne Raaum Christensen og Ida Jackson. Og til Jan Grue for mange år med gode akademia-tips og gøye ting.

Takk til dei finaste svigerforeldra, Ketil og Ann, som har vore saman med Aleksander og ungane både her og der og andre stader, mens eg har fått tid til å skrive, og som ikkje minst trådde til med hjelp til alt mogleg då vi fann ut at det var lurt å kjøpe nytt hus og selje leilegheit seks veker før eg skulle levere avhandling.

Takk til storesøster Anveig for moralsk støtte og mange hyggelege telefonsamtaler, og til storebror Torleif for faglege diskusjonar og gode råd. Takk også til tantebarn Hanne for uvurderleg lån av hybel på Bjølsen dei siste månadene før innlevering. Takk til mamma som alltid er støttande og oppmuntrande, og som alltid seier ja når vi ber om hjelp til barnepass eller anna – og for grundig korrekturlesing. Og takk til pappa som har lært meg at leksikon *nesten* alltid har svaret, men at det uansett er spørsmåla som er avgjerande, og som i vekentlege telefonsamtalar har gitt meg stadig nye perspektiv på både stavkyrkjer og anna.

Takk til store, lille Askild, og lille, store Eivind. To små virvelvindar som røsker opp og gjer alt uforutsigbart, men også alt verdt det. Til Askild som stadig minner meg på at det gjeld å ALDRI GI SEG. Til Eivind som har ei eiga evne til å seie «Mamma! Jeg elsker deg!» når eg treng det som mest, og som har lært meg så mykje om dei viktige tinga. Universet, for eksempel. Og sist, men likevel aller størst: Takk til verdas beste Aleksander Wang-Hansen, som har halde ut og halde alt saman, særleg dei mange siste månadene – midt i koronakrise og stengde barnehagar, med leilegheitssal på toppen av det heile. Takk for at du alltid blir glad når eg er glad, og for at du aldri blir sur når eg er sur. Jammen kom vi i mål, *Team Bjordal-Wang-Hansen* – eller «Gutta boys og Jenta girls», som Eivind kalte oss ei stund (heilt til han, riktignok skeptisk, godtok min insisterande påstand om at eg faktisk er ein av gutta). No skal det bli andre tider.

Innholdsfortegnelse

1. Innledning	12
1.1. Bakgrunn	13
1.1.1. Hva er en stavkirke?	13
1.1.2. «Den dybe og utrættelige Granskeraand»: om tekst- og kunnskapshistorie	16
1.1.3. Veien til forskningsspørsmålene	19
1.1.4. Nasjonalromantikk og historieforståelser	24
1.2. Avhandlingens hovedmål og struktur	25
1.3. Forskningshistorie/annen relevant litteratur	27
1.4. Kilder, materiale, av- og begrensninger	29
1.5. Teoretisk utgangspunkt: Kunnskap, tekst, historie	31
1.5.1. Å «bemærke og fortelle» – Reiser i tekstlandskap	31
1.5.2. Hvorfor kunnskap og tekst?	31
1.5.3. Hva er kunnskapshistorie?	33
1.5.4. Kunnskapsprosjekter og kunnskapssirkulasjon	35
1.5.5. Kunnskap og/i tekst og historie	37
1.6. Å lese nøyaktig: Nærlesning og kontekstualisering	43
1.7. Det bevegende og det bevegelige	44
2. Topografi og naturhistorie: Stavkirker registreres	45
2.1. Innledning	45
2.2. Kunnskap til Kanselliet i København	47
2.3. Kirker: merkverdige og tilvirkede	55
2.4. «Ved Siun eller Hørelse og nøye Prøvelse»	58
2.5. Hans Strøm og stavkirkene	67
2.6. Andre topografiske tekster og stavkirkene	70
2.7. Vedkommende «den Norske Historie, eller vore Old-Sager og andre saadanne ting»	78
2.8. (A)historiske stavkirker?	87
2.9. <i>Topographisk Journal</i> igjen	89
3. Samlinger, historie, monumenter og bygningskunst	91
3.1. Innledning: En kirke i «gammel tydsk stiiil»	91
3.2. Hele Norge samler/-s	99
3.2.1. Selskabet for Norges Vel	99
3.2.2. Antiquitets-Commissionen 1811	101

3.2.3.	Andre (inn)samlinger	107
3.2.4.	Minnesmerker og monumenter – tekster, ting og stavkirker?.....	110
3.2.5.	Det som «endnu» finnes.....	114
3.2.6.	Nyerup og de catholske Kirkerne.....	116
3.3.	Stavkirker og andre kirker i topografiske og historisk-antikvariske tekster.....	122
3.3.1.	Kjøpmann Blom og det historisk-antikvariske	122
3.3.2.	Biskop Neumann: «Man træder saa at sige paa Historie»	128
3.3.3.	Statistiker Kraft og Norgesbeskrivelsen.....	133
3.3.4.	Prost Bøyesen og naturkreftene	137
3.3.5.	Kunstnerne kommer	141
3.3.6.	Topografi og arkitektur	151
3.4.	Et vidunder av Middelalderens smak?	153
3.4.1.	Kirker i tre og kirker i stein.....	153
3.4.2.	Neumann og Goethe.....	156
3.5.	Stilbevegelser	158
3.6.	«Har ikke Scandinavien en egen eiendommelig Bygningsmaade?».....	160
3.7.	Neumann og Borgund igjen.....	166
3.8.	Tilbake til Samlinger	168
4.	Stavkirker i verden og verden i stavkirkene.....	171
4.1.	Innledning: <i>The illustrated handbook of architecture</i>	171
4.2.	<i>Denkmale</i> – bakgrunn.....	175
4.2.1.	J.C. Dahl og <i>Denkmale</i>	175
4.2.2.	Hvilke planer hadde Dahl?.....	177
4.2.3.	«Bidrag til Granskninger over Norges Fortids Bygninger» – Dahls notater	181
4.2.4.	Faye og kirkene	187
4.3.	<i>Denkmale</i> slik den ble	195
4.3.1.	<i>Denkmale</i> – teksten	195
4.3.2.	<i>Denkmale</i> – plansjene	205
4.3.3.	Hva var det Dahl så, som ingen andre hadde sett?.....	208
4.4.	Stavkirkenes vei ut i Europa.....	210
4.4.1.	Utenlandske anmeldelser: Kugler, Rumohr, Pierre-Victor	210
4.4.2.	Utenlandske anvendelser: Kunsthåndbøker og arkitekturhistorier	220
4.4.3.	Andre sirkulerende kirker	226
4.5.	Denkmale i Norge.....	230

4.5.1.	Laber interesse?.....	230
4.5.2.	Flere typer kunnskap i sving	231
4.5.3.	Dahl om norske forhold	235
4.6.	Om gamle og nye kirker	236
4.6.1.	Kirkene der de stod og lenge hadde stått	236
4.6.2.	Kirkebygging på landet i Norge: Linstows plansjeverk.....	237
4.7.	Tilbake til Fergusson: Fra Handbook til History.....	245
5.	Fortidsminneforeningens stavkirkekunnskap og stavkirkenes liv i offentligheten.....	249
5.1.	Introduksjon: Minnesmerker av middelalderens kunst	249
5.1.1.	Kugler igjen.....	249
5.1.2.	«Hvad De saa heldig har begyndt...»	250
5.2.	Fortidsminneforeningen - «En Forening for Kunst- og Fortids-Levninger»?.....	257
5.2.1.	Fortidsminneforeningen og J.C. Dahl	257
5.2.2.	Foreningen og formålsparagrafen	258
5.2.3.	Keyzers Indbydelse: Kunst og nasjon?	264
5.2.4.	Dahl og «et Selskab til Opbevarelse af Byzantinske og Gothiske Bygningsfragmenter» 267	
5.2.5.	Kunstnerne og historikerne – kunsten og vitenskapen.....	273
5.2.6.	Keyser og historien	274
5.3.	Fortidsminneforeningen og kunsten	277
5.3.1.	Tidemand og Tegneskolen	277
5.3.2.	Nasjonens kunstfrembringelser og dens åndelige liv.....	279
5.3.3.	Det gotiske – nok en gang.....	280
5.3.4.	Tidemand: «Blot det ei kom for silde!»	281
5.3.5.	Kunnskap, kunst, historie og Fortidsminneforeningen som arena.....	285
5.3.6.	I midten av alt dette står stavkirkene.....	287
5.4.	Stavkirkekunnskap til Fortidsminneforeningen	289
5.4.1.	Hele Norge samler fremdeles.....	289
5.4.2.	Faye, Mansbach, Flood og Wolff.....	291
5.5.	«... at opspore, undersøge...»: Flintoe, Frich, Konow, Nicolaysen	294
5.5.1.	Flintoes og Frichs «Bemærkninger»	294
5.5.2.	Konows reise	296
5.5.3.	Nicolaysen (og Konow og Hartmann)	299
5.5.4.	«[E]t foretagende af en ganske særdeles Betydning»: Heddal stavkirke restaureres... 303	

5.5.5.	Arkitektene kommer.....	306
5.6.	«... vedligeholde norske Fortidsmindesmærker...».....	310
5.7.	«...at erholde bedre tegninger til nye Kirkebygninger, end dem der nu følges...»	313
5.7.1.	Grosch, Schirmer og Christie.....	313
5.7.2.	Nicolaysen og Tidemand: «Steenbygninger, Træbygninger, Modelkirkene»	316
5.7.3.	Treskurd og kunsthåndverk.....	323
5.8.	«...gjøre disse Gjenstande bekjendte for Almenheden ved Afbildninger og Beskrivelser».....	325
5.8.1.	Egne publikasjoner.....	325
5.8.2.	Fortidsminneforeningen andre steder.....	328
5.8.3.	Kunsthistoriekunnskap i bevegelse	331
5.8.4.	Stavkirkenes «sande skikkelse»	332
5.9.	«Et aandelig veinet» – stavkirker i offentligheten.....	334
5.9.1.	På det inderligste sammenvovet med bygden og dens folk	334
5.9.2.	Avisartikler og debatter.....	337
5.9.3.	Dikt og slikt.....	344
5.9.4.	Skolebøker og historieverk	347
5.9.5.	Plansjeverk og illustrerte magasiner	348
5.9.6.	The land of the midnight sun – suvenirer og utstillinger	358
5.9.7.	Stavkirker i og ute av synk?	362
5.10.	Det vi har sett.....	364
6.	Konklusjon: «– Det er de norske stavkirker!»	367
6.1.	Stillstand?	367
6.2.	Konkluderende ord om kunnskap, tekst, tid – og stavkirker!.....	374
	English summary.....	377
	Kilder og litteratur.....	379
	Bibliografi	379
	Oppslagsverker og ordbøker	401
	Tidsskrifter og magasiner.....	401
	Aviser	402
	Arkiver	403
	Digitale samlinger av publisert materiale	405
	Liste over illustrasjoner.....	407

1. Innledning

1.1. Bakgrunn

1.1.1. Hva er en stavkirke?

En stavkirke er en kirke i tre konstruert på en spesiell måte. I sin enkleste form består konstruksjonen av et rammebygg av vannrette og loddrette bærende elementer, hvor de såkalte *veggsvillene* eller *syllstokkene* utgjør en nedre, vannrett ramme. Disse svillene er entet *laftet* sammen med *hjørnestavene*, som da er *tredd over laftet*, eller de er *tappet*¹ inn i spor i hjørnestavene og festet med trenagler. Under veggsvillene ligger en steinfylling som gjør at svillene ikke ligger rett på bakken. Den øvre rammen utgjøres av såkalte *stavlegjer* som ligger og hviler i spor i toppen av hjørnestavene. Veggene består av stående planker, også kalt *tiler*, som felles i hverandre med *not* og *fjær*: hver tile har på den ene siden et spor (not) og på den andre siden en tilsvarende utstikker (fjær), slik at disse på samstående tiler passer i hverandre. Tilene er så tappet inn i noter i stavlegjer og veggsviller. I mange stavkirker finner man også sperretak med gavlplanker som er felt sammen med not og fjær og med not i sperrene. (Anker 2016a:17.)

En stavkirke er altså en kirke i stavkonstruksjon. Men en stavkirke er selvfølgelig også så mye mer. På Riksantikvariatets nettsider kan vi i dag blant annet lese følgende:

Stavkirkene regnes sammen med vikingskipene som Norges viktigste bidrag til verdenskulturarven. De er landets eldste, stående bevarte trebygninger og blant de eldste bevarte stående trekonstruksjoner i verden. Stavkirkene er de ypperste bevarte byggverkene i tre som er skapt i vår kulturkrets i middelalderen. Kirkene er også verdifulle elementer i kulturlandskapet. (Riksantikvaren 2020.)

Som «kulturminner som vekker både glede og undring» (ibid.), tiltrekker de seg hvert år dessuten en mengde turister både fra innland og utland. Samtidig er mange av de 28 gjenværende kirkene også fremdeles i bruk som meningskirker, og dermed samlingspunkter for de som bor i bygda. I tillegg er stavkirkene ikke minst noe håndfast og materielt – de «både lukter og bråker», som stavkirkeekspert Leif Anker skriver:

¹ *Det Norske Akademis ordbok* beskriver 'tappe' (i snekkersammenheng) som følger: «føye sammen (to arbeidsstykker) ved at man på et arbeidsstykke skjærer eller dreier til en (firkantet, rund) tapp som stemmes inn i et tilsvarende hull i et annet arbeidsstykke», s.v. 'tappe', betydning 4.

(...) den umiskjennelige eimen av tjære river i nesa. På innsiden blander den seg med en duft av gammelt treverk. Knirkende dører og golvplanker røper de besøkendes ankomst. Her trer ingen jordiske ubemerket inn. Skiftende vindkast kan få hele bygningen til å knake (...) Stokker og bjelker gnurer og jenker seg i sammenføyningene før de på nytt faller til ro. (Anker 2005:9.)

Slike levende bygninger fra middelalderen er det verken lett eller billig å ta vare på. Dette gjør at stavkirkene også blir del av politiske prosesser. I 2001 startet Riksantikvaren det såkalte bevaringsprogrammet for stavkirkene – ett av ti program som har som hovedformål å sikre og gjøre i stand kulturminner av ulik art. I 2015 var alle Norges stavkirker ferdig restaurert, noe som innebærer at alle de 28 stavkirkene er blitt satt i stand slik de i dag fremstår, uten noen form for tilbakeføring til tidlige perioder. Til sammen er det i løpet av de femten årene stavkirkeprogrammet har vært virksomt, blitt brukt 130 millioner kroner på disse restaureringene.² Og det er få som ikke er enig i at det er viktig å ta vare på disse nesten 1000 år gamle trekirkene – de er tross alt en «spesielt verdifull del av bygningssarven vår» (Riksantikvaren 2019).

Men sånn har det ikke alltid vært, og for mange vil det være kjent at stavkirkene på 1800-tallet gjennomgikk det vi kan kalle både en «musealiserings-» og en «nasjonaliseringsprosess». Kirkene gikk fra i mange tilfeller å være falleferdige, trekkfulle, alt for små lokale gamle kirker av tre, til å bli nettopp verdifulle historiske og nasjonale monumenter og eksempler på en unik type bygningskunst i Europa. Det vil si, noen av dem. Svært mange stavkirker ble også ødelagt, enten av vær, vind, lyn, brann, eller fordi nye kirker skulle bygges. Den typiske fremstillingen av stavkirkenes kulturhistorie på 1800-tallet fokuserer derfor gjerne på en slags fornuftens gradvise seier over uforstand, på maleren J.C. Dahls og Foreningen til Norske Fortidsmindemerkens Bevarings arbeid (heretter bare Fortidsminneforeningen), og på et stadig mer institusjonalisert fortidsminnevern (se for eksempel Nicolaysen 1894; Brøgger 1914; Aubert 1920; Fett 1943; Christie 1978; Christensen 2011). Og dette er selvfølgelig en viktig del av stavkirkenes historie – historien om hvordan de ble bevart som de monumentene vi ser dem som i dag.

Men dette er også en historie som gjerne er blitt skrevet med dagens forståelse av stavkirkene som utgangspunkt: Stavkirkene som *kulturminner*, som nå dessuten er beskyttet ved lov. I *Lov om kulturminner* 9. juni 1978, §2 første ledd, kan vi lese: «Med kulturminner menes alle spor etter

² Les om Riksantikvarens bevaringsprogram på <http://www.riksantikvaren.no/Prosjekter/Bevaringsprogramma> (lest: 07.07.2020). Rapporter fra alle stavkirkerestaureringene finnes dessuten på <https://ra.brage.unit.no/ra-xmlui/handle/11250/176302?locale-attribute=no> (lest: 07.07.2020).

menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til.» I samme paragraf, fjerde ledd, står det at det etter loven er «kulturhistorisk eller arkitektonisk verdifulle kulturminner og kulturmiljøer som kan vernes. Ved vurdering av verneverdier kan det i tillegg legges vekt på viktige naturverdier knyttet til kulturminnene». En hel del kulturminner er i dag automatisk fredet, for eksempel «kirker, hus og byggverk av alle slag, og rester eller deler av dem» fra før 1537.³ Dette gjelder da for eksempel stavkirkene. Som vi ser av loven er det kulturhistorisk eller arkitektonisk verdifulle spor etter menneskelig virksomhet som faller inn under loven. Stavkirkene som kulturminner er på flere måter *verdifulle*.

Når jeg her sier at historien om stavkirkene er blitt skrevet med dagens forståelse av stavkirkene som utgangspunkt, mener jeg at fremstillingen ofte har en nærmest teleologisk form – det kan nesten virke som om stavkirkene har ligget der i 700–800 år og bare ventet på å bli oppdaget som det de «egentlig er», eventuelt «skulle bli» – viktige, verneverdige monumenter. De historiske fremstillingene av hvordan stavkirkene «oppdages» på 1800-tallet fokuserer nemlig ofte på for eksempel tidlige tilfeller av tenkemåter som ligner våre egne, eller man legger vekt på at noen mennesker var «forut for sin tid». Eventuelt fokuserer man på hvordan visse aktører «tok feil» i sine antagelser om stavkirkene, eller hvordan «betingelserne for et fruktbart studium av vore fortidsminder» ennå ikke «var tilstede» (Lexow 1920:207). Selv om 1800-tallets aktører slett ikke brukte begrepet *kulturminne*, eller eksplisitt diskuterte det vi i dag kaller *verneverdier*,⁴ forstår man disse aktørene som forløpere.

Harry Fett, som i realiteten var Norges første Riksantikvar fra 1912 til 1946, har i sitt jubileumsskrift til Fortidsminneforeningens 100-årsjubileum beskrevet en del av vanskelighetene 1800-tallets aktører møtte i arbeidet med å få vernet for eksempel stavkirkene. Han beskriver blant annet «presset av nye oppgaver, det store, vanskelig administrerte land, en villedet opinion som ytret sig i et alment kulturbarbari med selvgod ødeleggelse av aldersverdier». Og «[m]an har imellem en følelse av ensom kamp mot nasjonal uforstand, og dette i en sterkt nasjonalistisk tidsalder». (Fett 1943:19). Med den forståelsen av stavkirkene de fleste har i dag, er det mye av det som ble gjort på 1800-tallet som kan virke uforståelig og «uopplyst», både når det gjelder for eksempel riving av kirker, og når det gjelder datidens forståelser av stavkirkene. Men var det virkelig i hovedsak *kulturbarbari* og *nasjonal uforstand* som preget stavkirkenes historie på 1800-tallet? Hva skjer om vi prøver å forstå det som

³ Lov om kulturminner 1978, § 4 bokstav a.

⁴ Se Myklebust (1981, 2014:23–26) for mer om verneverdier.

skjedde med stavkirkene på denne tiden med et annet utgangspunkt enn bare vårt eget kulturminnesyn? Hva kan vi da få øye på?

1.1.2. «Den dybe og utrættelige Granskeraand»: om tekst- og kunnskapshistorie

På kirkegården utenfor Hedalen stavkirke står en gravstein med følgende innskrifsjon:

Her hviler Student Niels H. TRØNNES / Fød i Storelvedalen den 1ste Juli 1821
død i Hedalen paa en videnskabelig Vandring den 22 Juni 1851 / Hans dybe og
utrættelige Granskeraand havde vakt Haab om en for fædrelandet betydningsfuld
Virksomhed.⁵

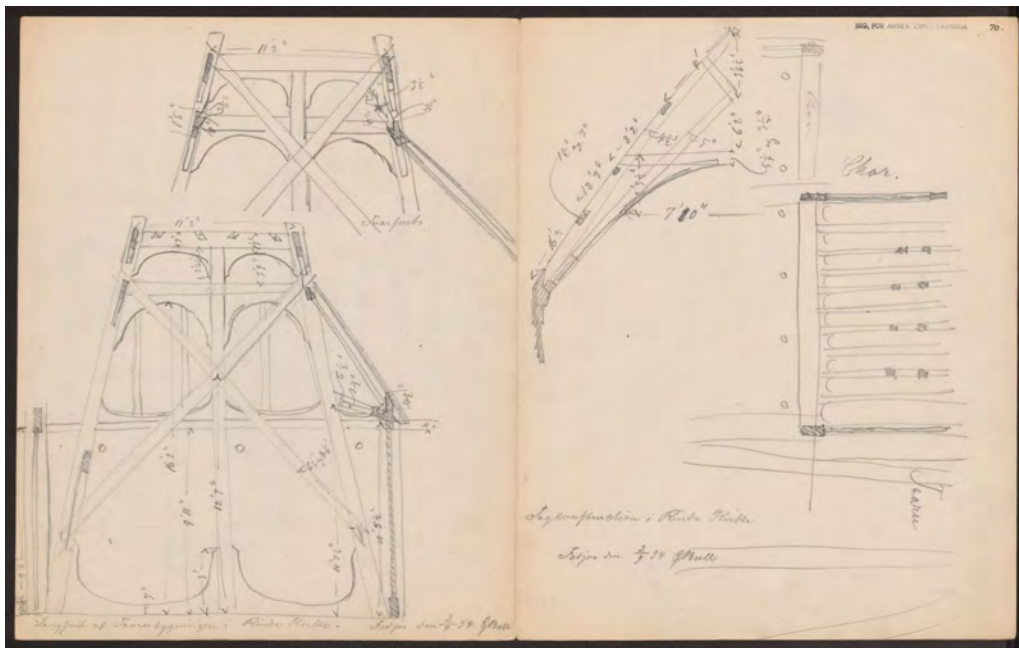
Denne avhandlingen skal på ingen måte handle om stakkars student Trønnes, folkeminnesamleren og språkmannen – selv om han ligger gravlagt utenfor en stavkirke. Det denne avhandlingen skal handle om, eller ta utgangspunkt i, er derimot den *granskerånd*, som Trønnes her eksemplifiserer, det vil si den mer generelle dype og utrettelige jakten på *kunnskap* i Norge på det lange 1800-tallet, og da mer konkret jakten på kunnskap om stavkirker. For i stedet for å studere stavkirkenes historie på 1800-tallet kun med dagens kulturminnevernforståelse som rammeverk og utsiktspunkt – selv om dette er den perioden stavkirkene på mange måter nettopp blir det vi i dag kaller kulturminner og etter hvert nasjonale symboler – skal jeg her forsøke å forstå hva som skjedde med stavkirkene i et litt annet perspektiv: Dette er en *kunnskapshistorisk* avhandling. Men dette er også en *teksthistorisk* avhandling om stavkirkene. Den kunnskapshistorien om stavkirkene som jeg her presenterer, er først og fremst den som kommer tilsyne gjennom en hel rekke (i større og mindre grad) sirkulerende tekster på 1700- og 1800-tallet. I teorikapittelet under skal jeg diskutere nærmere hva en slik teksthistorisk kunnskapshistorie (eller kunnskapshistorisk teksthistorie) kan være, men kort fortalt innebærer et *kunnskapshistorisk* perspektiv, mener jeg, både en bred forståelse av hvilken kunnskap som er verdt å studere og et syn på kunnskap som noe som virker i historien – og som historien virker på. Like kort fortalt betyr et *teksthistorisk* perspektiv å forstå alle tekster som begivenheter, altså som noe som *inntreffer* i historien, som Jordheim (2002:127) sier det i sin lesning av Michel Foucault som filolog.⁶ Det vil med andre ord si også å forstå enhver tekst som historisk i dobbelt forstand: teksten griper inn i historien, men historien griper også inn i teksten (jmfør det metodiske og teoretiske prosjektet som presenteres i Asdal et al. 2008).

⁵ Sett av avhandlingsforfatteren selv.

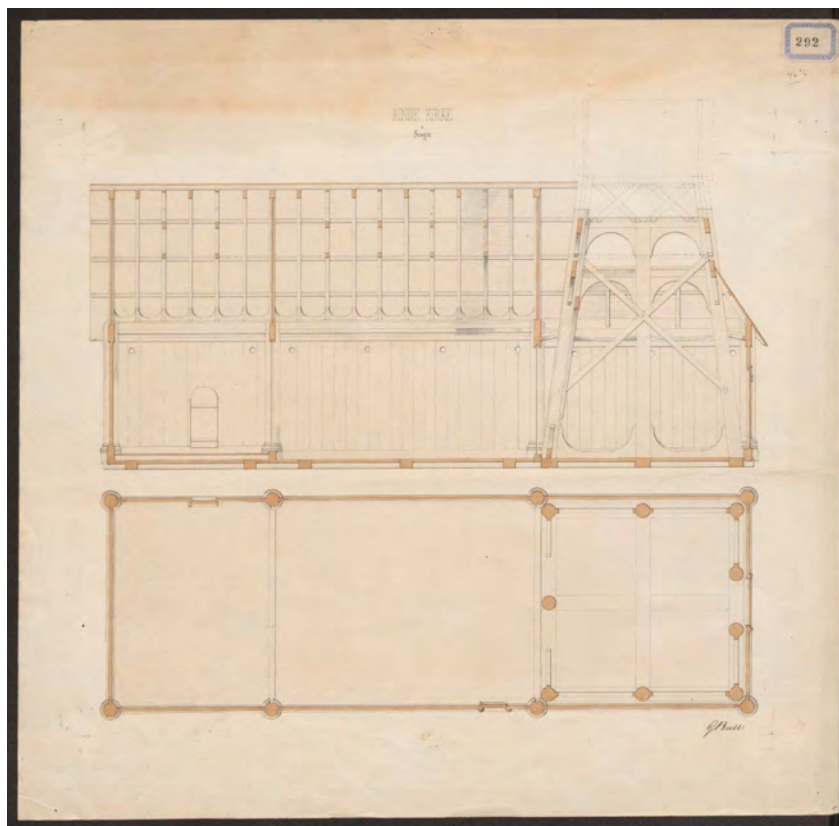
⁶ Se også Jordheim (2001:180–209).

Det å studere stavkirkenes kunnskapshistorie slik den materialiserer seg i tekst, handler derfor ikke bare om å skrive en historie om sirkulerende stavkirkepåstander som stemmer mer eller mindre overens med det vi vet om stavkirkene i dag. Det handler om å skrive en historie hvor man studerer kunnskap som tekstbegivenheter både på kunnskapens og tekstenes egne premisser. Det gjør man ved å forsøke å forstå kunnskapen i en videre både tekst- og kunnskapshistorisk sammenheng. Men fordi både kunnskapen og tekstene virker i verden, og den verdenen jeg her er interessert i er stavkirker, handler det samtidig om også å skrive en historie om hva ulike typer kunnskap, gjennom tekst, gjør med stavkirkene.

Det er likevel slett ikke slik at historien om J.C. Dahl og Fortidsminneforeningen, om bevaring, restaurering, oppmåling og flytting av stavkirker på museum ikke er viktig og interessant med denne tilnærmingen til materialet. Tvert imot hører dette i høyeste grad hjemme i en tekstlig kunnskapshistorie om stavkirkene. Men samtidig er det også så mye *mer* som hører hjemme her. Stavkirkene inngikk i en rekke kunnskapsprosjekter. De ble forstått i større kulturelle kontekster som gav både kunnskapen om dem, kunnskapsproduksjonen og eventuelt formidlingen av kunnskapen om dem mening. Men de ulike kunnskapsprosjektene stavkirkene ble del av, hadde ikke nødvendigvis samme mål, retning, mening. I denne avhandlingen blir det som nå regnes som 1800-tallets forhistorie til det vi i dag kjenner som et institusjonalisert fortidsminnevern, heller forstått som del av en mer generell kunnskapshistorie, og ikke som et eget, avgrenset felt alltid på vei mot et veldefinert mål.

Ill. 1 Georg Andreas Bull, Tårnbygning og takkonstruksjon i Rinde kirke i Sogn, 1854. Fortidsminneforeningens tegningsarkiv. Riksantikvaren.

Ill. 2 Georg Andreas Bull, Rinde kirke i Sogn, 1854. Fortidsminneforeningens tegningsarkiv. Riksantikvaren.

1.1.3. *Veien til forskningsspørsmålene*

Selv om jeg nå nettopp kanskje fremstilte det slik, er denne avhandlingen på ingen måte et resultat av et velformulert og presist forskningsspørsmål som har geleidet meg gjennom et på forhånd noenlunde bestemt materiale. Det at en forskningsprosess går i sirkler mellom spørsmål, materiale, teori, generaliseringer, nytt materiale, ny teori, nye spørsmål og så videre, er selvfølgelig kjent for enhver som har gjort noen form for forskning. Jeg startet selvsagt også med et utgangspunkt, ettersom dette prosjektet har vært del av det større forskningsprosjektet *The Printed and the Built. Architecture and public debate in modern Europe*, lokalisert ved Arkitektur- og Designhøgskolen i Oslo.⁷ Formålet med dette overordnede prosjektet var å studere forholdet mellom «the built environment and print culture in 19th century and early 20th century Europe», som det stod i prosjektbeskrivelsen.⁸ Innenfor prosjektet var det to hovedtemaer: a) *Printed practice*, med fokus på hvordan nye trykkemuligheter og en ny type offentlighet førte til nye måter å forstå og diskutere arkitektur på. Og b) *Preserved in print*, hvor målet var å se nærmere på hvordan det å studere fortidsminner på trykk i ulike typer illustrerte utgivelser, kunne åpne opp for nye og interessante spørsmål om forholdet mellom materialitet og tekst, varighet og forgjengelighet, kopi og original: «If one studies architecture in print one soon discovers that these texts and images are not mere representations, but presentations in their own right, active and effective ‘originals’ that are themselves copied, collected, reproduced and circulated.»⁹ Opprinnelig hadde jeg da også tenkt å studere hvordan fortidsminner på trykk ble brukt av Fortidsminneforeningen i deres arbeid med middelalderbygninger, særlig i sammenheng med foreningens opplysningsarbeid i offentligheten, men også når det gjaldt faktisk bevaring.

Noe av det første som skjedde etter at jeg startet å jobbe med oppgaven, var at jeg fikk digital tilgang til Fortidsminneforeningens og Riksantikvarens unike tegningsarkiv. Dette er en samling av tegninger av historiske bygninger 1820–2007, og samlingen er i dag en del av Norges dokumentarv. Dette er den norske delen av UNESCOs *Memory of the World*-register.¹⁰ Tegningssamlingen består av originale arkitekttegninger og oppmålingstegninger av en rekke ulike typer bygninger, blant annet mange stavkirker – også stavkirker som i dag er revet. Det som raskt fanget interessen min, var nettopp de mange stavkirketegningene fra 1800-tallet. Mange av dem var forseggjorte

⁷ Se <https://theprintedandthebuilt.wordpress.com/> (lest 07.06.2020). Se også Hvattum og Hultzsich (2018).

⁸ Se også <http://occas.aho.no/projects/the-printed-and-the-built/> (lest 20.06.2020).

⁹ Upublisert prosjektbeskrivelse, *The printed and the built. Architecture and public debate in modern Europe*. Tilgjengelig her: https://www.hf.uio.no/ikos/personer/vit/kulturhistorie-og-museologi/fast/helgejo/the-printed-and-the-built_prosjektbeskrivelse.pdf (lest 07.07.2020).

¹⁰ Se <https://www.kulturradet.no/norges-dokumentarv> (lest 20.06.2020).

oppmålingstegninger trykket på plansjer, andre var mer kunstneriske representasjoner, og atter andre igjen var mer eller mindre raske skisser over kirker og enkelte bygningsfragmenter. Grunnen til at jeg fant dem fascinerende, var først og fremst at jeg ikke forstod dem – hva betød egentlig disse forskjellige representasjonene av stavkirker? Hva var det de skulle med disse tegningene?

Fordi disse mange og mangfoldige stavkirketegningene interesserte meg, begynte jeg etter hvert å konsentrere meg mer om disse bygningene. Jeg fikk dessuten tilgang til Riksantikvarens fotosamling, som også inneholder et rikt materiale fra 1800-tallet. Det jeg blant annet kom over der, var to bilder av det som viste seg å være den samme stavkirken, Hopperstad, tatt med noen få års mellomrom (ill. 3–4.) Dette gjorde meg enda mer interessert i stavkirkene som byggverk. – Var den plankebygningen en stavkirke? Hadde alle stavkirker sett sånn ut? Og hva da med alle tegningene i arkivet? Hva var forholdet mellom disse og de faktiske stavkirkene der ute? Hvordan ble plankebygningen til noe helt annet?

For å finne ut mer om dette, måtte jeg lese mer både om Fortidsminneforeningen og om fortidsminnevernets historie i Norge, og jeg tok turen til Fortidsminneforeningens arkiv i Dronningens gate. Det som møtte meg i *litteraturen*, var i stor grad en fortelling om, som sagt, «ensom kamp mot nasjonal uforstand» (Fett 1943:19). Og særlig spilte J.C. Dahl en viktig rolle, sammen med den alltid forklarende «nasjonalromantikken». Senere har jeg lest mer komplekse og problematiserende arbeider om temaet (Wexelsen 1973; Myklebust 1993; Lidén 2005), men hovedfortellingen om stavkirkene kretser likevel rundt særlig to ting: Hvordan de ble oppdaget som verneverdige av Dahl, og hvordan en del av dem endelig med Fortidsminneforeningen faktisk ble bevart. Men jo mer jeg tråklet meg gjennom til tider nærmest uleselig gotisk håndskrift i foreningens *arkiv* (og senere andre arkiver), og jo mer jeg studerte ulike oppmålingstegninger og andre visuelle representasjoner av stavkirkene, jo større avvik syntes jeg det var mellom det materialet jeg fant, og den nasjonalt orienterte bevaringshistorien om stavkirkene som jeg hadde lest i mye av sekundærlitteraturen. Jeg jobbet meg også gjennom en stor mengde avisartikler, bøker, plansjeverk og annet publisert materiale. Både her og i arkivmaterialet fant jeg en hel del som heller ikke passet inn i den rammen jeg hadde satt for mitt eget prosjekt. Stadig oftere stilte jeg meg selv spørsmål som: Men hva *er* dette for en slags tekst? Hva betyr egentlig det denne Neumann har skrevet her, allerede i 1824? Hvorfor ser Borgund kirke ulik ut på disse to tegningene fra samme år, og hvorfor ser Borgund kirke *lik* ut på disse to tegningene fra helt forskjellige år? Hvorfor tenker de at akkurat *dette* er nyttige opplysninger om denne stavkirken? Har jeg ikke lest dette før et sted? – og så videre.

Ill. 3 Hopperstad stavkirke ca. 1885. Fotograf ukjent. Riksantikvaren.

Ill. 4 Hopperstad stavkirke ca. 1891. Fotograf ukjent. Riksantikvaren.

Slike spørsmål fikk meg til å se på materialet knyttet til stavkirkene på en ny måte, og stadig vekk kom jeg tilbake til dette spørsmålet: *Hvordan ble stavkirkene det de ble?* Og slik var det jeg endte opp med å skjønne dette: at en viktig del av stavkirkenes historie handler om kunnskap – nyttig kunnskap, mangel på kunnskap, produksjon av kunnskap, sirkulasjon av kunnskap, bruk av kunnskap – i spesifikke historiske sammenhenger. Stavkirkenes historie er også en kunnskapshistorie. I tillegg ble det opplagt for meg at en slik kunnskapshistorie i stor grad handler om tekst og trykk. Selvsagt er stavkirkene kunnskapsobjekter på mange forskjellige måter, ikke minst materielt. Det har de vært siden de ble påtenkt for mange hundre år siden. Men den type kunnskap jeg først og fremst ble interessert i for stavkirkenes del, var den som ble produsert og i større eller mindre grad sirkulert på ulike former for papir – det være seg lerret, brevpapir, plansjer, boksider, avissider, magasinsider og så videre.

Med dette tekst- og kunnskapshistoriske perspektivet åpenbarte det seg en interessant stavkirkehistorie også før Dahl og Fortidsminneforeningen kom inn i bildet. Ikke minst gjorde dette perspektivet det relevant å studere en hel del *andre* tekster enn de som vanligvis regnes som del av «stavkirkenes forskningshistorie» (Anker 2016b). Et fokus på tekst- og kunnskapssirkulasjon gjorde meg dessuten oppmerksom på hvordan mye av denne tidligere kunnskapen om stavkirkene fortsatte å bevege seg og sameksistere med senere kunnskap. På denne måten endte jeg etter hvert opp med å ville grave meg dypere ned i spesielt fire elementer i historien om stavkirkene slik den ofte fortelles.

For det første: J.C. Dahl og «oppdagelsen» av stavkirkene. Det er helt klart at Dahl spilte en avgjørende rolle for det som skulle komme til å bli et institusjonalisert norsk fortidsminnevern, og dermed også for stavkirkene og deres historie. Han er da også kjent for å ha gitt ut det første mer vitenskapelige verket om stavkirkene, *Denkmale einer sehr ausgebildeten Holzbaukunst aus den frühesten Jahrhunderten in der inneren Landschaften Norwegens* (Dahl 1837). Men hva var da stavkirkene før Dahl kom og fant dem? Hva var det egentlig Dahl så, og hvordan kunne han se det? Hva var det *Denkmale* satte i gang?

For det andre: Fortidsminneforeningen og deres prosjekt. Også Fortidsminneforeningen har selvsagt vært avgjørende i historien om stavkirkene. Noe av det mest fascinerende med foreningens historie er likevel at de allerede etter få år i virksomhet hadde nesten 1000 medlemmer fra store deler av Norge, og at de i tillegg mottok brev fra en rekke embetsmenn ulike steder, med informasjon om oldsaker, steinkirker, lønnganger, altertavler, klostre og en hel del andre ting – i tillegg til stavkirker. De brevvekslet også med kjente vitenskapsmenn blant annet i Sverige, Danmark og Tyskland. Det er

derfor interessant å spørre: Hvordan var dette mulig? Hvilken type kunnskap knyttet til oldsaker, arkitektur, kunst og historie sirkulerte egentlig i Norge på den tiden Fortidsminneforeningen ble stiftet? Hva hadde dette å si for stavkirkene? Og hvilken kunnskap om stavkirkene var det *Fortidsminneforeningen* satte i bevegelse?

For det tredje, relatert til det over: Arkitektene. Mange av tegningene i det nevnte tegningsarkivet er et resultat av at Fortidsminneforeningen fra omkring 1850 og fremover hyret inn et knippe norske arkitekter med ferske utdannelser fra tyske tekniske høyskoler eller kunstakademier og sendte dem ut for å måle opp og tegne av stavkirker og andre bygninger.¹¹ Disse arkitektene hadde selv en stor interesse for det de da kalte fortidsminner, *samtidig* som de, bokstavelig talt, var med på bygge opp et moderne Norge. Flere av dem kombinerte faktisk oppdrag knyttet til bygging av nye og moderne stasjonsbygninger rundt omkring i landet med oppmålinger av fortidsminner. Men hva betød egentlig denne fremtidsrettetheten for stavkirkene og kunnskapen om dem? Hva var det egentlig Fortidsminneforeningen og arkitektene skulle med disse mer eller mindre nøyaktige oppmålingene? Og var det nå egentlig den såkalte *fortiden* de var interessert i, selv om det var fortidsminner de var på jakt etter?

For det fjerde: Offentligheten, eller «Almeenheden». Fortidsminneforeningens publikasjoner var kanskje først og fremst for spesielt interesserte og vitenskapelig orienterte mennesker. Men det var ikke bare Fortidsminneforeningen som publiserte tekster om og tegninger av stavkirker. Utover på 1800-tallet sirkulerte det stadig flere stavkirker i offentligheten gjennom en hel rekke forskjellige typer tekster, og i form av modeller og avstøpninger av for eksempel stavkirkeportaler. Jeg ble derfor interessert i disse «offentlige» stavkirkene: Hvilke representasjoner av stavkirkene var det egentlig som nådde ut til en bredere offentlighet i andre halvdel av 1800-tallet? Hvilken type kunnskap var dette?

Alt dette kan virke ambisiøst for en avhandling, men selv om jeg her tilsynelatende har festet opp et høyt og vidt lerret, gjør den tekst- og kunnskapshistoriske rammen det mulig å fylle lerretet. Mitt mål med denne studien har først og fremst vært å *forstå* de mange sirkulerende tekstene hvor stavkirkene forekommer, for slik å også forstå den kunnskapen om dem som ble produsert og sirkulert gjennom disse tekstene. Det overordnede spørsmålet har hele tiden vært: Hva gjorde *denne* kunnskapen med stavkirkene? – Slik, mener jeg, kan også en historie om stavkirkene skrives.

¹¹ Se Christie (1994) og Solbakken (2012).

1.1.4. Nasjonalromantikk og historieforståelser

Mye er selvfølgelig, som antydnet, skrevet om stavkirkenes historie (se også litteraturkapittel under). Blant annet er det skrevet en hel del om det rent materielle og delvis historiske ved hver enkelt kirke, som når den bygget, ombygget, eventuelt revet, reparert, restaurert – hvordan og av hvem. Det er også skrevet noe om det Leif Anker (2016b) kaller stavkirkenes forskningshistorie, og særlig bevaringshistorien – en historie som først og fremst begynner med Dahl og fortsetter med Fortidsminneforeningen. I en forlengelse av dette er det ofte også blitt tatt utgangspunkt i en form for periodetenkning, der stavkirkene som monumenter og bevaringsobjekter først og fremst blir forstått som et resultat av en i hovedsak ny type historieforståelse og delvis også en nasjonal(romantisk) orientering. Dette er en måte å forstå stavkirkene på som man finner igjen flere steder (for eksempel i Wexelsen 1973; Lidén 1991; Myklebust 1993; Eriksen 2014a). Jeg vil diskutere dette litt nærmere i teoridelen, men jeg vil også si litt om det her, fordi jeg i møte med materialet mitt har funnet det svært vanskelig å utelukkende forstå stavkirkenes kunnskapshistorie i et slikt perspektiv.

Fortidsminneforeningen ble stiftet i 1844, og i sin bok om foreningens historie skriver Dag Myklebust (1993) litt om tiden før foreningen ble opprettet. Han viser til at det allerede på starten av 1800-tallet fantes en sterk bevissthet rundt Norge som nasjonalstat, og han spør: «[H]vorfor oppstod det ikke en forening til norske fortidsminnesmerkers bevaring på dette tidspunkt (...)?» Det er det to grunner til, mener han. For det første hadde man i Norge på denne tiden både Selskabet for Norges Vel og Universitetet i Christiania, som begge kunne kanalisere den interessen for fortidsminner/oldtidslevninger som faktisk fantes (ibid.:19). Den andre grunnen er, som både Lidén (1991) og Christensen (2011) også skriver om, nettopp at det systematiske og organiserte kulturminnevernet, som ide og praksis, slett ikke var fullstendig utviklet på denne tiden, og i alle fall ikke i Norge. Dette fordi en «moderne historieforståelse» ennå ikke var dominerende (Myklebust 1993:21). Og nei, begrepet «kulturminne» eksisterte slett ikke på den tiden, men heller ikke Fortidsminneforeningen snakket i 1844 om «kulturminner» – de snakket om *fortidsminner*, eller «minder fra fortiden».

Men dette snakket de *også* om på starten av 1800-tallet. Og i en kunnskapshistorie hvor rammen er videre enn «det systematiske og organiserte kulturminnevernet som ide og praksis», er det altså ikke nødvendigvis det å ta utgangspunkt i et skarpt skille mellom en «før-moderne» og en «moderne» historieforståelse som gir mest og best innsikt. Historie- eller tidsforståelse er selvsagt viktig når man skriver om stavkirkene og kunnskapen om dem. Og her er det særlig François Hartogs (2003)

arbeider om historisitetesregimer og Reinhart Kosellecks (1985) teorier om hvordan moderniteten fører med seg et nytt syn på forholdet mellom fortid, nåtid og fremtid som har vært tatt i bruk. For eksempel tar både Anne Eriksen (2007, 2014), Arne Lie Christensen (2011), og altså Myklebust (1993) utgangspunkt i en slik forståelse i sine historier om fortidsminnevern, fortidsminner, Dahl og Fortidsminneforeningen. Jeg vil imidlertid argumentere for at et mer vidsynt perspektiv på stavkirkene som kunnskapsobjekter også åpner opp for en bredere forståelse av forholdet mellom kunnskap og tid, noe som får konsekvenser for hvordan historien om stavkirkene skrives.

Myklebust (1993) er dessuten opptatt av at Fortidsminneforeningen ikke kan forstås utelukkende i verken en nasjonal eller en nasjonalromantisk ramme. Selve ideen til Fortidsminneforeningen var, mener han, importert fra Tyskland. I tillegg peker Myklebust på at han heller aldri har «kunnet spore at Fortidsminneforeningen har vært forsøkt mobilisert til inntekt for noen nasjonalistisk aktivitet». Og selv om Myklebust forstår Fortidsminneforeningens stiftelse og første år i sammenheng med «den såkalte kunstneriske oppdagelsen av Norge», dreide dette seg først og fremst om en interesse for fortidsminner hos noen få mennesker. Dahl møtte vanskeligheter og lite forståelse for en del av sine prosjekter, sier Myklebust. Derfor ser Myklebust «ingen grunn til å sette stiftelsen av Fortidsminneforeningen inn i noen større nasjonalromantisk bevegelse». (Ibid.:203.)

Når det gjelder Dahls, Fortidsminneforeningens, og andres arbeid med og for stavkirkene, deler jeg Myklebusts syn på både det ikke-nasjonale og det u-nasjonalromantiske. Myklebust på sin side skriver likevel ikke noe særlig mye mer om dette, utover det at han nevner det. Men skal man skrive en kunnskapshistorie om stavkirkene, er det nødvendig å gå dypere inn i de mange sammenhengene kunnskapen om stavkirkene gikk inn i. Dette vil innebære å se nærmere på det internasjonale, men det vil også innebære å se nærmere på andre oppdagelser av stavkirkene enn bare den kunstneriske. Og i tillegg vil det altså være nødvendig å ta høyde for andre sammenhenger mellom kunnskap og tid enn det såkalte historisitetesregimer gir mulighet for.

1.2. Avhandlingens hovedmål og struktur

Med utgangspunkt i alle spørsmålene jeg har stilt over og i rammeverket jeg har skissert opp, er hovedmålet med denne avhandlingen å forstå stavkirkenes kunnskapshistorie *bredere*, og å forstå den kunnskapen som sirkulerte om dem *bedre*. Dette innebærer på den ene siden å ta utgangspunkt i et vidt spekter av tekster hvor ulike typer kunnskap om stavkirkene fremstilles, og på den andre siden å forstå både tekstene og kunnskapen i en mer omfangsrik kontekst enn det som hittil er blitt gjort. I tillegg er det også et mål å føre stavkirkenes kunnskapshistorie lenger tilbake enn året 1837. Dette må

ikke forstås som at årene før Dahl er et slags «bakteppe» for det som «skulle skje». Årene fra ca. 1750 og fremover til Dahl er også stavkirkenes kunnskapshistorie. Et siste, mer overordnet mål er å vise frem kompleksiteten i dette (tekst)materialet. Stavkirkenes kunnskapshistorie er nemlig både mer flertydig og mer flertidig enn det den foreliggende litteraturen kan gi inntrykk av.

I dette innledningskapittelet skal jeg videre først gjøre greie for tidligere relevant forskning og kildene jeg har brukt, før jeg diskuterer mitt teoretiske og metodiske utgangspunkt nærmere. I de to påfølgende kapitlene tar jeg så for meg stavkirkenes kunnskapshistorie før J.C. Dahls *Denkmale* blir publisert. I det første av disse to kapitlene skal vi se nærmere på en rekke tekster innenfor det jeg har kalt et naturhistorisk og topografisk kunnskapsprosjekt på 1700-tallet, og jeg viser her hvordan kunnskapen om stavkirkene først og fremst handler om kirkene som nettopp kirkebygg. Men vi skal også se at et par andre syn på kirkene begynner å gjøre seg gjeldende. I det andre kapittelet starter vi i 1834 med en tekst om Heddal stavkirke, skrevet av maleren Johannes Flintoe. Her vil jeg vise hvordan stavkirkene i de første tiårene av 1800-tallet så smått begynner å bli forstått som bygningskunst. I samme kapittel skal vi også se hvordan kunnskapen om stavkirkene på denne tiden begynner å mangfoldiggjøres. Det topografiske kunnskapsprosjektet gjør seg fremdeles gjeldende, og nå blir stavkirkene også delvis relevante i et mer historiefaglig perspektiv. I dette kapittelet spiller både kunstnere, historikere, og antikvarisk og topografisk interesserte prester, biskoper og andre viktige roller.

Det tredje kapittelet handler så om J.C. Dahl og hva han så. For å forstå *Denkmale* og den kunnskapen om stavkirkene som settes i sirkulasjon med dette verket, har jeg tatt utgangspunkt i både Dahls egne notater og en brevveksling mellom Andreas Faye og Dahl. Men ettersom Dahl (og andre) var del av et europeisk intellektuelt miljø, forstår jeg også Dahls verk i en større europeisk kunnskapshistorisk kontekst. En viktig del av kapittelet handler da også om hvordan stavkirkene gjennom *Denkmale* tok veien ut i Europa og begynte å sirkulere i andre verker der. Jeg skriver også en del om hvordan verket ble mottatt i Norge, og hvilken annen kunnskap om stavkirkene som sirkulerte der på denne tiden. Til sist i kapittelet skriver jeg om hvordan den økte aktiviteten med kirkebygging i Norge på 1800-tallet også påvirker den kunnskapen om stavkirkene om ble produsert.

I det siste kapittelet før konklusjonen er temaet først og fremst Fortidsminneforeningen. Her skriver jeg både om tilblivelsen av foreningen, og hvordan den var et resultat av flere ulike kunnskapsprosjekter. Jeg forstår Fortidsminneforeningen og dens prosjekter delvis i forlengelse av Dahl. Samtidig viser jeg hvordan foreningen også produserer en ny type kunnskap om stavkirkene, og

en stor del av kapittelet dreier seg om den kunnskapen Fortidsminneforeningen samlet inn. Jeg skriver deretter en del om hva kunnskapen så ble brukt til, og om hvilken kunnskap foreningen formidlet i en bredere offentlighet. I forlengelse av dette viser jeg så sist i kapittelet hvordan det i andre halvdel av 1800-tallet sirkulerer en hel rekke andre ulike typer kunnskap om stavkirkene i offentligheten, og hva dette hadde å si for stavkirkene. I et kort konklusjonskapittel forsøker jeg så å si noe om hva stavkirkene og kunnskapen om dem er blitt til når vi kommer til slutten av århundret.

1.3. Forskningshistorie/annen relevant litteratur

Som sagt finnes det en del litteratur om stavkirkene, også om deres historie, både som gruppe og om hver enkelt kirke. En informativ og relativt ny utgivelse som gir god innsikt i forskningsfronten i Norge i dag, er antologien som ble utgitt i forbindelse med avslutningen av Riksantikvarens stavkirkeprogram (Bakken 2016). Her presenterer Leif Anker (2016b) en oversikt over stavkirkeforskningens historie, hvor han både gjennomgår den norske forskningen på stavkirker fra Nicolaysen og frem til vår tid, og hvor han gjør greie for de spørsmålene som forskningen i stor grad har dreid seg om. I samme utgivelse har dessuten Ragnar Pedersen (2016) skrevet et kapittel om stavkirkene som vitenskapelige kilder, og hvordan disse er det han kaller «hyperkomplekse bygninger» og dermed forskningsmessig utfordrende (ibid.:167). Pedersen går her igjennom viktige deler av stavkirkeforskningen, men i et mer teoretisk perspektiv enn Anker. I tillegg har Anker blant annet skrevet et bind om stavkirkene i bokverket *Kirker i Norge* (Anker 2005). Også her sier han noe om bevarings- og forskningshistorien, samtidig som hver enkelt av de nåværende stavkirkene beskrives og presenteres. I stedet for å skrive en ny slik forskningshistorisk gjennomgang, henviser jeg til disse verkene.

En annen type litteratur som er relevant å trekke frem, er litteratur om det norske fortidsminnevernets fremvekst generelt, Fortidsminneforeningen, og enkeltaktører innen dette feltet på 1800-tallet. Her er særlig Myklebusts (1993) historie om Fortidsminneforeningen viktig. Myklebust (2014) har også skrevet en bok om Riksantikvarens historie, hvor forhistorien og den rollen Fortidsminneforeningen spilte her har fått plass. Som sagt er Myklebust en av dem som forstår fortidsminnevernet på 1800-tallet i et vidt perspektiv, blant annet ved at han påpeker det internasjonale. Hans-Emil Lidén (2005) fremstiller også kompleksiteten i fortidsminnevernets historie i sin grundige bok *Nicolay Nicolaysen. Et blad av norsk kulturminneverns historie*. Standardverkene om J.C. Dahl er Auberts (1920) *Professor Dahl. Et stykke av aarhundredets kunst- og kulturhistorie* og Einar Wexelsens (1973) *J.C Dahl. Forståelse for og innsats for bevaring av norske fortidsminnesmerker*. Wexelsen tar altså mer

spesifikt for seg Dahls arbeid på fortidsminnevernfeltet. Det er også skrevet mer generelle verker om fortidsminnevernets historie i Norge, som Arne Lie Christensens (2011) *Kunsten å bevare. Om kulturminnevern og fortidsinteresse i Norge*, og Lidéns (1991) *Fra antikviteten til kulturminne. Trekk av kulturminnevernets historie i Norge*. Anne Eriksen har dessuten skrevet mye om tiden også før 1800-tallet, og i et mer historieteoretisk perspektiv, blant annet i *From antiquities to heritage. Transformations of Cultural Memory* (2014) og i *Topografenes verden. Fornminner og fortidsforståelse* (2007). I Fortidsminneforeningens årbøker er det dessuten publisert flere artikler om enkeltelementer knyttet til både fortidsminnevernets og stavkirkenes historie, som Nicolaysen (1894), Brøgger (1914), Fett (1943), Fett og Kolsrud (1915), Bugge (1929), Wexelsen (1975), Christie (1978, 1981) og Eldal (1986). I utstillingskatalogene *Til felts mot forfall* (Christie 1994) og *Oppmåling av fortiden* (Solbakken 2012) står det også en del om Fortidsminneforeningen og oppmålingsarbeidet de fikk utført.

I min avhandling er stavkirkene som arkitektur og kunst viktig, og det er skrevet en del om stavkirker i verker om trearkitektur i Norge. Her er særlig Jens Christian Eldals arbeider (1978a, 1978b, 1998, 2002, 2019) og Ruth Hamrans (1956) avhandling *Tendenser i norsk trearkitektur fra klassisisme til sveitserstil* relevante. Bente Aass Solbakken (2018) har skrevet en avhandling om arkitekten Schirmer og gjenreisningen av en nasjonal arkitektur. I sin magistergradsavhandling om kunsthistoriens forhistorie i Norge skriver Siri Meyer (1983) også en del om forståelser av bygninger, blant annet stavkirkene. Det samme gjør Mai Britt Guleng (2002) i hovedoppgaven *Kunsten og vitenskapene. Kunsthistoriens historie ved Det kongelige Fredriks Universitet inntil 1875*. Ellers er det verdt å nevne Mari Hvattum og Mari Lending (2012) *‘Vor Tids Fordringer’*. *Norske arkitekturdebatter 1818–1919*, og Hvattums (2014) bok om arkitekten Heinrich Ernst Schirmer. Lending (2014) har dessuten skrevet om stavkirkeportaler i sirkulasjon i artikkelen «Travelling portals» og i boken *Plaster Monuments. Architecture and the Power of Reproduction* (2017:132–143). Jeg vil også trekke frem Morten Øysteins (2008) bok *Stavkyrkja i Eidsborg. Ein biografî*, som gir et godt innblikk i en viktig del av stavkirkenes historie, nemlig den lokale historien. Det finnes også en rik lokalhistorisk litteratur om flere andre kirker, men denne litteraturen er for omfangsrik til å kunne listes opp her. Det samme gjelder den mangfoldige internasjonale litteraturen om kulturminnevern og restaurering. Dette er for øvrig en litteratur som i stor grad tar for seg enkelte lands kulturminnevernshistorie, og som ikke nødvendigvis har et mer overordnet for eksempel europeisk perspektiv.

1.4. Kilder, materiale, av- og begrensninger

Kildene jeg har brukt i denne oppgaven er som sagt både publiserte tekster og arkivmateriale.¹² Jeg har benyttet flere privatarkiver tilgjengelige på Nasjonalbiblioteket, Riksarkivet, Bymuseet og KODE i Bergen, i specialsamlingen ved Universitetet i Bergen og hos Riksantikvaren. I tillegg har jeg hatt god nytte av Fortidsminneforeningens arkiv sentralt og arkivet etter filialavdelingen i Bergen. Jeg har også benyttet meg av arkivet etter oldsakssamlingen ved Kulturhistorisk museum. Flere publiserte verker har dessuten kun vært tilgjengelig på spesiallesesal eller hos Riksantikvaren, og i Katedralskolens gamle bibliotek har jeg hatt tilgang til en hel rekke illustrerte tidsskrifter og andre relevante publikasjoner. En hel del arkivmateriale har jeg dessuten kunnet lese digitalt, som for eksempel arkiver etter formannskap eller sogneprestkontorer i ulike kommuner. I siste fase av avhandlingen gjaldt dette også Fortidsminneforeningens arkiv, som ble digitalisert i 2019/2020. Som sagt har dessuten Riksantikvarens og Fortidsminneforeningens tidligere digitaliserte tegningsarkiv vært en viktig kilde.

Selv om jeg har sittet mye på spesiallesesaler og i arkiver, er i det hele tatt dette en avhandling som har benyttet seg av mye digitalisert materiale. Avhandlingen hadde faktisk ikke vært mulig å skrive uten Nasjonalbibliotekets digitale bokhylle, Marcus (specialsamlingene ved universitetsbiblioteket i Bergen), Gunnerusbibliotekets digitale samlinger, Google Books, Hathi Trust Digital Library, Internet Archive, og flere særlig tyske, engelske, franske og danske institusjoners digitale bibliotek. Jeg har også gjort flere søk i ulike avis- og tidsskriftdatabaser. Her må det nevnes at dette selvfølgelig også kan ha en negativ side, nemlig den at det som *ikke* er digitalisert ikke er funnet. Men som sagt har det digitale materialet også pekt meg til kilder og litteratur som jeg har måttet lete opp fysisk andre steder. Jeg mener derfor at jeg har greid å finne og ta i bruk et representativt materiale. Biografiske opplysninger er hentet fra *Norsk biografisk leksikon* og *Store norske leksikon* på nett, om ikke annen referanse er oppgitt. Fødsels- og dødsår på utenlandske kunstnere, kunst- og arkitekturhistorikere er hentet fra *Wikipedia*.

Mye av arkivmaterialet er skrevet med gotisk håndskrift. Det har derfor vært nødvendig å transkribere store deler av det. I mine transkripsjoner følger jeg stort sett originalens ortografi, tegnsetting og rettskriving. Dette gjør en del av det tidvis litt vanskelig å lese, og særlig J.C. Dahl er slett ikke konsekvent verken i rettskriving eller tegnsetting. Et par steder har jeg satt inn et ekstra komma for å gjøre det lettere å forstå hva han skriver. Ord jeg er usikker på har jeg skrevet i

¹² Se detaljert liste over arkiver sist i avhandlingen.

klammeparentes. Noen steder har jeg fylt ut forkortelser, da bruker jeg kursiv, for eksempel slik: nem. → *nemlig*. Ellers har jeg i noen tilfeller satt inn forklarende ord i sitater, også her har jeg brukt klammer. Det kommer likevel frem av konteksten at dette er forklarende ord, og ikke en del av sitatet.

Det *publiserte* kildematerialet har bestått av en rekke ulike typer tekster, og jeg har operert med et bredt tekstbegrep: topografiske beskrivelser, reisebeskrivelser, plansjeverk, avisartikler, debattinnlegg, illustrerte magasiner, allmenne kunst- og kulturhistorier, årbøker, vitenskapelige artikler, bøker, dikt, landskapsmalerier, prospekter, reisehåndbøker med mer. En del av materialet mitt er tysk. Dette er ikke et språk jeg behersker i særlig stor grad, men jeg har i hovedsak oversatt disse tekstene selv. I tillegg til ordbøker har jeg i noen tilfeller funnet samtidige oversettelser til norsk som jeg har tatt utgangspunkt i. I ett tilfelle har jeg også tatt i bruk en engelsk oversettelse. Dette spesifiserer jeg i noter. Ellers har min veileder Helge Jordheim hjulpet meg i de tilfellene jeg har stått fast.

Når det gjelder tidsavgrensning og hvorfor jeg har valgt akkurat det materialet jeg har valgt, starter jeg historien i 1743 med en del innberetninger som ble sendt til kanselliet i København fra norske prester. Jeg kunne ha begynt før – for eksempel med Johannes Lilienskiolds (ca. 1650–1703) *Reisejournal 1668–1670*, der han beskriver Borgund stavkirke som en «artelig Trækirche efter gammell vis med atskillige Taarne udziret» (Lilienskiold 1916:2). Eller jeg kunne startet med Ludvig Holbergs (1684–1754) *Den Berømmelige Norske Handel-Stad Bergens Beskrivelse*, hvor han skriver om de ulike typene kirkebygninger som finnes i stiftet (Holberg 1737:310–311). Men jeg begynner med innberetningene, og det gjør jeg fordi det her er *flere* som skriver om stavkirker. Dette er også en type kunnskap jeg har funnet igjen senere. 1743-innberetningene ble et naturlig startpunkt da jeg nøstet meg bakover gjennom andre tekster. Når det gjelder utvalget av resten av materialet, har jeg prøvd å finne flest mulig av de tekstene der en eller annen form for kunnskap om stavkirker finnes. Det betyr selvfølgelig ikke at materialet mitt er uttømmende, men jeg tror som sagt jeg har greid å finne et tilstrekkelig representativt materiale. Jeg har også lagt vekt på å finne forskjellige typer tekster, noe som innebærer at både tekster med en omfattende virkningshistorie og tekster med nesten ingen virkningshistorie er kommet med. Målet mitt har som sagt vært å vise mangfoldet i materialet. At jeg slutter der jeg slutter – i 1880-årene – handler kanskje først og fremst om at et sted måtte jeg stoppe. Samtidig er det slik at det på denne tiden er en hel del som tilsynelatende har stabilisert seg, både når det gjelder stavkirkene og kunnskapen om dem. Det å slutte med Lorentz Dietricsons (1892) verk *De norske stavkirker. Studier over deres system, oprindelse og historiske udvikling* fremstår

også som naturlig. Dette ambisiøse verket satte standarden for stavkirkeforskningen i mange år fremover, men det er like fullt et verk som i svært stor grad er basert på den kunnskapen om stavkirkene som ble produsert og publisert i de nesten 150 årene før. Det er denne kunnskapen jeg skriver om.

Det jeg så har gjort, med både det publiserte materialet og arkivmaterialet, er å lese *nøyaktig*, som Asdal et al. (2008:10–22) sier det med Nietzsche i boka *Tekst og historie. Å lese tekster historisk*. I det følgende skal jeg si litt mer om både hva det å lese nøyaktig innebærer, og om avhandlingens teoretiske utgangspunkt. Jeg begynner med teorien.

1.5. Teoretisk utgangspunkt: Kunnskap, tekst, historie

1.5.1. Å «bemærke og fortelle» – Reiser i tekstlandskap

Mange av de tekstene vi skal møte i denne avhandlingen er skrevet av mennesker som reiser. På disse reisene er de opptatt av å «bemærke» og «fortelle» om alt det som er verdt å legge merke til i landskapet de beveger seg gjennom – alt det «mærkværdige». På mange måter er jeg selv i denne avhandlingen en slik reisende, bare at det landskapet jeg reiser gjennom stort sett er et landskap av tekst. Tekstene utgjør til sammen et nærmest uoverskuelig, noen ganger også vanskelig fremkommelig terreng, hvor jeg har satt meg fore å *bemærke* og *fortelle* om det som er verdt å merke seg: «Se her! Se hvilken kunnskap om stavkirkene som viser seg i denne teksten. Se hvordan vi kan forstå den!» Men verken 1700- og 1800-tallets reisende eller jeg selv kan bemerke noe som helst uten at vi vet hva vi ser etter, eller uten at vi har et visst *blikk* for det som kommer tilsyne. I denne oppgaven har jeg satt meg fore å blant annet skrive om hva en rekke mennesker så etter i møte med stavkirker. Men hva er det egentlig *jeg* ser etter? Hva er det jeg ser *med*?

1.5.2. Hvorfor kunnskap og tekst?

Jeg har hittil insistert på at dette er en tekst- og kunnskapshistorisk avhandling. Men hvorfor det? – Alle historikere leser vel tekster? Kunne jeg ikke kalt det for bare kunnskapshistorie? Eller teksthistorie, for det meste som presenteres i tekster kan vel kalles for en eller annen form for kunnskap?

Grunnen til at dette ikke er «bare» en *kunnskapshistorie* om stavkirkene, er at kunnskap som sagt kan være så mangt. En kunnskapshistorie om stavkirkene på 1700- og 1800-tallet kunne handlet om noter og fjær, dårlig vær, tjærebreing, øksehogg, religiøse praksiser, muggsopp, kongen av Preussen,

kapteinen på *Gaelas Haabet* på vei til Stettin i storm med en gammel stavkirke i lasten, bonden Nørsvin som helst ville hatt den samme gamle stavkirken flyttet til en tomt på sin egen gård, og snekker Aslak på Hauge som den tyske arkitekten Franz Wilhelm Schiertz ville ha med på lasset til *Schlesien* der kirken skulle settes opp. Det kunne også handlet om (manglende) postgang, dårlige veier, Ytre Kroken i Sogn, konflikter mellom J.S. Welhaven og andre, lyn og torden, treskjærere, katolikker, Hans Nielsen Hauge – og en hel del annet. Det ville vært gøy, men det er ikke den avhandlingen jeg har skrevet. Grunnen til at dette ikke «bare» er en *teksthistorie* om stavkirkene er at også dette ville gitt nærmest ubegrensede muligheter til å skrive om både det ene og det andre knyttet til tekster om stavkirker: lesere, sjangre, trykkt teknikker, diskurser, modellesere, portofrihet, tekster *i og på* kirkene, tekster *brukt* i kirkene, tekstnormer, forfatterintensjoner, retorisk handlekraft, argumentasjonsteknikker, avisdebatter, multimodalitet, og så videre. Men det er heller ikke en slik avhandling jeg har skrevet.

Derimot har jeg skrevet en avhandling der jeg insisterer på at det i en rekke ulike *historiske tekster* fra 1700- og 1800-tallet ligger en mangfoldig *kunnskapshistorie* om stavkirkene, som kan gi innsikt i en viktig del av disse kirkenes kulturhistorie. Nettopp på 1700- og 1800-tallet gjør kunnskap om stavkirkene seg gjeldende i tekst på en ganske annen måte enn før. Både fordi det på denne tiden skjer mye med forutsetningene for produksjon og sirkulasjon av tekster, men også fordi det skjer mye med kunnskapens forskjellige forutsetninger på samme tid. Dette henger selvfølgelig også sammen.

Grunnen til at jeg her studerer stavkirkene både i et kunnskapshistorisk og et teksthistorisk perspektiv, er altså at det ene begrenser det andre – og det andre begrenser det ene. En kunnskapshistorie kan handle om en hel rekke former for kunnskap, men når jeg begrenser meg til kunnskap formidlet i tekst, rammer det inn studiet på en bestemt måte. Omvendt kan en teksthistorie handle om alle mulige aspekter ved tekstene i historien og det historiske ved tekstene, men med et fokus på kunnskap er det *kunnskapen* som finnes *i og med* tekstene som bestemmer hvilken historie som fortelles. For min del ble derfor det kombinerte kunnskapshistoriske og teksthistoriske perspektivet en måte å håndtere det veldig omfattende materialet jeg til slutt endte opp med å konsentrere meg om. Det å lese tekst som kunnskapshistorie, eller å studere kunnskapshistorie som tekst, ga lesningen min en retning. For dette er først og fremst en empiridrevet og ikke en teoridrevet avhandling, og det tekst- og kunnskapshistoriske i kombinasjon gjorde det så mulig for meg å gjøre det jeg ville: presentere dette mangfoldige materialet om stavkirkene og sette det inn i sammenhenger

som kunne gi det mening, på i så stor grad som mulig materialets egne premisser. I det følgende skal jeg utdype mitt syn på både kunnskap, tekst og historie, og sammenhengen mellom disse.

1.5.3. Hva er kunnskapshistorie?

Når man presenterer en avhandling som «kunnskapshistorisk», er det slett ikke gitt hva dette betyr. Kunnskapshistorie/*Wissensgeschichte*/*Videnshistorie*/*History of knowledge* blir riktignok stadig diskutert i ulike fagmiljøer, men det finnes ikke egentlig noe etablert kunnskapshistorisk «felt», eller en kunnskapshistorisk «disiplin». Likevel finnes det flere som prøver å si noe om hva kunnskapshistorie er, eller hva det bør eller kan være, og hvordan et fokus på kunnskap gjør det mulig å skrive historie på visse måter.¹³ I denne avhandlingen skriver jeg meg sånn sett inn i denne fremdeles ganske åpne og udefinerte faglige «samtalet», eller kanskje det er riktigere å si «sammetalen» om kunnskap, historie og kunnskap i historien, og det gjør jeg gjennom en studie av stavkirker som kunnskapsobjekter, slik de kommer til syne i tekst. Ettersom denne samtalen som sagt er åpen og udefinert, selv om mange snakker om det samme, har jeg ingen ambisjoner om her å gjøre en fullstendig litteraturgjennomgang av alle tekster som forsøker å si noe om hva kunnskap eller kunnskapshistorie er. Heller ikke er det plass til å presentere alle de miljøene som forsøker å gi form og retning til et mulig kunnskapshistorisk felt. Og ikke minst vil det være umulig å gi en utfyllende oversikt over alle som driver med det mange vil kalle kunnskapshistorie, uten at de selv setter denne merkelappen på det. Jeg henviser derfor til for eksempel Marchand (2019), som i artikkelen «How much knowledge is worth knowing?» har skrevet en grundig og god gjennomgang av hva som rører seg i kunnskapshistoriesamtalen. Hun ser også på denne samtalen med et kritisk blikk. De skandinaviske landene er for øvrig et av de stedene der kunnskapshistorie er i ferd med å bli en mer eller mindre etablert forståelsesramme, og da særlig med fokus på det som kalles kunnskapssirkulasjon (mer om dette nedenfor). Her vil jeg særlig henviser til Östling (2015), Östling, Heidenblad og Hammar (2020), Skouvig og Simonsen (2020) og Janson og Simonsen (2020). Når det gjelder kunnskapssirkulasjon mer spesifikt, diskuteres dette i Östling og Heidenblad (2017) og Östling et al. (2018).

Mange av disse diskusjonene rundt hva kunnskapshistorie er og skal være, dreier seg kort sagt om hvorfor og på hvilken måte *kunnskapshistorie* skiller seg fra og bidrar med noe nytt i forhold til andre former for historie, som for eksempel sosialhistorie, kulturhistorie, bokhistorie, idéhistorie og

¹³ Som for eksempel Secord (2004), Sarasin (2011), Burke (2015), Østling (2015), Lässig (2016), Daston (2017), Östling, Heidenblad og Hammar (2020).

vitenskapshistorie. «By putting knowledge—not science, culture, or ideas, but knowledge per se—at the centre of the historical endeavour, new vistas for research open up», skriver Östling et al. (2018:9). Dette er ikke mitt utgangspunkt, for «at the centre of the historical endeavour» i denne avhandlingen står *stavkirkene*, ikke kunnskapen. Dette kan høres merkelig ut, særlig fordi jeg underveis i avhandlingen stadig vekk er på jakt etter nettopp kunnskap. Jeg hevder til og med at studieobjektet mitt er *kunnskap* om stavkirkene, og jeg kaller det hele en kunnskapshistorie. Like fullt er det stavkirkene jeg først og fremst skriver en historie om. *Kunnskap* er det jeg ser *med* – det er et teoretisk utgangspunkt.

Dette kommer jeg tilbake til om litt, men jeg skal først påpeke at for min del handler valget av *kunnskap* som inngang til materialet også i stor grad om materialet selv. I materialet mitt kommer det nemlig eksplisitt frem at også aktørene – de som har skrevet tekstene jeg studerer – mener det er kunnskap det dreier seg om. Sånn sett er det riktigere å si at kunnskap i denne avhandlingen er et slags hybridbegrep, ettersom det på samme tid er både et 1800-talls «livsverdensbegrep» og et analytisk begrep. Jeg hadde nok ikke kommet på å skrive en kunnskapshistorie om stavkirkene om ikke aktørene selv hadde insistert på at det er kunnskap de driver med. Dette henger sammen med den nevnte «granskerånden» som brer om seg til stadig nye grupper av mennesker på 1700- og 1800-tallet, samtidig som også kunnskapen spres stadig videre ut på grunn av ny trykkeskoleteknologi, bedre kommunikasjoner og en ny forståelse av det vi kaller folkeopplysning. Men dette gjør også at mitt eget analytiske kunnskapsbegrep er påvirket av aktørene mine. Ettersom det er den kunnskapen som formidles i tekst jeg studerer, innebærer dette at jeg studerer kunnskap som blir gitt en *viss type verdi* i det aktuelle samfunnet og tidsrommet. Også andre former for kunnskap om stavkirkene sirkulerte og hadde en virkning på denne tiden, den materialiserer seg bare ikke tekstlig. Dermed blir den ikke studert innenfor rammene for denne avhandlingen.

Jeg var i utgangspunktet heller ikke på jakt etter kunnskap om stavkirkene. Det som skjedde var at jeg fant store mengder uttalelser om og representasjoner av stavkirker, og at jeg etter hvert så at det å kalle dette for kunnskap tilførte materialet noe. I denne avhandlingen forstår jeg ikke kunnskapshistorie som en måte å skrive historie på der det foreligger en tydelig «oppskrift» med en gitt fremgangsmåte. «Kunnskapshistorie» er ikke et hus hvor veggene og taket står på plass og rommene kan møbleres med empiriske studier av kunnskap. «Kunnskap» er i denne sammenheng heller et instrument man kan få øye på historie med, skrive historie med. Dette gjør at spørsmålene

man må stille er: Hva *skjer* når jeg kaller dette kunnskap? Hva gjør det meg i stand til å se? Hvilken historie kan jeg skrive da?

1.5.4. Kunnskapsprosjekter og kunnskapssirkulasjon

Det man får øye på når man forstår noe som kunnskap, handler selvfølgelig om hvordan «kunnskap» defineres. For meg har det vært viktig å forstå kunnskap som *situert*. Den kunnskapen jeg ser etter i mitt materiale kommer til syne som (enkelt)påstander eller representasjoner i tekst, for eksempel i James Fergussons *The Illustrated Handbook of Architecture*, i J. C. Dahls *Denkmale*, eller i arkitekten Georg Bulls oppmålingsskisser. Men fordi kunnskapen materialiserer seg i tekst, viser disse påstandene og representasjonene også utover seg selv – ut av teksten. Dette skal jeg si mer om om litt, men her skal jeg utdype hva jeg mener med det situerte.

Mitt utgangspunkt er nemlig at kunnskap alltid er *om* noe, at den er produsert *ved hjelp av* noe, at den kan formidles *gjennom* noe, og ikke minst: at den er tenkt og kan bli brukt til noe – den har et *mål*. Dette situerer kunnskapen i den forstand at alle disse elementene er forankret i verden og dermed historien på ulike måter. Når jeg i denne avhandlingen bruker ordet «kunnskapsprosjekt», innebærer det et sånt knippe av kunnskapselementer, satt sammen på en gitt måte. La oss bruke det jeg har kalt det topografiske kunnskapsprosjektet som eksempel: Den topografiske kunnskapen kunne være *om* en hel rekke ting som var knyttet til økonomi, statistikk, natur og historie, og dette skrev de om på en spesiell måte, med visse begreper og forståelsesrammer. Kunnskapen ble produsert *ved hjelp av* det de selv kalte «syn og høreelse og nøye prøvelse», og ved at de skrev og tegnet ned det man så og hørte, etter å ha vurdert og diskutert det som rimelig. *Gjennom* blant annet tekster, publiserte og upubliserte, ble denne kunnskapen formidlet, og etter hvert ble den også samlet i publikasjoner som *Topographisk Journal*. Målet med denne kunnskapen var blant annet å kartlegge ressurser og opplyse bønder og prester, for å slik kunne bruke den til å forbedre både det ene og det andre i landet. Andre kunnskapsprosjekter kan selvsagt ha mindre konkrete mål. At jeg bruker ordet «prosjekt» innebærer ikke at ethvert kunnskapsprosjekt er klart retningsbestemt og inneholder et spesifikt mål om at kunnskapen skal tas i bruk. Målet med kunnskapen kan også være mer abstrakt.

En slik løs definisjon av «kunnskapsprosjekt» betyr at dette ikke er et begrep jeg tar i bruk for å lage definerte analytiske bokser, hvor jeg så kan samle ulike tilsynekomster av kunnskap i. Men å forstå kunnskapen som situert, som del av større prosjekter, gjør det mulig å se tekstene og kunnskapen i sammenheng, og å se hvordan disse også henger sammen med andre ting i verden. Jeg prøver

dessuten i stor grad å ta utgangspunkt i de historiske aktørenes egne beskrivelser av de de gjør. Likevel har jeg vært nødt til å bruke noen samleord, som «et topografisk kunnskapsprosjekt», et «historisk-antikvarisk prosjekt», eller formuleringer som «den antikvariske tradisjonen». Dette er likevel, som sagt, ikke egentlig analytiske kategorier som vil kunne følges gjennom hele avhandlingen. Det topografiske prosjektet forandrer seg underveis, også det historiske, og ikke minst skilr begrepene rundt. «Kunnskapsprosjekt» utstyret meg derfor heller ikke med et analytisk apparat som jeg kan gå ut i verden og analysere, dele opp, kunnskap med. Men med en forståelse av kunnskap som situert, som forankret i tekst og verden på ulike måter, kan man få øye på disse forandringene og glidningene – og man kan se hva som forblir det samme. Forståelsen av kunnskap som del av kunnskapsprosjekter er noe som først og fremst har styrt lesningen min, og som har hjulpet meg å se visse ting. Kunnskap trenger forresten ikke formidles gjennom tekst for å være del av et kunnskapsprosjekt. Man kan godt ha kunnskap *om* hvordan man legger spon på et kirketak, som man har fått *ved hjelp av* å se på andre og prøve selv, som man kan *formidle* gjennom hendene eller med ord, og som man *braker* til å tette kirketaket. Men i denne avhandlingen er det altså kunnskap i tekst jeg har studert, og det har noen konsekvenser for hvilken historie jeg kan skrive og hvordan kunnskapen kan bli forstått.

Som sagt over, er «kunnskapssirkulasjon» et begrep som har fått en del oppmerksomhet i kunnskapshistoriske miljøer særlig i Skandinavia. Heidenblad og Östling (2017) kaller det til og med et «kunnskapshistorisk nyckelbegrepp». De mener begrepet for det første gir støtte til en «dynamisk» forståelse av kunnskap: «I cirkulationsprocesserna förändras potentiellt både kunskapens innehåll och form.» Dette gjør, mener de, at det blir viktig å studere hvordan kunnskap «omvandlas, eller inte omvandlas, när den förflyttas mellan olika platser, genrer och medieformer». Videre fører begrepet også med seg det de kaller en «perspektivförskjutning» i studiet av kunnskap, da man med dette begrepet kan flytte fokuset fra *produksjon* av kunnskap, til hvordan kunnskapen «används, rör sig och omgestaltas». En tredje fordel med sirkulasjonsbegrepet er ifølge Heidenblad og Östling at det utvider «repertoaret av aktörer»: ikke bare «vetenskapsmannen», men også «bokbindaren, museiintendenten och folkskolläraryn» kan spille viktige roller om studieobjektet er kunnskap i sirkulasjon. (Ibid.:279.)

Jeg skriver også mye om sirkulasjon i denne avhandlingen, og jeg skriver om at kunnskap «settes i bevegelse». Utgangspunktet for min interesse for sirkulasjon var imidlertid, som med kunnskap, mitt eget materiale. Aktørene i Fortidsminneforeningen satte nemlig hele tiden ting «i Cirkulation», de

sendte til og med ut «Circulaires», og ikke minst var de i sirkulasjon selv, der de reiste både i Norge og utlandet. Når jeg i denne avhandlingen snakker om sirkulasjon, er det likevel også på et mer teoretisk nivå, og jeg støtter meg delvis til Heidenblad og Östlings syn. Blant annet er jeg enig i at et fokus på hvordan kunnskap – i form av påstander og representasjoner – kommer til syne i flere ulike tekster til ulike tider, gjør det mulig å se nye sammenhenger i materialet jeg studerer. Jeg er også enig i at et fokus på sirkulasjon gjør det mulig å inkludere både flere typer aktører og et mer mangfoldig empirisk materiale. Derimot er jeg uenig i at man med sirkulasjonsbegrepet nødvendigvis må flytte fokuset fra produksjon til bruk og «omgestaltning». En «sirkulasjonsanalyse», mener jeg, må også kunne studere hvordan det å sette kunnskap i sirkulasjon ofte er en viktig og integrert del av ulike kunnskapsprosjekter. Og relatert til dette: Hvis det nå er slik som Heidenblad og Östling hevder, at kunnskapen «omvandlas» når den sirkulerer, så handler denne sirkulasjonen, vil jeg si, nettopp om en form for kunnskaps*produksjon*. For når kunnskap tas i bruk i en ny sammenheng, er det gjerne også med både et nytt mål og en ny mening. En siste ting jeg vil påpeke i sammenheng med Heidenblad og Östlings uttalelser, er at et for ensidig fokus på det dynamiske og foranderlige med kunnskapen kan gjøre at man mister et viktig aspekt ved kunnskapen av syne: Når kunnskap sirkulerer, og ikke minst resirkuleres, i tekst eller på andre måter, kan den ikke bare forandre seg, den kan også i stor grad stabiliseres og forbli som den er. Dette betyr ikke at jeg ikke har blikk for at det som ser ut som det samme, kan få en helt ny betydning i en ny (kon)tekst, men det skaper likevel en form for historisk kontinuitet, som har noe å si for både kunnskapen, tekstene og historien.

1.5.5. Kunnskap og/i tekst og historie

Før jeg sier noe om kunnskap i tekst, skal jeg si noe om bare tekst. For like viktig som hvordan man forstår kunnskap når man skriver kunnskapshistorie, er hvordan man forstår tekst når man skriver teksthistorie. I denne avhandlingen opererer jeg med en pragmatisk og bred tekstforståelse. Med «pragmatisk» mener jeg at jeg forstår tekst som *handling*.¹⁴ Tekster er noe man gjør noe med i verden. Sjangre, i alle former, er kulturelt etablerte måter å få gjort noe gjennom tekst (Miller 1984; Berge 2002; Kjeldsen 2006:67–112; Maagerø 2005:59–80). Eller, som språkviter Michael Halliday sier det: «(...) tekst er språk som er funksjonelt» (jamfør Berge 2002:236). Dette betyr også at tekster er historiske, på ulike måter.

¹⁴ Dette igjen, bygger blant annet på et pragmatisk/funksjonelt *språksyn*, jamfør for eksempel Austin (1962), Searle (1969) og Halliday (1994 [1978]).

For det første er de historiske fordi de virker og bare kan forstås i en *kontekst*. Denne konteksten er både partikulær og mer generell, og det er vanlig å skille mellom det som kalles henholdsvis situasjonskontekst og kulturkontekst. Situasjonskonteksten er den konkrete og særegne situasjonen hver enkelt tekst griper inn i, eller altså handler i. Dette innebærer også at teksten inngår i en sammenheng med tidligere tekster, og mulige senere tekster. Når Nicolay Nicolaysen publiserer en avisartikkel om tre- og steinarkitektur i *Christiania-Posten* 2. desember 1848, er dette en tekst som blir lest av faktiske lesere i en spesifikk situasjon, og den får et helt konkret tekstlig svar i *Morgenbladet* en stund senere, skrevet av en Emil Tidemand. Kulturkonteksten er mer generell og handler om de mange historiske og kulturelle forutsetningene som i det hele tatt gjør teksten mulig – både å produsere og å forstå. Nicolaysens tekst ble skrevet og lest som en *artikkel*, utformet på norsk (dansk) språk, i en avis, og både Nicolaysen og Tidemand hadde ulike definerte roller i institusjonaliserte kontekster. Nicolaysen er arkivar og medlem av Fortidsminneforeningen, mens Tidemand blant annet er kunstkritiker. En som skriver fint om tekst og kontekster, er Mikhail Bakhtin (1998), som forstår enhver tekst som «full av ulike typer svarande reaksjonar» på andre tekster i det han kaller den «aktuelle kommunikasjonssfæren»: Alle tekster («ytringar») er «fulle av gjenklanger og gjenlydar av andre ytringar som dei er knytte saman med i det fellesskapet som den aktuelle sfæren for talekommunikasjon utgjør». Derfor må en tekst alltid «vurderast som eit svar på tidlegare ytringar innanfor den aktuelle sfæren. Ho imøtegår dei, stadfester dei, utfyller dei, støt seg på dei, føreset at dei er kjende og reknar med dei på ein eller annan måte». (Ibid.:35.) Ved første øyekast kan det her virke som Bakhtin forstår tekstene som *svarande reaksjonar* på et veldig konkret nivå – som når et debattinnlegg følger en avisartikkel. Men et annet sted skriver han: «Vi gjentek: ytringa er ledd i ei kjede av talekommunikasjon og kan ikkje lausrivast frå dei føregåande ledda som definerer henne både utanfrå og innanfrå, og som fyller henne med direkte svarande reaksjoner og dialogiske gjenklanger.» (Ibid.: 38.) Bakhtins dialogiske forståelse av tekst rommer *både* det situasjonelle og det kulturelle/historiske. Enhver tekst er ikke bare et ledd i en rekke av konkrete tekster, men må også basere seg på et mangfold av historiske forutsetninger, eller det Per Linell (2005) kaller «samtalens tredjepart»: de sosio-kulturelle ressursene vi skaper mening med (ibid.:31, 100). Det dreier seg altså både om institusjoner, teksters materialitet, samhandlingsformer, sjangre, språket som system, begreper, forestillinger og så videre.

Dette, som vi kan kalle det *diskursive*, og som består av kulturelle normer på ulike plan, gir form til verden rundt oss og gir begrensninger og muligheter for hva vi kan gjøre i og med denne verden. I sin forståelse av hvordan man kan skape mening med og fortolke tekster, bruker semiotikeren Umberto

Eco (2014) begrepet «den maximale encyclopedi». Begrepet ligger til grunn for hele Ecos senere semiotikkforståelse,¹⁵ og kort fortalt mener han med dette intet mindre enn «the sum total of everything ever said by humankind», som har blitt avleiret i «all the books ever written and all the images ever made and all the evidential items that act as reciprocal *interpretants* in the chain of semiosis» (ibid.:50). Det handler om en slags verdens og historiens samlede hukommelse – det menneskeheten vet og har visst, den *kunnskapen* vi lever og har levd «på». Det viktige, i møte med en konkret tekst, er imidlertid at enhver tekst setter avgrensede og historisk partikulære deler av denne encyklopedien i spill. Dette gir teksten en historisk spesifikk mening, men det er også dette som gjør teksten mulig i det hele tatt. Og skal man forstå en historisk tekst, må man forsøke å rekonstruere den «encyklopediske kunnskapen» den satte i spill og var et resultat av. Hva mener Gerhard Schøning når han i 1773 skriver om en *reise i Norge* som er gjort på *Hans Majestets Kongens bekostning*? Og hvilken ramme er det han setter for teksten når han sier han på denne reisen har sett etter ting som vedkommer den «Norske Historie, eller vore Old-Sager»?

Tekster er også historiske fordi de *skaper* historie: enten de reproduserer eksisterende normer, eller de forskyver disse normene litt, er de med på å skape bevegelse og kontinuitet. Det normative kan gjelde både hvordan teksten er utformet og hva man kan gjøre med teksten, men det kan også gjelde *innholdet* – hvordan man representerer noe. En stavkirke kan være en «rønne», eller en stavkirke kan være «Bygningskunst». Sann sett kan tekster være et «symptom» på nye forståelsesmåter, ved at man i en konkret tekst ser at en ny type kunnskap kommer til syne, selv om denne kunnskapen har sitt utspring i andre tekster. Men tekster kan også være stedet hvor ny kunnskap kommer til. For noen tekster griper selvfølgelig inn i historien på helt avgjørende måter, og får revolusjonerende ting til å skje – enten med hvordan man forstår verden, eller i verden selv. Tekster er derfor både *handlinger* og *hendelser*, de *inntreffer* som sagt i historien.

Med «bred tekstforståelse» mener jeg at jeg også forstår visuelle representasjoner som tekst, i den forstand at jeg forstår dem som kommunikasjon og handling. Selv om jeg i teksten beskriver dem som for eksempel bilder, prospekter, visuelle representasjoner, og til en viss grad omtaler dem annerledes enn verbaltekst, ligger likevel den pragmatiske og historiske tekstforståelsen til grunn for hvordan jeg behandler også disse ytringene. Også arkitekten Schiertz' tegninger av Borgund kirke var en måte å handle i verden på.

¹⁵ Han diskuterer begrepet i en slik sammenheng første gang i *Trattata del semiotica generale* (Eco 1975).

Språket – og dermed tekstene – har dessuten flere samtidige funksjoner.¹⁶ For det første har tekster en ideell funksjon. De presenterer som sagt alltid et visst bilde av verden, visse forståelser av det som teksten handler om (som rønne vs. *Bygningskunst*). I tillegg har de også en kommunikativ funksjon. Dette handler om hva man *gjør* med tekstene, både språklig og i videre forstand. Man kan *argumentere* for å *forandre* noens mening om hvordan stavkirkene skal behandles. Til sist har vi også det som kalles en *tekstlig* funksjon, det er det ved teksten som gjør at vi forstår den som en enhetlig tekst. Som jeg tidligere har påpekt kan det å skrive teksthistorie med fokus på kunnskap og kunnskapsprosjekter snevre inn tekstanalysen. Men hvordan studerer jeg egentlig kunnskapen i teksten? I tekstene er det, når det gjelder kunnskap, det kunnskapen er *om* som først og fremst kommer til syne. Dette handler om det ideasjonelle nivået i teksten: Representasjonen gir kunnskapsobjektet – i vårt tilfelle stavkirkene – en spesiell form og sier noe om hvordan disse blir forstått. Men i og med teksten kommer det jo også til en viss grad frem hvordan kunnskapen er blitt til, hva kunnskapen er tenkt brukt til og hva som er målet med den. Det er jo også teksten kunnskapen er formidlet gjennom.

Et viktig spørsmål i denne sammenheng er om det faktisk *er* mulig å si noe om *stavkirkenes historie* ved å lese tekster og se etter det jeg kaller kunnskap. Som vi så, var en viktig del av det teksthistoriske perspektivet å forstå teksten i *kontekst*, og nettopp fordi tekster ikke bare er handlinger, men også hendelser, kan vi skrive en kunnskapshistorie ved hjelp av dem. For også kunnskapen i teksten er historisk på to måter: Kunnskap, hvordan vi ser og forstår noe, har for det første alltid en historie. Den bygger på tidligere kunnskap, på eksisterende normer og forståelsesmåter, på tidligere tekster. Den har historiske forutsetninger. Men for det andre griper kunnskap også inn i historien – også den inntreffer. Enhver representasjon av kunnskap kan opprettholde og bekrefte eksisterende kunnskap, eller innføre nye perspektiver, slik at kunnskapsobjekter blir forstått på nye måter. Men kunnskap kan *også* få helt konkrete konsekvenser i verden – som når Heddal kirke blir restaurert på en viss måte, og ikke en annen. I artikkelen «How do buildings mean? Some issues of interpretations in the history of architecture» argumenterer arkitekturhistorikeren William Whyte (2006) for at all arkitektur må forstås som mer enn bare selve byggverket – en bygning består av en rekke «forflytninger» eller «oversettelser» (transpositions); den blir planlagt, tegnet, bygget, brukt, forstått, fortolket, reparert, omfortolket, gjenbrukt og så videre. Whyte kritiserer her et vanlig arkitekturhistorisk syn på arkitektur der en bygning forstås som en tekst

¹⁶ Jeg tar her utgangspunkt i Michael Hallidays systemisk-funksjonelle lingvistik. Se Maagerø (2005) for en god innføring. Se også Berge, Maagerø og Coppock (1998).

som kan «fortolkes». Poenget til Whyte, som er inspirert av Mikhael Bakhtin, er at alle bygninger heller må forstås som et mangfoldig verk, hvor selve bygningen bare er én del av det hele, mens like viktige deler av verket er forarbeider, bruk, og ikke minst fortolkninger, gjengivelser, avbildninger og så videre. I stedet for at man som arkitekturhistoriker forsøker å finne meningen med en gitt bygning, bør man forfølge forflytningene for å finne de *mange* meningene som manifesterer seg i de ulike sjangrene og praksisene hvor arkitekturen kommer til syne på forskjellige måter. (Ibid.:154–155.) Denne avhandlingen er ikke først og fremst en arkitekturhistorisk avhandling, men Whytes artikkel viser hvordan forståelser og omfortolkninger av bygninger – kunnskapen om dem – er del av og konstituerende for materialiteten. Jeg har skrevet innledningsvis at jeg er opptatt av hva ulike typer kunnskap *gjorde* med stavkirkene. Dette må ikke forstås på den måten at jeg helt konkret har sett på kunnskapens fysiske virkning på ulike stavkirker. Det det betyr er at min grunnleggende forståelse av språket som *virksomt*, også gjelder min forståelse av kunnskap: Den kunnskapen vi har om stavkirker, er med på å forme stavkirken som kunnskapsobjekt. Samtidig muliggjør forskjellige typer kunnskap ulike handlinger knyttet til disse bygningene. Sånn sett kunne man si at tekstene ikke bare er teksthandlinger og teksthendelser, men også kunnskapshandlinger og kunnskapshendelser.

Det å studere stavkirkenes kunnskapshistorie med også et teksthistorisk perspektiv, gir med andre ord visse muligheter og begrensninger for hvilken kunnskapshistorie jeg kan skrive. Men som antydnet gjør fokuset på kunnskap at også *teksthistorien* kan skrives på en annen måte. Når jeg leter etter kunnskap i tekst, kommer tekstenes historisitet til syne på nye måter. Dette skjer fordi også kunnskapen er historisk. Når man studerer kunnskap i tekst, ser man nemlig hvordan tekster også kan være kunnskapsknipper: De samler ulike typer kunnskap, som på forskjellige måter er historiske, i én og samme tekst. På denne måten er tekster også tidsknipper, ikke bare fordi ordene, begrepene, sjangeren, tekstens materialitet og annet har hver sin historie, men fordi også kunnskapen i dem har sin egen tid (Bjordal 2018). Dette ser vi tydelig i de mange plansjeverkene som begynner å sirkulere omkring midten av 1800-tallet, for eksempel Christian Tønsbergs *Norge fremstillet i tegninger* (Tønsberg 1848). I dette verket samles tegninger og tekstbiter som hører til ulike kunnskapsprosjekter. Vi møter en kunstnerisk gjengivelse av Heddal stavkirke, samtidig som vi får vite at en Hr. Calmeyer har vært og sett kirken «denne sommeren», og at han advarer om at kirken er falleferdig og snart vil bli ødelagt om ikke noe *gjøres* innen *kort tid* (ibid.:89). Her ser vi også at kunnskap handler om tid på andre måter enn bare ved sin egen historisitet. «Til forskjellige former for kunnskap hører forskjellige former for tid», skriver kulturhistoriker Helge Jordheim (2016:96). Dette utsagnet kan forstås på flere måter, og Jordheim kobler de ulike tidene først og fremst til ulike

tidsperspektiver i forskjellige fagdisipliner. Men også i mer «udisiplinerte» kunnskapsfelter eller -prosjekter spiller tiden ulike roller: Hva betyr det å bevare en kirke? Hvem skal den bevares for, og hvor lenge? Er man interessert i kunnskap om *fortidens* bygninger *fordi* de er gamle, eller fordi kunnskapen om dem kan brukes som grunnlag for å skape *fremtidens* arkitektur? Er stavkirkene egentlig fortidige, eller er de først og fremst kirker i bruk *i dag*? På denne måten blir tekstene som kunnskapsknipper bærere av kunnskapens mange tider, og vi ser at stavkirkene som kunnskapsobjekter også er flertidige.

Alle de teoretiske forutsetningene jeg har presentert over, har så konsekvenser for hvordan jeg skriver kunnskapshistorie. Jeg har allerede vært inne på det tidligere i innledningen, men et typisk kunnskapshistorisk perspektiv på historien, er å forstå kunnskapshistorie gjennom *diskontinuitet*. Denne typen studier kan være inspirert av Kosellecks (1985) ide om hvordan et radikalt brudd i hvordan fortiden ble forstått førte til en ny og moderne historieforståelse fra midten av 1700-tallet, av Hartogs (2003) teori om historisitetsregimer, eller av Foucaults (1996) epistemetenkning. Dette ser vi, når det gjelder det feltet denne avhandlingen handler om, for eksempel hos Anne Eriksen (2007, 2014), Myklebust (1993), Christensen (2011), og Svestad (1995).¹⁷ Når jeg her studerer stavkirkene i både et teksthistorisk og kunnskapshistorisk perspektiv, blir slike brudd mindre viktige. Fordi tekstene er tids- og kunnskapsknipper, kan jeg i større grad fokusere på kontinuitet. Det betyr ikke at ikke også brudd og forandring er viktig. Det det betyr er at jeg er mer opptatt av de små forskjellene og de gradvise endringene. Perspektivet gjør det dessuten lettere å se «det samtidiges usamtidighet».¹⁸ I *Sediments of time*, den nyeste oversettelsen av Kosellecks essayer til engelsk, skriver Koselleck (2018) om partikulære begivenheter, om strukturer og om hvordan «structures of repetition» gjør begivenheter mulig. Han opererer her med det han selv kaller en «multilayered theory of time» (ibid.:7), og han tar i bruk begrepet «sediments of time» (*Zeitschichten*) for å, i historieskrivingen, kunne «analytically separate different temporal levels upon which people move and events unfold, and thus ask about the longer-term preconditions for such events» (ibid.:3). Et tekst- og kunnskapshistorisk perspektiv gjør også det mangetidige i historien om stavkirkene synlig, om enn på et annet nivå enn Kosellecks mer dyptliggende temporale strukturer.

Selv om det teoretiske grunnlaget jeg bygger på i høyeste grad forstår kunnskap som betinget av en rekke faktorer, som også kan være på så grunnleggende nivå som epistemer og historisitetsregimer, er

¹⁷ John Ødemark (2014:11–14) påpeker og diskuterer også dette med kontinuitet vs. brudd.

¹⁸ Mitt teoretiske utgangspunkt når det gjelder «det samtidiges usamtidighet» bygger i stor grad på Jordheim (2012, 2014, 2016b).

jeg i denne avhandlingen mer interessert i kunnskapens *virksomheter* enn det som *gjør* at kunnskapen virker. Det vil si, jeg er mer opptatt av hvilke konsekvenser kunnskapen har for stavkirkene og deres historie, enn å si noe om svært grunnleggende forutsetninger for at denne kunnskapen kunne bli til. Det er som sagt stavkirkenes historie jeg i bunn og grunn ønsker å si noe om, og en viktig forutsetning for *denne* historien er kunnskapen som ble produsert og sirkulert om dem. Men for å forstå kunnskapens virksomheter, må jeg først og fremst forstå kunnskapen – på dens egne premisser. Det innebærer å lese *nøyaktig*.

1.6. Å lese nøyaktig: Nærlesning og kontekstualisering

Jeg har over brukt ordet «nærlesning» om det jeg har gjort med materialet mitt. Men det er egentlig misvisende. Nærlesning forbindes ofte med utelukkende å studere hva som skjer *i* teksten. I denne avhandlingen handler nærlesning om å komme så tett på teksten at man også får øye på alt det som peker utenfor teksten selv, og som gjør det mulig å forstå teksten i historien og historien i teksten. Dette krever *kontekstualisering*, og med det mener jeg å ta i bruk både andre tekster og forskjellige typer kilder for å forstå kunnskapen i tekstene i en bredere (kunnskaps)historisk sammenheng. Men kontekstualiseringen må likevel kunne forankres: i språket, begrepene, argumentene, henvisningene, navnene, bildene, ideene og så videre, slik disse materialiserer seg i tekst.¹⁹ Gjennom teksten får konteksten form, og man må hele tiden veksle mellom å være tett på teksten og ute i konteksten, fordi de utfyller hverandre mer og mer. En annen måte å si dette på er at jeg har benyttet meg av grunnleggende hermeneutisk metode. Målet er å *forstå*, og det krever at man stadig veksler mellom tekst og kontekst, mellom de små tekstbitene, de større tekstbitene, teksten som helhet, sjangeren, situasjonskonteksten, kulturkonteksten, for slik å forstå teksten som et resultat av *sin tid*. Jeg har allerede vært inne på hvordan det å konsentrere seg om kunnskap gjør noe med hvordan man skriver teksthistorie. Men det gjør også noe med hvordan man leser nøyaktig. For det er ikke egentlig tekstene jeg her skal forstå, men kunnskapen som formidles gjennom dem.

Dermed har jeg kunnet konsentrere meg nettopp om den kunnskapen om stavkirkene som fremstilles i tekstene, og jeg har slik lest mye mer selektivt enn om det var teksten mer generelt jeg skulle forstå. I mine lesninger av kunnskapen om stavkirkene beveger jeg meg likevel ofte ikke bare langt utover

¹⁹ Linell (2009:245) beskriver dette som at man må finne måter å «tøyle» lesningen sin på: «‘Content’ branches into various kinds of implied understandings, cultural assumptions and associations, bodies of knowledge directly or often indirectly connected with the texts. (...) However, it is a moot issue how far the analyst is entitled to pursue his or her hermeneutic endeavors of utterances, texts and situations. If analysts want to stick to ‘participants’ perspectives’ as strictly as possible, there must be reins on their analytic constructions.»

den enkelte teksten, men noen ganger også langt utenfor stavkirkene. Men det er alltid med utgangspunkt i noe jeg har funnet *i tekst* – noe som har fått meg til å spørre: «Hva betyr dette?» «Hva mener J.C. Dahl her?» «Hvor kommer denne forståelsen av stavkirkene fra?» «Hvorfor plutselig *dette* begrepet?» «Skrev ikke også Schnaase eller Kugler noe om det her?» «Hva betyr egentlig ‘Stiil’ i denne sammenheng?» og så videre. Dette kan til tider kreve litt ekstra av leseren, fordi det ikke alltid er umiddelbart opplagt hvorfor jeg skriver om det jeg skriver om. Jeg har også lagt meg tett opptil kildene. Slik har jeg ikke bare nærlest, jeg har også «nærskrevet»: Med lange sitater, eller ved å veve fortidens setninger inn som korte sitat i mine egne, viser jeg frem de historiske aktørenes egne formuleringer. Gjennom materialet mitt, og gjennom mine kontekstualiseringer, kommer så etter hvert relevansen frem. Hele tiden er det følgende spørsmål som har drevet meg: Hvordan kan jeg forstå denne kunnskapen på kunnskapens egne premisser? Hva gjorde denne kunnskapen med stavkirkene? – Det å skrive en kunnskapshistorie om stavkirkene innebærer både å forstå historien i kunnskapen om stavkirkene og å forstå kunnskapen om stavkirkene i historien – *som* historie.

1.7. Det bevegende og det bevegelige

I boka *Humaniora. En innføring*, skriver forfatterne at «til syvende og sist er det vel kanskje bevegelse historikeren ser etter» (Jordheim et al. 2011:318). Det er kanskje det. I denne avhandlingen er det i alle fall et mål å si noe om hvilken kunnskap om stavkirkene som *settes i bevegelse* gjennom tekst på 17- og 1800-tallet. Men det er klart, denne kunnskapen beveget jo også stavkirkene. Forholdet mellom tekst og materialitet kan teoretiseres og diskuteres i det vide og enda videre, men det er likevel ukontroversielt å påstå at ulike typer kunnskap på forskjellige måter *virker* i verden, altså har konsekvenser, og dermed også får kirkene til å røre på seg: stavkirker repareres, rives, restaureres, konserveres. Samtidig er det slik at kunnskap, som vi skal se, også får stavkirkene til å stå *stille* på stadig nye måter: som monumenter, som del av verdens historie, som nasjonal treskjærerkunst og mye annet. Dette krever mer bevegelse enn man skulle tro. Men egentlig er selvfølgelig alt helt motsatt. Egentlig handler denne avhandlingen først og fremst om hva *stavkirkene* satte i bevegelse, der de stod og luktet og bråket, knirket og knaket, i mer og mindre avsidesliggende bygder rundt omkring i Norge, og det, skal vi nå se, var jo ikke så rent lite.

2. Topografi og naturhistorie: Stavkirker registreres

2.1. Innledning

«Goels kirke er, som de andre, en Rejse-Kirke. Om denne haves intet mærkværdigt», skriver fogden Iver Wiel (1711–1756) i det han har kalt en «Beskrivelse» over Ringerike og Hallingdal (Wiel 1802–1805). «De andre» kirkene det er snakk om, er kirkene i Hallingdal, som altså alle er «Reise-kirker». Denne typen kirke, skriver Wiel, «er saadan en, som er rejst af store Maste-Træer, hvorimellem er sat Planker, som ere kløvede af hele Træer og hugne slette med en Øxe, men ikke skaarne paa Saug; thi Kirkerne ere langt ældre end Saugbruget i Norge, det er først begyndt 1540» (ibid.:168). Kirkene er med andre ord det vi i dag ville kalle stavkirker, og Wiel er her opptatt av hvordan de er tilvirket. Wiel skriver også om andre kirker og ikke minst om alt mulig annet. Hele tittelen på beskrivelsen, som er trykket i *Topographisk Journal*, er: «Beskrivelse over Ringeriges og Hallingdals Fogderie, hvorudi findes anført dets Grændser, Situation, Størrelse, Vasdrage, Skoug og Mark, Dyr, Fugle og Fiske, Mineralier, Naturalia og Antiquiteter, med videre, sammenskrevet og forfattet, efter ordre, af Ivar Wiel, Foged over bemeldte Fogderie.» Det var flere enn Wiel som nitidig beskrev spesifikke steder i større og mindre utstrekning på denne tiden. *Topografiske beskrivelser* ble i andre halvdel av 1700-tallet en mer eller mindre etablert, men likevel mangfoldig sjanger og praksis (jamfør Eriksen 2007). *Topographisk Journal*, der Wiels tekst er trykket, ble utgitt av det såkalte Topographiske Selskab i årene 1792–1808, men ulike topografiske tekster hadde på det tidspunktet sirkulert i flere år. I mange av disse tekstene får vi vite både det ene og det andre om stavkirker.

Målet med dette kapittelet er å vise den kunnskapen om stavkirkene som begynte å sirkulere i og med det jeg her løst kaller topografiske tekster, eller den topografiske sjangeren på 1700-tallet. Steinar Supphellen (1998) skriver om den «historisk-topografiske» litteraturen på 1700-tallet. Han bruker dette begrepet «utan streng definisjon» for å beskrive «sakprosa som med visse historiske innslag prøvde å gje ei skildring av større eller mindre delar av Noreg med noko ulik vekt på naturtilhøve, næringsliv og folkeliv» (ibid.:18). Som vi så i tittelen på Wiels beskrivelse, kunne slike topografiske tekster inneholde kunnskap om en hel rekke ting, også – som Supphellen påpeker – ting i/fra fortiden. Innholdet i de enkelte beskrivelser kunne likevel variere en hel del, noe de mange forskjellige titlene på slike verker antyder. «Physisc, oeconomisk og statistisk beskrivelse», «Historisk beskrivelse», «Physisk og oeconomisk beskrivelse», «Naturlig og oeconomisk beskrivelse», «Topographisk beskrivelse», «Forsøg til beskrivelse», eller simpelthen bare «Beskrivelse», er formuleringer som går igjen i de topografiske verkenes mange titler. I tillegg er titlene ofte knyttet til reising: «Reise-

Iagttagelser», «Reise igiennem...». I denne avhandlingen bruker jeg den mer generelle betegnelsen «topografisk», «topografi», som en samlebetegnelse for alle disse tekstene. En slik betegnelse rommer hele det mangfoldet av tekster som på en eller annen måte presenterer innsamlet kunnskap om et område. I fortalen til første hefte av *Topographisk Journal* 1792, står det da også kort og greit: «Topographie betyder just, hvilket vi her for ulærde Læseres Skyld maae bemærke, Beskrivelse over enkelte Steder.» (Det Topographiske Selskab 1792a:upag.) Topografi kan selvfølgelig også dreie seg om den mer snevre praksisen med å beskrive et steds terrengforhold og geografi, som én av de mange typene kunnskap man kan få om et sted. Forholdet mellom geografisk, naturhistorisk, økonomisk, statistisk, «fysisk», historisk og andre typer kunnskap i 1700-tallsmaterialet er ikke fast og definert, men kommer tilsyne på forskjellige måter i ulike konkrete tekster. Begreper som historisk-topografisk, topografisk-statistisk, økonomisk-statistisk og så videre kan i konkrete tilfeller bli brukt for å mer spesifikt beskrive ulike typer tekster eller kunnskap. Men et samlebegrep på alt dette er topografisk kunnskap, fordi det dreier seg om kunnskap om et *sted*.

I det følgende skal vi starte i 1743 med en rekke innberetninger fra norske embetsmenn til Kanselliet i København. Her skal vi både gå nærmere inn på hva det topografiske kunnskapsprosjektet innebar, og vi skal vi se hvilken rolle middelalderkirkene i tre spiller i denne sammenheng. Vi skal så ta for oss flere av de topografiske tekstene som publiseres utover på 1700-tallet, med et særlig fokus på Hans Strøm (1726–1797), som var en av dem som på mange måter satte en første standard for denne typen publikasjoner. For å skjønne mer om hvilket kunnskapsprosjekt Strøm og de andre topografene var del av, skal jeg, før jeg går nærmere inn i hva som skrives om stavkirkene, si noe mer om den bredere kunnskapshistoriske konteksten de topografiske tekstene kan bli forstått innenfor. Her vil jeg særlig ta utgangspunkt naturhistorien, og hvordan denne fungerte som en produktiv ramme i topografiske beskrivelser. Etter gjennomgangen av de topografiske beskrivelsene vil jeg si noe om stavkirkenes forhold til *historie* på denne tiden. Dette gjør jeg ved en studie av hva historikeren Gerhard Schøning (1722–1780) skriver om stavkirker i sine manuskripter til verket *Reise som giennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning er giort og beskreven* (Schøning 1778). I en forlengelse av dette vil jeg så diskutere forholdet mellom historie og tid, og hva dette hadde å si for stavkirkene. Til sist i kapittelet kommer jeg tilbake til *Topographisk Journal*.

2.2. Kunnskap til Kanselliet i København

For å forstå den kunnskapen om stavkirkene vi finner både i Wiels tekst og andre tekster, skal vi som sagt starte i 1743. Faktisk *har* vi allerede startet i 1743, for Wiels tekst var nemlig slett ikke skrevet i 1802–1805 (selvfølgelig, ettersom han døde i 1756). Akkurat når Wiel skrev sin beskrivelse, er ikke så godt å si, men i 1743 ble den i alle fall sendt inn til Danske Kanselli. Dette året mottok nemlig alle biskoper, amtmenn og stiftsamtmenn i Norge (og Danmark og på Island) et rundskriv som var sendt ut av Kanselliet. Rundskrivet lød innledningsvis som følger:

Som der behøvedes, at mand om et hvert Steds og Districts Beskaffenhed, Art og Egenskab udi Hans Kongelige Majestets Riger og Provincier havde nogen forklarlig og tilforladelig Kundskab og Efterretning; saa er til den Ende opsadt indsluttede Puncter og Poster, dem jeg herved skulle have høytærede Hr. Stift-Befallingsmand tilstillet, med tjenstlig Begiering, at De jo før jo heller ville give sig den Umag (...) at lade forfatte, en ganske udførlig, og heller vidtløftig end kort Beskrivelse og Efterretning, om enhver i sær af de optegnede Spørsmale og Puncter. (Kanselliet sitert i Djupedal 1955:304–305.)²⁰

Hele 43 spørsmål skulle besvares.²¹ Det Kanselliet var på jakt etter, var i hovedsak opplysninger knyttet til såkalte statistisk-økonomiske fenomener: om korn, trefrukt, mineralforekomster, dyrehold, skoger, sagbruk, elver, havner, merkvverdige kilder, klipper, berg og daler – for å nevne noe. Men også spørsmål om kulturelle og historiske forhold hadde fått plass. Det ble spurt etter antikviteter, om lokale ord og talemåter, og om innbyggernes egenskaper og «Inclination». En litt mer åpen kategori var spørsmål 30 om «Hvad andre Curiositeter og Merkværdigheder» som fantes i amtet. Det mest interessante for vår del er likevel punkt 39: «Navn og Tall paa alle Kirker og andre publicke Bygninger i hver Kiøbstæd, og deres ungefærlige Beskaffenhed.» (Ibid.:308.)

Vi skal komme tilbake til dette punktet og hva som ble skrevet om det, men først: Hva skulle egentlig Kanselliet med denne kunnskapen? Og fikk de vite det de ville?

En av de sentrale personene i det forberedende arbeidet med spørrelistene var Erich Johan Jessen²² (1705–1783). Planen til Jessen var å skrive et stort historisk-topografisk verk om Danmark, Norge og Island. Dette verket skulle være «en fuldstændig Landbeskrivelse over Kongens Riger og Lande»

²⁰ Se også Røgeberg 2003:49.

²¹ Dette var listene som ble sendt til Stiftsamtmennene i Norge, og dermed også prestene. Amtmennes liste var på 36 punkter. Listene i Danmark og Island var heller ikke identiske med de norske. (Djupedal 1955: 308.)

²² Noen steder heter han også Jessen-Schardebøll. Schardebøll-navnet tok han på et senere tidspunkt, uvisst når (jamfør Herstad 2003:9, note 1). Jeg bruker her bare Jessen.

(Jessen sitert i Djupedal 1953:3). Jessen og støttespillerne hans i Kanselliet, hadde med andre ord store ambisjoner. Likevel: *Det Kongerige Norge, fremstillet efter dets naturlige og borgerlige Tilstand* (Jessen-S. 1763) kom først ut i 1763, som første bind av en påtenkt lang rekke. Flere bind ble det ikke.²³ Prosjektet til Jessen og Kanselliet må likevel bli forstått i en bredere sammenheng, og som et uttrykk for en mer allmenn interesse på denne tiden. Det å hente inn systematisk informasjon om økonomiske forhold i ulike deler av Danmark-Norge var nemlig ikke noe revolusjonerende nytt, for også tidligere hadde spørrelister blitt sendt ut (Djupedal 1955:289–296). Men tronskiftet i 1730 førte med seg en reformpolitikk som i større grad forutsatte og baserte seg på innhenting av ny kunnskap om forskjellige samfunnsforhold. 1743-spørrelistene kan derfor forstås som et uttrykk for en økende oppmerksomhet rundt slike spørsmål i miljøet rundt kongen og i forvaltningsorganene (Herstad 2003:15). Det som *var* nytt, var nemlig at «denne innsamlinga var større og meir omfattande enn innsamlingar før hadde vore» (Djupedal 1955:291).

Når det gjelder svarene, er det stor forskjell på embedsmennenes innsats. Noen svar er lange og utfyllende, andre ble aldri skrevet. Reidar Djupedal peker på at det var stor skepsis blant flere prester, fordi de ikke fikk vite *hva* kunnskapen egentlig skulle brukes til. Dette gjorde nok også at en del rett og slett ikke visste hva og hvordan de skulle svare. En del var kanskje også redde for at de opplysningene de gav, skulle bli brukt for å kreve inn mer skatt. Men svar kom det altså inn, og de mest utfyllende svarene fikk Jessen fra Norge. (Djupedal 1953:4.) Det viktige spørsmålet for vår del, er selvsagt: skrev de noe om stavkirker? Og det gjorde de faktisk. Men ikke særlig mye. Som vi ser i spørsmål nummer 39 over, kan det se ut til at det bare var kirker i kjøpstedene Kanselliet og Jessen var interessert i. Dette er riktignok litt uklart, og en del embetsmenn skrev likevel om alle kirkene i amtet eller sognet. Noen ramset også opp kirkene under andre punkter enn punkt 39, for eksempel under en generell topografisk beskrivelse av et sogn eller fogderi.

Og nettopp *oppramsing* er ganske karakteriserende for hvordan kirkene ble behandlet. Flere av de kirkene vi i dag kjenner som stavkirker, blir nevnt uten at vi får noe nevneverdig informasjon om dem. Sorenskriver Nils Wisløff skriver for eksempel om kirkene i Valdres sorenskriveri at Aurdals (*Ourdals*) prestegjeld har en hovedkirke og seks annekskirker, «bestaaende paa Ulnes, Svennes, Skrutvold, Blaafad, Bang i Renlien og Hedalns annexkirker». Også i Slidre prestegjeld finnes det en hovedkirke og seks annekskirker: «Lommen, Øye, Blaas annex, Hegge og Rogne annexkiercke.» I Vangs (*Wang*) prestegjeld lister han opp både hovedkirken og annekskirkene Hurum og Øye, i tillegg

²³ Se Djupedal 1955:337–362 for mer informasjon om Jessen og arbeidet med *Det Kongerige Norge (...)*.

til St. Thomaskirken på Filefjell. I 1743 var hele 11 av disse fremdeles stående stavkirker.²⁴ Interessant nok kommer denne listen helt til slutt, etter at alle spørsmål er besvart. Wisløff innleder denne delen slik: «Under merckverdige ting som herved er at observere, bestaaende udi effterfølgende.» I tillegg til informasjon om kirkene får vi i denne bolken informasjon om berget hvor stenene til Slidre hovedkirke er hugget ut av, om de 11 klokkene i denne kirken, om «store megtige snefenner», og om de merkelig sterke «stormevinde, af nord og nordoust, som trenger sig jmellem 3de megtige høye fiede», for å nevne noe. (Wisløff i Røgeberg 2004:183–185.) Også andre steder finner vi en lignende opplisting av (stav)kirker, uten at man får vite noe videre om kirkenes «beskaffenhet». Noen skribenter føyer riktignok til en setning om at kirkenes «oprindelse og ælde ei vides», som hos Sogneprest Kristen Heiberg om kirkene i Sogndal Prestegjeld, Stedje, Kaupanger og Norum (Heiberg i Røgeberg 2006:292). Hvorfor noen velger å ta med dette, er uvisst, men en kirkes alder sier for så vidt noe om dens beskaffenhet.²⁵

Andre bidrag gir imidlertid litt mer informasjon. Mange steder får vi vite om kirker som nevnes er av tre eller om de er murede, om de er nye eller gamle. Flere steder står det også spesifisert at de er av reisverk (altså stavkirker, jamfør Wiel innledningsvis). For eksempel i besvarelsen sendt inn av Sogneprest Christen C. Kiær i Åmot prestegjeld: «Hovedkirchen kaldes Aamodts kirche, annexkirchen kalldis Storelvedalens kirche, begge ere gandshe [sic] smaa og begge af træe, udj reisverch.» (Kiær i Røgeberg 2004:121.) Den samme Wisløff som listet opp kirkene i Valdres på slutten av besvarelsen uten å gi oss noen egentlige opplysninger om dem, skriver også om kirker under punkt 30, som svar på «Hvad andre curiositeter og merkverdigheder i amtet findes, og hvad besynderligt det har frem for de øvrige omliggende amter» (Røgeberg 2004:17). Her får vi vite litt mer. Sammen med informasjon om blant annet gravhauger, runeinnskifter, innskifter på latin og hebraisk, et «asylum»²⁶ på Grans kirkegård og de såkalte søsterkirkene på Gran, får vi vite at det ved Wisløffs ankomst til sorenskriveriet «var bestaaende paa dise efftermelte steder trækiercher bygt af reiseplancker med spise taarn paa»: Horgen, Bilden, Bjørge, Dversten og Kjos i Gran sogn, «hvilcke alle nu ere af elde nedfaldne, uden den kiercke paa gaarden Dversten staar der endnu, hvorpaa nu ej

²⁴ Jamfør «Stavkirker i Oppland»: https://lokalhistoriewiki.no/Stavkirker_i_Oppland (lest 15.03.19).

²⁵ Det er mulig dette med «oprindelse og ælde» er tatt med på grunn av formuleringen av punkt 39 i spørrelisten. Hele punkt 39 lyder nemlig: «Navn og Tall paa alle Kirker og andre publicke Bygninger i hver Kiøbstæd, og deres ungeferlige Beskaffenhed, med enhver Kiøbstæds Vaaben eller Signete, som trykkes i rødt Lak paa samme Fortegnelse med dets korte Beskrivelse, saavelsom om dets Oprindelse og Ælde.» – «Dets oprinnelse og ælde» henviser her først og fremst til byvåpenet/seglet, men det er mulig det kunne misforstås.

²⁶ «(...) hvor hen misdædere kunde tage sin tilflugt, ogvære i fred, men nu for nogle aar siden er taget til tælthuss, da det dog i lang tiid er bleven holt og kalt et beenhus.» (Wisløff i Røgeberg 2004:177.)

er nogit taarn». (Wisløff i Røgeberg 2004:177.) Også Grinaker kirke skriver han litt om, en såkalt gavekirke «bygget af træ (...) vel beprydet jnden j, vel vedligeholdes af de gafuer som af en og anden gifves dertil» (ibid.:180) – at det er en «reisekirke», nevner han likevel ikke.

Flere bruker også betegnelsen ‘stavkirke’, slik som prosten Hans Jacob Hiort i Ørskog (*Ørschoug*) Prestegjeld. I sin liste over kirker i prestegjeldet under punkt 39, skriver han om hver kirke hvordan de er bygget. Om Ørskog skriver han for eksempel:

Til Ørschoug kald ere 4 smaa sogner, nemlig Ørshoug kircke, er en stavebygning med støtter, Søchelvens [Sykkylven] kircke, er timmerbygning opsat istædenfor den som *anno* 1706 ved lynild afbrendte, Strands kircke er en timmerbygning med tagsteen paa, opsat istædenfor den som *anno* 1731 den 8 januarij af vandfloden blev nedbræcket, Stordals kircke er en stavebygning med støtter. (Hiort i Røgeberg 2008:86.)

I det hele tatt er det mange slike kirker i Ørskog prestegjeld. Av de 24 kirkene og kapellene Hiort nevner, er hele femten av dem «en stavebygning med støtter» (ibid.), slik vi kan se på for eksempel Kvernes kirke i dag.

Ill. 5 Kvernes stavkirke, ca. 1900, avstivet med utvendige skorder. I dag er det bare Kvernes og Rødven kirker som har slike støtter. Foto: C. Christensen Thomhav. Riksantikvaren.

Amtmann Bendix Christian de Fine endte opp med å levere en svært omstendelig og omfattende beskrivelse av Stavanger Amt.²⁷ Av ham får vi blant annet vite at Hauskens (*Houschens*) kirke på Rennesøy «er een gammel stavekirke» (de Fine i Røgeberg 2006:151). Det han først og fremst er interessert i, er riktignok «en liigsteen med efterfølgende runskrift og tvende kors udhugne» rett utenfor kirkedøren. Han tar nemlig for seg en hel rekke av «baute- og andre steene, hvorpaa findes inscriptioner af runskrift» under punktet «Antiqvitæter», i tillegg til at han i samme bolk skriver om et gammelt drikkehorn, et sverd, hedenske offersteder, «en meget gammel og sær curieux støbt sølvskeed», samt gravhauger med alt mulig innhold. (Ibid.:142–146.) Tegninger av antikvitetene har han også inkludert, i tillegg til avskrifter av runene. Hvorfor han velger å ta med at Hauskens kirke er en gammel stavkirke, er ikke godt å si. Men de Fine skriver også om kirker under punkt 15. Dette punktet handler om «Indvaanernes egenskaber, inclination og ungeferlige tall», og de Fine lister her opp alle prostier, prestekall og kirker i amtet. Etter denne opplistingen skriver han at de fleste av kirkene holdes i «nogenlendes forsvarlig stand» av kirkeeeierne. I tillegg skriver han at bare 8 av kirkene er «grundmurede, (...) af hveeg²⁸ og graaesteem opmurede kirker». Resten av kirkene «ere alle træekirker, og de ældste iblant dem ere bygde af stave». Grunnen til at de er bygget slik, skriver han, er at de i «de ældgamle og catholske tiider» ikke visste om, slik som i «efterfølgende og nærværende tiider, (...) den invention med sauger». Det vil si sager, som kan brukes til å skjære tømmeret i tynne og korte deler. I de eldgamle tider ble derfor «træerne saa store og tykke, som de vare ikkun een gang igiennemkløvede, og derefter paa begge sider fladhugne, og saaledes forbrugte til deres fornødne arbejde og bygninger». (Ibid.:89–90.) Dette ser vi ligner på Wiels utsagn over.

Også andre sier litt mer om hvordan kirkene ser ut, selv om det ikke akkurat er en dyptgående beskrivelse av stavkonstruksjon som presenteres: «6 kircker og kirchesogner bestaar Indwigs kald af», skriver sogneprest Peder H. Finden om Innvik prestegjeld. Fire av disse kirkene er tømmerkirker (laftede), «men 2de nemlig Indwigs, som hovetkirche og Oldens annex ere stavekircher bygget og oprejste med 6 eller 9 stolper, som ere beklædde med bræder inden til kirchen istæden for timmer og bræder uden til, som bordtag for vægdrev». (Finden i Røgeberg 2006:347.) I Rollag forteller sogneprest Jens Krog at han ved kirkene, som er «kun smaae slette træekircker»,²⁹ finner «intet remerqvabelt», utenom en innskripsjon på de to små kirkeklokkene i Rollags kirke. Innskripsjonen inneholder et årstall, men «seculum» i årstallet er utelatt. Likevel, sier Krog, «effterdj mand af andre

²⁷ Han skrev den riktignok ikke alene, men fikk hjelp av student Johan Friman, etter å først ha levert en kortere beskrivelse han gjerne ville jobbe videre med (Røgeberg 2006:60n).

²⁸ Kleberstein.

²⁹ Det er her blant annet snakk om kirkene i Nore, Uvdal, Dagali, Veggli og Rollag.

ting maa slutte at kirkerne her oppe ere ældre end reformationen, ere uden tvivl disse klokker støbte 1469 i munchetiden som de har liighed med gammel muncheskrift» (Krog i Røgeberg 2005:302–303). Som Eriksen (2007:123) skriver, var begrepet «munketiden» ofte benyttet for å betegne det som på denne tiden også ble kalt «katolske tider», det vi i dag gjerne kaller «middelalderen».

En litt annen type kunnskap som presenteres, er lokale sagn knyttet til spesifikke kirker. Peter Joakim Landt skriver at «almuen, effter deres forfædres relationer», har fortalt at alle som sognet til Hedalens (*Heedahls*) annekskirke i Aurdal (*Ourdahl*), døde under svartedøden. Men sagnet sier også at kirken ble funnet igjen «af tvende skiøttere, nedfalden, undtagen choret, hvorudi ved alterfoden fandtes een bjørn, som der hafde sit leye». Bjørnen ble drept, og da kirken ble bygget opp igjen og på nytt tatt i bruk, ble skinnet av bjørnen lagt på gulvet ved alteret. Skinnet ble så liggende helt til Landts forgjenger i embedet, prost Morland,³⁰ la det i en materialbod ved kirken – «fordi det af ælde mest var forraadned». Landt kan så fortelle at han sendte en bit av dette skinnet til den forrige generalkvartermesteren på Fredrikshald, oberstløytnant Frost,³¹ som «tiligemed andre norsche rariteter, effter eget sigende», skal ha vist skinnbiten frem til kongen og dronningen i året 1733.³² (Landt i Røgeberg 2004:225.)

Én av de som virkelig skrev en «heller vidløftig end kort beskrivelse og efterretning» var nettopp Iver Wiel (1711–1756). Eriksen (2014:5) skriver at Kanselliets spørreliste må ha gitt Wiel en anledning til å sende inn et arbeid han allerede hadde vært i gang med en stund. Wiel har nemlig ikke bare skrevet en av de lengste besvarelsene, han har også et noe annet fokus enn mange av de andre embetsmennene. Selv om Kanselliet i hovedsak var interessert i landbruks- og naturressurser, har Wiel lagt mye arbeid i å skaffe opplysninger om «antiqviteter», altså runeinnskrifter, bautasteiner, og gravhauger med innhold. (Ibid.) Denne interessen så vi også hos amtmann de Fine i Stavanger over, som var en av få andre som sendte inn en mer omfattende beskrivelse. Wiel er, som vi så innledningsvis, klar over at stavkirkene har en særegen byggemåte. I Soknedalen (*Sognedahl*) skriver han at like nedenfor kirken «staar den gamle kircke og er een reysekircke, saa liden at der er ikkun 5 stoeler paa hver siide, og nu daglig forfalder, da derpaa icke meer skeer reparation». Den gamle kirken, skriver han, ble tatt i bruk (igjen) da Soknedalen på nytt ble bebygget etter svartedøden, men etter hvert ble kirken for liten for menigheten, og den nye kirken ble bygget. Videre skriver han at denne typen kirke – reisekirken – vil bli «yderligere forklaret i Hallingdalen, hvor alle kirker ere

³⁰ Andreas Christensøn Morland (1666–1730).

³¹ Sannsynligvis Fabian Frost, død 1737 (jamfør Ovenstad 1948:321).

³² Som som mange vil vite var året kong Christian VI gjorde sin Norgesreise.

saadanne reysekirker, og kand denne lignes i ælde med dem». (Wiel i Røgeberg 2005:125.) Der Wiel skriver om Flå (*Flaae*) kirke i Hallingdal, får vi vite at reise-kirker er reist av store master, jamfør sitatet innledningsvis.

Han skriver også at bøndene forteller om Flå kirke at man opprinnelig begynte å bygge på sørsiden av elven ved Voll (*Wold*), men at kirken om natten, «de veed icke hvorledes, blev overfløttet til den nordre siide af elven, under gaarden Wee, hvor den nu staar, hvori de beraaber sig paa tradition fra forfædre». Dette er et sagn som fortelles om flere andre (stav)kirker.³³ Wiel skriver om sagn knyttet til blant annet Nes (*Næss*) og Hemsedal kirker, som begge er beskrevet som «een reysekirke». Den sistnevnte har også knyttet til seg et sagn av samme typen som Hedalen kirke. I avsnittet om Flå stavkirke stiller Wiel seg tvilende til holdbarheten i denne typen fortellinger om flyttede kirker nattestid, men, sier han, «dog maae mand tilstaae, at bønderne handler langt viisere i at fortælle denne historie, i det de icke siger ved hvad krafft det er skeed, end Olaus Magnus, der vil bilde folk paa ermene at der falder saa stoere stormvinde i Norge eller Norden, at de kand fløte store bielke, steene, etc.». (Wiel i Røgeberg 2005:145.) Ellers skriver Wiel om Torpo (*Torpe*) annekskirke, «een reysekirke, omgivet med svaller», og om Åls (*Aal*) hovedkirke, «ligeledes een reysekirke med svaler udenom, og over dørene en gammeldags, men siirlig udskiæring» (ibid.:161). Hols (*Hoels*) annekskirke er også en reisekirke, men den «holdes for, icke at være af den ælde som de andre kirke, thi bønderne siiger at i den tid Torpe var hovedkirke, boede ganske faae folck i Hoel, og de faae søgte til det capell i Wasbøygden» (ibid.:165). Om Gols (*Goels*) kirke i reisverk, «haves» som vi så «intet mærkværdigt» (ibid.:149).

Gamle middelalderkirker av stein blir også omtalt av flere embedsmenn, men like kortfattet som stavkirkene. En del er opptatt av steinen som kirkene er bygget av, hvilken type, hvor den er kommet fra, og hvordan den er hugget, som i Nils Wisløffs omtale av hovedkirken i Slidre («Slidre-domen») (Wisløff i Røgeberg 2004:183). Det finnes også en tendens til å komme med vurderende utsagn om kirkebygg, i hovedsak om de er «skjønne» eller «kunstige», særlig når det gjelder murede kirker. De Fine skriver for eksempel om Finnøy at «der staar een skjøen grundmuret kirke og af ældgammel tiid konstlig bygget» (de Fine i Røgeberg 2006:92).

Embetsmennene er tilsynelatende mer interessert i andre typer bygninger enn det de er i kirkene. Ofte listes «ældgamle huusebygninger» opp under f.eks. kuriositeter og andre merkverdigheter. Av

³³ I Norsk folkeminnesamlings sagn-database, kan man finne flere av disse: https://www2.hf.uio.no/eventyr_og_sagn/index.php (lest 07.05.2020).

«Curjositeter og mærckværdigheder» i Gudbrandsdalen fogderi nevner fogd Christen Pram for eksempel at det her på flere gårder ennå finnes

gamle store huuser, med gammeldags stor og massiv beslag paa dørren og indredning som vedkommende bønder ved og at sige efter deris fædre og forfædre at saadanne huuser tildeels ere nogle 100de aar gamle, da mand dog icke kand see til nogen affældighed eller forraadnelse paa dennem. (Pram i Røgeberg 2004:299.)

Dette, sier Pram, er et bevis på «det stærcke og bestandige tømmer her falder eller hafver forefaldet i gamle dage, saa og paa at hvad arbejde i de tider haver været giort». Husene blir ennå av bøndene «vedligeholdet som noget curjeust for efterkommerne». (Ibid.) På gården Skea (*Schea*) i Sørums sogn finnes det en «ældgammel træbygning, siunes at have wæret et gammel munchecapell, hvis loffter i stæden for mose ere belagde med rødt og blaate klæde, samme bygning har effterkommerne til denne tiid forsiuned [med] tag og teche», skriver sorenskriver Niels Lembach (Lembach i Røgeberg 2003:361).

Også Wiel er interessert i en «huusbygning af stoer ælde», som befinner seg på gården Devegge (*Devægge*). Som Lembach, har Wiel spesielt lagt merke til det «merkverdige» at det «i stæden for den her i Norge brugelige mosse er lagt meget fint blaate klæede /:som af mig selv er seet:/ imellem hver stock» (Wiel i Røgeberg 2005:147). Ellers gir bygningen ifølge Wiel en ide om «baade hvor svært tømmer der i de tidder fandtes, og den gamle magnifience» – tømmeret er lishøvlet i laftene, dørstolpene «udskaarne i eet løvverk», og huset er «omgivet med svaler, med udskaarne pillarer imellem». Allting «viiser een gammeldags pragt», skriver Wiel, men likevel har det ikke vært vinduer i bygningen, for alt lys har de fått gjennom

det huss paa taget, hvor røgen drev ud, thi det er at merke, at den ældgamle norske bygning paa husse var uden lofft, og jildstædet midt i stuen uden nogen opført skorsteen, hvilket dog for 100 aar siden, effter den daværende bygningsmaade er forandret, og har nu baade vinduer og skorsteen. (Ibid.)

Han refererer også til at all den «gameldags kostbarhet» tyder på at det er en «destingveret mand» som må ha fått bygget huset. Det finnes en historie om at det har tilhørt en grev Clemet, fordrevet fra Skottland. Nes kirke, som ligger like ved, skal være bygget av Clemets kone sju år etter huset stod ferdig. «Dette wiiser at de maae have besiddet goede midler og historien haver ingen urimelighed,

naar mand observerer den stærke corespondance, der har været imellem de gamle norske, og de britanische insler.» (Wiel i Røgeberg 2005:148.)

2.3. Kirker: merkverdige og tilvirkede

Med tanke på hvor mange kirker det var i Norge i 1743, og hvor mange opplysninger embetsmennene egentlig gav om alt mellom himmel og jord i besvarelsene sine, er det ikke så mye oppmerksomhet og så mange linjer de har viet stavkirkene, eller andre bygninger. Men det er tydelig at kirker generelt er «merkverdige» bygninger, altså bygninger verdt å merke seg. Selv om det bare spørres etter kirker i kjøbsteder, er kirkene i de ulike fogderier, prestegjeld og sorenskriverier stort sett listet opp og i noen grad beskrevet av de ulike forfatterne. Kirkene var viktige bygninger i lokalsamfunnet, og ikke minst for prestene – som i hovedsak var de som leverte inn svar til Kanselliet. I tillegg er kirkene orienteringspunkter. Ofte blir kirkene angitt som det punktet i bygda man orienterer seg etter og avstanden til andre ting måles fra: «½ fiering vey fra kircken» (Stub i Røgeberg 2008:105), «noget stykke vej fra Kirken» (Fleischer i Røgeberg 2003:202), «Østen for kirken, et lidet stykke» (de Fine i Røgeberg 2006:129), og så videre.

Stavkirkene og andre middelalderkirker holdes stort sett ikke frem som noe *uvanlig* eller kuriøst – utover at de er kirker. De inngår i kategorien «kirker» generelt, og informasjon om stavkirkene trekkes frem fordi kirker er viktige bygninger i samfunnet. Vi ser at fokuset er på materialitet og byggemåte, i noen tilfeller også om byggemåten er «kunstig», det vil si kunstferdig. Den mest interessante informasjonen om disse byggene, er hvorvidt de er i god stand. Ofte innebærer dette å si noe om de er nye eller ikke, og om kirkeeierne holder kirken ved like. Stavkirkene er blir gjennomgående beskrevet som små. Mange av dem er kun annekskirker som ikke brukes så ofte, eller slett ikke brukes lenger. Dette blir også påpekt. Mange er likevel godt kjent med stavkirkene som en særegen bygningskonstruksjon og at denne skiller seg fra måten nyere kirker er bygget, ettersom disse er laftet. Selv om flere skriver at stavkirkenes «oprindelse og ælde» ikke vites, er det i alle fall tydelig at de blir forstått som veldig gamle, ofte også beskrevet som «ældgamle». Som vi så, mener sogneprest Krog i Rollag, at det er visse «ting» som gjør at man kan slutte at kirkene der er eldre enn reformasjonen. Nøyaktig *hva* som gjør det mulig for ham å trekke denne slutningen, skriver han ikke. Noen forklarer også, som Wiel, stavkirkekonstruksjonen med at stavkirkene ble bygget på en tid da sagbruket ennå ikke var oppfunnet, og det gjøres av flere klart at stavkirkene, og de gamle kirkene av stein, er fra «de catholske tider», eller «munchetiden». Om utskjæringer blir nevnt, eller andre ting

som anses som av kvalitet, blir det gjerne holdt frem som noe som forefinnes på tross av kirkenes elde: en gammeldags, *men* sirlig utskjæring, for eksempel.

Eriksen (2007) viser hvordan forstavelen «munke-» må forstås på bakgrunn av en generelt negativ innstilling til katolisismen hos 1700-tallets topografer, selv om det er stor forskjell mellom de ulike forfatterne. Bakgrunnen for at «munke-» vitner om en kritisk tilnærming, er blant annet antydninger om at munkene var late og uærlige, bare ute etter å lure penger fra folk, og at religionen følgelig er uekte og falsk. De eksempler på katolsk kirkekunst som nevnes, for eksempel et Mariabilde hos Wiel, beskrives som «ingen kunst», og som ikke verdt å skrive om, «da der i de fleste Kirker er nok af saadanne» (Wiel i Røgeberg 2005:93; Eriksen 2007:123–124). Som statlige embetsmenn i en protestantisk stat, var prestene forpliktet til å forholde seg kritisk til katolisismen, og man kunne tenke seg at dette også preget de embetsmennene som leverte besvarelser til Kanselliet. Bare få år før 1743-innsamlingen hadde presten Erik Pontoppidan (1698–1764) publisert den lille boken *Everriculum fermenti veteris*, som på dansk har tittelen: *Fejekost til at udfeje den gamle surdejg eller de i de danske lande tiloversblevne og her for dagen bragte levninger af saavel hedenskab som papisme* (Pontoppidan 1923).³⁴ Her er det ingen tvil om hva Pontoppidan mener om levninger etter katolisismen – og hedendskapet for den saks skyld. Dette lever ifølge Pontoppidan videre i de «papistiske» skikkene til befolkningen. Men om slike anti-katolske holdninger har hatt noe å si for hvordan man forholdt seg til stavkirkene, er vanskelig å svare sikkert på. Vi har sett at stavkirkene ennå ikke er en egen kategori kirker, så det katolske ved dem blir ikke egentlig tematisert, utover alderen. Det er heller ikke sikkert at det at stavkirkene var «munkeverk», nødvendigvis gjorde at de for eksempel ble vurdert negativt. I sin besvarelse, under punktet som handler om «de rareste ord og talemaader i sproget», skriver Sogneprest Iver Ludvigsen Munthe i Volda prestegjeld (*Volden kald*) at: «Det er monkeverk, siger bønderne om det, som er sterkt og tillige smogt, som er uden tvil kommen deraf, at monchene haver her i landet opsat det smokkeste og sterkeste bygninger.» (Munthe i Røgeberg 2008:72.) Selv om «monkeverk» her blir holdt frem som et «rart» ord,³⁵ viser Munthes forklaring at det at munkene har satt opp fine og sterke bygninger (da sannsynligvis tenkt om stenbygninger) var allment kjent.

De embetsmennene som skriver litt mer utførlig om stavkirkene (og om middelaldersteinkirker og gamle gårdsbygninger), gjør det ofte under punktet om curiositeter og merkverdigheter, eller under

³⁴ Pontoppidan ble like etter professor i teologi.

³⁵ Her i betydning «merkelig», «usedvanlig», også selv om det er dansk, jmfør *Ordbog over det danske sprog*, s. v. 'rar' (2).

punkt 41, «antiquiteter». Dette kan tyde på at stavkirkene ikke nødvendigvis ble oppfattet som så vanlige likevel. Men *hva* er det i så fall ved kirkene som gjør dem «merkverdige», eller til «antiquiteter»? Er det det at de er gamle – «antikvariske», eller er det simpelthen fordi mange av dem *inneholder* antikviteter? Dette kommer ikke tydelig frem i de korte beskrivelsene, men som vi har sett er det flere av embedsmennene som er interessert i runeinnskrifter, gravhauger og andre ting knyttet til det vi kan kalle en mer antikvarisk kunnskapstradisjon (Eriksen 2007:18–21). I kraft av sin alder er det flere stavkirker som på en eller annen måte er knyttet til slike antikvariske funn. Ved de aller fleste av stavkirkene finnes det imidlertid «intet remarkabelt». I det store og det hele var stavkirkene i 1743 først og fremst enkeltkirker med en særegen konstruksjon. Mange av dem blir beskrevet som små og i dårlig stand, selv om noen også var bedre vedlikeholdt. Men i 1743-materialiet ser vi også tendenser til at stavkirkene plasseres i kategorier knyttet til både elde og ikke minst kunstferdighet, uten at det fantes noe egentlig felles fortolkningsrom der slike kategorier ga noen videre kunnskapsmessig mening innenfor kanselliets innsamlingsprosjekt, bortsett fra at en viktig del av dette prosjektet var å kartlegge ressurser og «virksomhet», altså (kunst)ferdighet, driftighet og nyskapning. Innenfor en slik ramme er både vedlikehold, alder og utseende på kirker relevante kategorier.

Samtidig var 1743-innsamlingen utover dette ikke egentlig et veletablert kunnskapsprosjekt, i alle fall ikke sett fra embetsmennenes side. Det var som sagt mange som aldri sendte inn svar, eller som sendte inn svært manglende besvarelser.³⁶ Djupedal (1955:312–313) mener dette var et resultat av forsømmelse og manglende initiativ. Herstad (2003) er ikke helt enig i denne forklaringen, og viser til at rundskrivet fra Kanselliet ikke var en vanlig administrativ henvendelse. Dette var tvert imot en «atypisk sak som gikk godt utover vanlig byråkratisk kunnen og på tvers av formelle byråkratiske grenser». De opplysningene Kanselliet ønsket, krevde en type kunnskap og innsikt som lå utenfor den administrative kompetansen embedsmennene hadde. «En viktig årsak til det manglende og mangelfulle svarene må derfor søkes i sakens spesielle karakter», skriver Herstad. (Ibid.:18.) En del av embetsmennene ymtet også frempå om at de ikke hadde de ferdighetene som trengtes for å kunne levere den typen svar som Kanselliet krevde. Ove Schieldrup, amtmann i Nordland, gav for eksempel tydelig beskjed om at om Kanselliet ville ha et bedre svar enn det han hadde sendt inn, måtte man sende «en fornuftig og naturkyndig mand till amtet, som kunde reise omkring, og tage stæderne i øyesiu, samt udspørge og overveje beskaffenheden af de requirerede poster, og derover

³⁶ Se Herstad 2003:19–39 for utfyllende informasjon om besvarelsene.

gjøre beskrivelse; Thi ellers komme det icke till nogen rigtig endskab». (Schildrup i Herstad 2003:31.) Den for oss nå kjente Wisløff, strevende med et merkelig tegn i en innskrift over kordøren i den nordre kirken på Gran, etterlyste en «forfaren antiqvar» som kunne tyde slike tegn (Wisløff i Røgeberg 2004: 180).

Det mest interessante med Kanselliets innsamling er derfor for vår del først og fremst at spørsmålene «gjorde mykje til at sansen for topografi og naturfag vakna for alvor» i Norge (Djupedal 1953:314). I kjølvannet av 1743-innsamlingen og tekstproduksjonen den førte til, oppstod det nemlig hos norske embetsmenn en stadig *økende* interesse for denne typen innhenting av kunnskap, noe som også kom til uttrykk i tekst. Og – skal vi se – stavkirkene blir i denne sammenheng etter hvert mer interessante som kunnskapsobjekter. Ikke minst blir den topografiske sjangeren etter hvert mer etablert. En av dem som bidrog til det, var presten Hans Strøm på Sunnmøre.

2.4. «Ved Siun eller Hørelse og nøye Prøvelse»

Hans Strøm (1726–1797) var født i Borgund på Sunnmøre, og han tok teologisk embetseksamen i København i 1745. Etter dette flyttet han tilbake til Borgund, hvor han etter fem år ble spurt om å bli prestens personlige kapellan, en stilling han hadde i fjorten år før han ble sogneprest i Volda på Sunnmøre. I artikkelen om Strøm i *Norsk biografisk leksikon* står det at Strøm startet å gjøre «notater av naturvitenskapelige forhold og forhold knyttet til næringslivet» allerede i 1748. Fra andre halvdel av 1750-tallet, finnes det en «Annotations Boog over de Merkværdigheder som udi Syndmørs Fogderie forefindes», hvor Strøm har ført inn opplysninger om planter, dyr og fisker, men også om innbyggere, geografi, næringsveier og en hel del «Merkværdigheder». (Strøm 1997 [1756].) Denne annotasjonsboken ser ut til å ha vært forarbeidet til en av Strøms i dag mest kjente publikasjoner, nemlig *Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør I-II* (Strøm 1762, 1766), *Søndmørs Beskrivelse* i kortform.

Vi skal komme tilbake til Strøms Sunnmørsbeskrivelse, og ikke minst skal vi komme tilbake til det han skriver om stavkirker. Men for å kunne forstå Strøm og kunnskapen om stavkirkene bedre, skal vi først plassere ham inn i en litt bredere kunnskapshistorisk kontekst, og det vil innebære å si litt mer om et kunnskapsfelt som på den ene siden var en viktig del av det topografiske prosjektet, men som på den andre siden også kan forstås som et eget kunnskapsfelt, nemlig det naturhistoriske. Det naturhistoriske og topografiske er likevel først og fremst knyttet sammen, og de er basert på det samme rasjonalet.

I fortalen (*Til Læseren*) til bind I av sin Sunnmørsbeskrivelse gjør Strøm greie for bakgrunnen for arbeidet og for hvordan han har gått frem. Denne typen fortale var bundet til visse sjangerkonvensjoner, og det er ingen tvil om at Strøm var vel orientert i en Europeisk kunnskapsoffentlighet (Vasstveit 2016). Han visste derfor i stor grad hva som var forventet av en sånn type tekst. Det er likevel interessant å se hva Strøm fremhever: Han skriver blant annet at han først og fremst er opptatt av å formidle det som er «Nyt og hidindtil ubekjendt», for å «bruge uforholdet Vidtløftighed i bekjendte Ting, er at forgribe sig mod Læseren, som hverken ved en forudfattet Meening bør holdes for ukyndig, ei heller besværes med at læse det paa nye, som ofte tilforn er ham sagt af andre». Når det gjelder måten han har skaffet seg kunnskap på, viser han til at han har fått god hjelp av lokale prester, særlig når det gjelder informasjon om innbyggertall og lignende. I tillegg har han hatt nytte av andre menn med vitenskapelige interesser, som for eksempel mangeårig rektor ved katedralskolen i Trondhjem, Gerhard Schøning. Schøning, skriver Strøm, «har vist sig sær beredvillig i at meddele adskillige til min Hensigts Befordring tienende Historiske Efterretninger». Men det er ikke bare av de man på den tiden gjerne kalte lærde han har fått kunnskap fra. Like viktig har den kunnskapen for eksempel bønder sitter inne med vært for Strøms innsamling: «[J]eg vil (...) raade enhver, der foretager sig samme Arbeid, ikke at gaae [Bønderne] forbie, men høre deres Betænkninger og Historiske Beretninger», selv om det, når det gjelder de historiske beretningene, er viktig å «adskille det Fabelagtige fra det Sande.» I urtelæren, sier Strøm, har han «taget den første Underviisning og i mine Natural-Samlinger havt megen Hielp af Mad[dam] Shorter her paa Stædet, som i Botaniske Ting besidder en Kundskab, hvoraf faa blant hendes Kiøn skal kunde rose sig». (Strøm 1962:*Til læseren*, upag.)

Han sier så at han ikke har ønsket å bare stille noen få leseres nysgjerrighet, men om mulig «oppvække de fleste til en nøiere Betragtning over Naturens Mærkværdigheder, hvorved deres Indsigt om Skaberens Fuldkommenheder, og følgelig om deres Pligter mod ham, kunde forøges og bestyrkes». Selv om Gud er en viktig aktør her, er det like viktig at denne typen tekster kan gjøre det mulig å rette opp i «de Mangler, som et hvert Land og Stæd er underkastet (...) i det den Høie Øvrighed, paa hvis Indsigt Landets Velfærd beroer, derved underrettes om mange Ting, som ellers maaske vilde have undgaaet dens Agtsomhed». Faktisk er det slik, mener Strøm, at uten denne typen kunnskap om landet kan det i «Regierings-Sager» ikke tas noen sikre beslutninger. Det kan heller ikke «tilveiebringes grundige og muelige Forslag til Oeconomiens Forbedring». Det er også et poeng for Strøm at denne typen innsamling og tekstpraksis blir forstått som et slags felles prosjekt som flere bør ta del i: «Skrifter af denne Natur er (...) de allertienligste til at forsyne vore Historie-Skrivere

med saadanne Materialier, hvorpaa de i sin Tid kan bygge en almindelig og *fuldstændig* Historisk-Geographisk Beskrivelse over det hele Land.» (Min. uth.) Strøm avslutter med å si at han ikke ønsker mer enn at verket «maatte finde mine Landsmænds Behag, og føre al den Nytte med sig, som jeg har havt i Sigte». (Strøm 1962:*Til læseren*, upag.)

Kunnskap om «Naturens Mærkværdigheter» er med andre ord viktig for Strøm. Det er også viktig for ham at denne typen verk skal «føre Nytte med sig» på ulike måter. Jeg har allerede skrevet en del om den topografiske sjangeren, og jeg har antydnet at denne blir stadig mer etablert utover på 1700-tallet. Men hvordan passer Strøms Sunnmørsbeskrivelse inn i denne prosessen? Det kanskje viktigste med Strøm og hans tekster – også andre tekster enn Sunnmørsbeskrivelsen – var at han ikke bare handlet gjennom den topografiske sjangeren, men at han like mye var med på å *forhandle* denne sjangeren frem (Asdal et al. 2008:203–213), sammen med en hel del andre. Og samtidig med at den topografiske sjangeren etableres, etableres også en del kategorier som skal få betydning for hvordan stavkirkene forstås.

Vi har allerede sett hvordan Kanselliets innsamling førte til en øket interesse for topografiske beskrivelser av landets forskjellige steder. Men Strøm var også inspirert av mer vitenskapelige prosjekter, og flere lot seg etter hvert inspirere av Strøm. En av dem Strøm lot seg inspirere av, var den allerede nevnte Erik Pontoppidan. Ett av de verkene Pontoppidan er kjent for i dag, er hans *Det første Forsøg paa Norges Naturlige Historie, Forestillende Dette Kongeriges Luft, Grund, Fjelde, Vande, Væxter, Metaller, Mineraler, Steen-Arter, Dyr, Fugle, Fiske og omsider Indbyggernes Naturell, samt Sædvaner og Levemaade* (Pontoppidan 1752, 1753). Vi skal ikke gå så nøye inn på selve innholdet her. – Kort fortalt skriver han om det tittelen sier han skal skrive om. I Pontoppidans naturhistorie er det likevel to ting jeg særlig vil trekke frem. Det første er, som hos Strøm, Pontoppidans beskrivelse av hvordan han har gått frem for å skaffe seg den kunnskapen han presenterer i verket. Han har ikke, skriver han i fortalen, hatt mange «ældre Kilder at øse av», derfor har han fått «den beste bistand» fra de oppdagelsene han selv har kunnet gjøre, «enten ved Siun eller Hørelse og nøye Prøvelse». Det er først og fremst de mange visitasjons-reisene han har gjennomført i egenskap av å være biskop i Bergen 1746–1754, som har gjort det mulig for ham å undersøke nesten «enhver Krog af dette vidtløftige Stift». Han var heller ikke ukjent med de andre stiftene, der han hadde vært på gjennomreise. På stedene han har vært, har han alltid prøvd å finne noen han «med Nytte kunde spørge om Stedets Tilstand og Beskaffenhed», og de mange timene på reisefot har han

prøvd å bruke til å samtale med «en hob saa kaldede Flytnings-Folk» som hjalp ham på reisen. Om disse skriver han:

Hvad disse svare mig paa adskillige Spørsmaal, derom konsulterer jeg siden deres Præst eller nogen anden Mand, bekient i samme Egn, og hvis jeg hører det samme af mange bekræftes, men af ingen tages i Tvivl, ikke heller nogen naturlig Modsigelse deri, da pleyer jeg at indføre det i mine Missellan-Observationer, samt siden ved min Hiemkomst see mig om i visse særdeles biergagtige eller og i anden Henseende med Norge overensstemmende Landes beskrivelser. (Pontoppidan 1752:Fortale, upag.)

Når det gjelder særlig norske fugler og fisker, har han fått god hjelp fra «saadanne Mænds Observationer, hvis Boelig og Omgængelse gav dem Leylighed til at tage i nøyere Betragning de Ting, der ellers sielden kommer for Dagen». Men han gremmer seg samtidig over den «superstitieuse Præjudicium» som får «Almuen» til å kaste over bord interessante eksemplarer, som helst skulle vært undersøkt nærmere. På reisene har han også samlet inn både det ene og det andre av «norske naturalier»: «Steene, Ertzer, Fossilier, Søe-Træer, Coraller, Snegle, Muslinger, særdeles Skabinger af Fugle, Fiske og deslige», og disse har han i stor grad brukt som original for kobberstykkene i verket.³⁷ (Ibid.)

Det andre jeg vil trekke frem hos Pontoppidan, er at forordet hans i stor grad er formet som en oppfordring til lokale prester rundt omkring i landet om å samle inn og skaffe alle typer kunnskap av naturhistorisk art, og som en argumentasjon for nytten, viktigheten og riktigheten av at prester drev med denne typen arbeid – det var nemlig ikke en selvfølge. Men en av de prestene som i stor grad tok Pontoppidans oppfordring til seg, var Hans Strøm. Ifølge ham selv var det Pontoppidans naturhistorie, sammen med noen skrifter av naturforskeren og legen Carl von Linné (1707–1778), som fikk ham til å interessere seg for vitenskapelig arbeid.³⁸ Linnés skrifter, skriver Strøm, «opflammede saa meget mere min Lyst, som jeg nu fattede det Haab, at jeg ved Hielp af disse kunde veilede mig selv; kort at sige, der paakom mig en Enthusiasme for denne Videnskab, som jeg aldrig i mine Dage har følt Lige til» (Strøm sitert i Dahl 1907:19). Helt uten interesse for naturhistoriske emner kan Strøm likevel ikke ha vært før Pontoppidans naturhistorie kom, for Pontoppidan refererer

³⁷ Her er jeg usikker på om han faktisk har samlet inn tingene, eller om han bare har tegnet dem av.

³⁸ Det var Strøms bror, Ole, som hadde sendt ham Linnés skrifter fra København (Bergsgård 1947:5).

selv til Strøm som en som har gitt ham opplysninger. Blant annet har Strøm bistått Pontoppidan med en tegning av en angivelig sett sjøorm (Pontoppidan 1752:323).

Nå er det først og fremst stavkirkene vi interesserer oss for, og det kan høres merkelig ut at naturhistorien skal ha noe med disse å gjøre. Strengt tatt har den vel heller ikke det direkte det, i alle fall ikke hos Pontoppidan. Sjøormer og stavkirker har tilsynelatende lite til felles. Men vi skal likevel her oppholde oss litt ved 1700-tallets naturhistorisk interesserte skribenter, for å forstå mer av Strøms og andres forhold til stavkirkene. «Naturhistorie» på 1700-tallet handlet om mye mer enn det vi i dag kaller «natur» og «historie». Også det vi i dag gjerne kaller «kulturstudier» eller «etnografiske studier» hadde sin plass her – derav Pontoppidans og Strøms interesse for blant annet byggeskikk og «overtroeske Meninger». Dette så vi også i innberetningene til Kanselliet. Det som i dag av mange oppfattes som et opplagt skille mellom «natur» og «kultur», eller «historie» for den saks skyld, var nemlig på den tiden slett ikke virksomt på samme måte som det skulle komme til å bli senere. Pomata og Siraisi (2005) skriver om tidlig-moderne historieskrivning at denne «seriously challenges our assumptions about nature and culture as separate fields of inquiry». De viser til at ikke bare var naturforståelsen på denne tiden radikalt annerledes enn i dag, også måten «kultur» og «historie» ble forstått på var noe helt annet: «Early modern natura and historia were not antithetical terms, nor were the boundaries between them drawn as we draw them now.» (Ibid.:6.) I tillegg var det slik at «historie» på denne tiden på ingen måte nødvendigvis innebar noe *temporal*: Det å forstå 'historie' i 'naturhistorie' som en beretning om et hendelsesforløp, gjør det vanskelig å begripe den naturhistoriske forståelsen av hva historie innebar: «(...) 'history' tout court meant primarily a description with little, if any, reference to temporality.» (Ibid.)

Selv om Pomata og Siraisi kanskje først og fremst skriver om 1600-tallet, er det på mange måter nettopp en slik forståelse av natur, kultur, historie – og naturhistorie – som kommer til syne hos Strøm og Pontoppidan. Dette ser vi også i andre norsk-danske naturhistoriske tekster på 1700-tallet, hvor det er det å *beskrive* det det handler om. Det naturhistoriske prosjektet må også forstås i forhold til staten og dennes merkantilistiske, eller mer presist: kameralistiske, økonomiske politikk, som var det som lå til grunn også for 1743-innsamlingen. Den dansk-norske helstaten la stor vekt på jordbruk og økonomisk selvforsyning og hadde et mål om at danske og norske næringer skulle utfylle hverandre innenfor et felles marked. Pontoppidan var dessuten selv en viktig økonomisk tenker i Danmark-Norge, og han var med på å få gjennomført en lemping av sensuren for såkalte økonomisk-statistiske skrifter. Dette hadde betydning for denne sjangerens utbredelse. (Sæther 1981:17–22.) I og

med at det for staten handlet om blant annet kartlegging av *naturressurser*, er det klart at det økonomiske, statistiske og *physiske* i det topografiske prosjektet også var knyttet til et mer generelt naturhistorisk kunnskapsprosjekt. Her er det som sagt lett å tenke at «naturressurser» utelukkende handlet om det vi i dag tenker på som natur, men som vist: 1700-tallets naturbegrep gikk langt videre enn i dag, og det er heller ikke «bare politikk» det handler om. Det overordnede rammeverket for den mangfoldige topografiske kunnskapsproduksjonen kan også forstås i en enda større kunnskapssammenheng: Både naturhistorien, økonomi, statistikk og nyttetenkning var viktige elementer i den europeiske intellektuelle bevegelsen vi gjerne snakker om som «opplysningstiden», noe som tydelig manifesterer seg i «opplysningstidens fyrtårn», *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* – den franske Encyklopedien – redigert av Denis Diderot (1713–1784) og Jean Le Rond d’Alembert (1717–1783), utgitt i årene 1755–1772/80. En god pekepinn på hvordan naturhistorien ble forstått, og dens forhold til andre praksiser og begreper, finner vi nemlig her. Hva betyr det egentlig at skillet mellom natur og kultur ikke er det samme som i dag?

Her kommer encyclopedistenes kunnskapssystem oss til hjelp. I *Encyclopédie* finner vi *Système figuré des connoissances humaines* (Diderot og d’Alembert 2017 [1751]:upaginert). Dette er en oversikt over den menneskelige kunnskapens struktur representert som et kunnskapstre (ill. 6).

Oversikten var sterkt inspirert av Francis Bacons *Of the Proficiency and Advancement of Learning, Divine and Human* (ofte: *On the Advancement of Learning*), utgitt i 1605. For vår del er det nyttig å se nærmere på hvordan «historisk» og «fysisk» kunnskap ble forstått av encyclopedistene.

Kunnskapstreet er delt inn i tre overordnede kategorier: minne (*Memoir*), fornuft (*Raison*) og forestillingsevne (*Imagination*). «Historie» (*Histoire*) er en underkategori av minne. Denne deles inn i på den ene siden kirke-/geistlighetshistorie og *Historie Civile, Ancient et Moderne*,

(verdslig/borgerlig historie) og på den andre siden *Historie Naturelle* – naturhistorie. Den verdslige historien deles igjen inn i *Historie Civile, proprement dite* – «egentlig historie» (eller det mange i dag vil tenke på som historie – om kriger, konger, nasjoner og så videre) – og *Historie Litteraire*, nærmest «kunnskapshistorie», eller vitenskapenes historie. Går vi tilbake til naturhistorien, blir det enda mer komplisert, men også interessant. Vi skal ikke gå svært detaljert til verks her, men de tre

hovedkategoriene av naturhistorie er *Uniformité de la Nature*, *Ecart de la Nature* og *Usages de la Nature. Arts, Metiers, Manufactures*. Det vil si: «det ensartede i naturen» – dyr, fisker, mineraler, elementene, og så videre; «naturens merkverdigheter, eller undere» – merkelige himmelfenomener, merkelige dyr, forbløffende værphenomener, «monstrøse» (*monstrueux*) dyr, mineraler og så videre; og «utnyttelse av naturen» – bruk av sølv og gull, ulike former for stein, glass, jern, skinn, ull, silke,

og så videre. «Arts», «metiers» og «manufactures», viser også til at det ikke bare handler om nytte og utnyttelse, men om kunstferdighet og håndverk, samt driftighet og nyskaping – det jeg over kalte virksomhet. Vi ser dessuten at det «merkverdige» som kategori er svært viktig innenfor det naturhistoriske prosjektet, og at det som er merkverdig kan være det av mange forskjellige grunner.

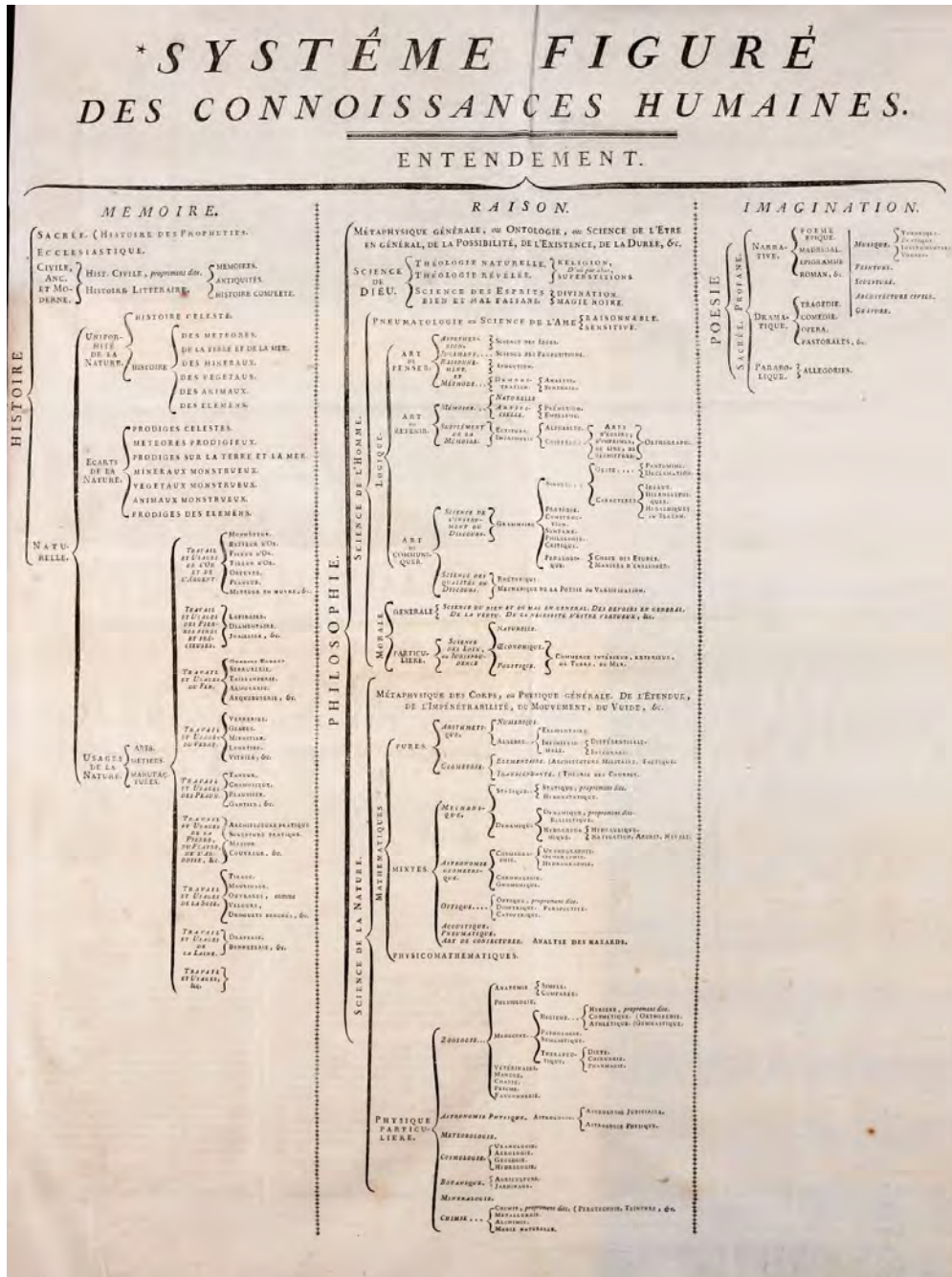
Under *Raison*, den mer teoretiske kunnskapen, finner vi så en inndeling mellom *Science de Dieu* («Gudsvitenskap»), *Science de l'Homme* («menneskevitenenskap») og *Science de la Nature* («naturvitenskap»). Naturvitenskapen deles inn i *Mathematiques* på den ene siden, og *Physique Particuliere* på den andre. Og under «fysikken», finner man de ulike vitenskapsgrenene som zoologi, astrofysikk, botanikk, kjemi, mineralogi, og så videre. Det vil si vitenskaper hvor man forsøker å finne mer overordnede systemer og regler for verden. I artikkelen om naturhistorie i *Encyclopédie* påpekes den sterke forbindelsen mellom naturhistorien og det «fysiske»: Naturhistoriske kunnskapspraksiser er en *forutsetning* for at mer systematisk kunnskap kan komme til. (*Encyclopédie* 1765:229). Under *Imagination* kommer så *Poesie*, som innebærer alle kreative kunstformer.

Grunnen til at jeg trekker frem alt dette, er for å vise hvordan kunnskap på denne tiden var nært knyttet til naturen, og til menneskelig virksomhet. Dermed var også det vi i dag ser på som *kulturelt*, gjennom det virksomme, tett sammenfiltret med denne naturen: Kultur handlet i stor grad om *materialitet*, om hvordan vi som mennesker forholder oss til og bearbeider det vi har rundt oss. Derfor blir også *sted* viktig – hva finnes det *her* som kan utnyttes, bearbeides, brukes? Men også tid var viktig: Hva har menneskene her gjort før oss, hva har de tilvirket? Samtidig er det ikke bare mennesket som kan frembringe det merkverdige – også naturen skaper og har skapt merkverdigheter, som vi så. Og det naturhistoriske kunnskapsprosjektet rommer derfor denne sammenfiltrede kunnskapen om natur og kultur, om sted, og om før og nå.

Strøm formulerer dette fint, knyttet til nettopp fortiden, eller «alderdommen» som han skriver, i en tekst fra så sent som i 1792, med tittelen «Om nogle Alderdommens Levninger i Norge»:

Alderdommens Levninger, eller de saa kaldte Oldsager, pleje i topographiske og physiske Beskrivelser ikke gjerne udelades, siden de dog høre med til Naturen, tagen i en vidløftig Mening, og afmaler os de ældste Indbyggerses Tænkemaade og Sæder, som igjen meget hænge af Landenes naturlige Beskaffenhed. At oplyse Oldsagerne kan og tjene til Oplysning i Naturen i alle de Tilfælde, da man kunde tvile, om en Ting er en Virkning af Naturen eller menneskelige Hænders Gjærning. Et Beviis derpaa har man i de saa kaldte Jætte- eller St. Oles-Gryder, som ere visse i Bjergene saa næt indhulede og som i en Cirkel drejede Heller, at man skulde

tænke, de vare dannede, om ikke af Jætter eller St. Ole, som de Gamle have troet, saa dog af menneskelige Hænder, men kan dog ikke blive andet, end Naturens eget Arbejde, naar betænkes, at de aldrig forekomme uden ved Strandene nær Havet, eller ved Elvebreddene, og at i nogle af dem endnu findes de Stene, som ved idelige at omdrejes af Vandet og Bølgerne, have indhulet Bjerget og dannet Huller, der ligne Kjedle og Gryder. (Strøm 1793:92.)

Ill. 6 Diderot og d'Alemberts «Système figuré des connoissances humaines», 1751. Wikimedia Commons.

I artikkelen om «naturhistorie» i Encyklopedien ser vi for øvrig den samme vektleggingen av «syn og høreelse og nøye prøvelse» som vi så hos både Strøm og Pontoppidan – sammen med mangelen på et strengt definert skille mellom «leg og lærd». Dette forklarer viktigheten av for eksempel den lokale kunnskapen fiskere og bønder satt inne med. (Se også Brenna 2011:145.)

Uansett: det virksomme og det merkverdige var viktig å få kunnskap om, og kunnskapen skulle brukes. Men det naturhistoriske knyttes også til en videre europeisk kunnskapskontekst. Vasstveit (2016:31) har påvist hvordan de såkalte syvstjerneprestene på nordvestlandet var godt orienterte i en europeisk intellektuell offentlighet, med ikke bare eldre, men også nyere vitenskapelig litteratur i bokhyllene, som Francis Bacon. Syvstjerneprestenes sønner – mange av dem også prester – førte denne intellektuelle arven videre, men videreutviklet den også: De tok i stor grad til seg opplysningstidens tenkemåter og kunnskap, og de tok denne kunnskapen i bruk i Norge. Strøm, sønn av syvstjernepresten Peder Hansen Strøm, var én av dem.

Både Pontoppidan og Strøm var knyttet til Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab i Trondhjem, gjennom blant annet kontakten med Gerhard Schøning. Strøm ble medlem av selskapet allerede i 1763, mens det fremdeles het Det Trondhiemske Lærde Selskab.³⁹ Det er interessant å lese både fortalen til første bind av Selskapets Skrifter (DKNVS 1862), og ikke minst «Selskabets bestandige Director og Vice-Præses» Biskop Johann Ernst Gunnerus' (1718–1773) «Første Tale, handlende om Nyttens og Nødvendigheden af et Videnskabers Selskab i en Stat, i Særdeleshed i Norge». (Gunnerus 1768.) Denne talen holdt han ved Selskapets innvielse i Trondhjem 29. januar 1768. Her følges i stor grad de samme kunnskapskategoriene og -inndelingene som vi finner i *Encyclopédie*. I tillegg blir det nyttige og verdifulle ved alle former for kunnskap – historie, moralen, poesien – fremhevet. Nyttig og verdifull for staten, men *også* for den enkelte. Om naturhistorien skriver Gunnerus at den i de tre «Naturens Riger» fremstiller, «ikke alene for Lægerne, men og for alle Manufacturister og Fabrikanter, alt det tilhobe, de skal betiene sig af eller bearbeide til Menneskenes Sundhed, eller Nødtørst, Fornøielse og Beqvemmelighed». (Gunnerus 1768:8.) Noe som har blitt fremhevet som mer særskilt ved den dansk-norske kunnskapsforståelsen, er forholdet til Gud, eller forholdet mellom «pietisme og naturstudiar», som Apelsest (1995:22) skriver (se også Nøtvig 2015:277–311). Også nevnte Bacon fremhevet kunnskapens relasjon til Gud. I sin *Advancement of Learning* skriver han at kunnskap ikke er «a shop, for profit or sale», men «a rich storehouse, for the glory of the creator, and

³⁹ Navnet Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab kom i 1767.

the relief of man's estate» (Bacon 1901:66) – et utsagn som på mange måter beskriver de norske teologenes kunnskapssyn.

Når jeg her har brukt en del plass til å beskrive det topografiske kunnskapsfeltet og knyttet det til et slags naturhistorisk kunnskapsprosjekt innenfor en opplysningstenkningsramme, er det først og fremst for å peke på hvordan kunnskapen topografene er på jakt etter handlet om ressurser, om hva som kan brukes, om kunstferdighet, driftighet og nyvinning. Det handler med andre ord om virksomhet og om virksom kunnskap. Men også måten de fikk tak i kunnskap på, er interessant: Skrifter og dokumenter er viktige, det samme er konkrete objekter i naturen, enten de er menneskeskapt eller naturskapt, og ikke minst er det viktig å høre etter hva folk forteller – både om det som har vært og om det som er. Når den topografiske sjangeren etter hvert forhandles frem utover på 1700-tallet, er det innenfor dette rammeverket kunnskapen må forstås. Samtlige av de topografiske forfatterne forholder seg til denne måten å tenke om kunnskap på, både når det gjelder hvilke kategorier kunnskap som er interessant og hva den skal brukes til. Også topografenes syn på hvordan man går frem for å skaffe seg kunnskap og hvordan kunnskapen skal formidles, er i samsvar med det vi har sett over. Men når vi her tar utgangspunkt i et konkret objekt, stavkirker, er det likevel interessante forskjeller i hvilken kunnskap som presenteres. Sammenlignet med 1743-innsamlingen kan vi utover på 1700-tallet se visse nye tendenser i hvordan trekirkene i stavkonstruksjon forstås. I det følgende skal vi derfor se nærmere på den kunnskapen om stavkirkene som settes i sirkulasjon gjennom den mangfoldige topografiske litteraturen i andre halvdel av 1700-tallet. Vi starter med Strøm og hans *Søndmørs Beskrivelse*, som som sagt mange av de andre topografiske tekstene har som forbilde.

2.5. Hans Strøm og stavkirkene

I sin «fysiske og økonomiske» beskrivelse over Sunnmøre tar Strøm (1862) for seg en rekke emner. I første bind skriver han generelt om Sunnmøre og dets beliggenhet og grenser, om vekster på land og sjø, fireføttede dyr, fugler, fisker, frukt- og åkerdyrking, fiskerier, husdyr, fartøyer (båter), og «om Sundmørs Indbyggere i Almindelighed, deres Mund-Art, Skikke og overtroeske Meninger, Antal, Leve-Maade, Klæde-Dragt, Bygnings-Maade, Tilstand, med videre». I andre bind går han mer direkte topografisk til verks, i ordets rette forstand: her skriver han utfyllende om hvert enkelt sted. For vår del er det dette andre bindet som er mest interessant, fordi Strøm her skriver en hel del om stavkirker. I beskrivelsen av gården Haram på øya med samme navn, kan vi for eksempel lese:

Det Mærkværdigste paa Gaarden er Harams Kirke, som ansees for Hoved-Kirken her i Kaldet, og er vel ikkun en gammel saa kaldet Stav-Kirke(*), men dog af temmelig god Anseende, udvendig forsynet med Tagsteen og et Spiir, og indvendig med en i Fyrre [furu] vel udarbeidet Alter-Tavle, som og er dens betydeligste Zirats. (Strøm 1766:24–25.)

Ved ordet «Stav-Kirke» har Strøm dessuten ført til en note, hvor man kan lese at:

Foruden Steen-Kirker, eller murede Kirker, som hos os ikkun ere faa i Tallet, gives her 2 Slags Træe-Kirker, nemlig Tømmer-Kirker og Stav-Kirker. De første opføres af horizontalt liggende Tømmer-Stokke paa selv samme Maade, som de almindelige Vaanings-Huuse, og ere derfor temmelig troefaste og standhaftige; med de sidste bestaae af nogle viide fra hinanden staaende Staver (eller perpendiculair opreiste Træe-Stolper) som blot sammenbindes ved en Deel Tver-Baand, og uden paa beklædes med pløiede og sammenfældte Bræder, saa at den Hele Bygning udvendig (undertiden ogsaa indvendig) maa bestyrkes med Store Skurrer, eller skraaeliggende Træe-Stytter. (Ibid.)

Strøm skriver også om andre stavkirker enn den på Haram, og på mange måter skriver han tilsynelatende (om) det samme som mange av prestene som sendte inn besvarelser til Kanselliet. Han er blant annet opptatt av kirkenes tilstand. Men han er også opptatt av andre ting. Flere ganger gjør han oppmerksom på at kirken på stedet *tidligere* var en gammel stavkirke, som på Vigra (*Vigren*):

Vigrens Kirke eller Roalds Kirke, som ligger anseelig paa en høi Sand-Bakke nær ved Stranden. Den var tilforn en gammel og uanseelig Stav-Kirke; men er nu siden Aaret 1756, da den blev beskadiget af Torden, smukkere opbygt af Tømmer, og har faaet en nye Alter-Tavle, meget artig udskaaren, malet og forgyldt af en Bonde-Karl ved Navn Jacob Sørensen Gidskøe. (Ibid.:42.)

Ellers skriver Strøm om flere små og «uanseelige» stavkirker i fogderiet, blant annet kirkene i Stordal og på Vatne. De har heller ingen «invendige Zirater» eller andre «mærkværdigheter», skriver Strøm, bortsett fra at der i Vatne kirke

skulde være et 2 ½ Alen høit, samt vel malet og forgyldt, Marie-Billede, som nu er sat til Side og foragtet, men har dog givet mig Anledning til at troe, eller rettere bestyrket mig i de Tanker, at Kirken i de Catholske Tider har været bygt og indviet Jomfrue Marie til Ære, og baaret navn af hende. (Ibid.:135.)

I en note får vi vite at Vatne-kirken i 1761 ble flyttet, og «af en Stav-Kirke forandret til en Tømmer-Kirke» (ibid.). Dette gjelder flere kirker. Aure kirke, også den «tilforn en liden og uanseelig Stav-Kirke» ble i 1606 erstattet av en ny og tømret kirke. Den gamle kirken ble truffet av et lyn og brant ned. (Ibid.:193.) Hjørundfjords (*Jørgenfiord*) kirke ble på sin side tatt av et snøskred i 1581 og derfor flyttet til Sæbø, hvor den på nytt led samme skjebne i 1735. Den ble da bygget opp igjen, nå «som en af Staver bestaaende Kors-Kirke, der i Længde holder 16 og i Bredde 22 Skrit, foruden Choret, som er 10 Skrit langt». Av «indvendige Prydelser, eller rettere til Antiquiteter», nevner Strøm en «temmelig vel udhuggen, malet og forgyldet Alter-Tavle» og «den kostbare Messe-Hagel». I tillegg «erindrer» Strøm «et gammelt Drikke-Horn, omgiveet med tvende stærk forgyldte Kobber-Ringe, som endnu forvares i Præste-gaarden», på hornet kan leses både munke- og rune bokstaver. (Strøm 1766:315.) Ørskog (*Ørskoug*) kirke er på sin side

ikkun (...) oppført af Staver, men dog en ordentlig Kors-kirke, forsynet med et Par smaae Taarne eller Træe-Spire, og indvendig prydet ei alene med Maler-Arbeid, Skildrerier og deslige, men og med kostbart Billedhugger-Verk paa Alter-Tavle, Prædike-Stol, Font og mere. (Ibid.:180.)

Alle disse «prydelse», skriver Strøm, består av mørk Eik, slik som Borgund kirke, «og er af samme Mester forarbeidet». Det er her vel å merke ikke snakk om Borgund stavkirke i Sogn, men steinkirken i Ålesund, som på denne tiden hadde et barokt 1600-talls inventar. Av det som «kan henføres til Alderdommens Levninger» i Ørskog kirke, «findes her intet, undtagen et gammelt Træ-Billede, som staaer ved een af Stolene i Kirken, opreist paa en Træ-Stang et Par Favne høit fra Gulvet». (Ibid.) I Volda (*Volden*) er det mest interessante ved kirken, «som er opbyggt af Staver i Form af et Kors», størrelsen, «da den i Bredde holder 34 Skrit, og i Længde 28 foruden Choret, som er 11 Skrit langt, og desuden forøget med et stort Sacristie». Det innvendige i kirken «bestaar mestendeels av Fyrre, som dog til Deels er ziiret med Billedhugger-Arbeid; men Prædikestolen bestaaer af Eeg» og er «ei aleene bekostet, men og udarbeidet, af den i Billedhugger-Kunsten heel kyndige Herr Maths Clausøn Skanning, som i forrige Seculo var Sogne-Præst her paa Stedet». (Ibid.:347.) Nabokirken i annekset Ørsta (*Ørsten*), «bestaar kun af Staver, men er dog opbyggt i Form af et Kors, og indvendig meget vel prydet med Malning, Forgyldning og Billedhugger-Verk, især hvad Alter-Tavlen angaaer». Denne kirken bør dermed, mener Strøm, «med Villighed (...) ansees for een af vore smukkeste Kirker». Et problem er imidlertid beliggenheten, «paa en høi Bakke imellem tvende Elve-Greene» - en «meget

behagelig, skjønt derhos noget farlig, Situation, efterdi Elve-Vandet voxer undertiden saa høit, at det truer med en Oversvømmelse». (Ibid.:379.)

Generelt er det dette vi får vite om Sunnmøres kirker, som stort sett er stavkirker: Er kirkene store eller små, er de «uanselige»? Har de noen betydelige «zirater» eller andre «mærkværdigheter», for eksempel fine og «bekostede» altertavler, forseggjorte utskjæringer, malerier, eller lignende? Finnes det noen «antiquiteter» i kirken, som helgenbilleder, katolske altertavler, marmortavler, gamle bøker, eller andre ting fra katolsk tid? Og kan man finne bautastener eller lignende utenfor? Hvilken beliggenhet har kirken? I tillegg finner Strøm det viktig å opplyse om kirkenes jordegods, og om de vedlikeholdes godt av «Sogne Folket» eller privatpersonen som eier kirken.

Med utgangspunkt i dette ser det ut til at Strøm forholder seg på samme måte til kirkene som prestene som leverte besvarelser til Kanselliet i 1743 gjorde. Det er likevel flere ting vi skal legge merke til: For det første går Strøm mye mer systematisk til verks og beskriver hver enkelt kirke, ikke bare ramser dem opp. For det andre viser Strøm her en stor interesse for *inventaret* i kirkene, eller det han kaller «zirater» og «ornamenter», og han ser eksplisitt etter «Alderdommens Levninger». For Strøm dreier dette seg i hovedsak om levninger etter katolsk kultus. I det første sitatet om Harams kirke ser vi dessuten en interessant tvetydighet, som vi skal komme til å se også andre steder: Harams kirke er det «merkverdige» på gården Haram, altså det som er mest verdt å merke seg. Strøm fremhever at det er en stavkirke. Likevel ser vi ved det lille ordet «ikkun» – det er «*ikkun* en gammel saa kaldet Stave-Kirke» – at det ikke nødvendigvis er det at det er en stavkirke som egentlig gjør den merkverdig. Det merkverdige ved den er at den, på tross av at den er en gammel stavkirke, er «af temmelig god Anseende» (Strøm 1766:24). *Samtidig* har Strøm funnet det viktig å presisere hva stavteknikken innebærer. Når vi nå skal se nærmere på den topografiske litteraturen som fulgte etter Strøm, skal vi se mer av hvordan stavkirkene i økende grad begynner å bli relevante i nye kategorier og på flertydige måter.

2.6. Andre topografiske tekster og stavkirkene

Det vil være umulig å gå gjennom alle topografiske tekster som ble skrevet på 1700-tallet, og det vil være for plasskrevende å gjengi alle små setninger om stavkirker. Som vi allerede har sett i innsamlingen fra 1743 og hos Strøm, går det også i mye av det samme: Er kirkene av stein eller tre? Er de i god stand eller ikke? Skal de snart repareres? Er de «smukke»? Finnes det «ornamenter» i dem, som verdifulle gjenstander eller utsmykninger? Disse spørsmålene er relevante ikke bare for stavkirker, men for alle typer kirker, nye som gamle. Det forekommer likevel stadig oftere en

vurdering av «smak» når det gjelder kirker generelt. Et eksempel på dette er Jacob Nicolai Wilse (1736–1801), som i *Physisc, oeconomisk og statistisk Beskrivelse over Spydeberg* skriver:

Noglesteds f. Ex. I Haabel-Sogn ejer heele Almuen Kirkerne, men de fleeste Steder ejes de af Stands-Personer, hvilke derfor have meere Indsigt og Smag i at ziire deres Kirker, dog kand de og mangle; saaledes flyve der for mange og svære Engle under Loftene paa Soner-Kirke, og Smagen er endnu de fleeste Steder gothisk. Vores Maler- og Billedhugger Akademie i Kiøbenhavn, har endnu ikke nogen Indflytelse paa saa sædvanlige Ting. (Witse 1779:510.)

Her er det verdt å påpeke at «gothisk» ikke brukes på samme måte som i dag, som en stilhistorisk betegnelse. Selv om begrepet i andre halvdel av 1700-tallet var i bevegelse, er det sannsynlig at Wilse her bruker begrepet slik det lenge var blitt brukt, nemlig som en betegnelse på noe mindreverdig, smakløst og bisart (jamfør Meyer 1893:33). Noen begynner også å snakke om «bygningmåter». Dette gjør de først og fremst i beskrivelser av de største middelalderstenkirkene, men av og til ser vi det i beskrivelsen av andre gamle bygninger. Nikolay Jonge, en dansk prest som publiserer en hel Norgesbeskrivelse, skriver for eksempel om Akershus festning (*Aggershuus Slot*) at den er bygget «efter den antiqve bygningsmaade» (Jonge 1779:64). Stavanger Domkirke, skriver han,

har tilforn været en Stiftskirke, og af alle Antiquitets-Skiønnere holdes i Bygningskunsten for at være den smukkeste næst efter Trondhiems Domkirke. (...) Ligeledes er Bispegaarden, hvori Bisperne over Stavangers Stift forhen have resideret, af prægtig antiqve Arkitektur (ibid.:201).

Ellers er Jonges Norgesbeskrivelse først og fremst sammensatt av tidligere beskrivelser. Alt som står om stavkirker, ser ut til å nærmest ordrett være hentet fra Strøms Sunnmørsbeskrivelse.

I mye større grad enn i 1743-materialet ser vi også grundige beskrivelser av kirkers uhensiktsmessighet. Dette ser vi særlig hos prestene som skriver om egne kirkesogn. Peder Schwane Bang skriver i 1780 om Fillands Kirke på Hittra (*Hitteren*):

Fillands Kirke er bygt paa Øen Hitteren tæt nede ved Søen. Den rømmer for nærværende Tid ikke Tredieparten af den tilliggende Almue, hvoraf man kan slutte, at Folkemændene er kjendelig formeret siden dene Kirkes Opbyggelse; (...) Bygningen er for nærværende saa gammel smal lav og mørk, at dens Hensigt ikke kan opfyldes, og man maa skamme sig ved at sammenligne dette Gudshus med den ringeste Kjøbmands Bolig i en af de norske Kjøbstæder. Uvante og skrøbelige

Talere maae næsten qvæles af den indeklemt Luft, som tillige bliver opfyldt med mange usunde Dunster af de med tranede Klæder iførte Søfolk, der især ved Høitiderne og deres sædvanlige Altergangs Tider ere færdige at nedtræde baade Præsten og sig selv indbyrdes. (Bang 1825:758.)

Og Strøm, som ikke bare skrev om Sunnmøre, skriver følgende om to kirker i Eiker i Akershus (*Eger i Aggershuus Stift*):

Begge Kirkerne have ellers denne Feil tilfælles med andre gamle Kirker, at de ere for smaa, som let lader sig slutte deraf, at Menighederne aarlig tilvoxe, men Kirkerne ikke. Dog det beste, eller rettere værste er, at den største Part gaaer mindre flittig i Kirke end tilforn, hvorfor de gamle Kirker ennu en Tid kan være store nok. (Strøm 1784:249.)

Kirker generelt blir også av noen presentert som en del av landskapet. I sin *Topographisk Beskrivelse af Edsberg Præstegjeld* har Wilse (1791) et kapittel om «Stedets Størrelse, Situation og Prospecter».⁴⁰ Han tar med leseren opp på en klippe der han har utsikt over «30 Gaarde i Edsberg og 28 i Skibtvedt Sogn», men da «her er for meget at oversee paa eengang» tar han «hver Udsigt for sig efter de 4 Verdens Hjørner» (ibid.:10). Beskrivelsene er lange, men mot nord ser man for eksempel «nærmest hos sig Kirken og Præstegaarden, denne med alle dens Enge og Marke omkring sig» (ibid.:11). Mot sør, «hæver Skibtved Sogn sig efterhaanden op fra Glommens klare Strand, først i en frugtbar Slette, hvor Glommen hist og her sniger sig ind i lange slangegaaende Bugter; de teglhængte Gaarder paa Højderne see ud over deres omkringstrøede Marke og Lunde». Og lenger bort skyter «den ene landodde smukkere end den anden» frem, den ene bag ved den anden, som ligesaamange udstaaende Scener paa en Skueplads; den ene bærer en liden gammel Kirke paa Ryggen. Fra alt dette stiger Landet op til en med Granskov prydet Fjeld-Terrasse, hvor et Kirketaarn viser sig iblandt Grantoppene». (Ibid.:14.)

Mange finner det viktig å skrive om kirker og kirkesteder som ikke lenger finnes, men hvor man for eksempel kan se «rudera» – ruiner (i hovedsak av stein), eller man vet «fra historien» at det har vært en kirke der. I den nevnte *Edsberg*-beskrivelsen har for eksempel Wilse et eget kapittel om «forrige Kirker og Klostre» (Wilse 1791:45). Prost og sogneprest i Bergen, Hugo Frederik Hiorthøy, skriver om levninger etter kirker, eller «Kirker i de ældre Tider» i sin *Gudbrandsdalsbeskrivelse* (Hiorthøy

⁴⁰ 'Situation' kan bety omtrent det samme som «beliggenhet», eller «landskap»; 'Prospect' betyr i denne sammenheng «utsikt». Jamfør *Ordbog over det danske sprog*, s.v. «situation».

1785, 1786). Han skriver om disse under hvert prestegjeld og ved hver gård hvor det er relevant. Det han er interessert i er *rudera* etter steinkirker, men også spor etter kirker og kapeller som antagelig har vært av tre. Det ser ut til at slike tidligere kirker er interessante av flere grunner: For det første er det interessant med kirker som ble bygget av historisk kjente personer. For Hiorthøys del er særlig Dale-Gulbrand en viktig aktør. Denne Dale-Gulbrand er kjent fra Olav den helliges saga i Snorres Heimskringla, og Hiorthøy skriver blant annet at det ved gården Hove (*Haave*) «kiendelig [findes] Spor efter en Kirke, som uden Tvivl var den første, som Dale-Gulbrand lot bygge efterat han var døbt, da den ligger nær ved Hundorp» (Hiorthøy 1786:91). I tillegg er antallet tidligere kirker også interessant fordi det sier noe om hvor mange mennesker som har bodd et spesifikt sted.

Ellers ser vi at stadig flere kirker presenteres som reisverks- eller stavkirker, særlig fordi vi nå får beskrivelser av steder som tidligere ikke er blitt skrevet om. Man skriver nå også *mer* om kirkene. Det kanskje mest påfallende i mange av beskrivelsene, som vi også så hos Strøm, er interessen for kirkenes indre og deres inventar. Her er både veggmalerier, katolske levninger, epitafier og alt mulig annet interessant. En ganske typisk tilnærming til særlig de eldste kirkene, finner vi i Hiorthøys beskrivelse. Ringebu (*Ringeboe*) hovedkirke, sier han,

bestaaer af Reisværk og tykke Planker, har et smukt Spiir, men er meget gammel. Den nedre Deel af Kirken har staaet førend Reformationen, hvilket kunde sees af en gammel Malning, som forestillede Jomfrue Maria, siddende til Doms med Christo og nogle Helgene, hvilken Malning blev 1719 overstrøgen og udslettet (Hiorthøy 1786:132).

I kirken finnes også et «Billede 1 ½ Alen langt, som haver været stærk forgyldt med ægte poleret Forgyldning, det haver som et Paternoster-Baand paa den venster Arm, og træder et andet Billede, som ligger næsgrus, under dets Fødder; hvad dette skal være for en Helgen kan man ikke med Sikkerhed vide». Ellers finnes et «gitterverk» på en stolpe ved døren og inngangen «hvor Vievandet har staaet i de chatolske Tider» og «endeel Epitaphier», samt Ringebu sogns fane – som grundig beskrives, «tvende Liigstene af Klebber» i koret, samt en del nye «ornamenter», blant annet en ny Alterbok, «med Sølv meget rigt beslagen». (Ibid.)

Hans Jacob Wille (1756–1808), som for øvrig ble personlig kapellan hos Strøm i Eiker, er kjent for sin *Beskrivelse over Sillejords Præstegjeld i Øvre-Tellemarken i Norge* (Wille 1786). Denne ble utgitt samme år som han ble Strøms kapellan. I første kapittel, «Sillejords geographisk-historiske Beskrivelse», skriver han i §16 om Åmotsdals (*Aamotdsdals*) kirke at den er «tilforn opbyggt efter den

gamle Façon med Gange rundt om, og mange Udbygninger paa Taget». Men, skriver han videre, i 1744 ble den «nedreven og igien opreist af tæt hos hinanden opsatte og sammenfœiede Planker der for oven og neden ere fældede i tvende indhulede Træer og af dem sammenholdes». (Ibid.:55.) Videre forteller han at kirken er

16 Allen lang, og 8 bred, og modtager neppe den fjerde Part af Almuen. Her er intet Loft og Taget er belagt med smaa brædder kaldet Spoen. I Taarnet hænger tvende klokker, og paa en liden, som blev brugt i de catholske Tider at ringe med, naar Præsten gik paa Prædikestolen, stod disse Rune-Bogstaver: (...) (ibid.:56).

Resten av kirkens «prydelse» er foruten en sølvkalk med disk, «en fæl stor og bred Lyse-Krone af Jern-Blik, meget comisk dannet, et Crucifix og et Skab fra de catholske Tider med Mutter Maria og Barnet Jesus». I samme paragraf skriver dessuten Wille både om «et ældgammelt Buur, endeel Pergaments Breve og Haand-Øxer, meget vel udarbeidede». På dette buret ser man «store Hug af Fosheim-Kiempen, som om Juul-Aften kom at prøve Styrke med Sellestad-Kiempen», vel å merke med en referanse til «traditionen», altså bøndernes muntlige fortellinger. (Ibid.) I tredje kapittel, «Sillejords oekonomiske Beskrivelse», får vi kunnskap om «Agerbrug», «Sætre», «Havedyrkning», «Ville Dyrs Fangst», «Levemaaden i Mad og Drikke», og «Klædedragt» – for å nevne noe av en hel rekke emner. Men vi får også en beskrivelse av «Huse og Bygninger», hvor blant annet lafteskikken løftes frem. Stavkirkene blir likevel ikke, hverken hos Wille eller noen andre, beskrevet i kapitler om «Folkets» byggeskikk. Som vi så i materialet fra 1743-innsamlingen, ble ikke stavkirkene egentlig ansett som norske. De var heller ikke eksempler på nåtidig virksomhet, slik som den eksisterende byggeskikken.

Til nå har vi sett hvordan stavkirkene ikke ble forstått som «antiquiteter», men at de først og fremst ble knyttet til slike på andre måter. Utover på 1700-tallet skjedde det likevel noe. Kanselliråd Bartholomæus Herman von Løvenskiold (1729–1788) skriver i sin *Beskrivelse over Bradsbierg Amt og Scheens Bye med sine Forstæder* (von Løvenskiold 1784) om de ulike fogderiene, sorenskriveriene og prostiene i amtet. Han skriver også om kirkene, og inkluderer omtrent de samme opplysninger som Strøm. Han skriver for eksempel om Mo (*Moe*) og Skafså (*Schapse*) kirker at de «bestaae af gammeldags Bygninger, af den Bygge-Maade som kaldes Stave-Kirker tækkede med Spaan-Tage. Kirkerne ejes af Bønderne, de ere fattige, have kuns ringe dog anstændige Ornament» (ibid.:160). Om kirkene i Heddal (*Hitterdal*) og annekset Lilleherred (*Lille Herret*), samt om flere andre kirker, skriver han at at «Man veed ej naar disse Kirker ere opsatte», men på en nå ødelagt

klokke i hovedkirken i Heddal kunne man blant annet lese navnet «Sanctus Olaus Rex», og «man slutter at Kirken er bygget i denne Konges Tid». Ellers får vi vite at «Kirkerne er Træ-Bygninger, opreist af Master og indklædte med Planker, tækkede med Spaan. Hoved-Kirken haver 3 Taarne, mange Gavler og Udskud og rundt om den er en Omgang». (Ibid.: 164.) Med andre ord helt i tråd med det vi har sett i de andre tekstene, selv om Løvenskiold beskriver kirkenes utseende i litt større grad. I kapittelet om «Øvre Tellemarkens Provstie», finner vi likevel noe interessant. Løvenskiold skriver generelt om prostiet, om geografien, om hvert sogn, om telemarkinger «i de gamle Tider», og om andre forhold i «fordum Tid». Han lister også opp alle kirkene. Men etter alt dette skriver han så at det ellers er

at anmærke saa vel i Nedre som Øvre Tellemarken følgende: Jeg burde vel indele denne Beskrivelse i tvende særskilte Capitler, det ene om Amtets Naturlige Mærkværdigheder, og det andet om amtets Antiquariske Mærkværdigheder, men da de bekomne Underretninger om det sidste ere saa u-fuldstændige, anfører jeg dem her paa et Sted. (Ibid.:62.)

Så følger en liste over «naturlige» og «antikvariske» merkverdigheter. Her inkluderer Løvenskiold blant mye annet «et dybt Hul af temmelig Størrelse St. Michels Kirke kaldet»; «et Stæd Fuglevang kaldet (...), som aldri fryser»; «den adelige Sæde-Gaard Giemsøe Closter med Bradsbierg og Folloug Lade-Gaarder»; «i Fieldet en rød Jaspis hvoraf Amtmand Berg leveret en Bord-Plade som ligger paa Kunst-Kammeret»; «det ældgamle forladte Gulnæs Kobber-Værk»; «nogle Guldmynter» oppgravet i Saude prestegjeld; i Helgen Sogn «mange Leer-Potter med Been og Aske udi», samt opplysninger om teglverk, et tidligere pottemakeri, et godt «Bryne-Steen Bierg», et «Qverne-Brug» – og midt i denne listen får vi opplysning om at «Gaarder Kirke i Bøe Præstegjeld, hvor ikkuns en Gang Aarlig holdes Prædiken, er meget antique af Bygning og Malerier».

Her er Gaara kirke ikke bare gammel, den blir listet opp som merkverdig, *fordi* den er «antiquarisk»! I denne sammenheng er det viktig å være klar over at «antiquitet» på denne tiden kunne ha en litt annen betydning enn i dag. Vi tenker gjerne uteulukkende på gamle gjenstander når vi hører ordet antikvititet. Men på 1700-tallet i første halvdel av 1800-tallet ble begrepet også brukt om omtrent det vi i dag kunne kalt kulturhistorie. I *Holbergordbog* finner man for 'Antiquitet' betydninger som «forholdene i ældre tid, især oldtiden (...); om studiet af, viden, opplysninger om disse forhold», «hvad der er skrevet om de gamle tiders forhold, historisk fremstilling heraf», og «i flt.: minder el. saker stammende fra oldtiden». En del år senere, i Hans Ancher Kofods *Conversations-Lexicon, eller*

*Encyclopædisk Haandbog*⁴¹ (Kofod 1816–1826) kan vi blant annet lese: «**Antiquiteter** kalder man den fra Historien adskilte Videnskap, som fremstiller de gamle Folkeslags politiske, religiøse, litteraire og huuslige tilstand. I sin hele Omfang skulde Antiquiteterne indeholde et Malerie af alle Nationer i alle Verdensdele.» (Kofod 1816:110.) Dette er den samme forståelsen vi så i sitatet av Strøm om alderdommens levninger. Antikviteter var mer enn gamle ting. I sin *Sundmørs Beskrivelse* skriver dessuten Strøm at hans bind 2 inneholder

(...) en Besønderlig eller Topographisk Beskrivelse over et hvert Sogn i sær; saa at der først gives Underretning om hele kaldets Beskaffenhed i Almindelighed, og dernæst om et hvert Sogn, og de mærkværdige Stæder i Sognene i Særdeleshed, hvor intet forbiegaaes, som haver nogen Slags Mærkværdighed hos sig, enten af Historien og *Antiqviteten*, eller af Physiken og Oeconomien (min uth.). (Strøm 1862:*Til Læseren*, upag.)

«Historien» hos Strøm her, betyr nok først og fremst de skrevne historiene – altså merkverdigheter knyttet til hendelser og personer kjente fra sagaene. Merkverdigheter «af Antiquiteten» handler i større grad om levninger som kan fortelle mer om «de gamles» skikk, bruk, kunst(ferdighet) og levemåter.

I de mange topografiske tekstene som kommer utover på 1700-tallet, er det som sagt interessant å se hvordan stavkirkene i stadig større grad regnes som bygninger som er verdt å merke seg. *Samtidig* holder de frem med å være knyttet til mer statistisk-økonomiske forhold. Det samme gjelder det katolske inventaret, som både ramses opp under den generelle beskrivelsen av kirker i de ulike delene av sognet som mer eller mindre verdifulle gjenstander, men som *også* kan ramses opp når mer merkverdige steder og ting skal beskrives. Et godt eksempel på dette, finner vi i jurist og prokurator i Bratsberg amt, Johan Michael Lunds (1753–1824) *Forsøg til Beskrivelse over Øvre Telemarken* (Lund 1785). I kapittelet «Topographisk Beskrivelse over Winnie Præstegjeld» finner vi en §5 om de «Steder, som i dette Præstegjeld agtes særdeles merkverdige, enten formedelst Skove, Sæehavne og Bygninger, eller Natur- og Alderdoms Siendeheder». Her listes flere stavkirker opp. Om Vinje (*Winnie*) hovedkirke får vi vite at den er

af de saa kaldte Munke-Træ-Kirker, af en usædvanlig Bygnings-Art, omgiven med lange smalle Gange, opført af Planker og panelet med Staver eller tynde Fiele, som ere fugede i hinanden og saaledes er tillige Taget. Indvendig er Kirken malet og forsynet med sømmelige Ornamentter. (Ibid.:189.)

⁴¹ I hovedsak en oversettelse av tyske Brockhaus' leksikon, påbegynt i 1796 og fullført i 1811.

Også «Levninger fra de katholske Tider» får være med her. I beskrivelsen av Rauland (*Rolland*) kirke, som «er ligesom Winnie-Kirke, undtagen at den har ingen Himling eller Loft inden til», finnes fremdeles

Et Marie-Billede af Træe (...) og nok et Træ-Billede af 2 Alens Høide, forestillende en Person, som staaer i en Stoel, hvilken Stoel er udhulet af et heelt Træe, temmelig vel arbeidet, og man kan endnu see, at disse Billeder have været malede. Det sidst omtalte er i de senere Tider hensat paa Kirke-Loftet, hvor det nu befindes. (Ibid.:190.)

Nesland (*Næsland*) annekskirke var ifølge Lund «ligesom de 2de forrige» inntil 1774, da svalgangen ble revet og kirken ble kledd med bredder og malet rød. Om denne får vi vite at den har vært «af de saa kaldte Love-Kirker». Hver jonsoknatt ble kirken «i forrige Tider» søkt av «den omgrændsende Almue, som øvede der sin Andagt med Bøn og Sang. En Skik der skriver sig fra de katholske Tider». Denne skikken, skriver Lund, er imidlertid «gaet av Brug for saa længe Siden, at den nu neppe erindres». (Ibid.)

Noe annet som kjennetegnet den topografiske litteraturen særlig mot slutten av 1700-tallet, er at man fikk verker som samlet mye av den allerede produserte kunnskapen. To eksempler på dette er Jonges (1779) *Chorographisk Beskrivelse over Kongeriget Norge, samt Færøe, Iisland og Grønland* og Bings (1796) *Beskrivelse over kongeriget Norge, Øerne Island og Færøerne, samt Grønland*. De tar i bruk tidligere både publiserte og ubuliserte topografiske beskrivelser. Også nye verker over enkeltsteder, inkluderer ofte kunnskap fra tidligere. Sånn begynner den allerede eksisterende kunnskapen å sirkulere i stadig større grad, i flere verker. Og disse verkene blir igjen sitert. Men deler av den topografiske kunnskapen er også ferskvare. Det er derfor ikke uvanlig å publisere nye utgivelser av eller tillegg til tidligere publiserte verk (Bull 1813). I mange av Nasjonalbibliotekets utgaver av topografiske beskrivelser kan vi se at bokens eier har ført inn nye opplysninger i marginen.⁴²

Det aller mest interessante med den topografiske sjangeren, og kunnskapen om stavkirkene som sirkulerer gjennom den, er mangfoldigheten, selv om det etter hvert manifesterer seg et mer eller mindre fast «skjema» for hva som skal med. Mange av tekstene baserer seg som sagt på Strøm,

⁴² Dette gjelder for eksempel Lunds beskrivelse fra 1785: https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2012022924006 (lest 07.03.20).

senere fremholder Det Topographiske Selskab (1791:17–18) Wilses Seljordsbeskrivelse som mønstertekst. Like fullt er det slik at en «Beskrivelse» – enten den er «geographisk», «physisk», «naturhistorisk», «chorographisk» eller noe lignende, rommer ulike typer kunnskap. Hvert topografisk verk – hver beskrivelse av et større eller mindre sted eller en region, inneholder kunnskap om både natur, geografi, skikker, kunstferdighet, ressurser, antikviteter. Etter hvert inneholder flere beskrivelser også historie, forstått ikke bare som «beskrivelse av natur», men som fortellinger om personer og hendelser fra «gamle dage», både slik de er kjent «fra historien» (sagaer og historieverker), men også «efter traditionen». Som vi har sett, ble også *stavkirkene* forstått som fra «gamle dage» og til dels som tilhørende «antikviteten» – men var de *historie* i noen forstand? Det er et interessant spørsmål. For å svare på det skal vi nå se hva Gerhard Schøning, «Norges første profesjonelle historiker»,⁴³ skriver om sitt møte med stavkirker nordafjells.

2.7. Vedkommende «den Norske Historie, eller vore Old-Sager og andre saadanne ting»

I begynnelsen af Aaret 1773 blev mig, giennem Hans Kongelige Majestæts Cancellie, tilkiændegivet, at Hans Majestæt Kongen havde allernaadigst skiænket mig 500 Rigsdaler, til en Reise i Norge, for der at opsøge og samle, hvad endnu kunde være at finde, enten den Norske Historie, eller vore Old-Sager og andre saadanne Ting vedkommende. (Schøning 1773:a 3.)

Med blant annet disse ordene innleder Gerhard Schøning (1722–1780) sin bok *Reise som giennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestæts Kongens Bekostning er gjort og beskreven*. (Schøning 1778, 1979a, 1979b, 1980.) Schøning var som sagt en av de Strøm korresponderte med. Han var født i Norge, hadde studert i København, og hadde så jobbet som rektor ved katedralskolen i Trondhjem. I 1773 var han ansatt som professor i historie og veltalenhet ved Sorø adademi i Danmark, men i de påfølgende årene reiste han gjennom deler av Norge for å «oppsøge» og «samle». I fortalen beklager han seg over at han på den første reisen slett ikke fikk tid til å gjøre undersøkelsene så nøye som han ønsket, «uagtet ingen Fliid blev sparet, paa at indhente, saa mange, saa sikke, og saa fuldstændige Underretninger, som skee kunde» (Schøning 1778:*Til Læseren*, upag.). Planen hans var dessuten å, i løpet av de årene han var i Norge, komme seg gjennom store deler av landet. Spesielt hadde han lyst til å få med seg «de Vesterlandske Kanter, hvor de mærkværdigste Sager kunde være at opdage» (ibid.). Men dit kom han seg aldri. De stedene han

⁴³ Ifølge *Norsk biografisk leksikon* på nett, s.v. «Gerhard Schøning» (lest 05.07.2020).

derimot fikk sett, var nesten alle prestegjeld i Trondhjems Stift, i tillegg til Gudbrandsdalen, Hedmark og et par bygder på Romerike.

Av de mange stedene Schøning besøkte, var det bare de opplysningene han samlet inn i 1773 som ble publisert av ham selv – disse kom som to hefter i 1778, og omhandler i hovedsak distrikter i og sør for dagens Trondheim, samt deler av Nordmøre og Romsdal. En del av det Schøning skrev om bygder i det vi i dag kaller Trøndelag, ble tidlig på 1800-tallet dessuten utgitt i ulike tidsskrifter. Hans reise i Gudbrandsdalen ble utgitt av Jens Kraft i 2. og 3. årgang av *Budstikken* (se Daae 1880:55–56, noter). Ifølge Ludvig Daae var det likevel mange som gjerne hadde sett Schønings «Reise» bli utgitt i sin helhet. B. W. Luxdorph, en dansk historiker og embedsmann, skriver i 1785 i et brev til historikeren Peter Frederik Suhm (1728–1798) at «Grev Thott jamrede sig igaar over, at der ikke kommer mere ud af Schønings Reise. Jeg gjør ligesaa» (Etter Daae 1880:89n). Flere ganger prøvde man da også å få den utgitt, blant annet ved å sette en student Sigvard Kildal Jentoft (1765–1830) på saken. Men denne «saare ulykkelige Literat», på tross av hans store kunnskaper om Norges historie og topografi, fikk ifølge Daae aldri gjort noe ferdig – og da heller ikke utgivelsen av Schønings reisebeskrivelse. Men «for kort Tid siden» da Daae i 1880 skrev sin Schøning-biografi, hadde bestyreren for Kildeskrikkfondet sørget for at det ble gjort en fullstendig avskrift av hele Schønings verk (som befant seg i København). Denne avskriften ble dermed tilgjengelig i Riksarkivet. (Daae 1880:89–90.)

Hvordan var det Schøning samlet og produserte kunnskap på disse reisene? Først og fremst ved å «se» og «iagtta», og ikke minst ved å ta grundige notater. I tillegg korresponderte han med mange som kunne gi ham nyttige opplysninger. Han utførte også selv, eller fikk andre til å lage, flere tegninger av det han så (Fortidsminneforeningen 1968:1). Samtidig var han avhengig av å snakke med folk rundt omkring i bygdene han besøkte, selv om han ikke alltid fikk de opplysningene han ønsket: Når man reiser rundt slik, sier Schøning, må man oftest «spørge sig frem, see med andres Øine, høre med deres Øren, og raadføre sig med dem, som enten ei ret fatte, hvad de blive tilspurgte om, eller ei vilde ret og fattelig at udtrykke deres Meening» (Schøning 1778:*Til Læseren*, upag.). Også hos Schøning er det «syn og hørrelse og nøie prøvelse» som gjelder. I vintermånedene, når været gjorde det (enda) verre å reise rundt, brukte Schøning tiden sin til «at samle, bringe i Orden og afskrive, hvad under foromtalte Reiser var iagttaget og med Bliant paa løse Papirer optegnet» (ibid.). Han kopierte dessuten en hel del pergament-brev, kart og andre tekster. I «Throndhlemske Stads Archiv» søkte Schøning etter relevante opplysninger knyttet til Norges historie, selv om han beklaget

seg over at det der ikke fantes «gamle Papirer» – en brann i 1708 hadde ødelagt det aller meste (ibid.).

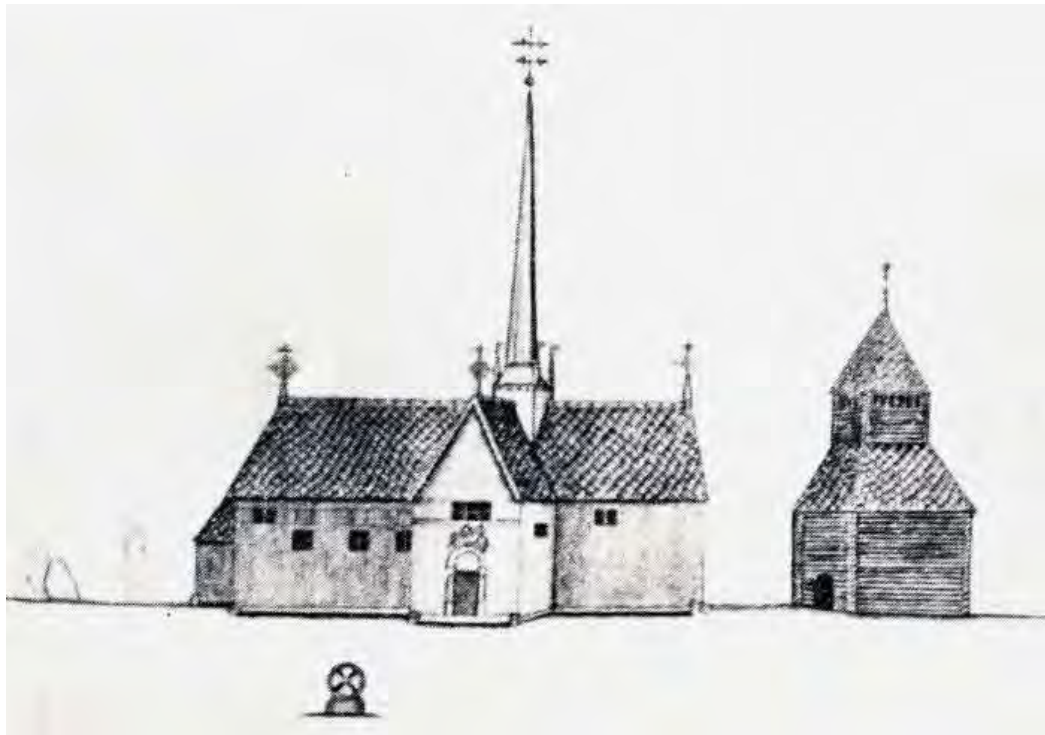
Én av de tingene Schøning iakttok, var kirker. Noen av dem stavkirker:

Efter Ankomsten til bemeldte Stangviiks Prestegaard, lagde jeg der i sær Mærke til den der staaende, nu om Dage rare [her: sjeldne] Kirkes Bygning, som kan tiene til at viise de Gamles baade Pragt og Kunst, i at bygge, ogsaa af Træe. Bemeldte Kirke er af de saa kaldte Stav-bygninger, saadanne som alle Kirker, samt uden Tvil mange andre Huuse i fordem Dage have været, og en af de mærkværdigste gamle Bygninger nordenfjælds. (Ibid., andre hefte:50.)

Han skriver videre at det derfor er «fornødent» å gi en «nøiagtig Beskrivelse over den, for at give Læserne et Begreb om de gamles Bygnings-Maade». Og så beskriver han hvordan kirken ser ut. Først generelt om hvordan den fremstår, «opført i Form av et Kors», «anseelig høi», med et «paa midten af Bygningen staaende, anseelig høit Taarn og Spiir, men ogsaa mer grundig om dens konstruksjon: Bygningen hviler på 12 «tykke og kantede Træ-Pillere», og fire av disse hviler tårnet på, de resterende står ved «Hiørnene af hvert Kors». (Ibid.) Han beskriver hvordan bordene er falset sammen, i motsetning til «ved Pløining», som er den vanlige teknikken på Schønings tid. Disse plankene er «for det meeste, 1 Alen breede, to tre til fire Finger tykke, og staae eller hvile paa meget tykke og massive Syller eller Fodstøkker». Schøning måler og beskriver, han forteller om «Gange med fritstaaende Pillarer og aabne Arcader» i kirkens ulike korsarmer, om «Hvælvinger... giorte af Bredder», om svalgangen utenpå kirken – «ogsaa af bemeldte Stav-bygning, men mindre kunstig [her: kunstferdig]», og om taket, «belagt med røde Tagsteene», mens tårnet på kirken over alt er «takt og beklædt med Spaan». Om innsiden av kirken legger han også ut om hvordan kirken er forsynt med «gammeldags Malninger, af bibelske Historier». (Ibid.:51.)

I tillegg er Schøning, som vi så også noen av de topografiske forfatterne var, opptatt av når kirken er bygget. Han mener de nevnte maleriene inne i kirken må være etterreformatiske, siden de «Sprog, Sentenser, Bønner» som finnes der ikke er rettet mot noen helgen. Det finnes heller ingenting annet ved maleriene som «smager af de Catholske Tiider». Men i en gammel messebok som finnes i kirken, skal det stå at kirken er bygget i 1407. Schøning sier det høres rimelig ut at selve kirken må være bygget før reformasjonen, «thi efter den var Tilstanden her til Lands ei saadan, at man kunde opføre eller tænkte paa at opføre saadanne Bygninger». (Ibid.) Også flere ting, blant annet noen «gamle malede Tavler», som må ha hørt til en gammel alter-tavle, vitner om at kirken er fra katolsk tid

(ibid.:52). Om Vågå (*Vaage*) kirke skriver han at den «synes at være fra de Catholskes Tiider, sær i Hensigt til den Ring, og til det Kors, som staae paa Kirkens store Dør, og som vistnok er fra bemeldte Tiider» (Schøning 1980:34). Schøning argumenterer med andre ord mer eksplisitt for dateringen av kirkene som katolske, enn det vi så i de andre tekstene.

Ill. 7 Gerhard Schøning, Vaage kirke, 1770-årene. Fra *Reise gjennom en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775* (Schøning 1979b). Nasjonalbiblioteket.

I teksten henviser Schøning til en tegning av Stangvik kirke, som visstnok skal være vedlagt («Tab. I. n. 4»), men denne tegningen er i dag borte, og det finnes ingen kjente kopier (Fortidsminneforeningen 1968:251). Andre stavkirker Schøning så, kjenner vi derimot til tegninger av, som for eksempel Haltdalens (*Holतालens*) og Ålens (*Aalens*) kirker. Men om disse får vi, bortsett fra beliggenhet, bare vite at de er «Træbygninger» (Schøning 1778, andre hefte:99). I materialet som ikke er med i 1778-utgaven, men som senere har blitt publisert, finnes det også både en del tegninger og beskrivende tekster om «Stav- eller Reise-bygninger», som Schøning kaller dem (se blant annet Schøning 1979a, 1979b, 1980). Vågå, Lom (*Lomb*), Ringebu (*Ringebo*) og Garmo har Schøning vært og sett. Han skriver også om flere steder der det før har stått en stavkirke. I tillegg nevner han tilfeller der deler av gamle stavkirker er blitt brukt i nye kirker eller andre bygninger. På gården Rolstad finner han stavkirkeportaler fra en gammel nedrevet kirke brukt på et av husene. (Schøning 1980:107.) Når det

gjelder de kirkene han besøker, skriver han om hvordan kirkene er bygget. Han forteller også om de de er blitt ombygget innvendig – noe de fleste er. Ellers skildrer han andre ting han synes er av interesse, som at Vågå kirkes dører er «ziirede med Udhugninger og med blinde Træ-Pillarer» (Schøning 1980:35n).

Dette med tegninger er forresten interessant å utdybe litt. En typisk visuell sjanger som kunne fremstille kirker og andre bygninger på denne tiden, var prospektet. Jeg kommer tilbake til prospekter i neste kapittel, men det kan her være verdt å nevne at dette var ment å være en objektiv gjengivelse av et spesifikt *sted*, tradisjonelt sett enten et gods eller en by, eventuelt en bygd. Sveen (1988:43) skriver at slike prospekter kunne være gjort som maleri, men de kunne også være grafiske gjengivelser. De grafiske gjengivelsene fant man ofte nettopp i bøker med topografisk innhold. Prospektet skulle gi informasjon om stedets topografi. I Hiorthøys nevnte beskrivelse av Gudbrandsdalen, finner vi et trestikk av Ringebo: «Prospect af Ringeboe fra den nordre side.» Her ser vi stavkirken sentralt i bildet (Hiorthøy 1785:tab.1).

Ill. 8 G. Arentz, Prospect af Ringebo fra den Nordre Side. Fra Hiorthøy (1785:tab 1). Nasjonalbiblioteket.

Vi har allerede sett at kunnskap om «antikviteter» er et gjentagende tema i topografiske beskrivelser. Choay (2001) viser hvordan tegninger av gjenstander vokste frem som en viktig del av det som gjerne blir kalt den antikvariske tradisjonen, som var utbredt i hele Europa. Det å tegne en gjenstand var å beskrive den. Ikke minst gjorde den visuelle representasjonen at andre, som ikke hadde direkte

tilgang til gjenstanden, kunne observere den og sammenligne med andre gjenstander. (Ibid.:50–51.) Som kjent var både «syn» og «hørelse» viktige redskaper i jakten på naturhistorisk og topografisk kunnskap. Gjennom illustrasjoner kunne andre se det man selv hadde sett. At det å tegne ble sett på som en naturlig måte å få formidlet kunnskap på, kan vi se av et brev sendt fra sogneprest Aron Norman til Biskop Gunnerus 4. mai 1762. Her skriver Norman at den forrige biskopen, Nannestad, hadde bedt ham om å samle inn alle inskripsjoner som måtte finnes i kirkene i sognet. Men, skriver Norman,

[n]u er her faae eller ingen remarquable i disse Kircker. Derfor faldt det Mig ind for at giøre nogit, at Jeg selv efter nøyiste demensioner tegnede Kirkerne her i Sparboen af Structur og farve, ligesom de ser ut (...). Derhos har jeg føyet en liden beskrivelse hvad som er ved enhver af disse Kirkcker at mercke enten af Situation eller andre ting. (Orig. uth.)⁴⁴

Men vi skal tilbake til Schøning og hans reise. I Lom er kirken det første han går for å se, fordi denne «havde Anseelse af noget usædvanligt». Det første han legger merke til når han kommer inn på kirkegården, er likevel en «smukt udhuggen Liigsteen», og han benytter anledningen til å også informere om typen stein de her oftest bruker til gravstøtter, nemlig en type «Klæber-steen, indsprængt med hvide Qvarts-Aarer». Dette «giver Steenen en Anseelse af Marmor, men gjør den utienlig, til Kiøken-Kar og Muring i Skaarsteene, da den ei taaler Ild». (Schøning 1980:62.) Etter å ha opplyst om at denne typen stein brytes i en dalstrekning sør-vest fra prestegården (Bøverdalen), går han så over til en lengre beskrivelse av Loms kirke. Denne, skriver Schøning,

er en meget gammel Træe-Bygning, af Stav- eller Reis-Værk, og har, i sin Tiid, da den var i Velmagt, vel været en liden, men derhos meget næt, artig [her: kunstferdig] bygget og smukt stafferet Kirke, som i Bygnings-Maade meget liigner forbeskrevne Stangviiks Kirke (...) men har været meget mindre, end denne. Liigesom denne har Looms Kirke været forsynet med Træhvælvinger: men man har betaget den det meeste af sin Anseelse, ved at indlægge, i de seenere Tiider, Lofter saa vel over Kirken, som Choret. (Ibid.:57–58.)

I tillegg skriver han om hvordan kirken har blitt utvidet og ombygget på forskjellige måter og til forskjellige tider. Inne i kirken finnes det en del interessante gjenstander, men også noen

⁴⁴ Brev fra Aron Norman til Gunnerus, 4. mai 1762. Trykket i Dahl (1896–1898).

runeinnskrifter under hvelvingen ved koret. Schøning kan tydeligvis lese disse, selv om flere tegn ifølge ham selv er utydelige. «Navnene *Sigurd* og *Bardr* er kiændelige nok, og formodentlig have Kirkens Bygmestere ført de navne, hvilke de, ved denne Inscription have villet gjøre bekjændte blandt Efterkommerne.» (Orig. uth.) (Ibid.:59.)

Ringebu kirke skriver Schøning flere sider om, og han beskriver den som «af Stav eller Reisinges Arbeide». Denne er i «de seenere Tiider, bleven anseelig forøget, ved nye Tilbygninger». Han beskriver to gamle *Crucifixer* fra katolsk tid og et gammelt bilde, «som uden Tvil er St. Olai, der muelig har været Ringeboes Kirkes Skyts-Helgen» (Ibid.:134.) Om den eldste delen av kirken skriver han at den «staaer paa 12 store og tykke Træ-Pillere, med Omgange uden omkring ved Siiderne, hvilke ere ogsaa satte paa Træ-Pillere». Kirkens vestre Dør, hvor hovedinngangen var før, «er understaffet med en megen gammeldags Udhugning, som er meget vel giort». (Ibid.:135.) Det nåværende loftet over kirken, sier Schøning,

er indlagt i de seenere Tiider, saa at Kirken har i forrige Tiider, liigesom paa Loom, været hvælvet; hvilket ogsaa kan sees af de, over de nu indlagte Loft værende Arcader, som gaee over, fra den eene af foromtalte store Træe-Pillere, til den anden. (Ibid.)

Schøning mener kirken må være minst 300 år gammel, og han skriver at den «har tilforn indvendig paa Væggene, været stafferet med Billeder og andre Malerier fra de Catholskes Tiider». Men, beklager han seg, «de bleve, hvilket er ilde, overstrøgne og udslettede, ved den A[nn]o 1719 paa Kirken skeede Reparation. I Kirkens Taarn, som er anseelig høit, sees endnu en Planke liggende, og paa den en Levning, af omtalte Mallerier, hvilke forestiller en yderste Dom». (Ibid.)

I *Topografenes verden*, som allerede er referert til flere ganger her, skriver Eriksen (2007) også om Schønings tekster. Eriksen skriver her først og fremst om hvordan de topografiske forfatterne forholdt seg til og produserte kunnskap om fortiden og fortidsminner. Det vil si: Hvordan de oppfattet forholdet mellom fortid, nåtid og fremtid, og hvilken kunnskap de produserte som en følge av dette (ibid.:17–18). I et kapittel om hvordan topografene forholder seg til «katolsk tid», trekker Eriksen frem Schønings beskrivelse av Stangvik kirke, og hvordan Schøning her «stiller spørsmål som ellers er sjeldne i den topografiske litteraturen» (ibid.:144). Det som er sjeldent, skriver Eriksen, er for det første at Schøning er eksplisitt interessert i dateringsproblematikk i det hele tatt. For det andre tar han i bruk egne iagttagelser som argumenterer i sin refleksjon rundt dette temaet. Vanligvis så man i den

topografiske litteraturen at dateringer av ulike ting var basert på skriftlige kilder, noe Schøning for eksempel gjør i en beskrivelse av «Trondhiems domkirke» (Schøning 1762; Eriksen 2007:131–133). Men i Stangvik er ingen «ordentlige» skriftlige kilder tilgjengelige (bare messeboken). Schøning resonnerer derfor på bakgrunn av det han ser, og «i tolkningen av observasjonene settes tidsproblematikken i sentrum på en måte som ellers er uvanlig» (Eriksen 2007:144).

Selv om Schøning ofte er opptatt av kirkenes elde, og hvorvidt de er fra før reformasjonen eller ikke, kommer det ikke klart frem om han faktisk så på stavkirkene som en «oldsag», eller som noe vedkommende «den Norske Historie», jamfør det innledende sitatet over. I alle fall kan det se ut til at dette ikke utelukkende var perspektivet. I innledningen skriver han da også at «jeg, som man seer, har udstrakt mine Optegnelser, og mine Anmærkninger, *temmelig langt ud over Reisens foresatte første Øiemeed*» (Schøning 1778:b, min uth.). Vi har her først og fremst fokusert på stavkirkene i Schønings tekst, men han skriver jo om «uendelig» mye annet, for eksempel om kleberstein i Bøverdalen i Lom. Det er helt tydelig at han ikke bare konsentrerer seg om ting som vedkommer «den norske Historie» eller «vore Old-Sager», selv om bautasteiner, kjempehauger, runeinnskrifter, og historier om konger, prester, lokale hendelser, gårder og bygninger knyttet til viktige personer, samt mye annet er fremtredende i Schønings tekst. Schøning har notert seg opplysninger om klesdrakter, om lokal skikk og bruk, om arbeidsdagens rytme og benevnelser på måltider og tider på dagen, om «Sælbyggenes gode Egenskaber», og så videre, og så videre. Dessuten er det ikke bare kirkebygg med stavkonstruksjon han skriver om, men om kirkebygg generelt. Spørsmålet er dermed om Schønings interesse for stavkirkene ikke bare var grunnet i en interesse for det Eriksen kaller for fortiden, men at han også hadde en naturhistorisk interesse knyttet til dem.

Det går absolutt an å argumentere for at kirkene for Schøning var interessante fordi de var «gamle», og at det er derfor han gir en del av dem så stor plass i sin beskrivelse. Det han skriver om henholdsvis Mosviken og Lillehammer kirker peker i denne retningen. Om førstnevnte skriver han at den er «en vel ei stor, men smuk Træ-Bygning, anseelig høi, og opført som en af de gamle Stav-Kirker, uden Tvil, efter den forige her værende Kirkes Model. Jeg har *derfor* her ladet den aftegne» (Schøning 1979a:234, min uth.). Og om den andre: «Lille-Hammer Kirke er en Kors Bygning, af Træ, med et temmelig høit Spir, hvilken Bygning er af nye opsat, ei for længe siden, og har derfor intet mærkværdig.» (Schøning 1980:198.) Her ser vi at Mosviken kirke er interessant *fordi* den fremviser den samme formen som de gamle stavkirkene, mens Lillehammer kirke ikke har noe interessant ved seg, rett og slett fordi den er ny.

Men som vi tidligere har sett, er Schøning også interessert i senere tilbygg. Han er også opptatt av hvordan kirkene er bygget, om det er dyktig gjort, og i det hele tatt av kirkene i *bruk*. Schønings beskrivelse av stavbygg, ser dermed også ut til å dreie seg om kunnskap om bygging, noe «driftig» – som i de andre topografiske tekstene. Dette er også noe Schøning eksplisitt er opptatt av, at kunnskapen skal være nyttig:

Jeg [har] troet det at være min Pligt, og med Reisens Øiemærke overensstemmende, at hvad jeg paa den har anmærket og optegnet, maatte blive til almindelig Nytte. Dette er min Hensigt, med at lade den komme for Lyset; og hvor gierne vilde jeg ynske, at den maatte opnaaes. (Schøning 1778:*Til Læseren*, upag.)

Schøning spesifiserer ikke på hvilken måte kunnskapen kan være nyttig, men det trengte han heller ikke. Ut fra situasjonen og i hans kontekst var det opplagt at det å beskrive Norge var nyttig på flere måter. Han sier også ettertrykkelig at han på ingen måte har fått tak i nok kunnskap, noe han virkelig beklager. For

Norge har hidindtil været et af de mindst bekiændte Lande i Europa, og fortienner dog, i mange Henseender, at være blant de mest bekiændte: saa mange mærkværdige Ting ere der at opdage, i Natur-Historien, i Biærg- i Metal- og Mineral-Riget, i Landets Jord-Beskrivelse, i dets Old-Sager, i dets private og publique Oeconomie, med viidere. (...) Kundskab derom, endogsaa den meest fornødne Kundskab, har oftest manglet dem, som helst burde have den; og skulde da alt det, som derom giver Oplysning, ei være nyttigt og velkommet? Jeg tviler ei derpaa. (Ibid.)

I tidens sedvanlige stil, beklager han også sin egen innsats, fordi han «som i adskillige andre Ting, ofte har feilet» – kan hende finnes det merkverdigheter han ikke har fått med seg, og kan hende har han sett noen av dem «ei fra den rette side». Dette er delvis fordi det er umulig å få med seg alt og å gjøre «mange og vidtløftige Iagttagelser», når man for det første ikke har tid til å oppholde seg lenge på hvert sted, og for det andre når det man skal undersøke er så «vidtløftig» som Norge. Nei, da «maae man ofte lade sig nøie med, at kunne bryde lisen for andre, at give dem Anledning at rette Feilene, og at opfylde de ledige Rum». (Ibid.) Schøning passer med andre ord på flere måter godt inn i den topografiske måten å produsere kunnskap på, og han skriver seg inn i den store «kunnskapsdugnaden» så mange oppfattet dem som viktig å bidra til: Etersom man visste så lite om Norge, var all kunnskap nyttig kunnskap.

Når det gjelder stavkirkene, skiller Schøning seg likevel ut, om enn på en annen måte enn Eriksen hevder. Som vi har sett, var ikke Schøning den eneste som var interessert i å tidfeste stavkirkene. At han i langt større grad enn de andre topografiske forfatterne som vi har nevnt, tok utgangspunkt i egne iakttagelser for å si noe om alder, stemmer riktignok. Schøning hadde også lengre og mer detaljerte beskrivelser av hver kirke enn flere andre. Mye av det han skriver er likevel likt det vi ser i andre tekster, som for eksempel opplistingen av levninger fra katolsk tid og kirkenes stand. Selv om han skriver *mer* om hver kirke, er beskrivelsene av samme type. Han fremhever kanskje i større grad enn andre stavkirkenes særegenhet, men som vi så, var det også andre som forstod stavkirkene som «særdeles merkverdige» (altså i betydningen: verdt å merke seg). Det som for vår del er virkelig interessant med Schøning, er ikke hans plassering av stavkirkene i tid, eller at han finner dem merkverdige. Det spesielle med Schøning, som mangler hos andre, er hans *vurdering* av kirkene. Schøning er helt eksplisitt på at stavkirkene er eksempler det vi i dag ville kalle fortidens byggekunst – at de «viise de Gamles baade Pragt og Kunst, i at bygge, ogsaa af Træ», som vi så at han skrev over. Han er også den første som uttrykker at det å *fjerne* slike eksempler på de gamles kunst er «ilde» (jmfør beskrivelsen av Ringebu stavkirke). Dette peker mot at Schøning forstod selve kirkene som «antikviteter» – i ordets vide forstand. Det vil si som eksempler på og kilder til kunnskap om fortidig *kunstferdighet*.

Andre sider ved *beskrivelsene* hans skiller seg også ut, nemlig hans nitidige gjennomganger av hvilke deler av kirkene som er nyere tilbygg, og hva som er originalt. Han peker for eksempel på at loftene er satt inn i senere tid. Dette antyder en litt annen forståelse av tid og endring enn hos andre. Det mest interessante i Schønings forståelse av *tid*, materialiserer seg likevel i ett lite ord i sitatet vi innledet med: Schøning skal til Norge «for der at opsøge og samle, hvad *endnu* kunde være at finde, enten den Norske Historie, eller vore Old-Sager og andre saadanne Ting vedkommende». I dette lille ordet – *endnu* – ligger det en tanke om at fortiden, eller i det minste dens levninger, er noe som kan *forsvinne*.

2.8. (A)historiske stavkirker?

Som sagt er Eriksen (2007) opptatt av historieforståelser og topografenes forhold til fortiden og *fortidsminner*. Hun viser, med utgangspunkt i François Hartog og Reinhardt Koselleck, hvordan det hun kaller den «historisk-antikvariske» praksisen til topografene på 1700-tallet i stor grad var *atemporal*. I dette legger hun at det ikke først og fremst var «interessen for fortiden som definerte historie som disiplin, og fortiden var heller ikke historieskrivningens selvsagte tematikk». Heller ikke

spørsmål knyttet til hendelsesforløp og prosesser over tid spilte noen særlig rolle for topografene. (Ibid.:233.) Dette må forstås i sammenheng med en historieforståelse som ikke var heftet sammen med en oppfattelse av tiden som lineær og progressiv – *historien* ble ikke forstått som en forandrende kraft i seg selv. Det jeg skrev tidligere om naturhistorie og historieforståelse, med henvisning til Pomata og Siraisi, stemmer overens med dette. Eriksen argumenterer for at historie som disiplin derfor først på 1800-tallet blir «fortidsfiksert», som hun skriver, og ikke bare forstått som «livets læremester», det vil si som historier om gode og dårlige eksempler (ibid.:22–23).

Men topografene på 1700-tallet drev som vi har sett, og som Eriksen også viser, ikke bare med historie i en slik snever forstand, selv om mange inkluderte denne typen historie også. De samlet inn flere ulike typer kunnskap, og kunnskap om «det som har vært» var viktig i flere sammenhenger. Eriksen understreker at den nevnte atemporaliteten ikke bare innebærer fravær av tid som forklaring og et manglende fokus på utvikling og prosesser, men at den også innebærer «tilstedeværelse og utvikling av andre resonnementer» (Eriksen 2007:234). Likevel er mange av diskusjonene i *Topografenes verden* konsentrert om å vise hvordan mye av kunnskapen er «ikke-tidslig». I vår sammenheng, når det gjelder stavkirkene, er ikke hovedmålet å si noe om hvordan disse kirkene *ikke* ble forstått, eller å presse dem inn i det ene eller det andre historisitsregimet (Hartog 2003). Det interessante er heller å se hva de *var* i 1700-tallets topografiske praksis. Og det vi har sett, er at de både er knyttet til kunnskap om her og nå, til det nyttige og til ressurser i samtiden, men at de *også* i andre sammenhenger i større og større grad utover på 1700-tallet blir knyttet nettopp til noe *fortidig*. Hos Schøning så vi også at dette kunne innebære fortidens «prakt og kunst», altså «antikviteten».

I denne sammenheng er det interessant å si noe mer om tid – og om historie. For tidsforståelse og historieforståelse trenger ikke være det samme. Vi så over hvordan «historie» innenfor det naturhistoriske prosjektet på mange måter var synonymt med «beskrivelse», og dermed knyttet til sted. Men en beskrivelse trenger ikke bare være knyttet til stedets *nåtid*. Det viktigste kjennetegnet på historie innenfor den rammen vi har tegnet opp i delkapitlene ovenfor, er ikke at den var atemporal, men at «historie» var det som er sant. Som det står i *Encyclopédie*, historie er «le récit des faits donnés pour vrais; au contraire de la fable, qui est le récit des faits donnés pour faux» (Voltaire 1765:220) – Historie er beretninger om bedrifter og hendelser som presenteres som sanne, dette i motsetning til fabelen, som er beretninger om bedrifter og hendelser som presenteres som falske. I de topografiske tekstene finner vi derfor ulike tidsforståelser knyttet til ulike kunnskapsobjekter. I tråd med Eriksen (og Koselleck) er det slik at det i de topografiske tekstene som sagt ikke finnes noen

tanke om historien som en «enhetlig strøm», men heller en tanke om at «alt har sin tid» – nasjoner hadde sin historie, de geistlige sin historie, vitenskapene sine historier. Også naturen viser seg etter hvert å ha sin historie – den har vært annerledes før, og kan ikke lenger bare forklares ut fra bibelske fortellinger (Eriksen 2007:53–71). Med en naturhistorisk forståelsesmåte der natur og kultur henger tett sammen, oppstår da en interessant situasjon. Ifølge Strøm og hans tanker om Alderdommens levninger, var det slik at «de ældste Indbyggerses Tænkemaade og Sæder» avhenger av «Landenes naturlige beskaffenhed». Men om «landenes naturlige beskaffenhed» kan være i utvikling – hva skjer da med kulturen som er tett sammenfiltret med denne naturen? Dette skal vi komme tilbake til.

2.9. *Topographisk Journal* igjen

Jeg startet dette kapitlet med et sitat fra Wiel om Gols kirke som hadde «intet merkværdig» ved seg. Sitatet var hentet fra en tekst som først ble sendt til Kanselliet i København i 1743, så publisert i *Topographisk Journal* i årene 1802, 1804 og 1805. *Topographisk Journal* kom i 1792 med det første av det som i alt skulle bli 24 hefter. Her ble det i presisert hva en topografisk beskrivelse skulle inneholde og hvilken struktur den skulle ha, «[d]a det er fornødent, at enhver Arbejdende iagttager en vis Orden» (Det Topographiske Selskab 1792b:14, 21). Den topografiske sjangeren er blitt etablert og «institusjonalisert». I innbydelsen til Det Topographiske Selskab, som også var trykket i første hefte, blir det understreket hvor viktig det er å samle all «denne Kundskab om Landet». Man har nemlig sett hvordan dette i *andre* land – *Britannien*, *Holland* og *Schweiz* – har ført til store forbedringer:

Forskende Aander igjennemsøgte hver Plet af Landet, det praktiske Øje hvilede ikke mindre paa de smaae, end paa de store Gienstande, Fejlene opdagedes, Anledninger til nye Anlæg og oeconomiske Forbedringer mærkedes, og nu glødede patriotisk Ild i Borgerens Bryst. (Det Topographiske Selskab 1791:2.)

Og nå er det (Danmark-)Norges tur! Når det gjelder stavkirkene og de beskrivelsene som ble publisert i *Topographisk Journal*, er det ikke mange av beskrivelsene som egentlig sier noe annet om stavkirkene enn det vi allerede har sett i dette kapitlet. På mange måter var da også *Topographisk Journal* ikke bare et sted hvor *ny* kunnskap ble publisert – det var like mye et sted hvor eldre beskrivelser fikk sin plass. Flere av beskrivelsene i *Topographisk Journal*, var skrevet lenge før de ble publisert – som Wiels Ringerike-beskrivelse. Jeg nevnte også hvordan eldre kunnskap ble tatt i bruk når nye beskrivelser om et sted ble produsert, eller samleverk ble utgitt. Noe av det mest interessante med *Topographisk Journal* og andre topografiske tekster på slutten av 1700-tallet er

derfor at kunnskap tilhørende ulike tider ble publisert på samme sted, som om denne kunnskapen var samtidig. Det var den jo der på papiret, men samtidig var den ikke helt det likevel. Jeg har overskrevet at «det skjedde noe» med stavkirkene i andre halvdel av 1700-tallet, og det gjorde det. Nye forståelseskategorier ble gradvis tatt i bruk, men det betød ikke nødvendigvis at de gamle forsvant. I dette kapittelet har vi sett hvordan stavkirkene også kunne knyttes til ulike kunnskapstyper i en og samme tekst, noe som kanskje var særlig tydelig hos Schøning.

Det er viktig å her påpeke at stavkirkene på denne tiden ennå ikke var én samlet gruppe, selv om de til en viss grad ble sammenlignet med hverandre, i alle fall innenfor samme område. De var derimot bygninger – spesifikke *steder*, det vil si enkeltkirker av større eller mindre interesse og relevans for topografisk-statistiske beskrivelser, alt ettersom hvordan de så ut og hva de inneholdt. Samtidig var de også representanter for en spesiell *byggemåte* og de var *katolske*. Sånn sett ble de likevel til en viss grad sammenlignet og puttet i samme kategori. Gjennom de topografiske tekstene ble også stadig *flere* kirker i Norge «satt på kartet» som stavkirker (eller reisverkskirker). Når stadig flere stavkirker slik ble samlet på papiret, ble det etter hvert lettere å se dem som en *type* kirke, tilhørende en felles kategori. Dette skal bli enda tydeligere senere.

Med Schøning så vi hvordan kirkene ble en form for *kunst*: Stavkirkene hadde for ham en verdi fordi de var eksempler på «de gamles» byggekunst. Også noen få andre topografer gav visse stavkirker en spesiell verdi, kanskje først og fremst fordi de var eldgamle, men også fordi de fremviste særegne former. Det vi ellers har sett, er at det i den topografiske litteraturen utover på 1700-tallet fant sted en økende interesse for kirkenes «zirater» eller «ornamenter», det vil si verdifulle gjenstander inne i kirkene. Dette skjedde til tross for prestenes nevnte programforpliktete skepsis til «katolsk overtro». Flere av disse «ziraterne» var rester etter katolske praksiser, men like fullt var det etter hvert flere som beskrev dem og listet dem opp. «Levninger etter den katolske kultus» ble en egen kategori gjenstander som var interessante å få opplysninger om. Ikke minst ble dette etter hvert gjenstander som ble oppfattet som viktige å *samle inn*. Hos Schøning så vi en slags bevissthet rundt dette med at oldsaker og historisk kunnskap faktisk var noe som kunne forsvinne. En slik bevissthet, skal vi snart se, lå til grunn for mange innsamlingsprosjekter i Norge på 1700- og 1800-tallet. Men hva med stavkirker – kunne disse samles inn?

3. Samlinger, historie, monumenter og bygningskunst

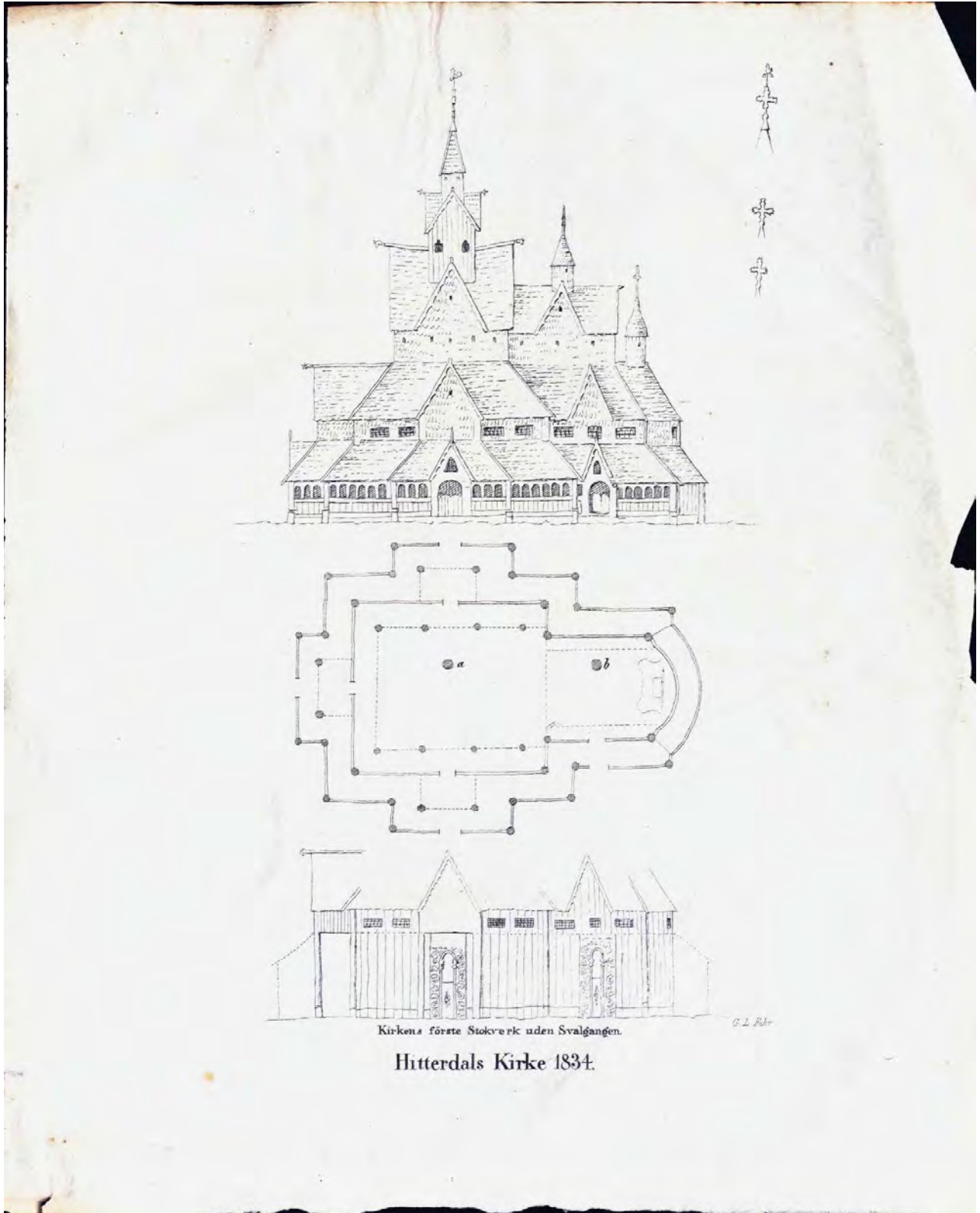
3.1. Innledning: En kirke i «gammel tydsk stiiil»

I 1834 ble det, på siste side i siste hefte i andre bind av *Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie* (heretter: *Samlinger*), trykket en tegning av «Ryens kirke i Hitterdal» (ill. 9). Tegningen var sendt inn av «Samfundets Medlem, Herr Landskabsmaler Johan Flintoe», og samfunnet det her er snakk om, er Samfundet for det norske Folks Sprog og Historie. Dette samfunnet ble startet i 1831 på initiativ av økonomiprofessor Gregers Fougner Lundh (1786–1836), sammen med kartograf Gerhard Munthe (1795–1876), lektor og bestyrer for Universitetets oldsakssamling (senere professor) Rudolph Keyser (1803–1864), statistiker Jens Kraft (1784–1853), og jurist Jens Christian Berg (1775–1852). Sistnevnte var den som i hovedsak virket som redaktør for *Samlinger*.

På tegningen ser vi det vi i dag kjenner som Heddal stavkirkes sydfasade, kirkens grunnplan og 1. etasje uten svalgang. I tillegg til tegningene har Flintoe også skrevet en liten «afhandling» om kirken, der han blant annet sier at kirken er «af de saakaldte Stav- eller Reisverks-Kirker. Den er bygget i gammel tydsk Stiiil, og bestaaer af tvende Stokverk med en Svalgang rundt omkring nedentil». (Flintoe 1834:612.) Beskrivelsen er kort, bare litt over én side, og Flintoe avslutter med å vise til nødvendigheten av mer kunnskap om denne og lignende kirkebygninger:

Ved nærmere at undersøge Kirken paa Urnæs i Hafslo Prestegjæld i Indre Sogn, som endnu har beholdet det gamle Indvendige, hvilket denne nu mangler, kunde man erholde et fulstendigere Begreb om hvad denne i sin Art mærkelige Kirke engang har været. Ogsaa Borgunds Kirke i Leirdal og Hurums i Valders ligne den meget. Næs Kirke i Hallingdal er ligeledes af samme Bygningsart, men ligesom Urnæs-Kirken mere enkelt og mindre bygget. (Ibid.: 613.)

Flintoe skriver også mer om hvordan kirken ser ut, med særlig vekt på hvordan kirken er «forziret med Ornamente»: «(...) store sammenslyngede Slanger, af hvilke nogle have Vinger og Bladezirater, andre bide over og om hverandre. Hist og her er der strøet Rosetter af 6 til 8 Slangehoveder, der bide i en liden Frugt eller Knop.» Rundt døren finnes det «smale Søiler» med kapiteler som består av «sammenslyngede, kjæpende Mennesker og Dyr, eller af et Bryst-billede». Det hele er likevel «uden egentlig Kunstforstand eller naturlige Forholde, men røber dog en Slags Fantasi». Inne i kirken, skriver Flintoe, er alt nytt og forandret, bortsett fra to stolper som «formodentlig» går fra grunnen og opp i tårnene. Disse har Flintoe merket av som a og b på

Ill. 9 Johannes Flintoe, Hitterdals kirke, 1834. *Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie*, bd. 2. Nasjonalbiblioteket.

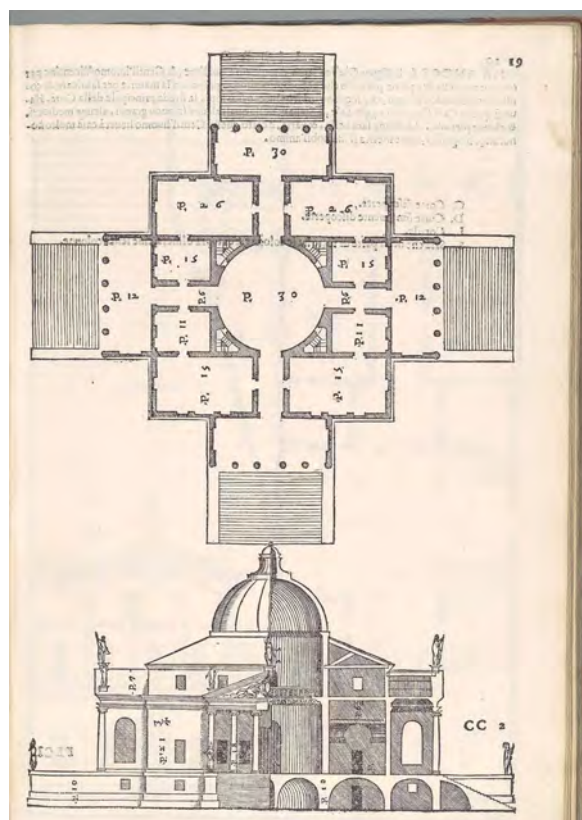
tegningen av grunnplanet. Han beskriver dessuten hvordan kirken på utsiden er dekket av spon: taket med «stumpt afskaarne», veggene med «tilspidsede». Bueåpningene i svalgangen har «smaa gothiske Piller». Ellers beskriver han hvordan klokkene i tårnet «bekjæmpe dets Fasthed og true med at ødelægge det Hele», om man ikke snart tenker å få flyttet klokkene til et eget lite klokketårn. (Ibid.:612.)

Etter Flintoes korte redegjørelse, har Lundh lagt til en tidligere beskrivelse av kirken, som skal være å finne i Jens Krafts *Topographisk-statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge* (Kraft 1824). Beskrivelsen er ikke Krafts egen. Han skal ha hentet opplysningene om kirken fra en beskrivelse over Heddal (*Hitterdals*) prestegjeld, skrevet av sogneprest Johannes Krøger (1753–1830), som ifølge Lundh «rimeligviis har været en i Bygningskonst mindre indviet Mand». Man vil derfor, mener Lundh, «ikke undres over de Uoverensstemmelser, der imellem begge Efterretninger finde Sted». (Flintoe 1834:613.) Krøgers beskrivelse, som altså også er trykket i Krafts topografiske Norgesbeskrivelse, er som følger:

Hovedkirken er en Stavebygning, hvilende paa 46 Mastetræer af forskjellige Høide og af 4 til 8 Fods Omkreds. Den har fem forskjellige Etager trappeviis nedenfra, og ved de mange paa samme anbragte Gavle og Hjørner har den 65 forskjellige Tage eller Tagskurer, alle tækkede med temmelig symmetrisk tilnaglede Furuspaaner af en Tverhaands Længde og Brede. Fra Grunden til Kirketaarnets Høieste er 94 Fod. Udertil er Kirken omgiven af en tækket Gang, Munkegangen kaldet. Dens Ælde vides ikke; men den har forhen været større og anseeligere, og skal have havt ni Taarne, hvoraf nu kun tre ere tilbage. (Ibid.)

Her ser vi hos Krøger den tilnærmingen vi også så i de topografiske tekstene i forrige kapittel, selv om Krøgers beskrivelse er en ganske lang beskrivelse av en stavkirke i topografisk sammenheng. Flintoes tekst er enda mer utfyllende, og vi ser også at han beskriver kirkene på en ganske annen måte enn Krøger, selv om også Flintoe beskriver kirkens utseende. Flintoe bruker for eksempel ord som «gammel tysk stil», «gothiske piller». Dette er uttrykk vi ikke har sett brukt om stavkirkene før. Han er også opptatt av å finne ut hva denne «i sin art mærkelige» kirke *har vært*, og han forstår den i sammenheng med andre stavkirker han kjenner til. Kunsthistoriker Anders Bugge har i en bok om Heddal stavkirke dessuten karakterisert Flintoes tegninger som «saktens de første arkitektoniske tegninger av en stavkirke» (Bugge 1954:2). Denne måten å presentere en bygning på – gjennom

grunnplan, fasade og en type tverrsnitt av (deler av) bygningen ved såkalt ortogonal projeksjon,⁴⁵ hadde vært i bruk helt fra tidlig på 1500-tallet.⁴⁶ Teknikken, eller presentasjonsformen, var vanlig i arkitektoniske konstruksjons- eller presentasjonstegninger, for til sammen kan de ulike projeksjonene gi en overordnet forståelse av hele bygningen (ill. 10). Men også i antikvarisk praksis fra 1500-tallet og fremover, hvor eksisterende bygninger og bygningsfragmenter ble representert i arkitektoniske plansjeverk, var dette «ortografiske settet», som det også ble kalt, standard presentasjonsteknikk, gjerne også med detaljer av enkelte bygningsdeler (typisk søyler).⁴⁷ Senere, på 17- og 1800-tallet, ble det for arkitekter også vanlig å supplere dette settet med perspektivistiske tegninger. (Blau og Kaufman 1989:158–160).

Ill. 10 Eksempel på «ortografisk sett». Andrea Palladio, *I quattro libri dell'architecture*, bok 2. The Met Collection, gave fra W. Gedney Beatty, 1941.

⁴⁵ Det vil si å avbilde et tredimensjonalt objekt i to dimensjoner, der alle punkter på en bygnings overflate projekteres i rette vinkler på en flate som er parallell med bygningens overflate. Et horisontalt projeksjonsplan gir grunnplanet av bygningen, et vertikalt plan gir fasade, eller eventuelt et tverrsnitt av fasaden. (Blau og Kaufman 1989:158.)

⁴⁶ Albrecht Dürers plansjeverk *Etliche underricht zu befestigung der Stett Schlosz und flecken* fra 1527 inneholder den tidligste kjente trykte presentasjonen av grunnplan, fasade og tverrsnitt av en bygning på ett ark (i dette tilfelle et forsvarsverk) (Blau og Kaufman 1989:161).

⁴⁷ Antoine Desgodetz blir med sitt verk *Édifices Antiques de Rome* fra 1682 regnet som den som kanoniserte den antikvariske presentasjonsformen for bygninger: «(...) later generations had little to do beyond applying his techniques to a widening corpus of monuments.» (Blau og Kaufman 1989:160.)

Flintoe var utdannet ved Kunstakademiet i København, først og fremst som teater- og dekorasjonsmaler, men han interesserte seg også for landskapsmaleri. I 1819 var han dessuten blitt ansatt som overlærer i bygningsklassen ved Den kongelige Tegne- og Kunst-Skole i Christiania (heretter Tegneskolen). Selv om han selv hevdet at arkitektur først og fremst vedkom ham «kun som Theatermaler» (Flintoe sitert i Sprovin 2017:168), og han etter hvert heller underviste i ornamentklassen, må vi kunne anta at han hadde god kjennskap til arkitektonisk tegning. Mønstertegninger og arkitektoniske plansjeverk var nemlig en viktig del av undervisningsmaterialet, og Flintoe laget også en del av disse mønstertegningene selv (jamfør *ibid.*:145–151).

For oss i dag er det ikke så unaturlig at en publikasjon med tittelen «Samlinger til det norske folks sprog og *historie*», inkluderer opplysninger om og en arkitektonisk tegning av en trekirke fra før Reformasjonen. Men som vi så i forrige kapittel, var stavkirkene på denne tiden ikke egentlig en del av noen historie. De hadde absolutt sin plass i *naturhistoriske* beskrivelser, ettersom de var viktige bygninger på konkrete steder, og de ble etter hvert til en viss grad antikvarisk (i betydning «kulturhistorisk») interessante, hos Schøning også som *bygningkunst*. Men Schøning tok ikke utgangspunkt i noe stilhistorisk eller det vi i dag vil kalle kunsthistorisk vokabular i sine beskrivelser av stavkirkene. Hans tegninger skiller seg også i stor grad fra Flintoes.

I *Samlinger* er det en annen type historieskriving enn den *naturhistoriske* det dreier seg om. Vi var allerede inne på også dette i forrige kapittel, der vi så at både Schøning og flere av topografene skrev «historier», og at det betød noe mer enn bare «fysisk beskrivelse». «Historie» kunne også bety *sann beretning*, altså en fortelling om noe faktisk som har foregått i en tid eller som «har tid» – det være seg kriger, enkeltpersoner, nasjoner, handlinger, osv. Å utarbeide kronologier, f.eks. i form av kongerekker med nøyaktige årstall, ble også regnet som en viktig del av historiepraksisen (se også Eriksen 2007:21–25). Men det var likevel ingenting, eller i alle fall lite, ved stavkirkene som egentlig var av denne typen historisk interesse for topografene, selv om kirkene selv var gamle. Det knyttet seg få kjente hendelser til stavkirkene, og med unntak av presterekker eller inskripsjoner på gravsteiner *i* og *utenfor* kirkene inneholdt de ikke informasjon om viktige personer. Som vi så, ble stavkirkene heller ikke ansett som norske, og derfor var de ikke egentlig en del av *Norges* historie, eller knyttet til innbyggernes skikker og sæder. Ettersom de først og fremst også var enkeltkirker, og ingen spesiell kategori kirker med særegen verdi, var det ikke naturlig å sette de ulike kirkene inn noen samlet «stavkirkehistorie».

Heller ikke Flintoes tekst om Heddal ser ut til å passe inn i det historiske rammeverket som settes opp i *Samlinger*, tvert imot fremstår den på mange måter som en merkverdighet. Ser vi på hvilke andre tekster som trykkes i samme bind, kan vi nemlig finne overskrifter som: «Christian den anden i Norge», «Breve til Oplysning af Norges Historie Aaret 1531», «Nogle Undersøgelser om de Gamles Raumarike», «De sidste indfødte norske Kongers Tidsregning», «Fortsatte Bemærkninger over Tiden, da Slaget ved Sticklestad blev holdet», «Hannibal Sehesteds Copiebog for Aaret 1645» og så videre. De fleste andre tekstene i *Samlinger* er med andre ord beretninger knyttet til fortidige hendelser og personer, eller de handler om tekster som kan belyse viktige hendelser eller viktige tidspunkter i Norges historie. Et interessant unntak er Christopher Hansteens (1833) stykke om slaget ved Stiklestad, der han ikke først og fremst tar utgangspunkt i tekstlige kilder for å si noe sant om slaget ved Stiklestad, men i beregninger av når en viss solformørkelse fant sted. Utgangspunktet for Hansteen er likevel en *beretning* om slaget. Flintoes tekst derimot, er først og fremst egentlig en beskrivelse. Og det er en beskrivelse av en *ting* – en datidig bygning, uten at det egentlig kommer klart frem hva som er det historisk interessante med denne bygningen, kanskje bortsett fra Flintoes ønske om å finne ut hva kirken «engang har været». Teksten om Heddal står da også helt til slutt i bindet, nærmest adskilt fra resten av stoffet i *Samlinger*.

Den kunnskapen Flintoe presenterer om stavkirken i Heddal i *Samlinger* fremstår som noe nytt og annerledes, både i sammenheng med folkets og språkets historie, og sammenlignet med den kunnskapen om stavkirkene som ble samlet inn av topografene. Flintoe og topografene er ikke nødvendigvis *uoverensstemmende* i sin kunnskap, men at de formidler *ulike* typer kunnskap, er ganske tydelig. Det mest interessante med teksten om Heddal stavkirke i *Samlinger* er likevel at vi ser hvordan både den topografiske kunnskapen, representert ved Krøger, og Flintoes mer arkitektonisk orienterte kunnskap begge holdes frem som relevante, selv om Krøger regnes som en «i Bygningskonsten mindre indviet mand». I tillegg er de begge plassert inn i en publikasjon som skal samle «det norske folks språk og historie». Den topografiske kunnskapen blir altså ikke her «avløst» av en ny. Heller er det slik at vi ser ny kunnskap komme til, *samtidig* som den «gamle» fortsetter å sirkulere. Men så er den topografiske kunnskapen heller ikke egentlig gammel – i første halvdel av 1800-tallet er det topografiske fremdeles et produktivt kunnskapsprosjekt, selv om det, som vi skal se, får delvis ny form. Og nå gjør også historiekunnskap seg gjeldende på nye måter.

I dette kapittelet skal vi forsøke å nøste oss frem til hvordan Flintoes kunnskap om stavkirkene egentlig kan forstås. I sin historie om Fortidsminneforeningen nevner Myklebust Flintoes tekst, og

om Flintoes uttalelse om Heddal stavkirke som «gammel tydsk Stiil», skriver han: «At det ikke var snakk om en tysk, men en særegen norsk byggestil, ble som vi har sett brakt på det rene av J.C. Dahl gjennom hans stavkirkeverk.» (Myklebust 1993:69.) Henning Alsvik skriver i sin bok om Flintoe at Flintoe «er på det rene med» stavkonstruksjonen som et karakteristisk trekk ved denne type kirker. Men når det gjaldt *opprinnelsen* til denne bygningstypen, manglet Flintoe «naturligvis kunnskaper til å gi teoriene en sannsynlig form». Skurden, skriver Alsvik, har også Flintoe «lite til overs for». (Alsvik 1940:69.) Det både Alsvik og Myklebust gjør er å forstå Flintoe ut fra hva vi vet om stavkirkene i dag, men for vår del er det først og fremst interessant å se nærmere på hvilket kunnskapsprosjekt Flintoe egentlig hadde. For å forstå Flintoes uttalelser i 1834, er det nødvendig å se nærmere på hvordan Flintoe både skiller seg fra og samsvarer med andre tekster om stavkirkene i de første tiårene av 1800-tallet. Disse tiårene skjer det nemlig en hel del med hvordan stavkirkene blir forstått. Men samtidig, som vi også ser i Flintoes tekst, blir de fremdeles studert innenfor rammene av tidligere kunnskapsprosjekter. De blir med andre ord på denne tiden relevante i både nye og gamle sammenhenger.

Målet med dette kapittelet er både å forstå teksten om Heddal stavkirke i *Samlinger*, og å vise hvordan kunnskapen om stavkirkene i årene frem mot 1834 begynner å mangfoldiggjøres. Dette mangfoldet av kunnskap om stavkirkene skal vi så også møte igjen i senere kapitler. Det å forstå Flintoes tekst, gjør det dessuten mulig i neste kapittel å forstå J.C. Dahls *Denkmale* bedre. For å begripe hva som skjer med forståelsene av stavkirkene fra starten av 1800-tallet og frem til Flintoe publiserer sin tekst, er det nødvendig å gå nærmere inn på en hel del andre forhold, som ved første øyekast kan virke irrelevant for stavkirkene, men som likevel utgjør konteksten for den kunnskapen om stavkirker som finnes. Én viktig forståelsesramme for mye av den kunnskapen som produseres, både om stavkirker og andre gamle bygninger på starten av 1800-tallet, er nettopp *samlinger*. «Samling» kunne på denne tiden, som vi har sett med *Samlinger* til det norske Folks Sprog og Historie, bety tekstsamling, men på starten av 1800-tallet begynner man i større grad enn tidligere å samle gjenstander også i faktisk fysiske samlinger. Noe av det som gir oss kunnskap om stavkirkekunnskapen på denne tiden, er derfor hva som *ikke* skrives om eller gjøres med stavkirkene. Stavkirkene blir nemlig tilsynelatende ikke samlet inn i fysiske samlinger, og dette kan si oss noe om hvordan stavkirkene blir forstått som kunnskapsobjekter. En annen forståelsesramme av betydning, er hvordan *andre* typer kirker enn stavkirkene blir behandlet, for også dette kan gi oss innsikt i hvordan stavkirkene ble forstått. I en forlengelse av dette er det relevant å se nærmere på noen av de arkitektur- og kunstforståelsene som sirkulerte på starten av 1800-tallet. Lundh beskrev som vi så

Flintoe som en i «Bygningskonsten» mer «indviet mand» enn den topografisk interesserte Krøger. Hva ville det egentlig si å være en i bygningskunsten innviet mann – eller kvinne – på denne tiden?

I første del av dette kapitlet skal jeg gå nærmere inn på hva en «samling» egentlig kunne være og innebære de første tiårene av 1800-tallet, og jeg skal si noe om stavkirkenes forhold til andre ting som på ulike måter ble samlet inn på denne tiden, såkalte «mindesmærker», eller «monumenter». Dette innebærer å se på flere forskjellige innsamlingsprosjekter som ble satt i gang eller viderført i Norge. Men vi skal også innom København, ettersom den kunnskapsproduksjonen som skjedde der, i stor grad også påvirket kunnskapen i Norge. Etter dette skal vi se nærmere på en annen type innsamling, nemlig topografiske beskrivelser, inkludert historisk-antikvariske innberetninger, i hovedsak fra Sogn.

Et viktig tema i dette kapitlet, i sammenheng med forståelsen av bygninger, er dessuten *reiser*. For de aller fleste som setter stavkirkene – og dermed kunnskap om dem – på papiret, er reisende, enten det er topografisk interesserte biskoper, antikvarisk interesserte prester, eller landskaps- og historieinteresserte kunstnere. Jeg skal derfor også si noe om det reisende blikket på fortidens arkitektur. Også Flintoe var på reise da han tegnet Heddal stavkirke, og i flere av tekstene skrevet av reisende møter vi omtrent det samme vokabularet som i Flintoes tekst i *Samlinger*, selv om disse begrepene ikke nødvendigvis blir brukt om stavkirkene. De setter likevel rammen for hvordan stavkirkene kan forstås. Bruk av begreper som «gothisk» og «græsk Stiiil» peker ut mot en videre kontekst enn bare det nasjonalt-topografiske, og dette fører oss både til Goethe og andre, og ikke minst fører det oss inn i en diskusjon om begrepet «stil». Dette er et begrep som vi skal se, både her og i senere kapitler, får stor betydning for stavkirkene, men det er slett ikke et begrep med entydig innhold. Mot slutten av kapitlet skal vi så konsentrere oss om hvordan stavkirkene ikke bare er topografisk, antikvarisk og delvis historisk interessante på denne tiden, men nå også sakte, men sikkert blir *arkitektonisk* interessante på en ny måte, gjennom reisendes blikk. Et viktig spørsmål vi til slutt skal komme tilbake til er: Hvordan havnet egentlig Heddal stavkirke i *Samlinger*? Hva gjør den der? Eller egentlig: hva gjorde Flintoes tekst i *Samlinger* – og de andre tekstene – med stavkirkene på denne tiden?

3.2. Hele Norge samler/-s

3.2.1. *Selskabet for Norges Vel*

I forrige kapittel startet og endte vi ved Det Topographiske Selskab og klassifiserte *Topographisk Journal* som en form for samling og innsamling. Både fordi det er en samling av tekster fra ulike tider og personer, men også fordi det var en innsamling av det som ble ansett som nyttige og aktuelle opplysninger. Som vi så, ble mange av de topografisk-statistiske tekstene etter som tiden gikk «oppdaterte» med tillegg, både offisielt og til personlig bruk. «Samlinger» brukt i titler på bøker inneholdende kunnskap om ulike ting, selv om de var skrevet av én forfatter, var da heller ikke uvanlig på 1700- og 1800-tallet. Et søk i Nasjonalbibliotekets digitale bokhylle i perioden 1750–1820 gir oss for eksempel titler som: *Samlinger til en Beskrivelse over Christianshavn og Frelserens Kirke* (Paludan 1792), *Samlinger til den danske historie* (Sandvig og Suhm 1779), *Samlinger til Huusholdnings Videnskaberne* (Gunnerus 1774), *Samlinger av juridiske og historiske Materier* (Ewensen 1784–1785), og *Samlinger til Historien af den Danske og Norske evangelisk-lutherske Kirke i London* (Wolff 1802). Denne typen tekster var nettopp samlinger av f.eks. en rekke opplysninger eller ulike typer kildemateriale, satt sammen i én tekst.⁴⁸ En del av treffene man får når man søker, er imidlertid kataloger over samlinger, slik som *Catalog over Det Norske Videnskabers Selskabs Samlinger* (Nyerup 1808) og *Cancellie-Raad Carl Deichmans Samlinger af Bøger, Naturalier, Mynter med mere skjænket til offentlig Brug i Christiania* (Deichman et al. 1790). Og nettopp på starten av 1800-tallet får vi i Norge de første mer organiserte og delvis offentlige samlingene som etter hvert skal utvikle seg til museer slik vi kjenner dem i dag – samlinger og museer som også, om enn kanskje først og fremst indirekte, får betydning for stavkirkene.

Det som skjedde med Det Topographiske Selskab, var at det, etter at det først var nedlagt og så gjenopplivet igjen, ble slått sammen med *Det aggerhuusiske patriotiske Selskab*, for å danne et nasjonalt selskap – et *Selskab for Norges Vel*. Den som tok initiativ til dette, var biskopen i Akershus stift, Fredrik Julius Bech (1758–1822). Bech skriver i et konsept at gjenstanden for et slikt selskap skulle være «Alt, hva ægte Fædrelandssind kan og bør medvirke til Landets Vel og Regieringens Hensigter. Dette Alt indbefatter saavel litteraire som almeennyttige Gienstande». (Bech sitert i Collett 2009:35.) Selskabet for Norges Vel ble så endelig stiftet i 1809, men da uten at «Regeringens hensigter» ble nevnt – selskapet skulle være et selskap for *Norges vel*. (Ibid.) Og Norges vel skulle

⁴⁸ Jamfør *Ordbog over det danske sprog*, s.v. 'samle' (3.1).

det sørge for ved opplysning gjennom skrifter og på andre måter. I tillegg var målet – i tråd med tidligere patriotiske og topografiske selskaper – å kartlegge og utnytte landets «naturlige Fordele» (Bjerke 2009:43). Selskabet for Norges Vel var likevel noe nytt. Som vi så i forrige kapittel, var de topografiske og naturhistoriske aktivitetene i Norge på 1700-tallet nært knyttet til regjeringen i København og en kameralistisk tankegang. Den kameralistiske tankegangen var også rådende på starten av 1800-tallet, men etter at krigen brøt ut i 1807, og særlig under handelsblokaden som også medvirket til hungersnød i Norge, skjønnte man i Norge at en norsk økonomi som var nærmest utelukkende basert på eksport, ikke var bærekraftig. Den næringspolitikken som var blitt ført av regjeringen i København, hadde gjort det vanskelig for Norge å klare seg på egen hånd, og dette ble særlig tydelig når Norge nå var avskåret fra Danmark på grunn av handelsblokaden. Flere nordmenn mente at det «danske vanstyret» skyldtes manglende kunnskap om Norges ressurser og tilstand generelt, eventuelt en manglende vilje til å skaffe seg denne kunnskapen. En mer selvstendig og mindre ensrettet norsk økonomi måtte derfor utvikles. Dette målet var det Norges Vel ville jobbe mot ved hjelp av økt kunnskap og spredning av kunnskap. (Ibid.:65–68.) I innbydelsen «til et Selskab for Norges Vel», datert 29. desember 1809, er det nettopp «gamle Norge» – og det kommende! – det handler om:

Hvilken hellig Glorie omstraaler Norges Rige! Hvilken smilende Udsigt i Fremtiden! Alle Norges brave og ægte Sønner, blussende af Kraft, de tænke, de handle, de virke ene og alene for det fælleds Fædreland. Norges Børn skuede Moderlandets Ulykker, dets tykkende Mangler, dets tunge Savn, og de stræbe, de ile i enigt Samfund til det stolte Formaal, at forebygge hine, at afhjælpe disse. Og hvad formaer ikke Fædrelandskjærlighed, hvad udretter ikke flere forenede Brødres forskjellige Kræfter? Oplysning udbredes, Jorddyrkning fremmes, Skovbrug forædles, Huusflid forøges, Fabriker anlægges, hver Industriegreen ophjælpes og befordres. Hvor Oplysningens og Virksomhedens milde Straaler saaledes lyse, der trives, der flammer reen og klar den ædlere, højere Moralitet. Paa denne Klippegrund hviler Stat og Folk tryggere, om muligt, end Dovre paa sin evige Granitfod. Paa denne Klippegrund hvile vort gode gamle Norge!!! (Norges Vel 1809.)

Det mest interessante for vår del er det vitenskapelige arbeidet som ble gjort i særlig to av de sju såkalte «klassene» (faglige organer) i selskapet, nemlig den historisk-filosofiske og den topografisk-statistiske. Selskapet drev dessuten flittig publiseringsvirksomhet gjennom tre vitenskapelige tidsskrifter (*Historisk-philosophiske samlinger*, *Topographisk-statistiske samlinger*, *Oekonomisk-technologiske samlinger*), praktiske veiledninger for bønder, og ikke minst gjennom bladet

Budstikken. Sistnevnte ble opprinnelig startet i 1808 som et blad som skulle skrive om krigshendelser – «den fyrste freistnaden på objektiv norsk krigsreportasje» (Døhl 1945:6). 12. oktober 1809 ble det siste nummeret med innhold knyttet til krigen publisert, med Ludvig Stoud Platou som redaktør. Og 31. mars 1810 gjenoppstod *Budstikken*, også med Platou som redaktør, men nå som organ for Norges Vel – hvor Platou var varapreses. Etter et opphold på tre år mellom 1814 og 1817, gjenopptok Platou arbeidet med *Budstikken*, denne gangen med Jens Kraft og Gregers Fougner Lundh som medarbeidere (som altså en del år senere var med å starte Samfundet til det norske Folks sprog og historie), og nå med det mål at *Budstikken* skulle være «et ugeblad med statistisk-økonomisk indhold». (Ibid.:11.)

3.2.2. *Antiqvitets-Commissionen 1811*

Både *Budstikken* og *Topographisk-statistiske samlinger* skal vi om litt komme tilbake til. Men først skal vi se nærmere på en annen type samleaktivitet Norges Vel satte i gang, nemlig den såkalte Antiqvitets-Commissionen i 1811. Også denne var et nasjonalt foretak, og det var den historisk-filosofiske klasse som i hovedsak sto bak. Foranledningen var at *Den Kongelige Commission til Oldsagers Opbevaring* hadde blitt opprettet i København 22. mai 1807, med Rasmus Nyerup (1759–1829), professor i *Litterærhistorien* ved Københavns universitet, som en av de viktigste aktørene.⁴⁹

Allerede i året 1800, i sin *Kjøbenhavns Beskrivelse* hadde Nyerup (1800:332) snakket varmt om ideen om å opprette et *Nationalmuseum*, hvor de mange nå private samlingene, blant annet av oldsaker, i Danmark-Norge kunne samles. I 1806 publiserte Nyerup så *Oversyn over Fædrelandets Mindesmærker fra Oldtiden, saaledes som samme kan tænkes opstillede i et tilkommende National-Museum* (Nyerup 1806). Teksten innledes med en mange sider lang «fortale», som egentlig er en reisebeskrivelse: «Fortale eller min antiqvariske Fodreise i Fyen 1805.» Vi skal høre mer om Nyerup og hans *Oversyn* litt senere i kapittelet, men bakgrunnen for at Nyerup så det nødvendig å opprette en nasjonal samling, var blant annet at han på reisen til Fyn hadde blitt oppmerksom på hvor mange *Monumenter* som var iferd med å forsvinne, bli ødelagte eller glemmes. Da han kom til Odense, for eksempel, hadde han på forhånd fått vite at «Graabrødre-Kirke, denne ved sin Ælde ved sine Monumenter ved sin navnkundige Altertavle saa ærværdige Kirke, ikke længere skulde være til». Dette «gik ham nær», og han ville «dog sige den det sidste bedrøvelige Farvel». Vel fremme ved kirken fikk han se hvordan de der allerede var «ifærd med at opbrække Kirkegulvet, og omstyrte

⁴⁹ For en mer utfyllende beskrivelse av forhistorien til Oldsagskommisjonen i København se Jakobsen (2007:9–15).

Gravmælerne, saa der saae ud som i Jerusalems Forstyrning». (Ibid.:XLI.) Han forlot Odense, skriver han, «med en slags Tungsindighed over, at jeg nu aldrig mere fik min kjære Graabrødrekirke at see, dette i sit Slags saa kostelige Monument paa vore Forfædres gothiske Pragt» (ibid.:L). Flere av de minnesmerkene han hadde håpet å se på turen, fant han heller aldri. Mot slutten av forordet konkluderer han så:

Ved Betragtningerne herover saavelsom over den utilgivelige Skjødesløshed, hvormed man overalt i begge rigerne behandler vore Oldsager og Mindesmærker, der dog afgive de bedste Bilag til Fremstillingen af hvert Aarhundredes Aand og Culturens Afvexlinger i vort Fæderneland, blev naturligvis den Tanke i høj Grad levende i min Sjel, hvor nødvendigt og nyttigt og hæderligt det vilde være, om vi hos os fik anlagt et Museum for nationale Mindesmærker. (Ibid.:LI.)

III. 11 J. Hanck, Gråbrødre kirkes ruin, 11. mai 1817. Nationalmuseet i København.

Nyerups publikasjon i 1806 førte både til debatt og entusiasme i Danmark, og han begynte etter hvert å motta gjenstander fra et par privatpersoner rundt omkring i landet. Disse fikk Nyerup lov til å oppbevare i et lokale i loftet på Universitetsbiblioteket, hvor han var bibliotekar. I *Nyeste skilderi af Kiøbenhavn* 9. desember 1806 publiserte han så en notis hvor han skrev at denne samlingen var en slags begynnelse på noe som skulle kunne realisere ideen om et nasjonalmuseum. En som støttet Nyerup i hans arbeid for å etablere et nasjonalmuseum, var professor Frederik Münter (1761–1830), som allerede i 1792 hadde kommet med forslag om å lage et register over alle nordiske minnesmerker for i det minste å redde dem fra forglemmelse. Münter hadde dessuten også vært på reise i 1805, og han hadde da sett hvordan blant annet en utstrakt veibygging i landet førte til at en rekke runesteiner og andre minnesmerker ble ødelagt. I 1807 holdt så både Nyerup og Münter flere forelesninger om de ødeleggelsene de hadde sett på sine reiser, i tillegg til at de publiserte artikler i blant annet *Nyeste Skilderi af Kiøbenhavn*. (Jakobsen 2007:12.) Nyerup ble på et tidspunkt rådet til å sende ut en oppfordring til alle privatpersoner i besittelse av oldsaker om å sende gjenstander til samlingen i universitetsbiblioteket, som så igjen – sammen med gjenstandene i det Kongelige Kunstammer – skulle kunne bli et nasjonalt museum. Denne oppfordringen gikk over all forventning, og snart begynte avisene å publisere oversikter over hvem som hadde gitt hva til samlingen i biblioteket, oversikter som også ble ivrig diskutert i offentligheten. (Ibid.:13.)

Da den Kongelige Commission til Oldsagers Opbevaring (Oldsagskommissionen) så ble opprettet i 1807, etter en oppfordring fra Münter til det Danske Kanselli, var med andre ord arbeidet allerede i gang. Et nettverk av mennesker rundt om kring i landet med interesse for og kunnskap om minnesmerker var begynt å dannes. Oldsagskommissjonens arbeid fortsatte i samme bane, nå med Nyerup som sekretær. Kommisjonen henvendte seg til embedsmenn i ulike distrikter for å få informasjon om hvilke minnesmerker som fantes, også slike som ikke kunne samles inn fysisk. Målet var å redde mest mulig fra ødeleggelse og glemsel. Et annet middel for å oppnå dette var i tillegg å drive «folkeopplysning» – å informere også de som ikke var embetsmenn, blant annet bønder, om verdien av gamle gjenstander som for eksempel kunne dukke opp ved åkerarbeid. (Ibid.:16–17.) Også embetsmenn i Norge ble spurt om å sende inn opplysninger om oldsaker i sine distrikter, og Oldsagskommissionen fikk inn flere beretninger, blant annet fra sogneprest Johannes Krøger i Heddal, som vi møtte i Flintoes tekst innledningsvis.⁵⁰ Ikke lenge etter at kommisjonen i Danmark var opprettet, startet dessuten en gruppe lærere ved Katedralskolen i Christiania å grave ut tomten

⁵⁰ Se Jakobsen og Christensen (2007:222).

etter St. Hallvardskirken. Blant graverne fantes den ihuga samleren C. H. Sommer, som under et opphold i Danmark lovet Oldsagskommissionen i København hele sin samling. (Hougen 1961:6–8.)

Og nå var det Norges Vel satte i gang med sitt initiativ: I et møte høsten 1810 kommer det opp et forslag om at man skal sende ut en oppfordring til selskapets medlemmer, der man ber om at alle oldsaker medlemmene eier eller finner sendes til direksjonen for Selskabet for Norges Vel. I invitasjonen gjøres det klart at

Hovedaarsagen til den stedse tiltagende Ødelæggelse og Forglemmelse af de faa Mindesmærker, der i vort Norge end ere tilbage fra Oldtiden, er udentvivel især denne: at der hidindtil ei fandtes noget almindeligt Oplagssted eller Samlingeplads *her i Landet*, hvor man modtog, opbevarede og paaskiønnede Levninger af Fortids Kunst og Videnskab, samt Mindesmærker om Oldtids Kraft.⁵¹ (Min uth.)

Uten noen institusjon som kunne samle inn og oppbevare *norske* minnesmerker, eller overta eksisterende samlinger, var selskabet redde for at mye ville forsvinne ut av landet til den nyopprettede kommisjonen i København. Målet for Selskabet for Norges Vel ble derfor å «grundlægge en Samling af Nordiske og fornemmelig Norske Antiquiteter».⁵² Innbydelsen er trykket i blant annet *Trondhjems borgerlige Realskoles alene-priviligerede Adressecontours-Efterretninger*, med følgende innledende paragraf:

Skjøndt nedenstaaende Indbydelse til at samle og indsende Oldsager til Selskabet for Norges Vel allerede er aftrykt i Budstikkens anden Deel, No. 36, og desuden særskilt tilstillet Adskillige, for hvem man troede Sagen var vigtig, finder Antiquitets Commissionen det dog nødvendigt at lade samme indtrykke i Stiftsaviserne, for derved at tilvende den ogsaa deres Opmærksomhed, der ei holde Selskabets Blad, Budstikken.⁵³

Nå inviteres hele landet med til innsamlingsdugnad, og i 1811 ble endelig selve Antiquitets-Commissionen formelt konstituert. I innbydelsen som ble sendt ut finnes en lang liste over «[d]e Gjenstande, hvoraf dette tilkommende Norske antiqvariske Musæum kunne ønske sig idet mindste nøiagtige Aftegninger og paalidelige Efterretninger, forsaavidt Musæet ei kan være heldigt nok til at

⁵¹ Invitasjon trykket i *Trondhjems borgerlige Realskoles alene-priviligerede Adressecontours-Efterretninger*, 20.08.1811.

⁵² Ibid.

⁵³ Ibid.

komme i Besiddelse af Tingene selv».⁵⁴ Vi gjengir like godt hele listen, som selv om den ikke i utforming er lik den københavnske kommisjonens tilsvarende liste, likevel spør etter mer eller mindre de samme gjenstandene og opplysningene:⁵⁵

- A. Historisk mærkelige Ligstene, Epitaphier, Inscriptioner, baade med Rune og Munkeskrift, hvilke siste maa søges i antiqve Bygninger, som og gamle Herregaarde, Klostre, og fornemmelig Kirker, f.eks. paa Prækestole, Altertavler (...), Klokker, Kirkekar, Kalk og Disk, Døbefade, Glasruder og Vinduer, Pillarer; Ligpader, ophængte Faner, Sværd, o. s. v.
- B. Inscriptioner paa andre offentlige Monumenter, Bautastene, Runestene, Klippevægge, Primstave, gamle adelige Vaabener, Sigiller, især Byers og offentlige Stiftelsers, m. m.
- C. Huler i Jorden eller Fjeldene, samt de gamle Sagn, der endnu ere forplantede om disse; ligeledes murede og med Konst anbragte Forbydninger i Fieldene eller de saakaldte St. Olafs Gryder (Jette-Gryder); dernæst Ruiner af gamle Slotte, Volle, Forskandsninger o. s. v.
- D. Begravelses-Høie eller Kæmpegrave, deres Structur og Størrelse, samt hvad der i disse maatte findes eller være funden, ligeledes [Botræer]ved Gaarde og Huse, hellige Lunde, Kilder, Floder, hvilke Almuen muligens endnu kunde fæste et eller andet Slags gammel Overtroe eller Sagn; dernæst Offersteder, Thingsteder m.v.
- E. Alle Slags gamle Billeder og Malerier, især naar de ere ældre end Reformationen, samt alle Levninger af den katholske Cultus, som Crucifixer, Reliquier, Helgenbilleder Røgelse og Vievands Kar, underjordiske Gange og Veie, murede Hvælvinge, Spor af Vandledninger o.s.v.

I et siste punkt oppmodes det også til at folk «efter evne» hjelper kommisjonen til å komme i besittelse av de nevnte antikvitetene «*in natura*», om det er mulig, eller «nøiagtige Aftegninger og paalidelige Efterretninger om de Gienstande, hvilke ei kunde transporteres». Videre oppmodes folk til å bidra til

Erhvervelsen af de mindre Oldsager, f. Ex. Mynter, Urner, Vaaben, Ringe, Sykker, Drikkehorn, Redskaber, Kar, Huusgeraad, o.s.v. Ligeledes gamle Manuscripter, Pergaments-Breve og Skiøder, historisk-mærkelige Contracter, Documenter,

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Oldsagskommissionen i Københavns liste er trykket i Jakobsen (2007:37). Den norske Antiquitets-Commissionens liste er mer detaljert og lister opp flere typer objekter enn Oldsagskommissionens, selv om de overordnede kategoriene er mer eller mindre de samme. Den norske listen spør imidlertid også etter sagn og overtro, noe den danske ikke gjør, mens Oldsagskommissionen eksplisitt spør etter informasjon om «ældgamle Bygninger», noe Antiquitets-Commissionen ikke spør etter.

genealogiske Tabeller m. v.; hvortil og maa føies Efterretninger om, hvilke Samlinger af Oldsager, der endnu maatte findes her i Landet.⁵⁶

Også når det gjaldt arbeidsmåte og virksomhet var den norske Antiquitets-Commissionen på mange måter lik den danske. Målet var å få oversikt over hva som fantes, gjennom blant annet kommunikasjon med privatpersoner rundt omkring i landet, for slik å kunne samle inn og oppbevare gjenstandene, eller tegninger av dem. I et brev datert 23. mai 1811 fra den nyopprettede Antiquitets-Commissionen til direksjonen i Norges Vel, fremlegger kommisjonen også noen forskjellige tiltak de ønsker å få gjennomført: 1) For å vekke «især i de fjerne Egne, vore brave Normænds Interesse for Musæet», bør man trykke en notis om opprettelsen av Antiquitets-Commissionen og dens medlemmer i *Budstikken*, «tilligemed en Anbefaling af Musæets Tarv». 2) Ettersom et «Expositions Locale» (utstillingslokale) «i sin Tid vil blive Uundværligt for samlingen», ønsker kommisjonen at det blir anskaffet et eller flere skap, «hvori de allerede indkomne Oldsager kunde efter deres Orden opstilles til Skue». 3) Det vil være passende, «men ogsaa tjenligt til at vinde Antiquitets-Musæet Velyndere», om de «indkomne og indkommende Gaver» blir bekjentgjorte i *Budstikken*, sammen med givernes navn. 4) Det kan skje at «Nogen for Penge maatte ville afhendige et eller andet Oldtids-Minde, eller at Eftersøgning, Gravning og deslige Foretagender kunde medføre Udgifter». Antiquitets-Commissionen ønsker derfor å kunne få disponere en sum som kan benyttes til dette. 5) Ettersom en antikvarisk samling har «sit største umiddelbare Værd ved at kunne anskues af enhver», og da man «neppe tør haabe, at der for det første⁵⁷ kan tilflyde Musæet noen betydelig Mængde af Oldsager», så anmoder kommisjonen direksjonen i Norges Vel om «dens anbefalende Medvirkning til» at den allerede eksisterende Deichmanske antikvitets- og myntsamling kan bli innlemmet i samlingen, under visse vilkår – blant annet at den «opstilles særskilt og beholder sit Navn».⁵⁸ Noe som var spesielt med den norske Antiquitets-Commissionen sammenlignet med den Københavnske, var for øvrig, som vist over, at målet ikke bare var å redde gjenstander fra ødeleggelse og forglemmelse, men rett og slett redde det som reddes kunne før København fikk fatt i det.

⁵⁶ Invitasjon trykket i *Trondhjems borgerlige Realskoles alene-priviligerede Adressecontoirs-Efterretninger*, 20.08.1811.

⁵⁷ Her i betydningen «med det første».

⁵⁸ Antiquitets-Commissionens første brev, Arkivet etter Oldsaksamlingen, Kulturhistorisk museum i Oslo, Boks 8B Samlingens historie.

3.2.3. *Andre (inn)samlinger*

Nå fantes det samlinger også andre steder i Norge, ikke bare privat. I Trondhjem hadde Det Kongl. Norske Videnskabers Selskab (DKNVS) en samling av «antiquiteter» og «naturalier». Også her var en hel del objekter blitt sendt og samlet inn, særlig i regi av biskop Gunnerus fra midten av 1700-tallet og fremover (se Brenna 2009). Men en like viktig måte å skaffe objekter og kunnskap på var å sende folk ut på reiser. I et konsept til et rundskriv fra DKNVS, med instruks for reiser i «de nordlige Egne i naturvidenskabelig og antiqvarisk hensigt», bekostet av Hammers legat, kan vi lese hva DKNVS var opptatt av å samle inn i 1812: Reisens formål, står det, er «at indhente de mueligst nøiagtige Efterretninger om de bereiste Provindsers Frembringelser i alle 3 Natur[riger], samt hvad Levninger af Oldsager eller Mindesmærker maatte fremkomme fra det nordligste Finnmarken til Trondhiem». Den reisende må derfor «deels nøiagtigen aftegne forekommende Sielendheder, deels forsyne seg med Exemplarer af Planter, Dyr og Mineralier, der ikke maatte være almindelige eller tilforn i Selskabets besittelse». Det er imidlertid ikke bare *ting* DKNVS er interessert i. Like viktig er det at den reisende «erholder enhver nyttig Efterretning om Stedernes Beskaffenhed, Indvaanernes Næringsveie, Levemaade og Skikke», ja, i det hele tatt «alt, hvad der kan bidrage til nøiagtig kundskab om Fædrelandet». Selskapet har dessuten ønsker om spesielt viktige steder som skal besøkes, enten fordi det er steder der det finnes «lidet bekiente Naturfrembringelser», eller steder der det «endnu muligens» kan finnes «Rudera fra Oldtiden».⁵⁹

Senere, i 1820-årene, blir det også i Bergen etablert et sentrum for innsamling. Den som tok initiativet til dette, var stiftsamtmann Wilhelm Frimann Koren Christie (1778–1849), og med seg hadde han biskop Jacob Neumann (1772–1848), konsul August Konow (1780–1873), overlærer Lyder Sagen (1777–1850), apoteker Johan Bull (1787–1838), apoteker Georg Herman Monrad (1793–1828) og språklærer Ludvig Forwald.⁶⁰ 25. april 1825 ble det sendt ut en «Indbydelse til at oprette Et Musæum og Naturalie-Cabinet i Bergen». I innbydelsen beklager Christie seg over hvor lite man egentlig vet om de mange «Monumenter fra Oldtiden» i Bergens Stift: «Bautastene – Erindringer om Forfædres store Bedrifter eller om berømte Mænd – henstaae ukjendte, og Grav-Minder fra fjerne Old henligge ulæste, uforstaaede og ringeagtede.» «Jorddyrkeren», skriver Christie, støter «tid efter anden (...) paa kostelige Vaaben, Smykker, Husgeraad, Mynter eller andre Reliquier fra Fortiden; men han aner ikke at de kunne have nogen Værd, naar de ikke bestaae af ædle

⁵⁹«Instruks for reise i 'de nordlige Egne i naturvidenskabelig og antiqvarisk Hensigt'». DKNVS' arkiv, NTNU Universitetsbiblioteket, A-0277/IIIa/L0008/0001.

⁶⁰ Har ikke funnet fødselsdato.

Metaller». Riktignok er det ikke alt som er blitt ødelagt, men de få tingene som er blitt bevart, er i hovedsak sendt ut av landet, eller finnes hos personer som ikke er i stand til å forstå eller verdsette slike ting. – «Hvormeget derved er bleven tabt for Historien og Videnskaberne i Almindelighed, lader sig ikke beregne, men at Tabet er stort, kan neppe kaldes i Tvivl». I tillegg er Bergens Stift også rikt på «Fiske, Søe-Væxter, Planter, Mineralier, Petrefacter» og så videre, som også er høyst «ufuldkommen bekjendte» – så disse burde også undersøkes nøyere. Det har selvfølgelig absolutt finnes «mænd» som har hatt en «roesværdig Omsorg for at indhente Oplysninger om saadanne Monumenter, Naturalier og Konstsager, saavelsom for at gjøre Samlinger deraf» – men disse opplysningene er nå gått tapt, og samlingene «ere desværre for det meste blevene adsplittede ved Eiernes Død».⁶¹ På grunn av alt dette, er det Christie finner det «gavnligt» å dra i gang

en Forening imellem oplyste for Videnskaberne og Konsterne i Almindelighed og for Historien i Særdeleshed nidkjere, samt for Norges Ære og Nationalitet omhyggelige Mænd, i det Øiemed, at tilveiebringe i Bergen en offentlig Samling, bestaaende af Mindesmærker fra Oldtiden, eller Oplysninger om og Tegninger af disse, saavelsom af Kunstproducter, indenlandske Naturalier, m.m.⁶²

Verdien og nytten av en sånn samling er ikke så lett å forutse, skriver Christie, men «høist sandsynligt er det: at Samlingen vil kunne tjene til at udbrede Lys i den norske Historie, og at redde fra Undergang Minder om Fortiden». Videre vil man med en slik samling få mulighet til å «lære nøiere at kjende en eller anden af de Skatte, som Klipperne, jorden eller Havet indeslutte», slik at landets innbyggere «kan høste fordele deraf». Også viktig er det at samlingen kan gi besøkende – innenlandske som utenlandske fremmede – mulighet til «paa en let og behagelig Maade, at gjøre sig bekjendt med nogle af de Mærkværdigheder, som Stiftet har at fremvise», samt at «Vitenskabsmænd» ville kunne lettes for «de besværlige, ofte lidet hensigtsvarende Reiser, de stundom foretage i Stiftets forskjellige Egne». Christie kjenner selvfølgelig til samlingen i Trondhjem og den Deichmanske Samling i Christiania, samt samlingene som er kommet til gjennom Selskabet for Norges Vel, og på denne tiden Universitetet og Kunst- og Tegneskolen i tillegg. Men også Bergen, «som i mange andre Henseender ikke staaer tilbage for hine Stæder», burde i høyeste grad

⁶¹ «Indbydelse til at oprette Et Musæum og Natualie-Cabinet i Bergen». Vedlagt brev fra W. F. K. Christie til Jens Rathke 16.05.1825, Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling, Brevs. 70.

⁶² Ibid.

også ha en samling, mener Christie. Og det ikke bare for byens egen skyld, «men endog for hele Riget».⁶³

De objekter Christie først og fremst er interessert i, når han nå ønsker å stifte en Forening som skal ha som mål opprette et «musæum af Oldsager og Konstsager, og et Naturaliekabinet af indenlandske Naturalier», er mye av de samme som både Antiquitets-Commissionen og DKVNS hadde i sine samlinger:

1. Oldsager, saasom: Vaaben og andre Instrumenter, Primstave, Huusgeraad, Smykker, Urner eller Aske-Krukker [etc.] fra Oldtiden.
2. Gamle Pergament-Skjøder, Diplomer og Breve, Domme eller andre Rettergangs-Forhandlinger.
3. Tegninger og Beskrivelser af Bautastene, Ligstene eller andre deslige Ting fra Oldtiden.
4. Karter over mærkelige indenlandske Steder eller Ruiner.
5. Mineralier, Conchylier og Petrefacter.
6. Sjeldne Fiske og Dyr, enten udstoppede eller satte i Spiritus.
7. Insecter og udstoppede Fugle.
8. Planter og Søe-Væxter.
9. Mynter
10. Konstproducter af Metal, Been, Træ, [etc.] saavelsom Malerier og Tegninger, der kunne ansees at have Værd.
11. Bøger, Manuskripter og Karter, som kunne være nyttige til Opnaaelse af Foreningens Øiemed.
12. Levninger af den catholske Cultus, saasom Røgelse- og Vievands-Kar, Crucifixer, Helgenbillede [etc.]

Man kan spørre seg hvorfor alt dette om samlinger i det hele tatt er relevant – ingen samling har tilsynelatende ambisjoner om å få inn verken stavkirker eller opplysninger om dem. Men det er nettopp det som er interessant! Både oldsaker, naturalia og til en viss grad såkalte kunstsaker var viktige objekter i de naturhistoriske og topografiske kunnskapsprosjektene på 1700-tallet, kunnskapsprosjekter som altså på flere måter videreføres på 1800-tallet og materialiseres i samlinger (Eriksen 2009:50–51). Men der kirkene hadde sin naturlige plass i stedsbeskrivelser, som viktige *steder*, er de ikke like naturlige – eller enkle – å *samle inn* og oppstille i et «Expositions Locale». Likevel blir det stadig vekkt påpekt i listene over ønskede gjenstander at også *tegninger* av gjenstander er verdt å samle inn. Dette så vi i forrige kapittel at blant andre Schøning gjorde, og det å avbilde gjenstander var som sagt vanlig antikvarisk praksis. At stavkirkene ble forstått som *gamle* og

⁶³ Ibid.

til en viss grad verdt å merke seg på grunn av sine former, så vi også i forrige kapittel. I alle de innsamlingsinitiativene jeg har beskrevet over er det som vi har sett «Naturalia», og «Oldsaker» det dreier seg om. Men når det gjelder ting fra fortiden, er det også noen mer overordnede benevnelser som går igjen, nemlig «Mindesmærker» og «Monumenter», som tilsynelatende brukes om hverandre. At stavkirkene ikke er naturalia, er ikke så overraskende, men var det da også slik at de heller ikke ble forstått som monumenter/mindesmerker sammen med andre fortidige ting?

3.2.4. Minnesmerker og monumenter – tekster, ting og stavkirker?

I dag forbinder vi gjerne «monument» (og for så vidt minnesmerke) med noe monumentalt, som en bygning, eller et såkalt villet minnesmerke over for eksempel en viktig person (Riegl 2017:7). I første halvdel av 1800-tallet var det imidlertid ikke nødvendigvis noe «monumentalt» ved et monument. I *Morgenbladet* 14. januar 1833, året før Flintoe publiserer sin tekst i *Samlinger*, finnes en «indsendt» artikkel med tittelen «Vore Fortids-Levninger». Artikkelen er ikke signert, men forfatteren er G. F. Lundh, som vi over så både var med å starte Samfundet for det norske Folks Sprog og Historie og som satt i *Budstikkens* redaksjon (Andersen 1960:172n). Tankegangen i denne artikkelen er på mange måter oppsummerende for de innsamlingsprosjektene vi her så vidt har vært innom – i en fedrelandselskende retorikk. Vi er et folk for oss selv og vi har et fedreland, skriver innsenderen. Og en av de pliktene vi har overfor dette fedrelandet er «at hævde dets historiske Rettigheder, at tilhjemle os og forsvare hvad Vort er». For å oppfylle «denne aldeles fuldkomne Pligt», må alle som en forene seg om

ei meer at lade nogensomhelst Fortids-Levning – det være sig saakaldte Antiquiteter (saasom kirkelige Kar og Ornamentter, gamle Messeklæder o.s.v., Altertavler, Ligstene, eller Epitaphier, Bautastene, gamle Vaaben af alle mulige Slags, andre gamle redskaber af allehaande art; kort Alt, hvad der af saadan Natur haves eller findes over og under Jorden); eller skriftlige Monumentter (saasom gamle Skindbøger, gamle skrevne eller trykte Bøger, Kalvskinds- (Pergaments-) Breve og andre ældre Documentter m.m.) – komme i saadanne Folks Hænder, de vare forresten Ind- eller Udlændinger, der kunne befrygtes at have til Hensigt at føre det ud af Riget.⁶⁴

Det som er igjen – og dette er over 20 år etter at Antiquitets-Commissionen begynte å samle inn objekter med samme begrunnelse – sammenlignet med alt som er mistet, er ubetydelig, mener

⁶⁴ Morgenbladet 14.01.1833.

innsenderen. Men likevel, «Landsmænd! det er dog det eneste Synlige, vi endnu besidde, som udenfor Historiens Bogstav knytter vor Tid til Forfædrenes Old». Ikke bare er det derfor viktig å bevare disse tingene «med hellig Ærefrygt (...) til Bestyrkelse i vor Agt for og Kjærlighed til Fædrelandet», nei det er også viktig fordi disse fortidslevningene kan være «til Hjælp og Veiledning for dem iblandt os, der nu eller i Framtiden ville arbeide paa at rense og opklare vort Lands Historie». Det er nemlig slik, skriver innsenderen, at den «ægte, oplyste Fædrelands-Kjærlighed», ikke bare tenker «paa det nærværende og deres Forholde; den vender ogsaa sit Blik tilbage paa det Forbigangne: det Nærværenes Moder, og seer ud i den fjerne Fremtid: de nærværende og forbigangne Dages affødning».⁶⁵

Målet med innsamlingen av alle former for gjenstander og tekster fra fortiden var både, som vi har sett, å sørge for at de ikke forsvant (ut av landet), og å samle dem inn fordi de kunne gi historisk kunnskap – for fremtiden. Dette siste skulle bli vektlagt stadig mer utover på 1800-tallet. Tekster kunne være «monumenter», samtidig som gjenstander kunne være det. Monumenter var *minner* om *noe* som hadde vært, minner som knytter «vor Tid» sammen med «Forfædrenes Old». Disse minnene kunne både være skriftlige minner som kunne «opplyse historien» og fortelle om «oldtids kraft», eller levninger av «Fortids kunst og videnskab».⁶⁶ For stavkirkenes del, kan det se ut til at de på denne tiden fremdeles først og fremst oppfattes som noe som tilhører «det nærværende og deres Forholde», selv om de er *ældgamle*.

Men på tross av at ingen av de innsamlingsinitiativene jeg her har beskrevet, eksplisitt etterlyser kunnskap om stavkirker, betyr ikke det at stavkirkene er helt uinteressante. Det er som sagt vanskelig å samle inn fysiske stavkirker, men som vi har sett over, var det å få «nøyagtige Aftegninger og paalidelige Efterretninger om de Gienstande, hvilke ei kunde transporteres» også et viktig mål for mange. Choay (2001) har, som nevnt, vist hvordan det i det hun kaller den antikvariske tradisjonen lenge var slik at studiet av antikviteter, også *bygninger*, ble utført i form av tekstlige og visuelle praksiser som også hadde «konserverende» funksjon: «A corpus of buildings, conserved by the power of the image and the text alone, is thus reassembled in a museum of paper.» (Ibid.: 44.) Et interessant spørsmål for vår del er dermed: kom det inn noen opplysninger om stavkirker?

Vi så i forrige kapittel at stavkirkene utover på 1700-tallet så smått begynte å bli forstått som *antikviteter*, i vid, «kulturhistorisk» forstand. Men Antiquitets-Commissionen – og DKNVS – ser

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Jamfør også *Ordbog over det danske sprog*, s.v. 'monument' (2).

heller ikke ut til å ha fått inn mange opplysninger om stavkirkene i seg selv helt i starten av 1800-tallet. Det samme gjelder for så vidt Oldsagskommissionen i København, som altså noen år før Antiquitets-Commissionen ble opprettet fikk inn en del opplysninger fra norske embetsmenn. Sogneprest Krøgers innberetning, som jeg nevnte over, inneholder for eksempel bare et par linjer om Heddal og annekskirken Lilleherred, «hvis Bygninger ere udaf Træe – og uden at have noget Aarstall – eller mindste Spor til hvad Seculum de ere opførte i udviser at de Begge ere af de aller ældste Træe-Bygninger i Norge», mens han skriver en del mer om det som finnes i kirkene.⁶⁷ I det materialet Antiquitets-Commissionen i Christiania fikk inn, ser det også ut til at det først og fremst er gjenstander i og ved kirker som har fått oppmerksomhet, i tråd med oppfordringen som ble sendt ut. Eventuelt er kirkene nevnt fordi de antas å være bygget av kjente personer, som når Sigvard Kildal Jentoft, den «saare ulykkelige litterat» vi så vidt stiftet bekjentskap med i forrige kapittel, skriver om Garmo stavkirke (bare) at den «siges at være bygget i Kong Oluf den Helliges Tiid».⁶⁸

I det hele tatt kan Jentoft gi gode eksempler på den type kunnskap Antiquitets-Commissionen fikk inn i sine første år. Rasmus Nyerup beskriver i sin *Catalog over det Norske Videnskabersselskabs Samlinger* Jentoft som en som «i Alt hvad der angaaer Norges Geographie og Statistik saavelsom i den norske Personal- og Litterairhistorie har den udstrakte Kundskab, at, naar Sorenskriver J. C. Berg undtages, man vel heri neppe finder hans Lige» (Nyerup 1808:XXV). I brevene fra Jentoft til Antiquitets-Commissionen ser vi også hvordan Jentoft sitter inne med enorme kunnskaper om hvor det finnes interessante gjenstander og dokumenter, og om hvem man kan bruke som ressurspersoner, både når det gjelder praktisk innsamling av gjenstander og når det gjelder historiske opplysninger. Særlig er tegnekyndige menn(esker) ønskelig å få kontakt med – «[Lyder] Sagen, Adjunkt i Bergen og en ypperlig Tegner, kunde Kommissionen opmuntre til at levere sig sendte og med oplysende Tegninger ledsagede Efterretninger om Oldtidsminder endnu tilværende i Staden Bergen og dens ei uvigtige Omegn».⁶⁹ Jentoft har også god oversikt over privatsamlinger. Han jobber for eksempel for at kommisjonen skal kjøpe deler av samlingene Hans Jacob Wille etterlot seg da han døde i 1808.⁷⁰

⁶⁷ Inberetning fra Krøger til Oldsagskommissionen i København datert 19.12.1810. Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling, Topografisk-historiske innberetninger fra norske prester o.a. til Oldsagskommissionen i København, Ms.fol. 1056, VIII Bratsberg amt.

⁶⁸ Brev fra Jentoft til Antiquitets-Commissionen 27.09.1811. Arkivet etter Oldsaksamlingen, Kulturhistorisk museum i Oslo, Boks 7 Samlingens historie, Korrespondanse.

⁶⁹ Brev fra Jentoft til Antiquitets-Commissionen 05.01.1812. Arkivet etter Oldsaksamlingen, Kulturhistorisk museum i Oslo, Boks 7 Samlingens historie, Korrespondanse.

⁷⁰ Brev fra Kildal til Antiquitets-Commissionen, 27.09.1811 og 29.09.1811. Arkivet etter Oldsaksamlingen, Kulturhistorisk museum i Oslo, Boks 7 Samlingens historie, Korrespondanse.

Men også en hel del andre, inkludert personer uten vidløftig kunnskap om Norges historie og statistikk, sender inn gjenstander og opplysninger. Igjen er det embetsmenn rundt omkring i landet som først og fremst blir bedt om å sende inn opplysninger – og som gjør det. Men som vi så, ble det også sendt ut en mer generell oppmodning til en større offentlighet. Og om vi ser på de første sidene av fortegnelsen over inkomne oldsaker i 1811, finner vi blant annet at en Madam J. Collett, en Trond Veien, en Gul Gulstøieren, en Frue Braag, en Paul Aslagsrud, en Peter Halsteensrud, og en Elling Bjørneplassen – i tillegg til en rekke pastorer, proster, majorer, lieutnanter, og en og annen biskop, prokurator og overlærer – har sendt inn både det ene og det andre, for eksempel gjenstander som: *Jernpantser, Hjelme, Vaaben, en Primstav, en Stridsøxe af Hornblende, en Kniv, en Tang, en Laas, en Lænke, en Nøgle, Tvende smaae Redskaber, et stort Slagsværd, fire Krumsauge, et Mundbid, to Klinknagle, en tilspidset Bryne, en lang Primstav, mange flere primstaver, 4 maledede Glasruder (forestillende Kornhøsten, Vinhøsten, Vaaren, Slagtingen – fra 1651), et Sølvkors med Kjede fra den catholske Kultus, en rund Primstav, tyve stykker gamle smaae Sølvmynter*, og så videre, og så videre.⁷¹ I flere av brevene til Antiquitets-Commissionen kommer det dessuten frem at det rundt omkring i Norge sitter flere mennesker med private samlinger av gamle bøker, pergamentsbrev, og antikviteter.⁷² I et brev fra Sivert Aarflot på Egset i Volda kan vi for eksempel lese at det fra «det Aarflotske Almuebibliotheks Antiquari-Samlinger» sendes noen pergament-dokumenter; 12 avskrifter; tegning, beskrivelse og inskripsjoner på en gammel alterstein og en bautastein; «et meget gammelt Pergament», og dessuten en bok trykket i 1534.⁷³

De første årene av Antiquitets-Commissionens virksomhet ser det generelt sett ut til at det gjøres et stort arbeid med å kartlegge og oppspore både gjenstander, private samlinger, og ikke minst mennesker som kan tenkes å ha kunnskap om slike gjenstander og som kan hjelpe kommisjonen ulike steder.⁷⁴ I tillegg må de gjenstandene som kommer inn ivaretas. En del av det som samles inn, både av Antiquitets-Commissionen etter 1811 (og av andre senere), er for øvrig gjenstander man kjenner til gjennom 1700-tallets topografiske beskrivelser. I arkivmaterialet etter Antiquitets-Commissionen refereres det til flere av de topografiske tekstene jeg skrev om i forrige kapittel, og ikke minst til Schøning. Kommisjonen bevilger også 500 spesidaler til å kjøpe inn topografisk litteratur og andre

⁷¹ «Fortegnelse over de indsendte Oldsager til Norges Vel.» (Avskrift). Arkivet etter Oldsaksamlingen, Kulturhistorisk museum i Oslo, Boks 8A Samlingens historie.

⁷² Se Brenna (2006) for mer om samlere og samlingskultur i andre halvdel av 1700-tallet.

⁷³ Brev fra Sivert Aarflot til Antiquitets-Commissionen 05.08.1812. Arkivet etter Oldsaksamlingen, Kulturhistorisk museum i Oslo, Boks 7 Samlingens historie, Korrespondanse.

⁷⁴ Diverse korrespondanse i arkivet etter Oldsaksamlingen, Kulturhistorisk museum i Oslo, Boks 7 Samlingens historie, Korrespondanse.

bøker etter Wille.⁷⁵ Som vi så over, var da også Norges Vel en slags videreføring av Topographisk Selskab. Og når Norges Vel i 1811 utgir første hefte av *Topographisk-statistiske samlinger*, er det ikke med nyskrevne tekster, men med tekster som ble sendt inn til det tidligere selskapet (Norges Vel 1811:upag.). Mye av den topografiske kunnskapen fra tidligere var med andre ord fremdeles i sirkulasjon på ulike måter.

3.2.5. *Det som «endnu» finnes*

Det som er viktig å huske, når vi her snakker om mangelen på stavkirker i lister over ønskede gjenstander og opplysninger, er at de norske innsamlingene jeg her har skrevet om, ble dratt i gang, eller videreført, først og fremst på grunn av frykt for at oldsaker skulle bli sendt ut av landet. I tillegg fantes det også i Norge en stadig større bevissthet om at mange *Mindesmærker* var i ferd med å forsvinne, eller forbli uoppdagede, også av andre grunner. Nå var det med andre ord flere enn Schøning som hadde som mål å oppspore og kartlegge det som «endnu» fantes. De gamle *kirkene*, derimot, var det tilsynelatende ingen som var bekymret for at noen skulle finne på å frakte til København. Selv om mange av kirkene var i dårlig stand, og selv om det selvfølgelig hendte at kirker brant ned, blåste overende, ble revet, eller ble ombygget, var det heller ikke noe som tilsa at kirkene skulle forsvinne med det første.

Sånn sett var det kanskje ikke så rart at man i utgangspunktet heller ikke var så opptatt av å samle inn *efterretninger* om disse kirkene, for å redde dem. På starten av 1800-tallet fantes det fremdeles ganske mange stavkirker igjen i landet – i 1750 stod fremdeles rundt 130 av det som 400 år tidligere hadde vært rundt 1000 slike kirker (Anker 2005:15). Noen av dem var enkle og forfalne, andre mer imponerende, bedre ivaretatt, og høyere verdsatt. I 1806 reiste viserektor ved Kathedralskolen i Thronhjem 1802–1806, Niels Hofman Sevel Bloch (1761–1829), fra Trondhjem til Christiania. Et par år etter publiserte Bloch (1808) *Reise-Iagttagelser, eller Udtog af en Dagbog (...)* fra denne turen, som han hadde tatt sammen med den nå allerede flere ganger nevnte Jentoft – «Nu- og Fortidens nøiagtige Gransker», som Bloch selv skriver om ham (ibid.:61). Bloch tar i teksten for seg mange av de samme temaene som i topografiske beskrivelser, samtidig sier han eksplisitt at han håper boken «kunde vorde Reisende nyttig, og maaskee give Anledning til, at en og anden leverede noget nyttigere» (ibid.:forordet). Undertittelen på boka er da også «En Haandbog for reisende», og han gir en hel del praktiske opplysninger om skyssteder og annet, i tillegg til at han er nøye på å nevne det

⁷⁵ Brev fra Antiquitets-Commissionen til ukjent i Trondhjem 20.08.1811. Arkivet etter Oldsaksamlingen, Kulturhistorisk museum i Oslo, Boks 8B Samlingens historie, Copie-Bog.

som er verdt å merke seg de ulike stedene. Han skriver også en del om kirker, og påpeker som så mange andre om de er nye og «smukke» eller ikke. I Gudbrandsdalen er han særlig begeistret over kirken i «Froen» (i dag: Sør-Fron kirke), som i 1792 ble bygget på initiativ av prosten Hugo Fredrik Hiorthøy (han vi møtte gjennom Hiorthøys Gudbrandsdalsbeskrivelse i forrige kapittel). Kirken er «af Sandsteen» og «ottekantet», og Bloch skriver videre at

Kirken var bygt i en smuk stil, og Prædikestolen over Altaret, Malerierne, og de ikke usparsomt, derfor ei usmagfuldt, andbragte Forgyldninger, vare nye oppyntede (...) Mage til et høitideligere Tempel, kan vist ingen Menighed paa Landet i Norge glæde sig over at eje! (Ibid.:28.)

For, skriver Bloch videre, «[d]e norske Kirker paa Landet ere mesteparten af Træe, mørke og smaae» (ibid.). Men ikke alle trekirker er så dårlig stilt. I Ringeby (*Ringeboe*) finner Bloch og Jentoft «strax nedenfor Præstegaarden» Ringeby hovedkirke, som «er af Træ, bygt førend Reformationen». Denne kirken, mener Bloch, «er een af den graa Alderdoms ærværdige Levninger». Dessverre hadde ikke Bloch og Jentoft tid til «at besee indvendigen dens mange bekjendte Oldsager, men uden til saae den anseelig ud og var godt vedligeholdt. Dens høie Spir var ualmindeligt og malet grønt». (Ibid.:30.) Blochs reisebeskrivelse er et tidlig eksempel på noe vi snart skal se mer av, nemlig hvordan stavkirker i Norge på begynnelsen av 1800-tallet kunne være både vanlige og uvanlige, på den ene siden mørke, for små gudshus, og på den andre siden «ærværdige alderdomslevninger» – blant en del annet.

Men selv om noen av stavkirkene nå ble beundret av flere, var de ikke noe man trengte å redde «fra undergangen» – foreløpig. Fra 1750 og frem mot midten av 1800-tallet halveres av forskjellige grunner antallet stavkirker i Norge, men da de ulike norske innsamlingsinitiativene settes i gang i 1810- og 1820-årene, ser det ikke ut til å være noen spesiell bevissthet om dette. Vi har også sett at mye av innsamlingsentusiasmen dreier seg om *Fædrelandets historie*, men stavkirkene var og ble levninger fra katolsk tid, som ikke egentlig ble forstått som del av fedrelandets tid. Men selv om stavkirkene ikke fysisk ble samlet inn de første tiårene av 1800-tallet, skjer det på denne tiden noe annet med dem. I særlig 1820- og 1830-årene begynner de nemlig sakte, men sikkert å innlemmes i de samme *kategoriene* som vi finner i innsamlingsprosjektene. De blir relevante som kunnskapsobjekter på nye måter, og dette henger delvis sammen med synet på middelalderske kirkebygninger generelt.

3.2.6. Nyerup og de catholske Kirkerne

For med alt dette sagt, så fantes det absolutt samlemiljøer med en mer uttalt interesse for *kirker* i denne perioden. Vi så for eksempel over at Nyerup satte stor pris på Graabrødrekirkens «gothiske Pragt», og før vi ser nærmere på hva som blir skrevet om *stavkirker* i noen utvalgte tekster som på ulike måter var knyttet til norske samlinger, skal vi gå nærmere inn på Nyerups (1806) *Oversyn over Fædrelandets Mindesmærker fra Oldtiden, saaledes som samme kan tænkes opstillede i et tilkommende National-Museum*. Grunnen til at denne teksten er interessant for vår del, er at den sier oss en hel del om hvordan man så på middelalderen generelt og kirker spesielt, i innsamlingsammenheng, på starten av 1800-tallet. Og dette henger sammen med hvordan stavkirkene skal komme til å bli forstått. Nyerups tekst introduserer nemlig noen forståelseskategorier som gjør det lettere å skjønne hva som skjer i tekstene vi etterpå skal se nærmere på.⁷⁶

Nyerup var som sagt den danske Oldsagskomisjonens sekretær, og han gav altså allerede i 1806 ut en oversikt over «minnesmerker fra oldtiden». Etter den nevnte «Fortale eller min antiqvariske Fodreise i Fyen 1805», begynner Nyerup å liste opp og legge ut om oldtidminnesmerkene i Danmark-Norge, og han ordner dem etter hvordan han tenker seg at de skal være oppstilte i et museum: i forskjellige rom, knyttet til ulike, kronologisk ordnede tidsperioder: Hedenhold, Runesten-salen, og Middelaldersalen, den siste igjen inndelt i de ulike århundrene fra 1000–1500. Nyerup er som sagt interessant av flere grunner, og vi kommer også tilbake til ham senere. Men her skal vi se hva han skriver om blant annet kirker, i den delen av teksten som kommer etter *Fortale*.

For Nyerup blir kirkene relevante først i «Mellemaalderen», og i innledningskapittelet om denne perioden starter Nyerup med å konstantere at

Nu have vi vendt Runer og Trolddom, hedensk Overtro og alle Spor af Odins Lære, Ryggen, og skue fra nu af intet Andet om os, end hvad der minder om Christenlærens Aand og Indflydelse, om Modersprogets Tilsidesættelse for det latinske, om Nordens nøjere Forbindelse med det civiliserede Europa, om større Fremskridt i de dannende Konster. (Ibid.:180.)

⁷⁶ Selv om Nyerup var knyttet til det danske museumsmiljøet, var det mange i det norske miljøet som hadde kontakt med miljøet i København, og med Nyerup, både gjennom reiser og gjennom brevveksling. Den faglige offentligheten var jo også i stor grad felles, selv om mange etter 1814 (og for så vidt før) jobbet for norsk selvstendighet også på dette feltet, noe *Samlinger til det norske folks sprog og historie* er et eksempel på. Se også Daae (1861), og Wexelsen (1973:31–40). (Som en kuriositet kan forresten nevnes at Nyerup fikk Hans Strøms nevø, naturhistoriker og lærer Christian Ludvig Strøm (1771–1859), som svigersønn.)

Etter en lang utredning om overgangen fra Odinsdyrkelse til Kristendom, skriver Nyerup også om hvordan «Monumenterne» i denne salen/fra denne tiden er av en annen art enn de tidligere: de har «høvt et andet Locale end hine, som vi især maatte opsøge under aaben Himmel paa vildende Mark». Som en følge av den nye «Cultus», er de fleste interessante monumenter «fra nu af [hensatte] i Kirkerne». Om kirkebygningene selv skriver han her innledningsvis om de første kirkene som ble bygget i landet, og at disse «allerældste» kirkene visstnok hadde vært «ringe og uanseelige og bygte af Træ, og paa ingen Maade at ligne ved de følgende Aarhundreders prægtige hvælvede Stenbygninger som engelske Bygmestere lærte vore Fædre at opføre». (Ibid.:183.) I det hele tatt skriver han mye om steinkirker, og nevner blant annet Moster kirke som den første kirken som ble bygget i Norge, og St. Clemens Kirke i Trondhjem, som ikke lenger finnes. Riktignok er Nyerup først og fremst opptatt av gjenstander som kan knyttes til katolsk helgendyrkelse, samt gravmonumenter i kirkene, men også kirkene selv skriver han litt mer om. I kapittelet om det ellefte århundrede, kan vi for eksempel lese:

Kirkebygningen dreves nu vel med Iver, men dels var Bygningskonsten endnu hos os i sin Barndom, og dels ere de fleste af den Tids Kirker nok siden brændte, ved fiendtlig Haand ødelagte, eller nedbrudte, eller paa anden Maade saaledes overbebyggede og kalfatrede, at det vilde falde vanskeligt, med nogen Grad af Vished at bestemme, hvilken Mur, eller hvilken Kirkevæg, og hvilket Taarn kunde datere sig fra dette Aarhundrede, og man har da ikke heller hverken Tegning eller Kobberstik over noget slikt enkelt architectonisk Mindesmærke, uagtet man har Grundtegning og Prospect af Kirker, hvoraf de vel hist og her kan udgjøre Grundvolden. (Ibid.:185)

I kapittelet om det tolvte århundrede legger Nyerup ut om ulike helgener, og legender, objekter, kirker og kapeller knyttet til disse, selv om han tidligere har sagt at helgenrelikvier ikke «i egentlig Forstand» kan «kaldes Monumenter». Men, skriver Nyerup, disse relikviene «medføre Mærke af og Minde om hin Tids Begreber og Overtro, Adfærd og Sysseler». (Ibid.:192.) Og på samme måte som man «fra Hedenhold gjemmer og fremstiller til Skue Leerpotter med forbrændte Ben, og Tordenkilerne hvormed vore hedenske Stamfædre fordrev Spøgelse og Utyske», holder man også «Hægd over Catholisimens Insignier, og fremviser hine Tidens Esker og Skrin, hvori gjemmes de Helgenrelikvier, som Overtroen tilbad, og hvis Kraft Satan og alle hans Engle maatte vige for» (ibid.:193). Etter mange sider om helgener, er Nyerup imidlertid lei:

Dog! mere end nok om Gjenstande der blot minder om Overtro og Forstandens Forvildelse, om Præstebedrag og Almue-blindhed, om Hierarkiets Fremme og Tabet af ældgammel nordisk Selvstændighed, og som hverken fra Konstens eller Opfindelsens og Udførelsens Side have synderlig Interesse. (Ibid.:216.)

Disse helgenene, skriver Nyerup, har heller ikke alle «historisk Vigtighed». Derfor, sier han, skal vi heller «henvende os til det som i strængere Forstand fortjener Navn af Aarhundredets Mindesmærker, nemlig til den Tids Gravskrifter, samt ruiner af de dentid opbygte Kirker og Klostere». Når det gjelder kirkene, mener Nyerup, var det vel alt «i Kong Knud den Stores Tid»⁷⁷ rundt et par tusen kirker, «men de vare størstedelen kun af Træ. Disse Træbygninger kostede det meget at holde vedlige, mangfoldige af dem var desuden opbrændte af de vendiske Sørøvere». Derfor oppførte nå Valdemar den Store (1131–1182) «tykke massive Kirkemure, dels af brændte Sten og dels af tilhugne Kampestene, og Tagene lod han tække med Bly». Nyerup skriver så en del om steinkirker, og om at de fleste landsbykirker nok er fra Valdemars tid, og følgelig rundt 600 år gamle. (Ibid.:216–217.)

Mye av det Nyerup skriver om kirker handler om hvordan kirkene er knyttet til historiske personer og begivenheter, men han skriver også en del om middelalderkirker – i stein – som fremdeles står. Og i tillegg til de historiske opplysningene, kommer Nyerup dessuten med mål på kirkenes vegger og høyde, og han skriver om særegenheter i form og struktur ved de enkelte kirkene. I tillegg til målene i alle retninger, får vi for eksempel vite om domkirken i Aarhus at den er av «gothisk Structur», og etter sigende bygget etter modell av en kirke i Bourdeaux (ibid.:251). Om domkirken i Ribe skriver Nyerup blant annet at den er «bygt af skjønne Qvaderstene, er anseelig, og stor, og næst efter Aarhus Domkirke den smukkeste i Jylland». Han skriver også om hvordan kirken ser ut, om at den ble skadet i en brann og istandsatt igjen. Innvendig, skriver Nyerup, «er Kirken 100 Alen lang, 50 bred, og 45 høj. Højkirkens sex store Hvelvinger hvile paa 12 af hugne Sten opførte Piller. Især beundres den store Kupel eller Hvelving over Choret som et Konststykke i sit Slags». (Ibid.:252.) Interessant nok er beskrivelsene av domkirkene i Aarhus og Ribe, samt flere andre kirker hos Nyerup, hentet fra Pontoppidans verk *Den danske Atlas* (Pontoppidan 1763–1781). Dette *Danske Atlas* var en av de første store og samlede beskrivelsene over Danmark, som også hadde flere kobberstikk som viste steder og bygninger. Nyerup refererer også mye til andres verk, blant annet Schönings reisebeskrivelse (som han har tilgang til gjennom manuskriptet i København) og Bings *Beskrivelse over kongeriget Norge* (1796), i tillegg til en del historiefaglige verker. Med andre ord tar Nyerup

⁷⁷ «Knut den mektige» på norsk. Levde ca. 995–1035.

flittig i bruk den kunnskapen om ulike bygninger og steder som hadde blitt produsert i andre halvdel av 1700-tallet.

Men når det gjelder gamle bygninger, møter Nyerup også på et problem. Som sagt ser han for seg en samling der alle minnesmerker er kronologisk ordnet og plassert i ulike rom for hver tidsperiode. Men når det kommer til arkitektur, så er det, påpeker Nyerup, sjelden slik at det er den originale bygningen som nå står igjen. Tvert imot kan det være svært vanskelig å datere bygninger: «Grundvollen [kan] være lagt til i det XIIIde Aarhundrede, Væggene kan være nedbrudte og igjen opbygge i det XIVde Aarhundrede, og det Tag de nu har, kan være lagt paa i det XVde eller Xide.» Derfor, sier Nyerup, blir ingenting «vanskeligere at anwise sin rigtige Plads i et Antiquarisk Musæum end Prospecter og Grundtegninger af Bygninger, hvis sande Alder saa saare sjelden med nogen Grad av Vished lader sig udfinde». (Ibid.:162.)

For stavkirkenes del var disse særlig preget av nettopp å ha blitt bygget på i flere omganger. Men Nyerup skriver uansett lite om norske trekirker. Han nevner flere som ble bygget i årene 1100–1200, men de er alle nå nedrevet, og de fleste av dem ble revet/ødelagt allerede i middelalderen og byttet ut med steinkirker. At det i Norge fremdeles eksisterer flere middelalderske kirker av tre, nevner han ikke. Dette kan virke merkelig, ettersom han tilsynelatende har lest blant annet Schönings reisebeskrivelse, hvor vi så at Schønning skriver om flere stavkirker. I tillegg skriver Nyerup i kapittelet om «Runestenesalen», om en del runeinnskripsjoner («Mindesmærker») gjort i treverk. Og det «i enhver Henseende (...) allermærkværdigste» minnesmerket, «bestaaer i de tvende opstillede 1 $\frac{3}{4}$ Alen lange Stokke, som i sin Tid have siddet i hver sin Stolpe i Kirkedøren i Vinje-Hovedkirke i Øvre-tellemarkens Fogderie Bradsberg Amt i Norge». En professor Vahl,⁷⁸ forteller Nyerup, kopierte runeinnskriften da han i 1802 var på en botanisk reise i Norge, og denne ble så senere stukket i kobber i København og publisert i tidsskriftet *Skandinavisk Museum* i 1803. (Ibid.:163–164.) At Vinje hovedkirke (som ble revet i 1795/96) hadde vært en stavkirke, må ha vært kjent. Vi har jo dessuten sett at flere topografiske verker nevner middelalderkirker i tre, blant annet Bing i sin Norgesbeskrivelse (1796), som Nyerup refererer til.

Vi skal ikke her si så mye om hvorfor Nyerup ikke skriver om stavkirkene, og forholdet mellom kirker i tre og kirker i stein skal vi komme tilbake til. Det viktigste for vår del er vekten Nyerup legger på at også bygninger er «innsamlingsverdige», om enn i papirform. Og ikke minst er hans syn på «levninger fra den katolske kultus» interessant. Nyerups ønsker for et «kronologisk» museum gjør

⁷⁸ Botanikeren Martin Vahl (1749–1804).

nødvendigvis den katolske perioden også viktig. Basert på Nyerups uttalelser ser det dessuten ut til at han her opererer med nærmest en slags utviklingstankegang; selv om katolisismen av Nyerup blir betraktet som «overtroisk Gudsdyrkelse», er det en fremgang fra hedendommens tid. Katolisismen innleder i alle fall den kristne perioden. Som vi så over, innebar også denne tiden en «nøjere Forbindelse med det civiliserte Europa» og et «større Fremskridt i de dannende Konster». Middelalderen blir altså av Nyerup ansett som en form for progresjon. Men Middelalderen er ikke bare et fremskritt, den gir også et fotfeste. Som innledning til Middelaldersalen, skriver han:

Eferat have gjennemvandret Salene for den grændseløse Fortid, den mørke Oldtid, og den frem og tilbage ravende Runeperiode, ere vi endelig komne saavidt i Musæet, at vi have naaet et bestemt Fodefæste for Tidsregningen, og kunne da ved de mødende Mindesmærker bedre orientere os. (Ibid.:179.)

Det er derfor flere grunner til at levninger etter katolisismen nå blir interessante. Nyerups tenkte museum stanser ved reformasjonen. I 1536 opphører «Catholicismens Herredømme og den dermed forbundne overtroiske Gudsdyrkelse». Og, skriver Nyerup, «ved Lutherdommen saavelsom ved Universitetets Gjenoprejsning og Skolevæsenets ny Organisering banedes Vej for større Oplysning og bedre Smag». (Ibid.:107.) Det betyr ikke at det ikke finnes verdifulle levninger fra etter 1536 – tvert imot. Problemet er bare at disse er så tallrike at «der til at rumme de Levninger, som ere til overs fra den sidste Halvpart af det 16de Aarhundrede, vilde behøves en Sal saa stor som alle de foregaaende, og til blot at opregne dem kunde vel medgaae et Alphabet» (Ibid.:308.) Nyerups håp er derfor at man

i det 19de Aarhundredes første Decennium vare heldige nok til, at faae alle vigtige danske og norske Monumenter som ere ældre end Aaret 1536, opdagede, og enten hidførte eller idetmindste aftegnede og kobberstukne – saa vi kunde efterlade hin Fortid saaledes oplyst ved Monumenter i Arv til vore efterkommende Oldgranskere at en dansk Antiquar, som i Merciers Aar 2440⁷⁹ vi give Liste paa sit Fædernelanes [sic] Reliquier fra fordums Tider, kunde ansee Acterne for det Tidsrum fra Verdens Skabelse og til 1536 for sluttedede. (Ibid.)

Målet er å samle mest mulig kunnskap om alle levninger fra før 1536 for slik å kunne etterlate (fullstendig) kunnskap om fortidens «akter» for ettertiden. Og det vi spesielt skal merke oss og ta

⁷⁹ Henviser til Sébastien Merciers utopiske bok *L'An 2440, rêve s'il en fut jamais* fra 1775.

med oss videre, som vi skal se også har betydning for stavkirkene, er både den nye rollen katolsk tid nå spiller som en del av «Fremstillingen af hvert Aarhundredes Aand og Culturens Afvexlinger i vort Fæderneland» (jmfør sitat av Nyerup over), og Nyerups uttalelser om for eksempel «gothisk pragt». Og her har ikke lenger ordet ‘gotisk’ samme betydning som hos Wilse i forrige kapittel (smakløst, bisart). I andre halvdel av 1700-tallet og på starten av 1800-tallet ble det de kalte gotisk arkitektur etter hvert ansett som noe estetisk verdifullt (Meyer 1983:33). Her ser vi hvordan det Meyer kaller en mer «estetisk forståelse» av middelalderens katolske kirkebygg begynner å vokse frem, i form av det hun også kaller en «romantisk kunstforståelse» (ibid.:30–37).⁸⁰ Vi skal dessuten også legge merke til at de *Mindesmærkerne* Nyerup er særlig opptatt av, er de som fra «Konstens eller Opfindelsens og Udførelsens Side have synderlig Interesse», og vi skal legge oss på minnet det Nyerup sier om kirkers mangetidighet. Middelalderkirkene var som sagt sammensatte bygninger med deler fra ulike tider, og de ulike delene er ikke nødvendigvis like interessante. Nyerup fant, som vi så, de flertidige bygningene problematiske i sitt kronologiske museum. – Hvor skulle tegninger av kirkebygg plasseres, når de inneholdt bygningsdeler fra flere ulike epoker? Dette skulle komme til å bli delvis løst, for om man ikke kunne samle inn hele bygninger, kunne man samle inn deler av dem. I 1831 publiserer Jørgen Thomsen (1788–1856), Nyerups etterfølger på flere måter, teksten *Om nordiske Oldsager og deres Opbevaring* (Thomsen 1831). Her skriver han blant annet om hvordan han *har* «forsøgt at ordne de nordiske Oldsager» i det som nå er blitt Det Kgl. Museum for Nordiske Oldsager i København. Under overskriften «Sager fra den christelige Tid» finnes underkategorien «Prøver af Bygningsmaterialier og Sager henhørende til Architecturen». Thomsen skriver her at man til museet har fått inn blant annet «Muur- og Tagstene, Kalkblandinger, architectoniske Zirater, saasom Capitæler af Colonner, Løvverk og andre Zirater udhugne i Steen, af brændt Leer eller skaarne i Træ; indbrændte Glasmalerier, Prøver af Smede-, Snedker-, Glasmester- og Dreiearbeide, som have henhørt til Bygninger». (Ibid.:12.) *Bygningsfragmenter* var håndterbare i et kronologisk ordnet museum. For kirkenes del er det interessant at de nå ikke bare ble forstått som en helhet, men som bygninger satt sammen av flere elementer som kan ha forskjellig betydning. Dette skal vi senere se har noe å si for hvilken kunnskap man kan få ut av stavkirkene.

Middelalderkirker ble med andre ord også antikvariske objekter på starten av 1800-tallet, og de ble ansett som udiskuterbart viktige og interessante objekter, både i seg selv og fordi de inneholdt en hel del «levninger etter den Catholske Cultus». Interessen for det katolske er dessuten nå utelukkende

⁸⁰ For Meyer (1983) er «estetisk forståelse» et begrep hun bruker gjennomgående i hele avhandlingen. Hun viser her hvordan en slik forståelse vokser frem i Norge på 1800-tallet.

positiv i samlingsammenheng – katolsk tid er også en del av Nordens fortid, når den skal fortelles kronologisk. Utover i første halvdel av 1800-tallet blir det også i Norge etter hvert skrevet en hel del om middelalderkirker, og noen lager dessuten tegninger. Mye av denne kunnskapen om kirker finner vi i topografiske (reise)beskrivelser – som er en sjanger som slett ikke forsvinner. Andre blir aldri publisert, men finnes for eksempel i notatbøker, rapporter og på løse lapper, nå tilgjengelige i arkiver. Også stavkirker skrives det om, men som vi så hos Nyerup, var det i hovedsak kirker i *stein* som var ansett som interessante. For Nyerups del hadde dette nok sin forklaring i at det i hovedsak var kirker i Danmark Nyerup var mest interessert i, men også i det norske materialet ser vi en forskjell i forståelsen av middelalderkirker i stein og dem i tre. Nå skal vi se nærmere på hvordan stavkirkene – og andre kirker – representeres.

3.3. Stavkirker og andre kirker i topografiske og historisk-antikvariske tekster

3.3.1. *Kjøpmann Blom og det historisk-antikvariske*

De samme menneskene som var interessert i innsamling i Norge, var også delvis interessert i stavkirkene, selv om det ikke kommer tilsyne i de mange listene over objekter man ønsket å samle inn. Men også mennesker som ikke var direkte tilknyttet noen samling, rettet av og til oppmerksomheten mot disse bygningene på reiser rundt omkring i landet, og særlig de som reiste i Nordre Bergenhus Amt, eller mer presist Sogn, hvor svært mange av middelalderkirkene i tre fremdeles stod. Én av disse reisende var Gustav Peter Blom (1785–1869). Blom var kjøpmann og utdannet jurist, og han var Eidsvolls- og stortingsmann. I tillegg satt han i en rekke komitéer og var en aktiv deltaker i den offentlige debatten. I 1823 gjorde han en reise i «den nordre deel af Bergens Stift». To år senere publiserte han en reisebeskrivelse fra denne reisen i *Budstikken* (Blom 1825), som på denne tiden var «et Ugeblad med statistisk-økonomisk indhold». I starten av teksten gjør han seg mange tanker om hva en (god) reisebeskrivelse skal være. Han innleder med et sitat av den tyske dikteren Matthias Claudius (1740–1815): «Wenn jemand eine Reise thut, so kann er was erzählen.» – Reiser man, har man noe å fortelle. Og «man skulde troe», skriver Blom, «at denne Sentents havde grebet ind i alles Hjerter; thi af faa Slags litterære Producter oversvømmes man mere, end af Reisebeskrivelser». Men, mener han også, «Anvendelsen er saare relativ; thi til at skrive en ei aldeles slet Reisebeskrivelse, høre 2de Egenskaber», og disse egenskapene er det ikke enhver reisende forunt å ha. Man må nemlig «kunne *bemærke* og *fortælle*» (orig. uth.). Men dette er «sjeldne gaver», det «seer man bedst af de mange søvndyssende Reisebeskrivelser, og hører af de endnu mere kjedende Fortællinger». (Ibid.:113.)

Blom selv ender opp med at målet med hans egen tekst kun er «at kunne meddele Publicum almindelige Bemærkninger, der ei kunde være uden Interesse, og især have Hensyn til dette Blads Tendents». Han skriver videre at hans «Reisers Natur» gir ham anledning til å lære å kjenne fedrelandet «i dets Detail». For hans «Forretninger gribe ind i Folkets Oeconomie og Næringsdrift», og hans «Ophold i enhver Egn» er langt nok til at han får mulighet til å «berigtige Ideerne om Folket og dets Syssel». Dessuten, legger han til, er det «en noksom erkjendt Sandhed, at vi kjende mere til Schweiz's og Tyrols Natur, mere til Englands og Frankriges Industrie, end til vort kjære Norges». Og derfor «turde ethvert Bidrag til nøiere Kundskab om det sidste være kjærkomment hos det fædrelandsksindede Publikum». (Ibid.:116.) Dette kjenner vi også igjen fra de topografiske tekstene i forrige kapittel – behovet for kunnskap om landet. Blom fortsetter så sin reisebeskrivelse tematisk, og han tar utgangspunkt i mange av de samme temaene som topografene før ham: «Den Bergenske Natur», «Indbyggerne», «Næringsdrift», «Agerdyrkning», «Communications-Midler», og lignende – og helt til sist kommer et lite kapittel om «Oldtidsminder». Av «Minder fra Oldtiden fremviser intet District i Norge en saa stor Mængde som Bergens Stift, og af dettes Egne, især Sogn», skriver Blom. Her viser han på den ene siden til hvordan man «med Snorre, Torfæus og Schøning i Haanden (...) paa ethvert Punct [vil] finde Minder, der ere saa meget mere interessante, som Stedernes og deres Historiske Identitet ingensteds er saa utvivlsom som her». (Ibid.:174–175.) Men han skriver også at

Fra vort Nordens Middelalder staae endnu mange Kirker af umiskjendelig catholsk Oprindelse, og mange Helgenbilleder findes fast overalt. Mine Optegnelser om dette Emne kunde give Stof til vidløftige Afhandlinger; men deels vilde dette kun blive Gjentagelse af hvad Hs. H. Hr. Biskop Neumann i dette blad har meddeelt Publicum, deels ligger det udenfor nærværende Bemærkningers Hensigt og Enemærker, og de antiqvariske Noticer vil Hr. Bureauchef Kraft bedre vide at anbringe i Fortsættelsen af sit kostelige Verk. (Ibid.:176.)

Neumanns og Krafts tekster møter vi om litt, men Blom skriver videre at det ville være ønskelig om disse «historisk interessante Egne bleve i antiqvarisk Henseende bereiste af en kyndig og med behørig Kritik og Nøiagtighed begavet Oldgrandsker». Dette, mener Blom, fordi «mangt et herligt Minde, som Tidens Tand trolig arbeider paa at tilintetgjøre, vilde da blive reddet fra Forglemmelse». Her er de katolske stavkirkene helt eksplisitt Oldtidsminner, som man også ønsker mer kunnskap om. Og det er et mål å redde disse – i tillegg til en rekke andre ting – fra forglemmelse, tilsynelatende først og fremst gjennom å samle kunnskap om dem. Men selv om Blom her ikke selv skriver mer

utfyllende om disse kirkene, gjør han det i en annen tekst. I andre bind av Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs *Skrifter* (1824–1827) er det nemlig også trykket en tekst av Blom, og denne teksten har tittelen «Historisk-antikvariske Anmærkninger paa en Reise i Bergens Stift» (Blom 1824–1827).

Dette er en tekst skrevet med utgangspunkt i den samme reisen som resulterte i teksten i *Budstikken* i 1825, men det er en tekst med et uttalt «historisk-antikvarisk» fokus. Her får vi vite mer om Sogns stavkirker. Blom følger i teksten sin egen reiserute, og han starter med Borgunds kirke i Lærdal (*Leirdal*), som «er bygget af Master, beklædt med Bord, og Taget med tilspidsede Spaan». Denne bygningsmåten, skriver han så,

der kaldes Reiseveedbygning, er ei ualmindelig her i Stiftet paa de ældste Kirker og røber en catholsk Oprindelse, da den neppe er yngre end Reformationen. Kirkens Udvortes har saa vidt jeg veed ei sin Lige i Landet uden i Hitterdals Kirke i nedre Tellemarken, hvor man tydelig seer samme Smag og samtidig Oprindelse. Den har et Hovedtaarn og mange smaae Bitaarne eller Kupler, alle forsynede med den Art Forsiring, som man kalder Dragehoveder, og paa Spidserne med Trækors i catholsk Form. (Ibid.:152.)

Han skriver så videre om hvordan kirken er omgitt av en «lukket Gang, som man pleier at kalde Munkegang». Kirkens skip har dessuten en hvelving, «der var bemalet med Vandfarve, hvoraf dog en stor Deel, som og enkelte Dele af Indretningen røbede en yngre Tid». Noen inskripsjoner verdt å merke seg finner Blom imidlertid ikke, men «blant Kirkens Prydelser høre en i meget plumpt Arbeide udskaaren lille Trækirke og en udstoppet Reen af ualmindelige Størrelse, som er skudt tæt ved Kirken». Kirkeklokkene er ualmindelig store og befinner seg i et eget tårn ved siden av Kirken, men disse fikk Blom ikke sett nøyere på, «da Nøglen ei var tilstede». Tønjum kirke nevner han i forbifarten som «ligeledes en Reiseveed-Kirke, men af langt almindeligere Bygning end Borgunds». (Ibid.:152–153.)

Årdals annekskirke er som Tønjum en «Reisveed-Kirke», «hvis Skib viser at være af catholsk Oprindelse, men derimod synes Taarnet at være senere tilbygget». Mer skriver han ikke om selve kirken – han er mest opptatt av en bautasten utenfor kirken og kirkens beliggenhet: «Dette Sted synes tydeligen at have været anseet som en vigtig militair Punct i Oldtiden (...)» (Ibid.:154.) Mer interessant er kirken på Urnes (*Urnæs*) – også en gammel reisved-kirke, «og naar undtages Borgunds maaske den ældste i Sogn». Kirkens ytre, skriver Blom, «er fast overalt og især paa og ved Masterne,

der danne Pilastre⁸¹ for Zirat med Billedhuggerarbeide og Snitværk, forestillende fantastiske Dyr indflettede med Snirkler og Arabesker, der røbe en vild og regelløs Phantasie». Slike «Forziringer» har Blom sett spor av på flere kirker i stiftet, «men paa ingen røbede de en saa tøilesløs Indbildningskraft som paa denne, men heller ingensteds vare de, fra Arbeidets mekaniske Side betragtet, udførte med saa megen Flid og Frihed, saa det røbede Mesterhaanden i det Slags Arbeide». Prekestolen og alteret er derimot av «en yngre Haand og i en nyere Stiil». I kirken finnes også noen katolske levninger, samt noen «Reliquier henhørende til Signes Sagn»:⁸² en vev og to trebilder, «der skulle forestille Signe og Habor». Dette er imidlertid, mener Blom, helgenbilleder, det ene av Maria. (Ibid.:155–156.)

Luster kirke (*Lyster*, eg. Dale kirke), er en steinkirke, men Blom har her spesielt lagt merke til «Indgangen, der er en fuldkommen gothisk Portal med Søiler, Kapitæler og Spidsbuer i samme Smag som de, der ere anbragte i Trondhjems Domkirke og udførte paa det ziirligste i correct Stiil» (ibid.:157) (ill. 12). Kirken på Stedje derimot, er en «catholsk Stave-Kirke med Munkegange, der foruden sin Ælde aldeles intet Mærkeligt har ved sig» (ibid.:160). I Vik (*Viiig*) finnes det to middelalderkirker, en av tre og en av stein. Disse står ikke langt fra hverandre, men for Blom er det først og fremst steinkirken som er av interesse: «Af de 2 Kirker, som her staae tæt hos hinanden, er Haave eller Hoff [Hove] Kirke et skjønt catholsk Mindesmærke.» Denne kirken er bygget av huggen kleberstein, «Dens Skib og Chor har en saare regelmæssig og reen Stiil, og er især Hvælvingen over Choret udmærket skjønt». Ellers mener Blom at det «er Skade at denne skjønnne Kirke vanzires ved alt for smaae Vinduer, men ogsaa dette uforandrede catholske Præg gjør den i vis Maade interessant». (Ibid.:166–167.)

Blom skriver også om en hel del andre ting enn kirker: gravhauger, steinkors, runeinnskripsjoner, bautasteiner, redskaper, våpen – ofte knyttet til historiske personer, men like ofte ansett som interessante på grunn av håndverksmessig kvalitet. Historier, sagaer og tradisjonsstoff er også noe Blom er opptatt av, og som Eriksen (2014a) viser i blant annet *From Antiquities to heritage*, er dette en typisk måte å forholde seg til steder og fysiske objekter i den antikvariske tradisjonen: Det var viktig å knytte «historien», altså tekster og fortellinger, til sted og materialitet, eller motsatt: å knytte steder, gårder, bautasteiner, gravhauger, våpen, og så videre til kjente historiske hendelser og personer. (Ibid.:29–33, se også Eriksen 2014b:9–10.) Dette ser vi til en viss grad også i hans

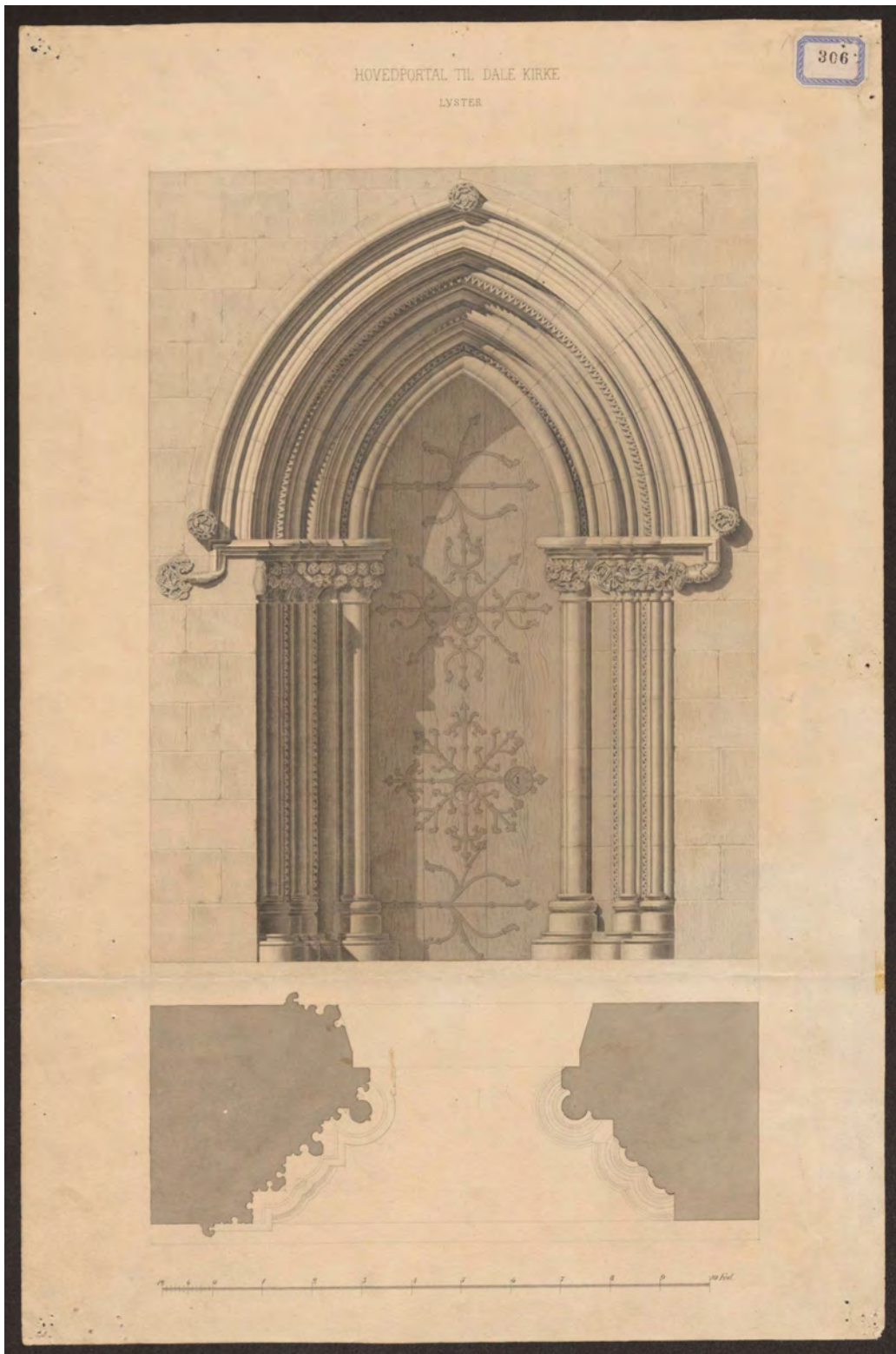
⁸¹ «flat halvsøyle som er utført som en fremspringende del av vegg», jamfør *Store norske leksikon* på nett, s.v. 'pilaster' (lest 08.07.2020).

⁸² Sagnet om Hagbard og Signe, et utbredt sagn som er lokalisert flere steder, blant annet Urnes i Sogn.

forståelse av stavkirkene. For Blom er det for eksempel interessant å nevne sagnet om Signe og Habor, som er knyttet til Urnes.

Når det gjelder kirker, og for så vidt andre bygninger (borger, gamle hus), ser vi imidlertid hos Blom en tendens til å også interessere seg for bygningene i seg selv. En del av det Blom sier om stavkirkene, minner på mange måter om det topografisk-antikvariske blikket vi så i forrige kapittel. Men Blom er likevel mer opptatt av å *beskrive* kirkebygningen og de ulike delene, særlig gjelder dette stavkirkene med de mest særegne formene, som Borgund og Urnes. Dessuten ser vi at Blom åpenbart har sett stavkirken i Heddal (*Hitterdal*), og han ser i Borgund og Heddal «samme Smag og samtidig Oprindelse». Vi skal spesielt legge merke til hans interesse for treskurden. Han er ikke udelte positiv til denne, for når han snakker om «en vild og regelløs Phantasie» er det ikke nødvendigvis ment oppvurderende. Samtidig finner han *også* noe verdifullt i disse ornamentene. Utskjæringene på Urnes viser ifølge Blom den absolutt største «tøylesløse innbilningskraften», men *samtidig* er disse også de utskjæringene som er mest mesterlig utført. Dette er jo nettopp typisk for antikvarisk kunnskap: en interesse for fortidens kunsthåndverk, i håndverksmessig forstand. Her ser vi forresten også hvordan Blom har blikk og interesse for at ulike deler av kirkene er fra ulike tider. – Prekestolen i kirken er som vi så i «nyere stil». Begrepet «Stil» tar dessuten Blom flittig i bruk også i andre sammenhenger, men når han bruker det om kirkebygg, er det utelukkende om steinkirker, blant annet Hove, som altså har en «regelmessig og ren» stil. Han er også opptatt av det gotiske, og som vi så over hos Nyerup, hadde dette nå fått et mer positivt innhold. Men mer spesifikt kunne gotisk – og da typisk for eksempel i sammensetningen ‘gotisk portal’ – også være rent beskrivende. Om noe var i gotisk stil innebar det spissbuer, sammen med «snirklede Prydelser, dristige Piller og Taarne, etc.».⁸³ Når Blom beskriver portalen i Dale kirke som gotisk, er det fordi den er i spissbuestil (ill. 12). Hos Blom ser vi med andre ord en viss forskyvning i forståelsen av stavkirkene, sammenlignet med den rollen stavkirkene spilte i tidligere topografiske (inkludert historisk-antikvariske) tekster. Vi ser at stavkirkene blir relevante også som historie og det vi kan kalle kunsthåndverk. Både historie og kunsthåndverk skal vi komme grundig tilbake til i senere kapitler, men en lignende forståelse ser vi også hos andre som leverer «Bemærkninger» til *Budstikken*.

⁸³ Meyers fremmedordbog på nett, s.v. ‘got(h)isk’ (lest 08.07.2020).

Ill. 12 Georg Andreas Bull, Hovedportal til Dale kirke, 1854. Fortidsminneforeningens tegningsarkiv. Riksantikvaren.

3.3.2. *Biskop Neumann: «Man træder saa at sige paa Historie»*

Som vi så over, refererte Blom til blant annet Biskop Neumann som også hadde skrevet om oldtidsminner i Sogn. Neumann ble biskop over Bergen Stift i 1822, og i 1825 var han med å starte Bergens Museum. Neumann var i høyeste grad opptatt av innsamling. Sommeren 1823 reiste han, som Blom, som for øvrig var Neumanns søskenbarn, rundt i Sogn (og Sunnfjord). Året etter tok Neumann turen til Sunnmøre og Nordfjord, og sommeren 1825 var han i Nordhordland, Sunnhordland, Hardanger og Voss. Fra alle disse reisene publiserte han tekster i *Budstikken*. Som vi så hos Blom, var reisebeskrivelser en populær sjanger på denne tiden. Og selv om *Budstikken* skulle formidle statistisk-økonomisk kunnskap, er det tydelig at flere reisebeskrivelser ikke bare hadde som mål å «bemærke», men også å «fortælle». Dette ser vi hos Neumann, særlig i hans «Bemærkninger paa en reise i Sogn og Søndfjord», trykket i *Budstikken* 1824. I motsetning til hos Blom, som har utformet teksten tematisk, skriver Neumann (1824) om hva som møter ham underveis på reisen. Som oftest er han mer eller mindre nøkternt beskrivende, men han kan også uttrykke seg mer subjektivt. Det subjektivt sette knyttes likevel alltid til fortellinger om noe større, for eksempel «sand Pietet». Men det Neumann først og fremst konsentrerer seg om, er landskap og til dels natur, gode – og dårlige – eksempler på frukt- og annen dyrkning, samt andre økonomiske opplysninger, i tillegg til mer praktisk informasjon for reisende. Og ikke minst skriver han mye om det som kan «oplyse historien». Her er det mye å ta av, for eksempel i Gulen:

Gulen har, som overalt Norges hele Vestkyst og Sognefjorden indad, mange mærkelige Erindringer fra Oldtiden af. Man træder, saa at sige, paa Historie; og det er, som Fru Stael de Holstein etsteds i sin *Corinna*⁸⁴ bemærker, ‘berømte Steder, have de end intet mere af deres Fortids store Mænd og Mindesmærker at fremvise, herske dog vældigen over vor Indbildningskraft. Hvad Øiet engang skuede, er ikke mere til, men Erindringens Trylleri bliver tilbage’. (Ibid.:379.)

Neumann beklager at han ikke har mulighet til å «faae taget alle hine historiske Minder i Øiesyn», men han har av prosten Niels Dahl i Eivindvik fått «enkelte Notitser», som han har nedskrevet, og som han «deels strax, deels hvor Leilighed gives, vil kortelig meddele, da de kunde interessere en og anden Historiens Ven». Prosten Dahl, skriver Neumann, vil forresten mest sannsynlig selv publisere en avhandling om disse minnesmerkene. Han har nemlig «med sjelden historisk-antikvarisk Kundskab (...) tillige gjort sig Umag for at opsamle i sit Sogn, ved Samtaler med de ældste der

⁸⁴ Bok av Anne Louise Germaine de Staël-Holstein (Madame de Stael): *Corinne ou l'Italie* (Corinna eller Italia) fra 1807.

levende, hvad der kan være tilbage af Sagn fra Oldtiden». (Ibid.) Her ser vi hvordan det fremdeles er slik at kunnskap kommet til gjennom «hørelse», altså ved å snakke med lokalbefolkningen, er viktig. Men like viktig er «nøye prøvelse». Som Blom skriver i sine *Historisk-antiqvariske Anmærkninger*: «At Granskeren imidlertid maa benytte disse Sagn som Huusraad, dem man ei skal foragte, men ei blindt anvende, er en Bemærkning, som enhver ei alt for eensidig og alt for ny Gransker snart maa blive enig med sig selv om Rigtigheden af.» (Blom 1824–1827:152.)

For Neumann er både landskapet (med synlige minnesmerker som bautasteiner, gravhauger og bygningsruiner), sagnene, og ikke minst eksisterende historisk litteratur – Schøning, for eksempel – kilder til kunnskap. Som vi så over: historie og sagn kunne gi mening til landskapets minnesmerker, men minnesmerker som bautasteiner og innskrifter kunne også «opplyse historiens mørke». For Neumann er stedet og historien tett knyttet sammen:

Hvilke Billeder af Kjæmpelivet i Norden fremstille sig ikke for Indbildningkraften, naar man lægger ud i denne mægtige, maleriske, mangearmede Fjord! Hvilke Helte maner ikke Phantasien frem af deres Grave! Hvilke Bedrifter aabenbare sig ikke for Historiens Øie! Navnene selv fra det mørkere Old, Navnene Bele, Helge og Halfdan, Syrstrands Konger, Thorstein og Frithiof, de mægtige Høvdinge paa Framnæs, ja selv Habor og Signe, og de lysere Navne, Halfdan Svarte, Harald Haarfager, med en heel Helterække efter sig, faae ligesom faste Støttepuncter i Sognefjordens Farvande og paa dens Kyster. (Neumann 1824:388.)

Også en del av det Neumann skriver om kirker handler om kirkene som del av «historien», på den måten at de knyttes til historiske personer. Noen kirker kjenner man bare til fra tekster eller sagn, andre kan man se «rudera» av. Men Neumann har også en interesse for, og ikke minst omsorg for, kirkene som faktisk står. Og det er kanskje ikke så rart, ettersom han jo er biskop i stiftet. Om Alværn kirke, for eksempel, skriver han: «Kirken eies (...) af Almuen, og saa var det at ønske, at Tilfældet var med alle Kirker paa Landet, da holdtes de i mere Agt og Ære.» (Ibid.:392)

Noen av kirkene er også mer interessante enn andre, og Neumann merker seg i stor grad de samme kirkene som Blom (eller omvendt). I dalen opp fra *Vigøren* (Vik i Sogn) ligger som vi så hos Blom, to kirker tett på hverandre, Hove (*Hof*) og Hopperstad. Hove kirke er «bygget af Steen, og i en Stil, som vidner om høi Sands for den rene og ædle Architectur. Dens halvcirkelformige Chor er hvælvet, og gjemmer paa sine Vægge rundtomkring en med gammel Haand begyndt og med en yngre forstat

*Series pastorum loci*⁸⁵». I kirken faller sparsomt lys gjennom «Chorets smale, men skjønt buedannede Vinduer, ind paa det ædle og simple Alter, i hvis polerede Klæbersteensbord en Marmorklap⁸⁶ hviler over Missalets det hellige Rum». Neumann skriver videre at inngangen fra skipet til koret «er en saare veldannet Klæbersteens Bue, ikke gothisk, men græsk: og saadanne ere ogsaa Kirkens tvende Dørbuer, der hvile paa ziirlige Colonner med skjønt udarbeidede Capiteler og Fodstykker». Nabokirken Hopperstad, skriver Neumann så, synes å være bygget «efter denne Pragtkirke». Men Hopperstad «er af Træ, og Efterligningen af hine skjøne Buer og Capitæler er grotesk». Likevel er «dens Døbefunt, med de lyse levende Malerier under dens Kuppel og Munkeskrifterne der omkring, en ganske interessant Levning fra den catholske Cultus». Selve kirken var dessuten nå i ferd med å repareres, «og trængte vel til det; og saa gjøre de fleste Kirker i Sogn». (Ibid.:395–396.) Tønjum kirke beskriver Neumann som «liden og antik, bygget af Stavverk. Den seer skrøbelig ud». (Ibid.:411.)

På sin vei ut av Sognefjorden besøker Neumann flere steder. Og etter å ha vært i «det skjøne frugtbare Lyster», tar han turen til Urnes (*Urnæs/Ournæs/Ornæs*), hvor han «havde besluttet at tage den gamle Kirke i Øiesyn», i tillegg til å gjøre seg «fortrolig med de foregivne Minder om Habor og Signe». Først få vi en beskrivelse av kirken, som «henhører til den ældre Tids meget mærkelige Bygninger. Det er en liden Stavekirke, ziret udvendig med Søiler af Træ, prydede med Snitsverk og phantastisk udskaarne Figurer». Den har en «Portik foran sig, nu forvandlet til et Vaabeuus, med en lignende Collonade af udskaarne Træsøiler. En dobbelt Colonnade af samme Slags bærer inden i Kirkens Skib». Og på «Capitælerne», skriver Neumann, vet han ikke hva han mest skal beundre – «enten det møisommelige med Flid udførte Billedhugger-Arbeide, eller det vidunderlige tøileløse Phantasiespil». (Neumann 1824:556.) Her er det ingen tvil om at han verdsetter utskjæringene.

Ellers er det også på Urnes «en Mængde Gravhøie fra Oldtiden» og en bautastein, «5 Alen over Jorden, ligesom der paa hiin Side Fjorden, forbi Solværns [Solvorn] Kirke, omtrent 4 til 5000 Alen fra den første, staaer en lignende Steen». Til disse stenene knytter det seg et sagn om to kjempekonger, «i Christendommens første Tider», som fant ut at de skulle bygge seg hver sin kirke. Begge kirkene ble ferdige på samme tid, men kongen på Solvorn oppdaget at Kirken på Urnes var blitt finere enn den han selv hadde bygget. «Da blev han gram i Hu, og optændt af Misundelighed greb han den svære Steen, og kylede den over Fjorden hen, for at ramme og knuse Urnæs Kirke, men

⁸⁵ Presterekke.

⁸⁶ En slags klaff eller lem som kan løftes opp og ned.

Kraften forslog ikke; Stenen faldt imellem Stranden og Kirken, paa det Sted det nu står.» Og kongen på Urnes gjorde da det samme – han grep «en smule Fjeld, og slyngede det gjensidig hen over Fjorden, men med saadan Magt, at det faldt langt bagenfor Kirken, og fæstede sig i Jorden, hvor det nu staaer som et berømmeligt Vidne om hans Styrke». (Ibid.:561.) Inne i kirken finnes det en «meget antik stol», og på alteret «tvende Lysestager», så tunge at man skulle tro at de er av gull (men det er de ikke, «siges det»). På lysestakenes fot «ser man Basrelief af Phantastiske Dyr i skjønt og kunstig Arbeide». (Ibid.:557.)

I tekstene til Blom og Neumann er det mye likt, men Neumann legger mer vekt på «historien» som man «træder på». Som vi så var han dessuten åpenbart begeistret for treskurden på Urnes. Noe annet interessant med Neumanns tekst er det han sier om Hopperstad stavkirke, som han mener er bygget med Hove steinkirke som forbilde. Men Hopperstad «er af træ» og etterligningen av steinkirkens buer og kapiteler mener han er «grotesk». Her kommer det tydelig frem hvordan steinkirker og trekirker ble vurdert på svært forskjellig måte. Dette skal vi også komme nærmere tilbake til. Etersom Hopperstad inneholder interessante levninger etter katolsk kultus, finner Neumann den likevel interessant. Men det finnes også noen som finner Hopperstad interessant av andre grunner: Over så vi at Neumann skrev om prosten Niels Dahl, som var Neumanns reisefølge på deler av turen. I september 1824 reiser Dahl selv rundt til kirkene i prostiet for å oppspore interessante gjenstander og opplysninger i og knyttet til disse, noe som resulterer i skriftet *Protocol over befundne Mærkværdigheder i Yttre Sogns Provstiets Kirker*.⁸⁷ Dahl innleder skriftet om gjenstander i kirkene med å si at han den 8. september 1824 var tilstede i henholdsvis Hopperstad og Hove (*Hofs*) kirke, «for at bemærke og optegne de Oldtids Mærkværdigheder af Billeder og Indskrifter m. m. som i disse Kirker maatte forefindes, samt at drage Omsorg for disses Opbevarelse» (Dahl 1944 [1824]:134). Selv om Dahl først og fremst er opptatt av helgenbilleder, lysekroner, altertavler, presterekker, malerier, madonnaer, krusifikser og andre gjenstander, skriver han også noe om kirkene selv. Hopperstad er ifølge Dahl «en meget smuk tømret Korskirke, etter Sagnet opført sidst i det 14de Aarhundrede». Den er også

vel tømret, og ingen, saakaldet, Stavekirke; men da man formodentlig har beholdt Søilerne og meget andet af det Indvædige af den gamle Kirke, er den bygget i Form af en Stavekirke indvendig, hvor der ingen egentlige Bjelker og Loft er, ei heller

⁸⁷ Denne «protokollen» skal være resultatet av et initiativ fra Neumann, som allerede på dette tidspunktet var involvert i Christies planer om et museum i Bergen. Neumann skulle komme til å spille en viktig rolle i arbeidet med å skaffe verdifulle kirkesaker til Bergens museums samlinger. (Kloster 1944:132.) Dahls skrift finnes i avskrift etter Neumann i Universitetsbiblioteket i Bergens spesialsamlinger, Ms. 205.

Hvelving; men ved Bindings og Sparverk⁸⁸ ere Lemmer, eller Pupeturen⁸⁹ [sic] til alle sider fortsat igjennem 3 Høider og ud midt i Kirkens Skib, hvilket Alt bæres af en Collonade hvis Søiler i græsk Smag, jeg antager have staaet i den gamle Stavekirke paa Tenold, og give Kirken et smukt Udseende. Den er ikke meget stor, men formedelst sin særegne Bygningsmaade romer den en Mængde Mennesker. (Ibid.:134–135.)

Dahl forstår ikke bygningen i *hovedsak* som en stavkirke – dette er nok fordi den utenpå ikke har stående planker. Men *inni* ser han derimot reisverksbygningen. Dahl skriver også om nabokirken Hove, og her ser vi det samme som hos Neumann og Blom: kirken er en «overmaadet smuk liden i græsk Stil bygget grundmuret Kirke fra den katholske Tidsalder». Basert på funn på kirken, konkluderer Dahl med at det nåværende koret har vært et opprinnelig kapell, med sitt eget lille kor i, mens skibet «synes senere at være bleven tilmuret, og det forhenværende lille Kapel anvendt til Chor». (Ibid.:137.) Dahl har med andre ord også en interesse for det senere tilsatte.

Ill. 13 Hopperstad stavkirke omtrent som den så ut i 1820-årene. Tegning av Niels Bredahl, 1865. Nationalmuseet i København.

⁸⁸ Sperreverk.

⁸⁹ Pulpitur: eg. avlukke, ofte i forbindelse med galleriet i kirken, reservert viktige personer i menigheten, her tilsynelatende brukt om galleri generelt.

Det vi til nå har sett, både hos Blom og hos Neumann og Dahl, som for så vidt alle tre hadde kontakt og møttes i Sogn, er at de finner stavkirkene interessante av flere grunner: For det første er de «af catholsk oprindelse», og dette gjelder alle stavkirker. De er (derfor) interessante på grunn av sin elde, men ikke nødvendigvis av andre grunner, om de ikke da skiller seg ut ved andre ting, noe for eksempel Borgund og Urnes gjør. Når det gjelder Borgund er det særlig dens ytre som fremstår som noe spesielt – tårnene, dragehodene, forsiringene. Borgund blir også sammenlignet med stavkirken i Heddal, som på samme måte består av flere tårn. Urnes er på sin side interessant på grunn av sitt «Snitsverk og phantastisk udskaarne Figurer». Her blir særlig håndverket fremhevet som spesielt dyktig utført, noe som kan forklare hvorfor den er antikvarisk interessant – som en levning av «Fortidens Kunst». Vi ser også en begeistring for den «tøilesløse Indbildningskraft» forfedrene uttrykte. Hopperstad blir derimot fremstilt som en middelalderkirke i tre som ikke kan måle seg med middelalderkirken i stein like ved, selv om Dahl finner den bygningsmessig interessant. Ikke minst inneholder den interessante levninger etter katolisismen. Steinkirkene blir derimot sett og beskrevet med et annet utgangspunkt. Der stavkirkene er bygget i en viss *Smag*, er steinkirkene i enten *græsk* eller *gothisk Stiil*. Før vi går nærmere inn på hva dette egentlig betyr, og hva dette mer konkret har å si for forståelsen av stavkirkene, skal vi se på noen flere tekster, hvor en litt annen kunnskap om stavkirkene presenteres.

3.3.3. *Statistiker Kraft og Norgesbeskrivelsen*

Ved siden av å referere til Neumanns reisebeskrivelse, så vi at Blom i sin *Budstikken*-tekst også viste til at «de antiqvariske Noticer vil Hr. Bureauchef Kraft bedre vide at anbringe i Fortsættelsen af sit kostelige Verk». Dette «kostelige verk» er Jens Krafts (1820–1835) *Topographisk-statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge*, som kom ut i seks geografisk organiserte bind i årene 1820–1835.⁹⁰ Vi skal ikke her gå nøye inn på hva Kraft skriver om hver kirke. Mye av det fremstår merkelig kjent, men så veldig merkelig er det kanskje ikke, ettersom mange av Krafts opplysninger er hentet fra tidligere topografiske beskrivelser. Kraft hadde da også tillnærmet fullstendig oversikt over de uendelig mange uensartede og i mange tilfeller vanskelig tilgjengelige topografiske arbeidene som tidligere hadde kommet ut, i hovedsak fordi han sammen med Nyerup hadde skrevet og utgitt *Almindeligt Litteraturlæxicon for Danmark, Norge og Island* (Kraft og Nyerup 1818–1820). Dette verket hadde den forklarende undertittelen: «Fortegnelse over danske, norske og islandske, saavel

⁹⁰ I tillegg kom det 1838–1842 en ajourført utgave av de tre første bindene, og i 1845–1848 utgav Kraft heftevis en kortversjon av hele verket: *Historisk-topographisk Haandbog over Kongeriget Norge* (Kraft 1845–1848).

afdøde som nu levende Forfattere, med Anførelse af deres vigtigste Levnets-Omstendigheder og Liste over deres Skrifter.» I tillegg satt Kraft i redaksjonen for *Budstikken* i årene 1817–1826.

Vi kan på mange måter si at den topografisk-statistiske sjangeren kulminerer med Krafts samlede Norges-topografi. I tillegg til å bygge på den mangfoldige eksisterende topografiske litteraturen, gjorde Kraft en hel del eget arbeid med å sanke inn opplysninger. Statistisk-økonomisk kunnskap er som vi har vært inne på, «ferskvare». De historisk-antikvariske opplysningene derimot, kan i større grad reproduseres, selv om ny, opplysende kunnskap også var målet. Det nye med Krafts verk er at Kraft her lager en fast struktur og ordner stoffet på en tydelig gjennomtenkt og enhetlig måte. Dette så vi jo allerede tendenser til med *Topographisk Journal*, men hos Kraft er dette fullstendig gjennomført. I innholdslisten for beskrivelsen over Bratsbergs Amt (Kraft 1824), for å bruke den som eksempel, ser vi hvordan han først tar for seg «Kjøb- og Ladesteder», før «Landdistrikterne» står for tur: «1. Nedre Tellemarkens og Bamble Fogderie; 2. Øvre Tellemarkens Fogderie». I selve teksten beskriver han så under fogderiene hvert prestegjeld for seg. Deretter går han for hvert fogderi tematisk tilverks, og tar for seg temaer som «Agerdyrkning», «Skovvæsen», «Qvægavling», «Metal-Anviisninger. Malm-Gruber», «Mærkelige gaarder og steder» og så videre. Her kommer også et eget underkapittel om «Kirkerne». De opplysningene som vi her får om kirkene, er i stor grad av samme type som i tidligere topografiske beskrivelser: «Af Tinds Præstegjelds fire Kirker ere Attra Hovedkirke og Mæls Annexkirke ældgamle Reise- eller Stave-Kirker; de to andre ere Tømmerbygninger.» (Ibid.:157.) Og «(...) Soulands og Gransherreds Kirker ere meget gamle Bygninger af Reisværk» (ibid.:158). Seljord (*Sillejord*) kirke er på sin side en «32 Alen lang Graasteensbygning, forhen St. Olafs Kirke kaldet», mens Mo (*Moe*) hovedkirke,

saavel som Skafse Annexkirke, ere begge uanselige Træbygninger, og af Formen og Træet formodes, at de ere mange hundrede Aar gamle. Begges Structur er omtrent ens: Reisværk af tykke, hugne Planker, forbundne ved Tværtræer, og svære opstaaende Stolper af Mastetræer i Hjørnerne. Skafse Kirke er tækket med Spaaner og beklædt dermed paa Siderne, har en lukket Gang rundt omkring, og mange Fløier og Afsatser paa Taget. Moe Kirke har været ligedan, men er lidt moderniseret ved en Reparation for omtrent 30 Aar siden. (Ibid.:158–159.)

Kirkene i Heddals (*Hitterdals*) prestegjeld «ere begge udmærkede af Ælde og Bygningsmaade» – og her får vi Krøgers beskrivelse av Heddal stavkirke (ibid.:74), den som Flintoe siterer i sin tekst i

Samlinger (se over).⁹¹ Vi får også vite om almuen eier kirkene, om kirkene hever tiende, og størrelsen på jordegodset. Også sagn om stavkirkene har Kraft fått med, som for eksempel sagnet om Hedalen, som vi så sogneprest Landt skrive i sin innberetning til Kanselliet i København (Kraft 1822:208). Det kan med andre ord se ut til at Kraft her på mange måter (re)produserer den samme type topografisk-statistiske kunnskapen om stavkirkene vi gikk gjennom i forrige kapittel; her er det i hovedsak kirkene i bruk og hvorvidt de er velfungerende gudshus som står i fokus.

Men i Krafts innholdsliste finnes det tre punkter til: «Historiske Notitser angaaende Amtet», «Minder fra Oldtiden» og «Amtets militære Inndeling». I de «historiske notitsene» får vi – naturlig nok – historiske opplysninger, både når det gjelder næringsveier, administrative inndelinger og historiske hendelser. I kapittelet om «Minder fra Oldtiden» viser Kraft til at det i Bratsberg amt finnes en hel del interessante inskripsjoner, «deels med Runeinnskrift og deels med saakaldte Munkebogstaver» (Kraft 1824:207). Disse går Kraft nitidig igjennom. Særlig i stavkirkene finnes, og har det finnes, flere interessante inskripsjoner. Ellers er andre oldtidsminner, «saasom Bautastene, Gravhøie m.m. (...) ikke sjeldne her i Amtet, ligesom ogsaa mangesteds ved Gravning Oldsager ere fundne». (Ibid.:212.) Helt til sist i kapittelet om «Minder fra Oldtiden» finner vi så et avsnitt om «Kirkebygninger, der udmærke sig ved Ælde og særegen Form». Her «fortjener at nævnes» det «aldeles forglemte Capel ved Gaarden Bratsberg», samt «Michaels Kirke i Mælum i Sogn, der rimeligviis er fra Christendommens første Tider i Norden» (ibid.:214), og endelig

den S. 70 beskrevne Hitterdals Kirke, mærkelig ved sin ældgamle Bygningsmaade. Af en med denne lignende særegen Form ere endvidere Gransherreds Kirke i Hjerdals Præstegjeld, Eidsborgs og Ødefjelds Kirker i Laurdals Præstegjeld, og Skafse Kirke i Moe Præstegjeld, lutter Reiseværks-Bygninger. (Ibid.)

I Bloms topografisk-statistiske reisebeskrivelse i *Budstikken* (Blom 1824) så vi også at middelalderkirkene så vidt ble nevnt i delkapittelet om «Oldtidsminder», da i form av «mange Kirker af umiskjendelig catholsk Oprindelse». Blom nevner, som vi så, ikke her om det er noe utover det at de er katolske, som gjør kirkene interessante. Og Blom viser altså til at Kraft helt sikkert vil skrive mer om oldtidsminnene i Sogn i *sin* topografisk-statistiske beskrivelse. I bindet om *Det Vestenfjeldske Norge* (Kraft 1832), der «Indre og Ydre Sogn Fogderi» er inkludert, har Kraft også et eget kapittel om oldtidsminner under hvert fogderi. Eller det vil si, her kaller han det «Antikvariske

⁹¹ Kraft informerer riktignok ikke i *Topographisk-statistisk Beskrivelse* at han har disse opplysningene fra Krøger.

Notitser». Morsomt nok innleder han dette kapittelet med å vise til at den som ønsker flere opplysninger om de oldtidsminnene han nevner, kan konferere Bloms (1825) *Historisk-Antikvariske Anmærkninger paa en Reise i Bergens Stift* i DKNVS' skrifter, samt Neumanns (1824) *Bemærkninger paa en Reise i Sogn og Søndfjord 1823*. (Ibid.:822n.) Hos Kraft står det ingenting om stavkirker under de antikvariske notisene. I delkapittelet om kirker i indre og ytre Sogn, kan man imidlertid lese at alle kirkene i Lærdals prestegjeld er av stavverk, «uden at noget Sagn eller nogen Inscription beretter, naar de ere opførte». Og kun Borgund Kirke

har en særegen Form: Rundt om Kirken gaaer en Art Svalegang, som ikke staaer i Forbindelse med selve Kirken, hvorved denne faaer Anseelse af at være større end den virkelig er. Den er forsynet med endeel smaa Taarn-spidses og saakaldte Dragehoveder, hvilket give den et synderligt Udseende. (Ibid.:762.)

Kirken på Urnes, som «vistnok er en af de ældste i Fogderiet», er – som alle påpeker – utvendig «forsynet med Billedhugger-Arbeide og Snitværk». De aller fleste stavkirkene, i alle bind, er ellers hos Kraft «uden noget videre Mærkeligt», som han skriver om kirkene i Volda (*Volden*) prestegjeld (Kraft 1832:90).

Selv om også tekstene i *Budstikken* og i DKNVS' utgivelse ble forstått å være topografiske, presenterer Kraft i sitt samlede topografiske verk tilsynelatende en ganske annen kunnskap om stavkirkene enn det Blom og Neumann gjør i sine (reise)beskrivelser. Med det reisende blikket ser de noe annet enn Kraft. Kraft har selvfølgelig et helt annet og langt mer ambisiøst mål med sitt verk enn forfatterne av de enkelte beskrivelsene i *Budstikken*. Kraft skal samle topografisk-statistisk kunnskap om hele landet. Samtidig ser Neumann og Blom *også* mye av det samme. Særlig i Krafts verk, men også i andre tekster, skilr stavkirkene mellom ulike kategorier. De er interessante på grunn av sin «ældgamle Bygningsmaade», eller de er *u*interessante fordi det ikke finnes noe «Sagn eller nogen Inscription» som kan fortelle hvor gamle de er. De har et «synderligt Udseende», og de er uten noe videre «Mærkeligt». Hos Neumann og Blom er de kunstfærdige utskjæringene på Urnes interessante, mens Hopperstad er grotesk, der den står som en etterligning av nabokirken i stein. Det knytter seg interessante sagn til flere kirker og kirkesteder, men sagn skal man likevel ta med en klype salt. Og fremdeles er noen av kirkene små og skrøpelige, andre er rommelige. Borgund er til og med tilsynelatende «større end den virkelig er». Men det som *er* sikkert, er at hver enkelt stavkirke ikke er interessant i seg selv *fordi* den hører til i en «stavkirkekategori» som automatisk gir den verdi. Stavkirkene er fremdeles enkeltkirker, hver med sine særegenheter, som gjør dem mer eller mindre

interessante – av høyst forskjellige grunner. På samme tid ser vi en tendens til at mer kunnskap om flere stavkirker, gjør det i stadig større grad mulig å se likheter mellom ulike stavkirker av denne typen, som for eksempel mellom Borgund og Heddal. Disse blir begge forstått som særlig særegne. Men kunnskapen som produseres innenfor det som på samme tid ser ut som et mer mangfoldig og et mer etablert topografisk kunnskapsprosjekt, beveger seg også på andre måter.

3.3.4. *Prost Bøyesen og naturkreftene*

Som sagt tar Kraft i bruk en hel del tidligere topografiske beskrivelser i sitt verk. Én han ser ut til å ha hentet opplysninger fra når det gjelder Sogn, bortsett fra Neumann og Blom, er Ulrik Frederik Bøyesen (ev. Bøiesen), som ble utnevnt til sogneprest i Lærdal (*Leirdal*) i Sogn i april 1812. Bøyesen hadde da gitt løfte om at han personlig skulle besøke «kvar minste krok i sitt prestegjeld» (Schwarzott 1997:38), og i 1820 ble «Bidrag til en topographisk Beskrivelse over Leirdals Præstegjeld af Sognepræst U. F. Bøiesen 1817» publisert i *Budstikken*. Ser vi hva Bøyesen (1820) der skriver om Borgund, er det slett ikke ulikt Krafts formuleringer:

[Borgunds kirke] er af en besynderlig Bygningsmaade. Den er, som alle Kirker her, bygget af Reisværk, men fra Grunden af omgivet af et Slags Gallerie, eller Svalgang, der ikke staaer i nogen videre Forbindelse med Kirken, saa at det seer ud, som den stod inden i et Futteral, og er Kirken desuden udmærket ved en Mængde smaae Taarnspidser og saa kaldte Dragehoveder. (Ibid.:260–261.)

Det Bøyesen skriver om stavkirkene, skiller seg ellers ikke nevneverdig fra den type kunnskap vi nå etter hvert har sett mye av. Om Tønjum kirke skriver Bøyesen for eksempel kun at den er «en mørk uanseelig Bygning i Nærheden af den forfaldne, fast ganske forraadnede og ubeboelige Præstebolig» (ibid.:264). Kirken i Årdal, derimot, «som fra at være den meest forfaldne, nu ved en Hovedreparation, som afvigte Sommer blev med stor Bekostning udført, er bleven den anseeligste lige som den er den største Kirke i Præstegjeldet» (ibid.:270). Og i Smedsdalen på Filefjell (*Fillefjeld*) stod «endnu for faa Aar siden St. Thomas Kirke» – «et ærværdigt Monument fra hiint Old og et Vidne om Norges forrige Population» (ibid.:265n).⁹² Det som derimot *er* interessant med Bøyesen, og grunnen til at vi tar ham med her, er det han skriver om naturen *rundt* stavkirkene, om *situationen* (landskapet), og *måten* han skriver om dette på. Selv om Bøyesen i sin tekst har en topografisk (økonomisk) kunnskapsinteresse, ser vi hos ham en tydelig annen måte å forstå

⁹² St. Thomaskirken ble revet i 1808. Den skal ha vært på størrelse med Borgund, også med svalganger rundt.

omgivelsene på. Dette gjør noe med hvordan man kan forstå *Mindesmærkene* i disse omgivelsene. I avsnittet om Borgund kirke finner vi også en beskrivelse av «den nye Vei, som fører op ad en temmelig lang, men ikke brat Bakke» – her «staaer man ligesom med eet øverst pa Vindhellen. Et frappant Skue for den, som fra Østlandet første Gang reiser herigjennem!» (Ibid.:261.) Dette «frappante Skue» maler Bøyesen så ut:

Man ser nedad i en anseelig Dybde, hvor Dalen deler sig i to Arme; dybest skimter man Elven, fra hvis Overflade Fjeldene sees at høve sig i overordentlig Høide og som fra det øverste af Vindhellen pludselig presenterer sig for det studsende Øie. Det er Naturen i sin raae, vilde, næsten frygtelige Majestæt. Det er en Coup de Théâtre de la Nature, hvor Coulisserne i en Haandevending changes og hvis Fond især er imposant og malerisk. (Ibid.)

Bøyesen er veldig opptatt av kommunikasjoner generelt og *vei* spesielt, særlig de mer spektakulære – og ikke minst farlige – veistykkene, for eksempel over Filefjell. Om *Galderne*, som ligger et stykke over Borgund og er et veistykke kjent for å være av de mest risikable, skriver Bøiesen blant annet:

I Almindelighed kaldes saaledes [Galder] enhver Vei, som er hugget eller bygget i Klipperne, og hvor man har Fjeldet paa den ene Side og paa den anden en dyb og steil Styrtning ned til den forbiløbende Elv. De ere ofte farlige at bereise, naar det har regnet stærkt, da derved foraarsages Jord og Steenskred, som river Træer og Buske med sig, og med Tordenbrag styrter ud over Veien og knuser Alt, hvad som forekommer. Paa denne Maade har jeg engang været nær ved at omkomme. (Ibid.:262.)

Også 1700-tallets topografer var opptatt av veiforhold, og veien over Filefjell er skildret av flere. (Pontoppidan skriver for eksempel om *Gallerne* i sin naturhistorie) (ill. 14).

Topografene var også til en viss grad opptatt av «udsigter», «situationer», og «smukke prospecter», noen mer enn andre, som for eksempel Wilse, slik vi så i *Topographisk Beskrivelse af Edsberg Præstegjeld* (Wilse 1791) i forrige kapittel (se også Brenna 2013). Hos Wilse var det likevel ikke egentlig naturen i seg selv som var interessant, men utsikt over bebyggelse, og over naturens grøderikdom og ressurser. Bøyesen er derimot opptatt av naturens krefter, høye fjell og trange daler. I 1822 publiserer han en artikkel i tidsskriftet *Hermoder*,⁹³ der han skildrer det voldsomme Vettisgjelet

⁹³ *Hermoder* II (13): 97–104, «Om Vettes-Gjelen».

i Utladalen i Årdal⁹⁴ – en artikkel som ble oversatt til flere språk, og som vakte stor interesse flere steder i Europa. Bøyesens naturskildringer passet godt inn det som var «ei blømande tid for alt som kunne smaka av Jean-Jaques Rousseau», med Rousseaus velkjente «tilbake til naturen» som motto. Samtidig var Bøyesen først og fremst ute i embeds medfør på reisene sine. Han er gjerne blitt regnet som «den første turisten» i området, men for ham var det hele tiden interessen for lokalbefolkningen og deres livsvilkår som stod i sentrum. (Schwarzott 1997:38.) Det samme gjelder hans interesse for vei – veien er i hovedsak viktig for dem som skal ta seg fram der, ikke som ingeniørkunst eller en spektakulær opplevelse. I 1820-årene ble forresten den dårlige tilstanden til veien over Filefjell også et stadig mer prekært problem, noe som etter hvert førte til at større veiprojekter ble satt i gang utover på 1800-tallet (Eikehaug 2011:44–46).

III. 14 M. Blumenthal, Gallerne, 1752. I Pontoppidans (1752) *Norges naturlige historie*. Nasjonalbiblioteket.

⁹⁴ I dag er Vettisfossen Nord-Europas høyeste uregulerte fossefall. *Store norske leksikon* på nett, s.v. 'Vettisfossen' (lest: 05.04.2020).

I sin bok *Da fjellet ble dannet* viser Rune Slagstad (2018) hvordan «fjellet» utover på 1800-tallet blir et «turistisk vandringsrom» og landskapet et «opplevelsesrom» (ibid.:16). Denne transformasjonen, viser Slagstad, starter med landmålere, geologer og landskapsmalere i 1820-årene, og er et resultat av et møte mellom to idémotiver, som han kaller det: På den ene siden opplysningsrasjonalismes naturbegrep, hvor observasjoner, registreringer og målinger var i fokus; og på den andre siden romantikkens natursyn. (Ibid.:45–46.)⁹⁵ Man får nå en tosidig interesse for naturen – «landskapet ble kartlagt med et objektiviserende dobbeltblikk: landmålerens instrumentelle og malernes estetiske blikk». For landmålerne gikk Christopher Hansteen i spissen, for landskapsmalerne Johannes Flintoe, mens geologen B.M. Keilhau «kom til å forene den instrumentelle kartlegging med den estetiske». (Ibid.:13.) Et annet resultat av romantisk tankegods er også «en vending fra sør mot nord», som Slagstad skriver. Nå ble norden et interessant objekt og reisemål, ikke bare for nordmenn i «embeds medfør», men for kunstnere, vitenskapsmenn, og det som senere skulle bli kalt «turister» også fra andre deler av Europa.⁹⁶ (Ibid.:15.) Med Bøyesen som et innledende eksempel ser vi her hvordan også den opplysningsrasjonalistiske *topografiske* kunnskapen begynner å bevege seg. Med et estetiserende blikk på naturen blir minnesmerkene – også stavkirker – elementer i naturen og landskapet på nye måter. De blir en del av *stedet* på et annet vis enn før. Neumann (1824) i sin Sogn-beskrivelse, innleder for eksempel sitt avsnitt om Urnes med følgende beskrivelse: «Det var en stille yndig Sommer-Morgen. Skyerne hang som Blomserkoste omkring Fjeldenes Top, og speilede sig i Vandets blanke Flade. Feigum-Fossen tordnede med hule Drøn.» (Ibid.:410.) Naturen er viktig også for Neumann, særlig den «maleriske»:

Blant de skjønneste Natursyn i Urland fandt jeg Hagefossen (...) Hvor høi den er, det veed jeg ikke, men herlig er den. Den synes at udvælde, som af Skyerne, fra Fjeldets øverste Tinde, og styrter sig i evighvirvlende Skum mod forskjellige Afsatser i betydelig Høide. Dens Vandstøv spillede i alle Regnbuens Farver, og faldt dynkende hen paa os i en temmelig lang Afstand. Indtil det Øieblik havde jeg i Sogn ikke seet noget saa høit eller malerisk Vandfald. (Ibid.)

I topografisk orienterte tekster dukket det dessuten opp en estetisk-romantiserende tendens også på andre måter enn bare i synet på landskap og natur. Det så vi særlig i Neumanns stadige utrop om historiske helter «manede frem fra Phantasien», og lignende. Men de som kanskje først og fremst

⁹⁵ For mer om «romantisk naturvitenskap» se Bjerke (2016).

⁹⁶ Se Schiøtz (1970, 1986) og Pettersen (1897) for bibliografi over tekster skrevet av utlendinger på reise i Norge frem til år 1900. Se også Fjågesund og Symes (2002).

anla både et historisk- og naturestetiserende blikk på *stavkirkene* – som så det maleriske ved dem – var selvfølgelig, som Slagstad også påpeker, kunstnerne.

3.3.5. *Kunstnerne kommer*

En av dem som først var ute med å male stavkirker, var Flintoe. I 1819 reiser han til Sogn, og på denne reisen maler han både bautasteiner og gravhauger, for også Flintoe er opptatt av *historiske steder*. Men han maler også stavkirkene. Alsvik skriver i den nevnte boken om Flintoe at det rent bygningstekniske ved kirkene «må oftest vike for en rent malerisk oppfatning». Kirkene står som «viktige brennpunkter i landskapet, som stemningsvekkende sentrer av en romantisk karakter», og som «pittoreske severdigheter på linje med den storslåtte naturen». (Alsvik 1940:86.) På en utstilling ved Tegneskolen i 1820 stilte også Flintoe ut noen av sine bilder av stavkirker.⁹⁷

Ill. 15 Johannes Flintoe, Flå stavkirke, 1819. Riksantikvaren.

⁹⁷ *Norsk kunstnerleksikon*, Bind 1, s.v. 'Flintoe, Johannes'.

En annen kunstner som tidlig bruker stavkirker som motiver er Knud Baade (1808–1879). I årene 1832–1837 maler han minst fem stavkirker i Sogn. I en artikkel om disse maleriene av Baade beskriver Arne Stenseng (1949) Baades blikk for kirkene som en «antikvarisk oppdagelse» av disse kirkene, og han sikter nok til at Baade her gjengir kirkene i mer eller mindre tro form. I 1831 hadde foreldrene til Baade flyttet til Solvorn i Sognefjorden, og Baade hadde nok dermed gode muligheter til å studere flere av stavkirkene i nærheten. På det tidspunktet han begynner å male stavkirker, har Baade allerede studert ved Kunstakademiet i København i flere år. Senere skal han dessuten komme til å bli elev av den velkjente norske maleren J.C. Dahl, som Baade møter første gang i 1834 (Ibid.:82–83.)

Ill. 16 Knud Baade, Urnes stavkirke i Sogn, 1832. Nasjonalmuseet, Billedkunstsamlingen.

J.C. Dahl er selv en som reiser. I 1826 gjør han sin første Norgesreise, etter å ha flyttet til København og deretter Dresden mange år tidligere. På denne første Norgesreisen, som gikk til Bergen via Sogn, og som vi om litt skal høre mer om, interesserte Dahl seg både for stavkirker, steinkirker, bautasteiner og gravhauger. De som hadde lagt opp ruten for ham, var kartograf Gerhard Munthe (1795–1876), som selv bodde på Ytre Kroken i Sogn, og nettopp Johannes Flintoe. Det er tydelig at de har tenkt at stavkirkene ville interessere Dahl, for i reiseruten Munthe har skrevet opp, står det for eksempel: «Lombs Hovedkirke har et yderst mærkeligt Udseende, med mangfoldige Udbygninger (...), bedækket med Spon og er mange hundrede Aar gammel. (Hitterdals Kirke i Tellemarken).»⁹⁸

Dahl kom seg aldri til Lom på denne turen. Urnes stavkirke, som ligger i nærheten av Ytre Kroken, så han heller ikke. Derimot fikk han tegnet av portalen i Dale kirke,⁹⁹ og på hjemveien så han i alle fall både Borgunds og Vangs stavkirke. Det kan derimot se ut til at han har vekket interessen for stavkirkene hos andre. I sin bok om maleren Thomas Fearnley (1802–1842) skriver Sigurd Willoch (1832) at «[d]en gang Dahl var mest optatt av de norske fortidsminner, søkte han å vekke Fearnleys interesse og få ham med i arbeidet for å bevare dem for eftertiden i det minste gjennom tegninger». Willoch skriver også at Dahl, etter at Fearnley i 1829 er kommet til Dresden (hvor Dahl bor), har skrevet i dagboken sin: «Brev fra Prof Wach i Berlin om Tegning af de gamle norske Kierker som Fearnley har tegnet», og et par måneder senere: «Brev fra prof. Wach med de ham sendte Haandtegninger af Kierker – Etc i Norge af Fearnley og mig.» (Dahl sitert i Willoch 1932:218.) Denne «prof. Wach» er sannsynligvis kunstneren Karl Wilhelm Wach (1787–1845), som i 1820 var blitt professor ved Kunstakademiet i Berlin (*Preußische Akademie der Künste*). Det ser altså ut til at Fearnley mens han har vært på reise i Norge, på oppfordring fra Dahl, har tegnet stavkirker som så har blitt formidlet videre. I Nasjonalmuseets digitale samling finner vi også to skisser laget av Fearnley, av henholdsvis Borgunds og Heddals stavkirker. Disse er datert 1826 og 1828 (ill. 17).

⁹⁸ Arkivmateriale etter Dahl, løse fragmenter. Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling, Ms.fol. 1882:l.

⁹⁹ Jamfør udatert notat i arkivet etter W. F. K. Christie: «Lyster [Dale] Kirke. Portalet til Kirken er overmaaade skjønt udhugget (...) veel conserveret. Professor Dahl har taget Tegning deraf.» Universitetsbiblioteket i Bergens spesialsamlinger, MS 386 9.

Ill. 17 Thomas Fearnley, Heddal stavkirke, 18. juli 1828. Nasjonalmuseet, Billedkunstsamlingen.

Men selv om stavkirkene slik ble en del av Norges «künstleriske oppdagelse», som vi så Myklebust kalle det (og av den antikvariske), blir stavkirkene på denne tiden også avbildet i andre former. Som Sveen (1988) skriver, var det helt til slutten av 1800-tallet ganske strenge «regler» for og klare grenser mellom de ulike billedsjangrene, som historiemaleri, folkelivsbillede, landskapsmaleri, og altså prospektmaleri. Prospektet ble på denne tiden, som vi var inne på i forrige kapittel, oppfattet som en objektiv og nøktern gjengivelse av et partikulært landskap. Sjangeren hadde allerede på 1800-tallet en lang historie, og helt fra begynnelsen av var det karakteristiske aspektet ved prospektmaleriet «det saklige og informative i gjengivelsen, fremkommet gjennom den grundige gjengivelsen av detaljer». (Ibid:42–43.) Dette gjaldt vel å merke først og fremst for bygningene, og gjengivelsen av omgivelsene var ikke alltid av like stor betydning. Mange prospektmalerier hadde også tilnærmet fugleperspektiv, som gav et stort utsyn over et landskap, og som dermed også gav mye informasjon om dette landskapet. Prospektmaleriet og landskapsmaleriet var «beslektet», men landskapsmaleriet hadde langt høyere status, da dette ble sett på som en kunstnerisk bearbeidelse av et materiale. Prospektet skulle derimot skildre «et spesielt stykke virkelighet», og det ble forstått som en

«mekanisk kopiering av virkeligheten». (Ibid.:43.) Sånn sett hadde det en del til felles med de topografiske tekstene.

En av dem som tegnet prospekter – flere hvor også stavkirker er med – var Catharina Hermine Kølle (1788–1859). Kølle gjorde flere fotturer både i distriktene rundt Ulvik hvor hun bodde, men også i utlandet. En del av prospektene er tegnet i 1830-årene. Og selv om stavkirkene er med i prospektene, er det en ganske annen representasjon av denne bygningstypen enn vi ser i for eksempel Baades bilder. Hos Kølle er det *oversikten* vi får (ill. 19–20).¹⁰⁰ Også blant kunstmaler Johan F. L. Dreiers (1775–1833) prospekter finner vi en stavkirke: Kværnes (*Querness*) i Romsdal (ill. 18). Dreiers by- og landskapsprospekter har motiver fra hele kysten mellom Svinesund og Lofoten. Han var også med på flere *voyage pittoresque*-reiser, som illustratør. *Voyage pittoresque*-sjangeren er en form for reisebeskrivelse hvor illustrasjonene spiller hovedrollen. Når det gjelder Dreier, var det i hovedsak hans tegninger av mennesker i folkedrakter som ble brukt i disse verkene.¹⁰¹

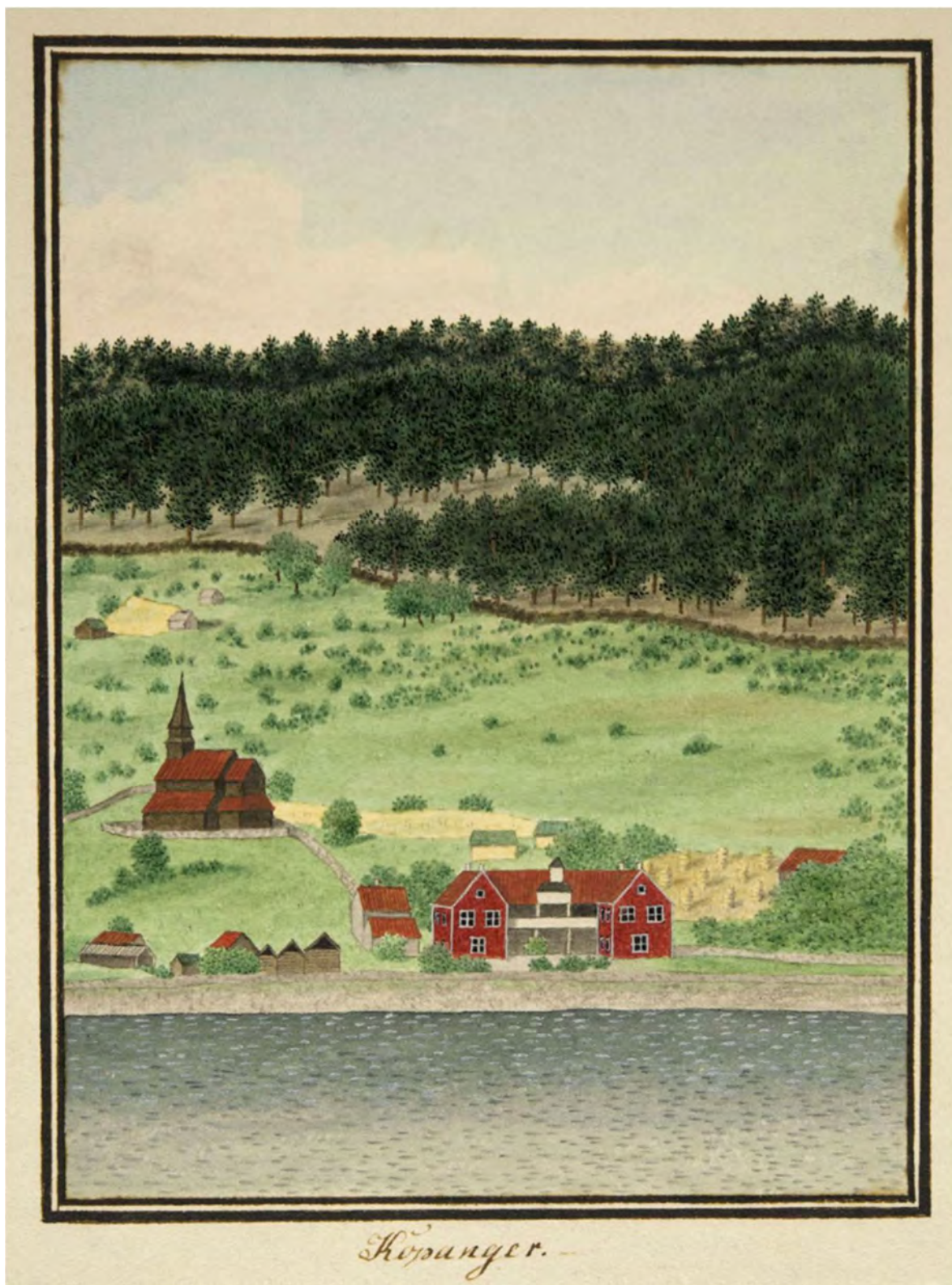
Ill. 18 Johan F. L. Dreier, Udsigten ved Querness i Romsdalens amt, 1826. Fra en serie norske prospekter. Norsk Folkemuseum.

¹⁰⁰ Billedsamlingen ved Universitetsbiblioteket i Bergen har digitalisert Kølles prospekter og gjort dem tilgjengelige på nett i MARCUS: <http://marcus.uib.no/instance/collection/decac5d3-2533-4c6f-9c5d-b58d08f96b78> (lest: 08.07.2020).

¹⁰¹ Som i Cornelius de Jongs *Reizen naar de Kap de Gode Hoop, Ierland en Noorwegen, Nederland 1802–1803*. *Norsk biografisk leksikon* på nett, s.v. 'Johan F. L. Dreier' (lest 08.07.2020).

Ill. 19 Prospekt med Hopperstad stavkirke sentralt i bildet. Catharine Hermine Kølle, Prospect fra Gaarden Tryte i Viig, ca. 1835. Foto: Svein Skare. Universitetsbiblioteket i Bergens spesialsamlinger, Marcus.

III. 20 Catharine Hermine Kølle, Kjøpanger (Kaupanger), prospekt ca. 1835. Foto: Svein Skare. Universitetsbiblioteket i Bergens spesialsamlinger, Marcus.

Det finnes også en annen visuell tilnærming til stavkirkene, hvor nettopp selve kirkene er i fokus. Her handler det i større grad om å dokumentere bygningen, enn ikke i arkitektonisk detalj. Dette minner med andre ord mer tegningene man finner i den type antikvariske tegninger jeg nevnte både over og i forrige kapittel. Et eksempel på denne typen tegninger finner vi hos presten Simon Olaus Wolff (1796–1859). Han var i 1822 på studietur til Telemark, og noen år senere ble han også sogneprest til Mo. I slutten av 1820-årene tegnet så Wolff flere av kirkene i området, blant annet Tokke, Nes, Ål og Eidsborg kirker (ill. 23–24). Hva han skulle med tegningene er uvisst, men vi kommer til å møte dem igjen om et par kapitler. Selv om tegningene ikke er svært detaljerte, ser vi tydelig at det er bygningen selv han er interessert i.¹⁰² I arkivmaterialet etter både Kølle og Lyder Sagen/Bergens Museum, finner vi forresten også en stavkirke litt ute av kontekst. I en mappe/notisbok med tittelen «Antiquariske Tegninger for det Bergenske Museum», laget av Sagen, finner vi på et løst ark en liten, udatert tegning av Borgund kirke.¹⁰³ Interessant nok finnes en nesten tilnærmet lik tegning i arkivet etter Kølle, også udatert.¹⁰⁴ Om det er samme person som har tegnet dem, om den ene er tegnet av etter den andre, eller om de er tegnet etter samme modell, er ikke godt å si. Men begge tegnere har i alle fall funnet Borgund stavkirke verdt å samle på (ill. 21–22).

Ill. 22 Liten tegning av Borgunds kirke i arkivet etter Lyder Sagen. Universitetsbiblioteket i Bergens spesialsamlinger, Marcus.

Ill. 21 Liten tegning av Borgunds kirke i Catharine H. Kølles malerisamling. Foto: Svein Skare. Universitetsbiblioteket i Bergens spesialsamlinger, Marcus

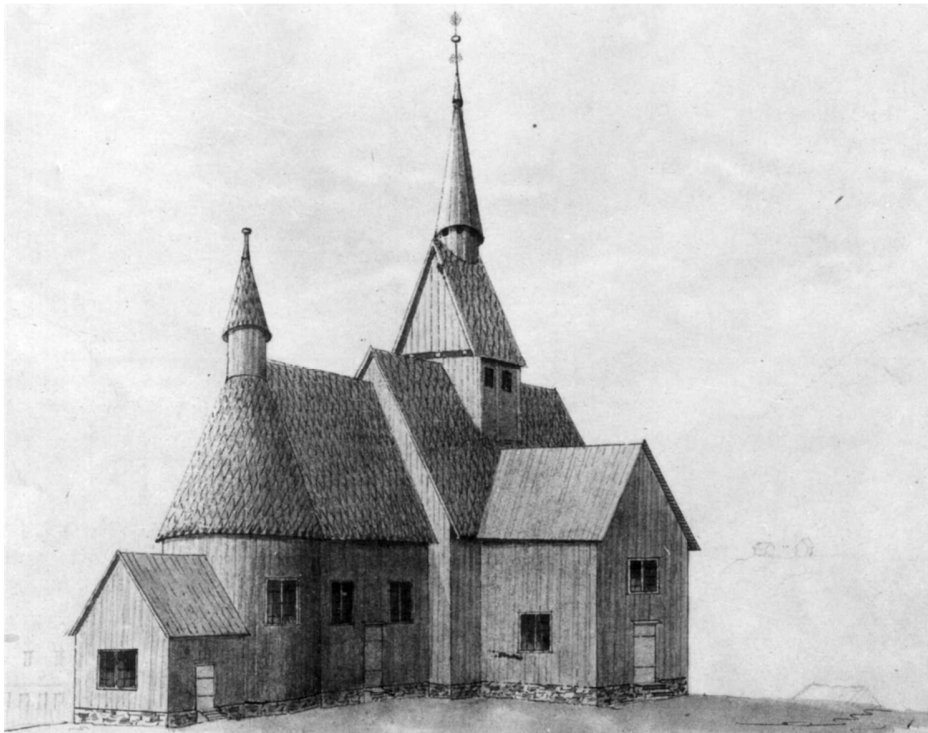
¹⁰² Tegningene er digitaliserte og tilgjengelige på digitaltmuseum.no, gjennom Norsk Folkemuseum. Inventarnr. NF.01583-284; NF.01583-126; NF.01583-089; NF.01583-090.

¹⁰³ Lyder Sagen, Antiquariske Tegninger for det Bergenske Museum 1. Universitetsbiblioteket i Bergens spesialsamlinger, Ms 0190a 1–9.

¹⁰⁴ Fra Catharine Hermine Kølles samling av tegninger. Billedsamlingen, Universitetsbiblioteket i Bergens spesialsamlinger. Tilgjengelig i MARCUS: <http://marcus.uib.no/instance/painting/ubm-bf-diby-000539.html> (lest 08.07.2020).

Ill. 24 Simon Olaus Wolff, tegning av Ål stavkirke, 1820-årene. Foto: Jenny Arnesen. Norsk Folkemuseum.

Ill. 23 Simon Olaus Wolff, tegning av Nes stavkirke, 1820-årene. Foto: Jenny Arnesen. Norsk Folkemuseum.

Det å representere stavkirker visuelt innebar ikke nødvendigvis en *ny* type kunnskap om stavkirkene – også visuelle representasjoner kunne forstås innenfor et topografisk kunnskapsprosjekt. Men i 1820-årene ser vi at stavkirkene også er kunstneriske objekter på en ny måte. De blir del av historiens *sus* og/i et romantisert naturlandskap.

Noe som også er viktig når vi her snakker om visuelle representasjoner av stavkirker, er at det ikke bare var slik at flere reisende i Norge festet stavkirker på papiret. På slutten av 1700-tallet og starten av 1800-tallet er det også slik at arkitektur fra *andre steder*, og som andre har festet på papiret, begynner å sirkulere – også i Norge. Det å bli kjent med andre steders arkitektur, om det så «bare» er gjennom avbildninger, gjør det også mulig å se noe nytt i arkitekturen man kjenner hjemmefra.¹⁰⁵ Dette kommer for eksempel til syne i et lite notat gjort av stiftsamtmann Christie i 1830-årene.¹⁰⁶ I en samling «Antikvariske Optegnelser», med tittelen «Memorandum museet vedkommende», finner vi blant opplysninger om mellom annet «en Bronsemynt», «En Arm af en Ringbrynje» og «en hel Samling af Vaaben», også følgende opplysninger om stavkirken i Borgund: «Borgunds Kirke, i Leirdal, ligner, forsaavidt Sval-gangen og de mange Absatser paa Taget angaaer, Templet i Magnee, vedafttrygt paa Plade XV i Views in the Himala mountains by J. B. Fraser 1820.»¹⁰⁷

Ill. 25 J. B. Frasier, Temple of Magnee, 1820. Plansje XV i *Views of the Himala mountains*. The Trustees of the British Museum.

¹⁰⁵ Eldal (1998:55) nevner også noe lignende i sin avhandling *Historisme i tre*: «Forholdene i India var heller ikke ukjente for et større publikum i Europa etterhvert som de første billedverkene med gjengivelser av landets arkitektur begynte å komme på slutten av 1800-tallet. Her kunne verandalignende gallerier i forskjellige utforminger, delvis utført i tre, studeres av den interesserte.»

¹⁰⁶ Basert på andre dateringer i notater i samme legg ser notatet ut til å være fra omkring 1835.

¹⁰⁷ Udatert notat av Christie, Christies etterlatte papirer. Universitetsbiblioteket i Bergens spesialsamlinger, Ms. 0187a 35.

Reise kunne man altså gjøre både gjennom å bevege seg selv eller gjennom tekster i bevegelse. Og dette fører oss til et viktig poeng når det gjelder den topografiske kunnskapen og synet på (fortidens) bygninger og bygningskunst.

3.3.6. Topografi og arkitektur

Som vi så var både Blom og Neumann selv på reise *i teksten*, og jeg har allerede påpekt hvordan reisebeskrivelser var en populær sjanger – og hadde vært det også store deler av 1700-tallet. I en artikkel om arkitektur og nettopp reisebeskrivelser (vel og merke i Storbritannia), knytter Edward Kaufman (1989) den antikvariske interessen for blant annet bygninger i ulike typer reiselitteratur til først og fremst det han kaller en *topografisk* interesse. Vi skal her se nærmere på hva Kaufman skriver om reisende arkitekter og arkitekturinteresserte, for var man interessert i arkitektur – gammel eller ny – i overgangen mellom 1700- og 1800-tallet, måtte man stort sett reise: «[T]ravel offered the only way to find out about buildings that were neither within sight nor already represented in books – the vast majority of world's architecture.» (Ut)forskning var reising, ikke bare når det gjaldt kunnskap om arkitektur, noe vi jo også har sett i de fleste tekstene vi har vært innom til nå. Reising handlet imidlertid om mer enn å bevege seg til nye steder. Reising var, hevder Kaufman, «a sort of master concept for structuring knowledge». Og han viser til hvordan reisende som hadde et konkret mål om å studere for eksempel antikke monumenter i Athen, «nevertheless commented liberally on topography, politics, trade, religion, history, costume, flora, and fauna, the protocols of the local officialdom and so forth». (Ibid.:60.)

I de mange arkitekturverkene som begynte å florere i andre halvdel av 1700-tallet og på starten av 1800-tallet, ser man hvordan også kunnskapen om arkitektur er påvirket av den topografiske kunnskapsstruktureringen. Der man tidligere i hovedsak var interessert i det antikke og klassiske, oppstod det på denne tiden en stadig større interesse for å utforske også andre steders arkitektur. For eksempel ble Normandie snart et like populært reisemål som Roma og Athen. Og vi så jo hvordan James Fraser på sin reise i Himalaya også var opptatt av bygninger. Kaufmans argument er komplekst, og handler om mer enn vi kan gå inn på her, men ett av poengene hans er at selv om det på denne tiden oppstod en interesse for arkitekturs «opprinnelser» – for eksempel opprinnelsen til spissbuestilen, og at det dermed fantes en historisk interesse for arkitekturen, så handlet det like mye om en interesse for *stedet*. Kaufman bruker John Brittons (1771–1857) *Historical and Descriptive Essays Accompanying a series of engraved specimens of the antiquities of Normandy* (1833) som eksempel, og viser hvordan et mål om å «investigate history», som Britton selv sier det, «were

counterbalanced by [Britton's] desire to 'characterize the architecture' of Normandy, to 'point out what is really indigeneous and what is exotic' – that is, to characterize the place itself by distinguishing what propely pertains to it». (Britton sitert i Kaufman 1989:70.) Faktisk, skriver Kaufman, kan Brittons arkitekturanalyser forstås som en form for topografisk beskrivelse – som en beskrivelse av et *sted*.

På grunn av denne *sted*sorienteringen, var arkitekturhistorien hos Brittons og hos mange andre ikke en historie hvor bygninger ble forstått i relasjon til hverandre basert på deres plassering i *tid*, «but an essentially descriptive process pertaining to specific places and their relationships». (Ibid.:70.)

Spørsmål om for eksempel opprinnelsen til den gotiske stilen handlet ikke om *når*, men om *hvor* det skjedde først. Dette gjorde også at en mye brukt publikasjonstype for arkitektonisk kunnskap på starten av 1800-tallet ikke var den kronologiske fremstillingen, men «a gazetteer», en tekst ordnet geografisk. Dette fremmer en type «ahistorisk synkronisitet», som Kaufman kaller det, hvor alle monumenter blir fremstilt som temporalt sam-eksisterende i den reisendes verden, uavhengig av alder og stiltype. (Ibid.:71.) Denne type publikasjon – som de topografiske tekstene vi har sett på – ble dermed en form for innsamling – en mønsterbok. Det samme kan sies om de populære *Voyages pittoresques*-verkene, hvor et av de mest kjente skulle bli det franske *Les Voyages pittoresques et romantiques dans l'ancienne France*, utgitt i tju fem bind årene 1820–1878. Å lese, å bla om, ble å reise. Dette «reisende perspektivet» på arkitektur og sted, hadde som effekt å «flatten the contours of historical time into a single, uniformly accessible plane». Men samtidig var det paradoksalt nok nettopp fascinasjonen for «den fjerne fortid» som lå til grunn for den topografiske interessen. Britton påpeker dette, at kunnskapen om *stedet*, «[the] very act of being in a place could call forth historical reflection. And by the same token, writing about being in a place could elicit historical recitation». (Ibid.:72) – Nøyaktig som vi så Neumanns begeistrede utrop i Sognefjorden uttrykke:

Hvilke Billeder af Kjæmpelivet i Norden fremstille sig ikke for Indbildningkraften, naar man lægger ud i denne mægtige, maleriske, mangearmede Fjord! Hvilke Helte maner ikke Phantasien frem af deres Grave! Hvilke Bedrifter aabenbare sig ikke for Historiens Øie! (Neumann 1824:388.)

Kaufman gir eksempler på hvordan man også finner verker med titler som *The history civil and ecclesiastical, & survey of the antiquities, of Winchester* (John Milner 1798–1799), hvor man skiller det historiske og det antikvariske (som vi har sett har vært tilfellet i flere andre topografiske tekster). De antikvariske monumentene blir forstått som eksisterende «her og nå» og presenteres dermed rent

deskriptivt som en synkronistisk oversikt. De hører dermed ikke til «the sequence of times that make up Winchester's 'history' but rather to its present space». (Kaufman 1989:72.)

Like viktig med disse arkitekturverkene og disse reisene, reisende og deres tegninger og beskrivelser, var et uttalt mål om å presentere denne arkitekturen for et publikum, «to recommend certain buildings or styles, styles initially unknown, or despised, to their countrymen as models of taste for emulation». Uavhengig av hvilken stil, «each propagandist armed his chosen exemplars with a battery of attributes designed to engage argumentation in the realm of taste: purity, simplicity, beauty, grandeur, variety, imagination, warmth, enthusiasm, and so forth». (Ibid.) Samtidig måtte arkitekturen presenteres på en lettfattelig og tydelig måte – og her kommer det ortografiske settet inn i bildet, hentet fra arkitektonisk praksis (jamfør innledningen om Flintoe).

Det kan virke merkelig at engelske arkitekturverk skulle ha noe med lokale «Bemærkninger» fra norske embetsmenn å gjøre. Men dette synet på antikvariske bygninger, og på forholdet mellom historie og sted som altså kjennetegner den topografiske litteraturen, gjør det mulig å i større grad skjønne hvilken kunnskap om kirker som kunne produseres. Om de var helt tatt ut av en form for temporal forståelse, kan diskuteres. Som vi så hos Nyerup (1806:LI), argumenterte han for å bevare «vore Oldsager og Mindesmærker», fordi de «afgive de bedste Bilag til Fremstillingen af hvert Aarhundredes Aand og Culturens Afvexlinger i vort Fæderneland». Antikvarisk kunnskap handlet som jeg flere ganger har påpekt også om «fortids Kunst», og denne «afvexler» ikke bare med sted, men hos Nyerup også tilsynelatende med nettopp tid. Man kunne derfor tenke seg at også stavkirkene, som uttrykk for katolisismens «ånd», kunne ha en verdi i en slik Fædernelandets *Culturhistorie*. Det, skal vi komme til å se, kunne de. Både tids- og steds-, eller *folkeånd*, blir i høyeste grad relevant når vi nå skal se nærmere på forholdet mellom steinkirker og stavkirker, stilbegrepet og kunst- og arkitekturforståelser mer generelt.

3.4. Et vidunder av Middelalderens smak?

3.4.1. Kirker i tre og kirker i stein

Som vi til nå har sett, ble stavkirkene 1820-årene ikke bare forstått på én måte. De ble heller ikke forstått under ett. Det var helt klart slik at visse stavkirker var mer merkverdige enn andre, og i noen sammenhenger gjorde dette dem til «Oldtidsminder», men ikke i alle. De kunne også fortsatt forstås som mer eller mindre funksjonelle kirkebygg, eller de kunne beskrives som katolske, eventuelt som av «høy Ælde», uten at det gjorde dem til oldtidsminner. Sammenlignet med 1700-tallets

topografiske tekster, skjedde det nå likevel langt *oftere* at stavkirkene i ulike tekster ble puttet i en etablert oldtidsminne-kategori. Men hva var det de minnet om? Det kunne være flere ting, for eksempel «de gamles kunst», spesielt med tanke på utskjæringer, men noen hadde også «særegen form», og/eller de vitnet om «Norges forrige Population». Til en del kirker knyttet det seg dessuten «mærkelige Sagn». Uavhengig av om de ble regnet som oldtidsminner eller ikke, var det nå like fullt *flere* kirker som ble satt på papiret som merkverdige, enten det var på grunn av katolske levninger eller bygningsdeler, utskjæringer, høy elde. Mange ble dessuten beskrevet som ombygget og påbygget, og var interessante fordi de hadde en tilfredsstillende størrelse og i var brukbar stand. Samtidig så kunstnerne stavkirkene som maleriske motiver, og prospektmalerne så landskap hvor kirken spilte en viktig rolle når et sted skulle gjengis nøyaktig.

I tekstene av Blom, Neuman, Dahl, og ikke minst Nyerup, ser vi i tillegg også et annet og nytt syn på kirker generelt, sammenlignet med det vi har sett i de topografiske tekstene på 1700-tallet og for så vidt hos Kraft. Jeg har over sagt at de i sine beskrivelser tar i bruk andre benevnelser enn tidligere for å beskrive kirkebyggene, og at dette tyder på en mer estetiserende forståelse av fortidige bygninger: «en saare veldannet klæberstensbue, ikke gothisk, men græsk», «søiler i græsk smag», «en overmaadet smuk liden i Græsk Stil bygget grummuret kirke», «en fuldkommen gothisk Portal med Søiler, Kapitæler og Spidsbuer ... udførte paa det ziirligste i correct Stiil», og lignende. I denne sammenheng har jeg også vist at det settes opp et ganske tydelig skille mellom middelalderkirkene i stein og dem i tre, som når Neumann skriver om Hopperstad at dens etterligning av Hovekirkens «skjønne Buer og Capiteler er grotesk». Meyer (1983) skriver i sin avhandling om kunsthistoriens forhistorie i Norge hvordan et slikt estetiserende syn, som kommer tilsyne gjennom for eksempel bruken av stilbetegnelser, innebærer at kirkene ikke lenger utelukkende blir forstått som enkeltbygg, som måles og beskrives som partikulære. Gjennom stilbegreper som «gotisk» sammenlignes de nå indirekte med bygg andre steder og fra andre tider. (Ibid.:110.) Stavkirkene fikk på denne tiden som vi så en plass i landskapskunst og prospektmalerier, men Neumanns og de andres forståelse av middelalderkirkene vitner også om at visse kirker *i seg selv* nå ble forstått som kunst på en annen måte – som *arkitektur*. Dette gjelder likevel tilsynelatende kun middelalderkirker av stein. Stilvokabularet ble ikke i like stor grad tatt i bruk for å beskrive de gamle trekirkene, faktisk var det nesten fraværende i beskrivelsen av disse. Likevel var det, skal vi nå se, nettopp det estetiserende blikket *steinkirkene* ble møtt med, som også lå til grunn for den kunnskapen som ble produsert om stavkirkene som bygningskunst.

Også tidligere hadde middelalderkirkene i stein fått mer oppmerksomhet som byggverker enn middelalderkirkene i tre. Det gjaldt særlig domkirkene, som lenge hadde vært anerkjente som praktbygg. Schøning gav som nevnt allerede i 1762 ut et eget verk om domkirken i Trondhjem, med tittelen *Beskrivelse over den tilforn meget prægtige og vidtberømte Dom-Kirke i Throndhjem* (Schøning 1762). Men vi så også hvordan for eksempel Jonge i forrige kapittel skrev om Stavanger domkirke at den «af alle Antiquitets-Skiønnere holdes i Bygningskunsten for at være den smukkeste næst efter Trondhiems Domkirke» (Jonge 1779:201). Og det var flere som uttalte seg vurderende om steinkirkene, det ser vi for så vidt også hos Kraft på 1800-tallet. Men hos Blom, Neumann og Dahl finner vi likevel noe mer – et også annet blikk på kirkene. Robert Kloster (1944) skriver i sine kommentarer til Dahls *Protocol over fundne Mærkværdigheder* at Dahls og Neumanns formuleringer om «græsk stil» og lignende, er «et morsomt eksempel på tidens vurdering». Og med «tidens vurdering» mener Kloster «Empire-tidens uttalte sans for det strenge og rene». Her er det ifølge Kloster 1100-tallets «romantiske klassisme» som møtes med nyklassisismen fra tiden omkring 1800: «De gamle idealene svarer til de gjenopdagede, de seks hundre årene som ligger mellem oppheves, og vi møter en spontan opfatning av gamle skjønnhetsidealer.» (Ibid.:152.)

Det klassiske hadde lenge vært det ideelle. Når Schøning skriver i sin bok om domkirken at domkirken «er i seg selv en Gothisk Bygning, dog en af de regelmæssigste, hvori nesten alle Ordener i Architecturen ere anbragte» (Schøning 1762:28), tar han utgangspunkt i samtidens klassisistiske arkitektursyn. Dette var i stor grad basert på Vitruvius' *De architectura libri decem*, og stil ble på Schønings tid stort sett forstått innenfor en universell ramme. Riktige *proporsjoner* var avgjørende. (Kruft 1997:21.) Selv om Schøning da ser ut til tilsynelatende å forholde seg til steinkirkene på samme måte som Neumann og Blom, er det ikke nødvendigvis helt samme måte likevel. Som vi så, var det ikke bare «græsk» som omtaltes i positive vendinger i beskrivelsene av middelalderkirkene i stein i tekstene på starten av 1800-tallet. Over nevnte jeg så vidt hvordan «gotisk» på denne tiden hadde fått en ny betydning, noe som kan se ut til å gjelde også hos Schøning, men hos ham er det ikke entydig at «gotisk» nødvendigvis blir vurdert som «skjønt». Tvert imot kan det virke som om Domkirken er et mesterverk *på tross av* at den er en «gotisk Bygning». Hos Nyerup, derimot, så vi bruken av «gotisk structur» og ikke minst «gothisk pragt», noe som peker på en entydig oppvurdering. Neumann kan sette oss på sporet av hvorfor de gotiske kirkebyggene var av interesse, og litt senere skal vi, også med Neumann, se hvordan dette blir relevant for stavkirkenes del.

3.4.2. *Neumann og Goethe*

I 1829 reiser Neumann rundt i Europa, i hovedsak Tyskland. Fra denne reisen har han skrevet ned noen «Strøbemerkninger over Kirker, Kirkeskikke, lærde Mænd og Instituter, m.m.».¹⁰⁸ Dette skal ifølge Neumanns egne notater være et manuskript han har lest opp i Det Bergenske Presteselskab 1. desember 1829. Som tittelen antyder, skriver Neumann her om en hel rekke ting, men han er også interessert i kirkene som *bygg*, og stadig lar han seg begeistre av det gotiske:

Blandt de Skjønneste Minder af gammelgothisk Bygningskonst, som jeg paa min Reise fik seet ,fortiener Domkirken i Magdeburg at nævnes allerførst. Den er nu, efterat der har været arbeidet i 10 Aar paa dens fuldkomne Istandsættelse, snart eller allerede færdig, og et architectonisk Værk over den i 12 Blade er [anmeldt]. Dens hele Bygning er grandios, og dens Portal det prægtigste jeg har seet i den Stiil.¹⁰⁹

Også kirken i Doberan i Mecklenburg er blant «de smukkeste Kirker fra det catholske Old». Men, skriver Neumann, «[s]aa ærværdig som den gothiske Bygningskonst i det hele er, naar man skue den i store Værker, saa meget taber den Alt hvad som kan vække til Sjeleopløftelse, naar den anvendes paa mindre Arbeider» – og så beklager han seg over (den vi vil kalle nygotiske) «moten» med å «indklemme ethvert Monument i gothiske vinkler og Spidser». Dette har han sett flere eksempler på i Tyskland. Her er det vel og merke ‘monument’ i betydningen av et «villet monument» han sikter til. I Wittenberg står for eksempel en statue av Luther, en «colossal» billedstøtte «i gothisk Indhegning».¹¹⁰ Og her, skriver Neumann, er alt «saa trangt, saa lavt, saa smaaligt, at det syntes mig ganske at modsige Charakteren i den Gothiske Bygningskonst der efter Göthes Charakteristik udmærker sig ved stedse at stræbe opad, mod Himmelen, jo høiere jo bedre». Ikke en gang det største monumentet av dem alle, et krigsmonument i Kreuzberg i Berlin, tilfredsstillter Neumann, «hvor høit det end er, thi det er for indknebet og Stift. Det skal noget stort til at antyde Aandens Flugt op til høiere Regioner».¹¹¹

¹⁰⁸ Jacob Neumann «Opuscula. En samling optegnelser av biskop Neumann av historisk-antikvarisk indhold.» Universitetsbiblioteket i Bergens spesialsamlinger, Ms. 4.

¹⁰⁹ Ibid.

¹¹⁰ Denne innhegningen var laget av arkitekten Karl Friedrich Schinkel (1781–1841).

¹¹¹ Jacob Neumann «Opuscula. En samling optegnelser av biskop Neumann av historisk-antikvarisk indhold.» Universitetsbiblioteket i Bergens spesialsamlinger, Ms. 4.

Vi ser at Neumann refererer til Goethe, som mener karakteren i gotisk bygningskunst er en stadig streben «opad». Her ser vi en bruk av «gotisk» der det ikke handler om å beskrive buer som spissede eller ikke, eller å si noe om «snirklede Prydelser». Den gotiske – eller katolske – byggekunsten handler like mye om «Aandens flugt». Ikke minst handler det om hvordan gotisk stil kan bli brukt i Neumanns *samtid*, i ny arkitektur. Arkitektur som samtid og arkitekturens materialisering av det religiøse skal vi komme nærmere tilbake til, både nedenfor og i neste kapittel. Her skal vi imidlertid påpeke at nettopp Goethe og hans syn på arkitektur kan forklare denne samtidige vektleggingen av det «græske», stilrene, og det gotiske. Mye kan bli sagt om Goethe og byggekunst, og han skiftet selv syn i løpet av livet. Men i blant annet sin tekst *Von Deutscher Baukunst*, utgitt 1771–1772 ser ikke Goethe det gotiske som noe groteskt, sammenlignet med det klassiske, rene. Kunsthistoriker Hanno Walter Kruft skriver om hvordan Goethe her finner at gotikkens «‘countless parts’ (‘die unzähligen Teile’) merge into ‘whole masses’ (‘ganze Massen’)), og i katedralen i Strasbourg opplever Goethe effekten av dette som «‘simple and great’ (‘einfach und groß’)). Og vi hører Winckelmanns «slagord» om edel enkelhet og stille storhet («edle Einfach und stille Grösse»)¹¹² klinge med. Med andre ord, skriver Kruft: «Goethe is here applying criteria derived by Winckelmann and his predecessors from the Antique to the Gothic!» (Kruft 1994:192). Også senere ser Goethe det gotiske gjennom «klassiske» øyne:

Thus we contemplate with enjoyment certain of the masses of those Gothic buildings, whose beauty seems to originate from symmetry and the proportion of the whole to the parts and of the parts among themselves, and that are worthy of attention notwithstanding the hideous ornament that overlays them. (Goethe, sitert i Kruft 1994:193.)

Goethe verken «could nor would go along with Romantic enthusiasm for the Middle Ages. His grasp of history was sound, but he clings to Winckelmann’s evolutionary, normativ ideas». (Ibid.) Samtidig er det slik, at det i andre halvdel av 1700-tallet og på starten av 1800-tallet skjer en hel del både med synet på fortidens arkitektur og forståelsen av stil, og både Winckelmann og Goethe er av dem som får ting til å skje.

Igjen kan det synes merkelig at tyske arkitekturteoretiske debatter hadde noe å si for norske middelalderkirker generelt, og stavkirkene spesielt. Men det var blant annet slike debatter som lå til

¹¹² Riktignok opprinnelig brukt om den greske marmorskulpturen *Laokongruppen/Laokoon og sønnene hans*, og ikke egentlig arkitektur (Winckelmann 1756).

grunn for forståelser av bygningene der de stod, også i avsidesliggende bygder i Norge. En del embetsmenn og andre i det vi vel kan kalle den norske «kultur- og profesjonseliten» på denne tiden, var godt orientert i det europeiske intellektuelle landskapet. Mange var utdannet i København, og flere av dem reiste også i det øvrige Europa, hvor de ble ytterligere kjent med tidens kunstdebatter. (Meyer 1989:13). De var selvfølgelig også påvirket av en rekke tekster hvor arkitektur ble beskrevet, for eksempel reiselitteratur, som vi så hos Blom. Neumann hadde for øvrig en imponerende kunstsamling (Schwach 1848:47). Selv om det kan høres rart ut, så hadde det som skjedde, både med Winckelmann, Goethe og, som vi skal se, stilbegrepet, konsekvenser for den kunnskapen om stavkirkene som skulle komme til å bli produsert – blant annet av en senere Neumann, og ikke minst av J.C. Dahl.

3.5. Stilbevegelser

I to artikler om stilbegrepet og arkitekturhistoriografi skriver arkitekturhistoriker Mari Hvattum (2017, 2019) om hvordan det i andre halvdel av 1700-tallet og på starten av 1800-tallet vokser frem flere nye stilbegreper, og med dem nye syn på fortidig arkitektur. For det første blir 'stil' et «operativt begrep» gjennom Winckelmann og hans kunsthistoriske forståelse av gresk kunst. For det andre blir begrepet tatt i bruk innen en mer «sensationalist aesthetics», som et middel til å si noe om kunsten og arkitekturens emosjonelle effekt. Og for det tredje blir stilbegrepet tatt i bruk for å beskrive det opphøyde – «a measure, as Goethe put it, of art's 'highest achievement'». Og disse tre stilbegrepene skulle ifølge Hvattum komme til å forvandle stilbegrepet til noe helt nytt, «opening it to new interpretations and furious debates in the coming centuries». (Hvattum 2019:3.)

Winckelmann, i tradisjonen etter Montesquieu og andre, åpner med sin *Geschichte der Kunst des Altertums* (1764) opp for en relativisering av kunstuttrykk. Selv opererer han innenfor et klassisk kunsthistorisk paradigme, hvor det klassiskes universelle verdi opprettholdes. Men samtidig muliggjør hans måte å argumentere på et nytt blikk for det individuelle og partikulære ved det steds- og tidsspesifikke. Det kanskje viktigste med Winckelmann i denne sammenheng er hvordan han knytter stil til avgrensede epoker og «folk», sammen med hans syn på hvordan – kort sagt – natur (klima) og andre omkringliggende faktorer påvirker denne stilen:

In judging the natural talent of peoples (...) we must therefore take into account not merely the influence of climate but also education and government. For external circumstances affect us no less than the air that surrounds us, and custom has so

much power over us that it even shapes the body and the senses instilled in us by nature in a particular way. (Winckelmann 2006, sitert i Hvattum 2019:3.)

Som Hvattum skriver, setter klimaet hos Winckelmann det hun kaller en «hermeneutic-productive cycle» i bevegelse, hvor naturlige og kulturelle forutsetninger er gjensidig avhengig av hverandre, og hvor produktet, uttrykket, i siste instans er *kunst* (Hvattum 2017:698). Hvattum viser så hvordan Winckelmanns begrep om stil var avgjørende for en ny type kunsthistorie. Hun siterer forordet til hans *Geschichte der Kunst des Altertums*, hvor han skriver at kunsthistorien «should inform us about the origin, growth, change, and fall of art, together with the various styles [Stile] of peoples, periods and artists» (Winckelmann, sitert i Hvattum 2019:3). Og hun viser hvordan «stil» hos Winckelmann dermed blir et redskap som kan brukes både til å måle kulturell utvikling, og til å identifisere og skille mellom ulike kulturelle epoker: egyptisk stil, etruskisk stil, gresk stil og så videre. Slik ble «stil» ikke bare en måte å begripe det partikulære ved enhver kulturs kunstneriske frembringelser, men også et analytisk verktøy for å forklare hvorfor/hvordan disse frembringelsene hadde blitt det de ble. (Ibid.) Senere, skriver Hvattum, blir Winckelmanns syn «radikalisert», blant annet hos Herder, som ser enhver epoke som en bærer av en særegen *Zeitgeist*, «saturating all its ideas and expressions». Fra en Winckelmannsk *Volksgeist* forstår man det nå som at det er en historisk *Zeitgeist* som uttrykkes i kunsten, og dermed også i arkitekturen. (Hvattum 2017:706.)

Som sagt kom også andre stilbegreper i sving i denne perioden. Hvattum trekker spesielt frem hvordan en sanselig estetikk, først som et fransk fenomen, senere også tysk, medførte et nytt begrep om «stil som stemning» (*Stimmung*). Som eksempel bruker hun tyske Christian Caius Hirschfeld (1742–1792), en hageteoretiker(!). Hos ham ble stil et uttrykk for en spesifikk (for)tid, og for at hver historisk epoke «has its unique atmosphere (...), making historical styles effective means of heightening the emotional impact of a building or a garden». Dette er ikke en form for antikvarisk kunnskap hvor fortidige bygninger studeres for å «opplyse historien», «but a use in which the historical content is sublimated to an aesthetic experience and operationlized into a project». På denne måten handler ikke stil egentlig om historie, men enhver stil får en form for «universal citizenship», som Hirschfeld selv kaller det, «accepted with pleasure everywhere, so that the sight of them transports us to a place where the imagination is enraptured by beautiful images» (Hirschfeld oversatt og sitert i Hvattum 2019:4). Denne «henrykkelsen», skriver Hvattum, kan minne om Goethe i hans møte med katedralen i Strasbourg, referert til over. Men Hirschfeld går lenger: «The atmosphere of past epochs (...) can be liberated into an emotional trigger for the present, all by means of style.»

Gjennom en innsiktsfull bruk av stil, kan arkitekturen dermed «ekstrahere» ut fortidens stemninger, renset for deres egentlig historiske innhold, og oversette dette til ren affektiv form. (Ibid.)

Der Winckelmanns stilbegrep er et analytisk redskap for å sortere historien, blir Hirschfelds stemninger nåtidig affekt og ikke minst produktivt når ny arkitektur skal skapes. Og samtidig er et tredje stilbegrep i sving, eksemplifisert ved Goethe, som ser stil som «an ideal correlation between idea and form». Dette innebærer også et skille mellom stil som «subjektiv» og stil som «objektiv», hvor førstnevnte skifter mellom ulike kunstnere, perioder, kunstformer og sjangre, mens sistnevnte er «absolutt». Mot slutten av 1700-tallet vinger stilbegrepet mellom ulike betydninger og ulik bruk. På den ene siden skifter stil fra å være et personlig uttrykk til et uttrykk for en hel epoke. Og på den andre siden skiller dette relative stilbegrepet seg fra en forståelse av stil som et absolutt prinsipp. På starten av 1800-tallet var så en av utfordringene i kunst- og arkitekturteorien å samordne disse ulike stilforståelsene, for slik å gjøre stil til et operativt estetisk begrep, som kunne brukes enten produktivt når ny arkitektur skulle skapes, eller analytisk når gammel arkitektur skulle forstås. (Hvattum 2019:5.)

3.6. «Har ikke Scandinavien en egen eiendommelig Bygningsmaade?»

Som sagt finnes det også i Norge en kunst- og arkitekturteoretisk interesse i visse kretser. Og på starten av 1800-tallet begynner man her så smått å beklage seg over manglende kunstsans og kunstdannelse i samfunnet for øvrig. I en artikkel i *Minerva* i 1801 med tittelen «Bidrag til Norges Kunsthistorie» diskuterer Lyder Sagen nettopp dette.¹¹³ I Norge er det slett ikke det at naturanleggene mangler. Problemet er at «Antikernes Beskuelse» er nødvendig for kunstnerlig dannelse, og denne har ikke nordmenn hatt mulighet til å bli kjent med, selv om den norske bondekunsten er et bevis på at kunsterisk evne er til stede også i Norge. Derfor, sier Sagen, burde det ved enhver skole i alle norske byer, «anskaffes Gipsafstøbninger af de bedste græske og romerske Statuer, Basreliefer m.m.». Man burde også tidlig «gjøre den Unge bekjendt med Pausanias, Plinius, og de øvrige Oldtidens Kunsthistorikere og med Winkelmanns, Sulzers, Lessings, Heynes og fleres uskattefulde Værker». For før dette skjer, «vil aldrig Kunsterne blomstre og naae Fuldkommenhed i et Land». (Sagen 1801, sitert i Glambek 1931:256.) – Her er det for øvrig viktig å understreke at «kunst» på

¹¹³ Sagen skrev artikkelen på grunn av ev påstand fremsatt i *Le Nord litteraire*, senere gjengitt i *Den danske tilskuer*. Her stod det blant annet at «[h]vad de skjøne Konster angaaer, da synes disse gandske bandlyste fra norsk Grund. Dette paa pittoreske Egne saa rige Land, har ikke frembragt en eeneste Maler». (Meyer 1983:17.)

denne tiden hadde en svært vid betydning, og «skjønne kunster», som vel Sagen sikter til her, inkluderte blant annet både malerkunst, skulptur og arkitektur, inkludert ornamentering og dekor.

Og i 1818 ble så Den kongelige Tegne- og Kunstskole opprettet i Christiania, med mål om både å sikre norske håndverkstradisjoner, utdanne håndverkere og etablere en nasjonal kunstutdannelse (Sprovin 2017:78). Tegneskolen skulle komme til å danne «et estetisk og intellektuelt sentrum der bygningskunsten, i beste europeiske akademitradisjon, ble nært knyttet til de andre skjønne kunstene og arkitekturtenkningen var del av en allmenn estetikk» (Lending og Hvattum 2012:16). Og her var det altså Flintoe ble ansatt i 1819. Dette «estetiske og intellektuelle» senter var selvfølgelig også påvirket av kunst- og arkitekturfaglige debatter andre steder i Europa. Sånn ble både det historiske og det samtidige ved arkitekturen relevant og omdiskutert: Hvordan skal fortidens arkitektur forstås, hvordan skal ny arkitektur bygges? Som Lending og Hvattum påpeker, var ikke refleksjon over arkitektur forbeholdt arkitekter: «1800-tallet fremviser et særdeles levende, offentlig og hyperaktuelt kulturelt engasjement for de bygde omgivelser.» (Ibid.:19.) Dette engasjementet begynner å ta seg opp i 1820-årene, og hos Hvattum og Lending starter det hele nettopp med Tegneskolen, eksemplifisert med Hans Ditlev Frantz Linstows (1787–1851) tale ved Tegneskolens første årsfest i 1820.

Linstows (2012 [1820]) tale er interessant av flere grunner. For det første starter han talen med å vise til hvor viktig *kunsten* er for menneskeheten. Men med ‘kunst’ mener han ikke her billedkunst eller «de skjønne kunster» – han opererer med det brede kunstbegrepet vi allerede har møtt hos andre tidligere: «Vel er Nationen ved sin Forfatning oplagt til store Nationalforetagender; men hvad vilde denne Stemning bevirke, dersom Folket ikke besad Kunst og Videnskab til at beherske Naturens Kræfter og at anvende dem til dets Vel?» (Ibid.:45.) Han skriver også mer spesifikt om byggekunst:

Vende vi nu vore Betragtninger til Bygningskunsten, hvormeget maa vi da ikke erkjende dens Indflydelse paa Menneskeslægtens Udvikling? Blant alle de Kunstfærdigheder, hvorved Mennesket bearbejder Naturens Frembringelser til sit Øiemed, er ingen saa gammel, ingen saa almindelig udbredt, og ingen saa mangesidigen indgribende i Livets Forhold som Bygningskunsten. (Ibid.:46.)

Her ser vi et syn på både kunst og natur som på mange måter stemmer overens med det vi har sett i den topografiske litteraturen. Men Linstow forstår i det videre byggekunsten også i et utviklingsperspektiv: «Den opstod med den allerførste Spire til den menneskelige Naturs Udvikling,

og uddannede sig med Menneskeslægtens Fremskridt.» Kunsten generelt, mener Linstow, som «lærer at anvende Naturens Kræfter og bearbejde dens Frembringelser til Livets Bequemmeligheder, medfører altsaa et Gode, som selv bør være Øiemed: Tilfredshet, Cultur og derved mulig blivende høiere Moralitet». (Ibid.) Men dette er likevel ikke alt. Kunst kan *også* være noe mer. For, sier Linstow, «sande maa vi Correggios Digtets betydningsfulde Ord: ‘Kunst er den skjønne Bro Regnbuen, / Som forbinder Jorden med den hvalte¹¹⁴ Himmel’». (Ibid.:47.) Noe av poenget i Linstows tale er imidlertid å imøtegå en implisitt kritikk:

Men spørres der: Er det kolde Norden skikket til at udvikle Kunstartentet? Flyver ikke Phantasien tilbage fra Polernes kolde Isbjerge? Kun under Italiens varme Himmel kunne Kunsterne trives, Nordboen er skabt til Arbeide og Eftertanke. Phantasies blomstrende Verden bliver ham stedse fremmed. (Ibid.)

Jo, sier Linstow, også i Norden kan «Kunstartentet utvikles», for kunsten er ikke «bunden til nogen særskildt Zone eller til et enkelt begunstiget Folk. Det Skjønnens Fædreland er overalt». (Ibid.) Norden har en egen karakter, og derfor vil også kunsten her ha en annen karakter enn den italienske, «men dog være sand Kunst, ja, endog kun ved at bevare denne eiendommelige Charakter være ægte Kunst» (ibid.:48). Her ser vi blant annet klimaets betydning for kunsten, nevnt over – i Winckelmannsk ånd. Linstow bruker deretter mye av talen på å fremheve nordiske kunstnere som har utmerket seg, blant annet den danske billedhuggeren Bertel Thorvaldsen (1770–1844) og nevnte billedkunstner J.C. Dahl. I maler- og billedhuggerkunsten, påpeker Linstow, «have stedse enkelte Mænd staaet isolerede frem». Med *bygningkunsten* er det derimot annereledes: den tilhører «mere end dens tvende Søstre [Maler- og Billedhuggerkunsten] Tidsalderen og Nationen». For «hvor Nationerne have udviklet sig i en bestemt Charakter, bærer Bygningkunsten stedse Præg deraf». (Ibid.:51.) Nå er det tids- og folkeånd som gjelder.

Linstow fremhever så særlig den for Nord-Europa¹¹⁵ særegne gotiske byggekunsten. Denne har fra

den store gothiske Folkestammes (...) første Fremtræden udviklet sig paa en bestemt eiendommelig Maade udsprungen af Folkets eget Inderste, medens Sydens Folkefærd fandt Rudera af en døende Oldtid at lægge til Grund for sin Udvikling. (Ibid.)

¹¹⁴ Hvelvede.

¹¹⁵ Linstow selv sier: «Norden, i Ordets mest udstrakte Bemærkelse.» (Linstow (2012 [1820]:51.)

Denne Nord-Europas «Eiendommelighed» viser seg «paa det bestemteste i Middelalderens høist mærkværdige Bygningsmaade». – Mens de i syd etterlignet «ilde forstaaede Rester af Græsk Bygningsmaade» og slik oppførte «stolte Paladser for jordisk Herlighed»,

reiste sig i Norden¹¹⁶ den Eviges Tempel i gothisk Storhed, med sine hvalte Buer, sit magisk oplyste Høichor, sine mod Himlen stræbende Spir og sin uoverseelige, men dog en høiere Idee paa en forunderlig Maade underordnet Mangfoldighed af Forsiringer og Billedværk. Om denne svundne betydningsfulde Tid ville Wiens Stephans Kirke, Strasborgs Mynster og Domkirkene i Cöln, Viborg, i Upsala og Trondhjem være varige Minder. (Ibid.)

På samme måte som den greske byggemåten «lette Søilestilling har Ynde, fordi Øiet ubevidst fatter de statiske Love, som giver S sammensætningen Styrke», så «opløfter Synet af den gothiske Bygnings høie Hvælving Sjælen over det Endelige. Den stolte Bygning hæver sig svævende i sine store Masser, uforklarlig og dog indlysende, et sandt Billede paa Troen, denne usynlige Kilde til al Middelalderens Liv og Virken». (Ibid.:52.) Her ser vi hvordan Linstow plasserer seg fint inn i tradisjonen(e) etter både Winckelmann, Goethe og Herder. Men Linstow er ikke bare opptatt av fordums arkitektur. Han viser til at også i «Nutidens Omgivelser» er det åpenbart at bygningskunsten i Nord-Europa er «stegen til en høi Grad af Fuldkommenhed». Hovedstedene i det nordlige Europa «fremvise de skjønneste Værker af Bygningskunsten i en langt renere og ædlere Stil end Syden». Og det er ikke «Sydlenderen» som har lært «os» den greske bygningskunsten i «sin fuldkomne renhet». Den som først virkelig forstod betydningen av denne kunsten, var nettopp en Nord-Europeer: «Hirts¹¹⁷ classiske Værk over de Gamles Bygningskunst fremstiller dens Principer saaledes, som et halvt Aarhundrede tidligere hans Forgjænger Winckelmann havde lært at fatte Aanden af Oldtidens plastiske Kunst.» (Ibid.:52.)

Heller ikke er det slik at man nødvendigvis må gå til antikkens og middelalderens kunst: «Ofte tiltrækker det, som ligger nærmest, Opmærksomheden mindst.» – For har vi ikke i Skandinavia «en egen eiendommelig Bygningsmaade, passende efter Climetet og karakteristisk?» Denne bygningsmåten ser vi «i sin Renhet» i for eksempel «Østerdalens lune Aarestue». Kan hende er den

¹¹⁶ Altså Nord-Europa, jf. note over.

¹¹⁷ Aloys Hirt (1759–1837), den første professoren i kunstteori og –historie ved Universitetet i Berlin. Hirt hadde også ansvaret for den preussiske Kongens antikvitetsamling.

«simpel og ikke uddannet til at modtage mange Afvexlinger og Modificationer i Charakteren i sin nuværende Skikkelse», sier Linstow. Men kan hende er det også forbeholdt «den dannede Tid (...) at lade fremstaae en fuldendt Bygningsmaade af dennes Elementer». For, understreker Linstow, «Intet gjentager sig i Livet. Det græske Tempel ligger i Grus, Middelalderens religiøse Begeistring er slukt. Hvem kan beregne hvad Fremtiden gjemmer i Muelighedens Skjød?» (Ibid.) Med dette «like dramatiske som fantastiske spørsmålet», skriver Hvattum og Lending, «vitner Linstow om en helt ny situasjon for arkitekturen», både i norsk og i Europeisk sammenheng. Noen tiår tidligere ville et slikt spørsmål fremstått som uforståelig og irrelevant – for i Linstows spørsmål «skjuler det seg en radikal omfortolkning av fortid, samtid og fremtid»: Ved å definere «Fremtiden» som *Muelighedens Skjød*, «peker Linstow mot et romlig, konstruktivt og stilistisk potensial, mot et landskap av muligheter som det i stadig økende grad var opp til den enkelte arkitekt å inervenere i». (Hvattum & Lending 2012:33.) Linstow selv, samt andre arkitekter i hans generasjon i Norge, som Heinrich Ernst Schirmer (1814–1887) og Christian Heinrich Grosch (1801–1865), holder likevel stort sett fast på en klassisk og universaliserende estetikk i sine egne bygninger (ibid.: 36).

Men i første halvdel av 1800-tallet gjør kunnskap om arkitektur seg gjeldende på nye måter. Og denne kunnskapen er igjen knyttet sammen med ulike forståelser av både sted, tid, estetikk og historie, noe som har konsekvenser både for hvordan «de gamles bygningskunst» kan forstås, for hvordan ny arkitektur skal bygges, og for hvordan relasjonen mellom gammelt og nytt skal være. I neste kapittel skal vi se nærmere på det nye, men her og nå er det viktigste at denne nye kunnskapen og de nye praksisene knyttet til arkitektur også fikk noe å si for eksisterende kirkebygg, og dermed også for stavkirkene. Men som vi har sett, passer ikke stavkirkene helt inn i de kategoriene som etableres med dette nye blikket på fortidens arkitektur. Linstow peker riktignok, som vi så, på det skandinaviske og på trearkitekturen i norske bygder, men stavkirkene nevner han ikke (i denne sammenheng). Vi har allerede sett at det å være interessert i norsk byggeskikk, ikke trenger å henge sammen med en interesse for norske «ældgamle» trekirker. I gjennomgangen av de topografiske tekstene i forrige kapittel pekte jeg så vidt på at det blant de topografisk og naturhistorisk interesserte forfatterne fantes en interesse for særegen byggeskikk ulike steder i Norge. Stavkirkene, derimot, var katolske. Når Linstow interesserer seg for den norske byggeskikken, er det med andre ord ikke noe egentlig nytt, selv om Linstow setter den inn i nye sammenhenger.

Og dette ser vi stadig: kunnskap fra tidligere fortsetter å være aktuell, selv om nye typer kunnskap – nye måter å se på, nye bevegelser – kommer til. Det samme gjelder absolutt for stavkirkene. Selv om

det klassiske idealet ser ut til å være fremtredende også i de tekstene hvor middelalderkirker beskrives med mer estetiske termer, og stavkirkene ikke ser ut til å oppfylle dette idealet, gjør ikke dette stavkirkene nødvendigvis uinteressante fra andre perspektiver. På grunn av sin høye alder, sin særegne utforming, eller sine fantasifulle og i flere tilfeller godt utførte ornamentikk, har vi sett at de mest originale av dem er «mærkværdige» og antikvarisk interessante. Antikvarisk kunnskap kunne absolutt dreie seg om «Fortids kunst», men da kunst i mer naturhistorisk forstand, knyttet til *kunstferdighet*. Dette var også en utvilsomt viktig kategori når Tegneskolen ble etablert. Som skjønn *arkitektur*, som kunne måle seg med kontinentale byggverk, var det derimot vanskelig å forstå stavkirkene – innenfor et klassisk stilideal. Med tanke på Neumanns og Linstows Goethe-inspirerte forståelse av gotikken ikke bare som visse typer bygningselementer og en viss bygningsstruktur, men som en materialisering av åndens «Flugt op til høiere Regioner», kunne man tenke seg at visse av stavkirkene utgjorde nettopp en slik «streben opad», for eksempel med sine mange spisse tårn. Men arkitektursynet på starten av 1800-tallet innebar ikke bare en ren formmessig forståelse av bygningene – også *materialiteten* var viktig. Selv om mange kirker i Norge var av tre, og ble bygget i tre, var det murbygninger som var stilidealet hos en kunstinteressert elite styrt av europeiske impulser. På kontinentet var det en selvfølge at offentlige bygg, også kirker, skulle bygges i mur. (Eldal 2002:21.)

Her kan man innvende at det likevel tross alt er en stor forskjell på hvordan fortidige kirker forstås og synet på hvordan nye kirker skulle bygges. Sånn sett burde ikke synet på nye kirkebyggs materialitet påvirke synet på stavkirkene. Men Bloms, Neumanns og Dahls vurderende blikk på steinkirkene tar ikke nødvendigvis utgangspunkt i middelalderkirkene som *fortidige*, noe vi jo kjenner igjen i det statistisk-økonomiske blikket på kirker, selv om dét kanskje først og fremst dreier seg om kirker i dårlig stand. En liten pekepinn på hvorvidt kirkene vurderes som historiske eller ikke, får vi i Bloms syn på steinkirken i Hove. For samtidig som han mener at kirken «vanzires ved alt for smaae Vinduer», skriver han også at disse originale vinduene, «dette uforandrede catholske Præg», på en «vis Maade» gjør kirken interessant. I disse små formuleringene ser vi en tosidighet i Bloms blikk på kirken: Bloms estetiske forståelse av kirken tar utgangspunkt i kirkens samtidighet – i hvordan den fungerer som kirkebygg og materialiserer et produktivt klassisk stilideal. Samtidig ser han hvordan det «uforandrede catholske» – det fortidige også kan ha en verdi. Et slikt tosidig, eventuelt totidig, blikk på kirkebygg skal komme til å bli viktig også for stavkirkenes del.

3.7. Neumann og Borgund igjen

Selv om det, som gjentatte ganger sagt, tilsynelatende var et klassisk ideal som rådde 1800-tallets første halvdel, og selv om Neumanns forståelse av det gotiske kan synes å ha vært klassisistisk formet, skjedde det, særlig i 1820–1830-årene, også noe mer. Det gotiske og det middelalderske ble i stadig større grad rundt omkring i Europa knyttet til det nasjonale og til norden som noe særegent i forhold til «syden» (et syn som Linstow klart og tydelig uttrykte). Dette er ble gjort mulig av blant andre Goethe og Herder. Det viktigste som skjedde var kanskje at man både i andre halvdel av 1700-tallet og på starten av 1800-tallet fikk en *samtidig* interesse for det klassiske og det gotiske. Interessen for det gotiske, nasjonale og opprinnelige kom særlig til syne gjennom den topografiske interessen for arkitektur. Dette førte til utstrakt reisevirksomhet og en oppblomstring av plansjeverker over ulike steder (middelalderske) byggekunst, noe som igjen skaper mer interesse for enda andre steder arkitektur. Og det klassiske idealet skulle etter hvert bli stadig mer utfordret, fra ulike kanter (Kruft 1994:290).

Hos Neumann er det nesten som vi ser et skifte skje i ham selv. I 1831 holder han et foredrag i Bergens Museum, beskrevet som et «supplement» til hans tidligere «Bemærkninger paa en Reise i Sogn og Sundfjord».¹¹⁸ I manuskriptet finner vi at han skriver om flere kirker, men vi skal konsentrere oss om Borgund. I delen om Lærdal (*Leirdal*), kan vi nemlig lese at

Leirdals største Mærkværdighed bliver imidlertid Borgunds Kirke. For dens Ælde finder jeg intet Datum, men dens mærkelige og høistusædvanlige Bygningsmaade synes at henhøre den til de ældste blant Stavekirkerne. Kun een Kirke i Norge, saavidt jeg veed, ligner den i Architectur, og det er Hitterdals Kirke i Nedre-Tellemarken.¹¹⁹

Dette ser kanskje ikke ut som noen ny tilnærming, men videre står det: «Borgunds Kirke er nu af Ælde saa skrøbelig, at den formodentlig ikke kan blive staaende i ret mange Aar. Det vilde derfor være af antikvarisk Vigtighed at faae [betimelig] en nøiagtig Tegning af den fra alle Sider.»¹²⁰ For Neumann er det nå klart at denne høistusædvanlige bygningsmåten må dokumenteres og kunnskap om den oppbevares. I tillegg er det verdt å merke seg at han her er opptatt av at Borgund er en av «de

¹¹⁸ I Jacob Neumann «Opuscula. En samling optegnelser av biskop Neumann av historisk-antikvarisk indhold.» Universitetsbiblioteket i Bergens spesialsamlinger, Ms. 4.

¹¹⁹ Ibid.

¹²⁰ Ibid.

ældste blant Stavekirkerne». – Kirkene er nå ikke bare gamle og katolske, men de er bygget på forskjellig tid, noe som muliggjør en tanke om utvikling. Enda mer interessant er det å se hva Neumann skriver når hans «Supplementer» blir publisert i tidsskriftet *Urda* fire år etter.¹²¹ Selv om disse ser ut til å være basert på hans notater til foredraget i 1831, er delen om Borgund betraktelig utvidet i *Urda*-versjonen. Det første får vi nå vite er at Borgund kirke, i «sin Art og i sin Bygningsmaade» er

saa mærkelig, at man maa glæde sig over, at den nu, omhyggelig istandsat, kan maaskee fremdeles trodse et halvt Sekels ødelæggende Indvirkning. Der er, saavidt jeg veed, ingen Kirke i Norge med hvilken den i Henseende til Bygningsmaaden kan sammenlignes, uden med Hitterdals Kirke i Bradsbergs Amt, og tildeels med Vigørs Kirke i Hardanger, samt med Stedje Kirke i Sogn. Disse sidste have imidlertid kun lidet tilfældes med Borgunds, og Vigør Kirke er yderst skrøbelig. (Neumann 1837 [1835]:150.)

Heddalskirken (*Hitterdal*) har Neumann en tegning av, og den finnes nå dessuten «afbildet og beskrevet i Samlinger til det Norske Folks Sprog og Historie 2. B. 3. Hefte». Denne kirken er tilsynelatende større enn Borgunds, «som desværre er altfor liden, men hvad det Ydre angaaer i Ziirlighed og Kunst, da staaer hiin, efter hvad jeg kan skjønne, tilbage for denne». For Borgund kirkes

af gjennembrudt Snitsværk bestaaende Tagfjøl med de mange phantastiske saakaldte Dragehoveder eller Fløie paa, dens i Træe skjønt udskaarne Gesimser, dens decorerede Portaler, dens i en Række af Buer fortløbende ydre Omgange, dens runde Chor, og fremfor Alt den deilige med Træskaarer i Skiferform belagte Kuppel, der hæver sig over dette, gjør den til et *Vidunder af Middelalderens Smag*. (Ibid.:151, min uth.)

Hva har skjedd? – For Neumanns del har det skjedd at han har vært på reise i blant annet Tyskland, og at han der, må vi kunne tro, har blitt påvirket både av bygningene han har sett, og av tidens kunst- og arkitektursyn. Det kan også ha skjedd at Neumann har vært i kontakt med J.C. Dahl, som var på Norgesreise i 1834. For stavkirkenes del ser vi nå hvordan Borgund kirke for det første er blitt et objekt som Neumann tilsynelatende har et ønske om å bevare, både på papir og i realiteten. – Dette er

¹²¹ *Urda* var et «antiquarisk-historisk» tidsskrift utgitt av direksjonen ved Bergens Museum. Første hefte kom i 1834 – samme år som første hefte av *Samlinger*.

av «antikvarisk viktighed». For det andre blir ikke kirken lenger bare nøkternt beskrevet, eller forstått som en merkverdighet. Nei, den har «skjønt udskaarne Gesimser», en «deilig med Træspaaner» belagt kuppel, og ikke minst er den nå et «*vidunder* av Middelalderens smag». En sammenligning med Heddalskirken viser dessuten at det mellom de to kirkene er en kvalitetsforskjell.

3.8. Tilbake til *Samlinger*

Stavkirken i Heddal var også den vi innledet med. Flintoe forstod den som en kirke i «gammel tysk stiiil», og Lundh mente den var mindre presist beskrevet av Krøger, fordi den topografisk interesserte Krøger var «en i Bygningskonsten mindre indviet mand». Når vi nå igjen møter Flintoes beskrivelser av kirken som «gammel tysk stil» med «gothiske piller» kan vi bedre forstå hva han mener. Men, kan vi spørre, Flintoe snakker verken om «gothisk» eller «græsk» *stil* – hva mener han egentlig når han beskriver stilen som «gammel tysk»? Dette får vi en forklaring på i et brev fra Flintoe til Lundh, datert 13. august 1834. Her skriver nemlig Flintoe at Heddal «vistnok rigtigst» kan bli forstått som

Sachsisk Bygningskunst da vore Sprogbeslegtede Folk, og rimeligvis ikke ubekjendte i Norge i de første Christne Tider ved Kirkebygninger, som da vare Nordmændene ubekjendte og som Præsterne nok heller ønskede i en egen Stiil, end at de skulle smage af de hedenske Hof. En Deel Præster vare formodentlig endog Sachsisce, hvad endten de kom fra England eller Tydskland.¹²²

Her ser vi hvordan det er *sted* som er viktig for Flintoe, som vi også så i gjennomgangen av topografisk orienterte arkitekturverk over. Stavkirkenes opprinnelse, hva de «engang har været», handler like mye om å plassere dem geografisk som historisk. Flintoe peker også på at det ikke var uvanlig med «fremmede Bygmestere» her i landet. Dette ser man spor av i bygninger fra flere forskjellige tider: «Trondhjems Domkirke, Dale Kirke i Lyster, Urlands, Ullensvangs og flere Steenkirker, hvis Dør og Vindues Indfatninger ere i en saa reen gothisk Stiil hugne at de vidner om en Arbeider fra de Steder hvor den Byggeart havde hjemme.» Han er likevel ikke sikker på om Heddals kirke nødvendigvis er bygget av en slik «fremmed» byggmester, «men den eller de der vare Modeller til denne Byggemaade, og det just fordi dennes Sirater ikke røbe nogen Kunstfærdighed men simpel Efterabelse».¹²³ Når Alsvik (1940:69) skriver at Flintoe har «lite til overs for» skurden, er det ikke fordi Flintoe ikke forstår verdien av treskjærerkunsten på norske kirker – den var bare ikke utført like

¹²² Brev fra Flintoe til Lundh, 13.08.1834. Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling, Brevs. 443.

¹²³ Ibid.

mesterlig på Heddal stavkirke som for eksempel på andre stavkirker. Dette så vi også Neumann påpeke. Når det gjelder det «gamle tyske», skriver Flintoe så videre:

Det er endog ikke saa urimeligt at antaa denne Byggemaade som moder til den senere saa fuldendte Gothiske – De mangfoldige spidse Gavle og Taarne, det opadstræbende i de høie og smale Døre, det lodret staaende Material i Væggene, og Indfatninger der ere en Mellomting imellem Pillar og Listværk med en Slags Kapitæler, især de mindre Bueaabninger giver den Lighed med den gothiske.¹²⁴

Det er med andre ord ikke *bare* sted det handler om – stil handler *også* om utvikling i tid. Det «for-gotiske», altså «gammel tydsk stiiil», var på denne tiden mer eller mindre en betegnelse for det vi i dag vil kalle romansk stil.¹²⁵

I slutten av brevet til Lundh, viser Flintoe også til Simon Olaus Wolff, som «skal have Tegning af en Kirke i hans forrige kald i Øvre Tellemarken, der efter Sigende skal være vel saa sammensat som denne, men i samme Stiiil og [Størrelse]». Det er tydelig at noen av stavkirkene hos Flintoe, på grunn av sin form, kan forstås som tilhørende en gruppe, og at de dermed både kan sammenlignes og bli sett i sammenheng. En viktig forutsetning for dette er at kunnskap om stavkirkene settes i sirkulasjon – gjennom tekst og tegninger. Innledningsvis skrev jeg at et spørsmål vi skulle komme tilbake til her på slutten var hva Heddal stavkirke gjorde i *Samlinger*, eller viktigere: Hva Flintoes tekst i *Samlinger* og alle de andre tekstene gjorde med stavkirkene. Vi så hvordan stavkirkene på starten av 1800-tallet ikke egentlig ble forstått som innsamlingsverdige, og bare i liten grad ble forstått som «Monumenter» eller «Mindesmærker». Men i de følgende årene blir de i stadig større grad *monumentalisert*, i den forstand at de etter hvert innlemmes i både antikvariske og historiske kategorier på nye måter, og dermed blir forstått som *minner* om og fra fortiden, enten det nå er oldtids «Kraft» eller «Konst» de minner om. Når Heddal stavkirke – i tekst og bilder – får plass i *Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie*, har den også blitt samlet inn – som et monument, blant aktstykker og andre tekstlige minnesmerker. *Samtidig* ser vi hvordan stavkirkene fremdeles er kirkebygg i bruk, maleriske objekter og steder i landskapet.

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ Dette står også i en samtidig forklaring av de ulike stilbegrepene i en artikkel i *Penning-Magazin* 1839 (*Penning-Magazin* 1839:10–11n).

Flintoes tekst er forresten ikke bare en form for monumentalisering. Vi har også sett at Flintoe her faktisk gjør noe nærmest revolusjonerende nytt, når han i sin beskrivelse av stavkirken i Heddal som bygningskunst tar i bruk et estetiserende vokabular tidligere forbeholdt de middelalderske steinkirkene. Men hva gjorde egentlig en stavkirke som *bygningskunst* i en samling som skulle gi kunnskap om norsk språk og historie? Dette kan forklares ved en annen omveltning i forståelsen av stavkirkene, som vi også ser hos Flintoe: Når stavkirkenes historie (hva de engang har vært) forstås ikke i hovedsak som noe som handler om tid, men også om *sted*, innebærer det å forstå dem som kilder til kunnskap om kulturelle *forbindelser*. Og nettopp det norske folks og språks fortidige kulturelle forbindelser, hvor folket og språket kom fra, hvor de hadde utviklet seg fra, var på denne tiden begynt å bli viktige historiske spørsmål.

Året etter at kirken i Heddal kom på trykk i *Samlinger* finner vi den forresten igjen i Danmark, i *Dansk Penning Magazin*, og i 1836 dukker den opp i en artikkel i det tilsvarende *Norsk Penning-Magazin*.¹²⁶ Stavkirkene begynner nå å bevege seg ut i en bredere offentlighet, også utenfor Norge. I det kommende kapittelet skal vi se hvordan stavkirkene blir en del av verden, men vi skal også se hvordan verden blir en del av stavkirkene. Christies sammenligning av Borgund med et Himalayisk tempel fremstod kanskje som merkelig og avvikende, og også Flintoes syn på stavkirkene som saksisk og gammel tysk bygningskunst kan virke fremmed og annerledes enn mye av den kunnskapen om stavkirkene vi til nå har sett. Men når vi nå skal konsentrere oss om J.C. Dahl og *Denkmale einer sehr ausgebildeten Holzbaukunst aus den frühesten Jahrhunderten in der inneren Landschaften Norwegens*, skal vi få se at Christies og Flintoes uttalelser ikke fremstår som så merkelige og fremmede likevel. Selv om Myklebust hevder at Dahl i *Denkmale* «brakte på det rene» at man i stavkirkene har «en særegen norsk byggestil», er det slett ikke først og fremst det *norske* Dahl er interessert i, men nettopp kulturelle forbindelser, blant annet.

¹²⁶ Dansk Penning-Magazin 1835, nr. 32, s. 498–512; Norsk Penning-Magazin 1836, nr. 8, s. 225 og plansje 6.

4. Stavkirker i verden og verden i stavkirkene

4.1. Innledning: *The illustrated handbook of architecture*

I 1855 publiserer tidligere handelsmann James Fergusson (1808–1886) verket *The illustrated handbook of architecture, being a concise and popular account of the different styles of architecture prevailing in all ages and countries* i to bind, med ikke mindre enn 837 trestikk av bygninger og bygningsdeler (Fergusson 1855a, 1855b). Ettersom Fergusson her har satt seg fore å på en oversiktlig måte presentere de rådende arkitekturstilene «in all Ages and Countries», skulle man tro at også Norge, eller i det minste Skandinavia, er representert. Og ja, i verkets del II, som tar for seg «Christian Architecture», i kapittelet om «Gothic architecture in Northern Europe», har Skandinavia, inkludert Norge fått sitt eget delkapittel. I delen om Norge får først og fremst Domkirken i Trondhjem oppmerksomhet, «a national cathedral of great beauty and interest, even in its present ruined state». Kirkens bygningshistorie blir beskrevet over to sider, og her finnes også en tegning av grunnplanet og en perspektivtegning. De andre steinkirkene i Norge, derimot, «do not appear to be remarkable». (Fergusson 1855b:932.) Men, skriver Fergusson, «there exists a series of wooden churches, of great interest to the antiquary, which is now fast disappearing from that country». (Ibid.:933.) Den største av disse, fortsetter han,

is that of Hitterdal. It is 84 ft. Long by 57 across. Its plan is that usual in churches of the age, except that it has a gallery all round on the outside. Its external appearance is very remarkable, and very unlike anything in stone architecture. It is more like a Chinese pagoda, or some strange creation of the South Sea islanders, than the sober production of the same people who built the bold and massive round Gothic edifices of the same age. (Ibid.:933–934.)

Også Borgund stavkirke nevner han. Den er mindre, «but even more fantastic in its design, and with strange carved pinnacles at its angles, which give it a very Chinese aspect». Urnes, skriver Fergusson så, «is both soberer and better than either of these, but much smaller, being only 24 ft. wide by 65 ft. from east to west». (Ibid.:934.) Både Heddals og Urnes' fasade er avbildet, og Fergusson henviser i sin beskrivelse av Urnes til tegningen: «As may be seen from the view (...), it still retains a good deal of the Runic carving that once probably adorned all the panels of the exterior, as well as the various parts of the roof.» Alle døråpninger er utskåret «with the same elaborate ornaments, representing entwined dragons fighting and biting each other, intermixed occasionally with foliage and figures». Stilen i utskjæringene, skriver Fergusson, finnes dessuten på steinkors og gravsteiner, også i

Skottland og Irland. Men i sin originale form i tre, kjennes den bare på disse særegne kirkene (*these singular churches*). (Ibid.:934.) Ellers er det ifølge Fergusson ingen tvil om disse kirkenes alder, «for not only does this dragon tracery [snittverk] fix them to the 11th or 12th century, but the capitals of the pillars and general character of the mouldings exactly correspond with the details of our own Norman architecture, so far as the difference of materials permits» (ibid.:935).

III. 26 Heddal stavkirke i James Fergussons *The Illustrated handbook of architecture*, 2. utgave, 1859. Universitätsbibliothek Heidelberg.

Avslutningsvis konkluderer Fergusson så med at disse trekirkene «certainly add a curious and interesting chapter to the history of architecture at the early period to which they belong», og ikke minst: «[They] are well deserving more attention than they have received.» (Ibid.) I 1840- og 1850-årene hadde likevel stavkirkene så smått begynt å få mer oppmerksomhet. Fergussons håndbok var ikke det første, eller det eneste, internasjonale oversiktsverket stavkirkene forekom i. Allerede i Franz Theodor Kuglers (1808–1858) *Handbuch der Kunstgeschichte* fra 1842 – det første oversiktsverket av denne typen (mer om dette under) – har stavkirkene fått plass. De finner også veien til andre typer publikasjoner. I dette kapittelet skal vi blant annet se nærmere på hvordan stavkirkene kom seg ut i verden, hva de gjorde der, og hva verden gjorde med dem. Ikke minst skal vi se hvordan verden ble en del av stavkirkene. Som vi så hos Fergusson, forstod han ikke stavkirkene bare som en spesiell type kirke i perifere Norge. I disse bygningene finner han både kinesiske og normanniske former, og i treskurden ser han spor etter det skotske og irske. Jeg avsluttet forrige kapittel med Flintoe, som mente Heddal stavkirke var et eksempel på saksisk bygningskunst, og Christie så altså himalayiske former i Borgund. I det følgende skal vi gå mer grundig inn på hva alt dette betyr.

Som vi så, tok Flintoes Heddalskirke fra *Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie* veien ut i en bredere offentlighet gjennom både norske og danske *Penning-Magazin*. Men når stavkirkene beveger seg videre ut i Europa, er det først og fremst gjennom kunstneren J.C. Dahls verk *Denkmale einer sehr ausgebildeten Holzbaukunst aus den frühesten Jahrhunderten in den innern Landschaften Norwegens* (Dahl 1837) (heretter *Denkmale*). Dahl gav selv ut verket i Tyskland, hvor det kom i tre hefter i 1837. Tegningene var laget av den tyske kunstneren og arkitekten Franz Wilhelm Schiertz (1813–1887), som Dahl kjente gjennom sin stilling som professor ved Kunstakademiet i Dresden. At det var Dahl som «oppdaget» stavkirkene, slik det ofte fremstilles i litteraturen (Aubert 1920; Wexelsen 1973; Myklebust 1993; Christensen 2011), er som vi til nå har sett ikke helt riktig. De hadde lenge vært kjent som en særegen bygningsform og var i 1830-årene av flere ansett som «merkverdige» oldtidsminner. At Dahl så noe *annet* i stavkirkene enn det som hadde blitt sett før, er nok en mer korrekt måte å si det på. Men hva var det Dahl så? Og hva stod det egentlig om stavkirkene i *Denkmale*?

Faktisk er det skrevet overraskende lite om innholdet i dette verket. De fleste som presenterer verket, skriver som regel simpelthen bare *at* det ble utgitt, og hvilke kirker som var avbildet.

Kunsthistorikerne Andreas Aubert og særlig Einar Wexelsen skriver mye om hvordan verket ble til, og hvordan det ble mottatt, men heller ikke de skriver mye om innholdet (Aubert 1920:216–222;

Wexelsen 1973:71–90). De som skriver om innholdet, peker først og fremst på at Dahls beskrivelser av kirkene er «mangelfulle», for eksempel når han, som vi skal se, forstår dem som «mongolisk-gothiske» og stammende fra det fjerne Bysants (Christensen 2011:39; Myklebust 1993:37). Aubert forklarer dette «umodne og uholdbare, som paa visse punkter hefter ved de kunsthistoriske synsmaater», ikke ved manglende kunnskaper hos Dahl selv, men «i selve den kunsthistoriske forsknings utviklede standpunkt» (Aubert 1920:218). Men for Dahl og hans samtidige var det de så i stavkirkene slett ikke umodent og uholdbart, heller ikke utviklet. Dette var *det de så*. For vår del er det derfor interessant å se nærmere på hvilken kunnskap om stavkirkene *Denkmale* inneholder, og hvordan denne egentlig kan forstås. Og ikke minst – om nå påstanden om at Dahl så noe annet i dem enn tidligere stemmer – er det interessant å se nærmere på hvordan kunnskapen i *Denkmale* kan forstås som forskjellig fra annen kunnskap om stavkirkene som er i bevegelse på denne tiden.

For å kunne si noe om dette, og for å kunne svare på spørsmålet om hva som skjer når stavkirkene beveger seg ut i verden, hvordan de kom seg dit, og hvordan verden kom til stavkirkene, skal jeg i dette kapittelet først fokusere på Dahl. Etter en kort og mer generell presentasjon av ham og den posisjonen han hadde i samtiden, vil jeg gå nærmere inn på *Denkmale* og kunnskapen Dahl presenterer der. Jeg vil i denne sammenheng si noe om hva som ser ut til å ha vært Dahls planer for dette verket, og om hvilke kunnskaper om stavkirkene Dahl faktisk hadde på dette tidspunktet. For å få klarhet i dette vil jeg her ta utgangspunkt i to tekster skrevet og publisert i Norge omtrent på samme tid, nemlig presten Andreas Fayes (1802–1869) «De norske kirker», og «Gaara kirke i Thelemarken», begge publisert i *Skilling-Magazin* (Faye 1836, 1839). Disse tekstene var resultatet av en brevveksling mellom Faye og Dahl, der Dahl hadde spurt Faye etter «historiske opplysninger» som han tenkte å bruke som innledning til sitt planlagte verk. Som vi skal se, endte Dahl opp med en helt annen innledning, blant annet fordi han fikk hjelp av den tyske kunsthistorikeren Carl Friedrich von Rumohr (1785–1843) til å skrive den. Det å lese Fayes og Dahls/Rumohrs tekster sammen er likevel interessant, fordi de presenterer ulike typer kunnskap om stavkirkene.

Skal vi forstå Dahls syn på stavkirkene, er det til en viss grad nødvendig å også se nærmere på hans syn på arkitektur, oldsaker, historie, fortid og framtid. Her er Dahls egne, upubliserte notater en viktig kilde. Mange av Dahls tanker om disse tingene var i stor grad påvirket av det som skjedde i tyske intellektuelle miljøer (Wexelsen 1973:41–57). Jeg vil derfor forsøke å forstå både *Denkmale* og Dahls meninger generelt i en større europeisk kunnskapskontekst. Etter gjennomgangen av Dahl, Faye og *Denkmale*, vil jeg vise hvordan verket ble mottatt og forstått i denne samme konteksten, blant annet i

kunsthistoriske og delvis i antikvariske miljøer. Jeg vil også si noe om den norske resepsjonen av verket. Kunnskap om kirkebygg handler, som jeg så vidt var inne på i forrige kapittel, dessuten sjeldent bare om fortid – det handler også om hvordan kirkene som er i bruk skal ivaretas, og om hvordan eventuelle nye kirker skal bygges og gamle repareres. I slutten av kapittelet vil jeg derfor vise hvordan Dahls og andres forståelse av stavkirkene på denne tiden må forstås i sammenheng med diskusjoner knyttet til konstruksjon av nye kirkebygg – og motsatt.

4.2. *Denkmale* – bakgrunn

4.2.1. *J.C. Dahl og Denkmale*

Das bekannte Werk von Dahl, ‘Denkmale einer sehr ausgebildeten Holzbaukunst aus den frühesten Jahrhunderten in den inneren Landschaften Norwegens’, hat schon vor mehreren Jahren die Aufmerksamkeit der deutschen Kunstforscher auf Monumente eines hohen Alterhums geführt, die von der Sitte, der Kunstbildung, dem Formengefühl des hohen Nordens ein so anschauliches Bild und zugleich für die Kulturverbindungen des frühesten Mittelalters so merkwürdige Andeutungen und Aufschlüsse geben.¹²⁷ (Kugler 1845.)

Disse setningene innledet en liten tekst publisert i tyske *Kunstblatt*¹²⁸ 9. desember 1845, med tittelen «Alt-norwegischer Holzbau» – «gammelnorskt trebyggeri». Teksten var skrevet av den ovenfor nevnte Franz Kugler, som siden 1833 hadde vært professor i kunsthistorie ved Kunstakademiet i Berlin. I sin lille tekst om gamle norske trebygninger i *Kunstblatt* skriver Kugler om det blant kunstforskere «kjente verket av Dahl». Vi kommer snart tilbake til både verket og Kugler, men at også Dahl selv var *bekannt*, er det ingen tvil om. I alle fall var han kjent i sitt eget hjemland, Norge. Dahl vokste opp i Bergen, og han kom ikke fra en velstående familie. Som ung fikk han hjelp fra Lyder Sagen og andre som så at Dahl hadde et stort potensiale. I tillegg til annen skolegang fikk Dahl gå i lære hos malermester J.G. Müller. I 1811 sørget så Lyder Sagen for at det ble samlet inn penger slik at Dahl kunne dra til København og fullføre sin utdannelse ved Kunstakademiet der. Dahl var blitt professord ved Kunstakademiet i Dresden to år før han gjorde sin første Norgesreise i 1826, etter

¹²⁷ På norsk noe i retning av: «Dahls kjente verk, ‘Mindesmerker etter en høyt utviklet Trebygningskunst fra de tidligste århundreder i de indre landskaper av Norge’, har alt i flere år henledet tyske kunstforskeres oppmerksomhet mot monumenter fra oldtiden, som gir et så anskuelig bilde av skikkene, kunstdannelsen og formfølelsen i det høye Norden, og som samtidig gir merkverdige belegg for og informasjon om den tidlige middelalderens kulturelle forbindelser.»

¹²⁸ Separat fast supplement til *Morgenblatt für Gebildete Leser*, et tysk kultur- og litteraturtidsskrift, utgitt i Stuttgart og Tübingen 1807–1865 (frem til 1837 under navnet *Morgenblatt für gebildete Stände*).

femten år i utlandet. Han var allerede da en anerkjent kunstner – i Norge var han på denne tiden nærmest en nasjonalhelt. I en artikkel om Dahl i *Norsk Penning-Magazin* i april 1837 kan vi lese hvordan det i Bergen 3. september 1826 ble «foranstaltet» en fest til Dahls ære. Byens «fornemste Indvaanere» var til stede, og «Under Paukers lyd og Kanoners Torden bleve Skaaler drukne». Da forsamlingen utbrakte Dahls skål, ble også en sang forfattet av overlærer Lyder Sagen sunget. En sang som, ifølge artikkelforfatteren, var «heelt igjennem (..) saa hjertelig og sand», og hvor især tredje vers var «talende»:

Tak for hvad fra Din Aand vi faae!
Du mangt et Laurbærblad har slynget
I gamle Norges Krands – forynget
Har du vor Moders Lokker graae.
Du Himmeltegn, ei Hjerte skifted'
Norsk var den Skole, Du Dig stifted',
Norsk var Din Pensel, djærv og stærk –
Som Dovre staaer Dit Kunstnerværk.¹²⁹

Som Dovre står som tidligere nevnt også i dag oppfattelsen av at J.C. Dahl nærmest alene reddet de norske stavkirkene fra undergang, om ikke i praksis, så i alle fall som en som gjorde det mulig å i det hele tatt forstå stavkirkene som bevaringsverdige. Og det for så vidt med god grunn. Dahls arbeid med «norske fortidsminnesmerker» i 1830- og 1840-årene er grundig beskrevet i særlig Einar Wexelsens avhandling (Wexelsen 1973), også Aubert skriver en del om dette i sin bok om Dahl (Aubert 1920:220–225).¹³⁰ Wexelsen og Aubert argumenterer begge for at Dahls kontakt med kunst- og vitenskapelige miljøer i København og Tyskland, blant annet fortidsminneforeningen i Dresden (Königl. Sächsischer Alterhums-Vereins), var avgjørende for hans forståelse av de norske middelalderkirkene som fortidsminner. Wexelsen peker på at også Dahls oppvekst i Bergen, og særlig hans nære forhold til Lyder Sagen, var av betydning for Dahls senere interesse for historie og antikviteter (Wexelsen 1973:16–30). Både Aubert og Wexelsen viser hvordan Dahl var i jevnlig kontakt og utvekslet sine tanker med fremtredende aktører i det norske samfunnet, særlig i Bergensmiljøet, men også andre steder (ibid.:69–70, med henvisning til Aubert).

¹²⁹ Norsk Penning-Magazin, april 1837, «Landskapsmaleren Johan Clausen Dahl», spalte 105.

¹³⁰ Det er flere som skriver om dette, men de referer alle til Aubert (1920) og Wexelsen (1973). Jeg tar derfor her utgangspunkt i dem.

Som nevnt innledningsvis, er det vi i første omgang skal konsentrere oss om her, *Denkmale*. Wexelsen og Aubert skriver som sagt mye om Dahls arbeid *med* dette verket, og hvilke intensjoner han så ut til å ha, men mindre om hva som faktisk står der. I sin avhandling om fremveksten av en vitenskapelig kunsthistorisk forståelsesmåte i Norge på 1800-tallet skriver også kunsthistoriker Siri Meyer (1983) litt om Dahls *Denkmale*. Hennes utgangspunkt er hvorvidt Dahl kan sies å her ha levert en *vitenskapelig* kunst-/arkitekturhistorisk studie, og hun konkluderer blant annet – som Aubert – med at det gjør han ikke. I *Denkmale*, mener Meyer, presenterer Dahl «opplysninger som overhodet ikke hører hjemme i en arkitekturhistorisk studie», som for eksempel et helt avsnitt om norske bygdekvinnens brudeutstyr. Opplysningene Dahl gir om de enkelte kirkene virker dessuten «spredte og tilfeldige, og har ikke alltid betydning for studiet av byggverket som et estetisk-historisk fenomen». (Ibid.:137) Dahls stilhistoriske beskrivelser fremstår i tillegg som «upresise og forvirrende», på tross av at Dahl hadde fått hjelp av «selveste» Rumohr. Forklaringen, mener Meyer, er ikke at Dahl selv har manglende kunnskaper, men at hele forskningsfeltet på denne tiden er «i etableringsfasen». (Ibid.:138.) En slik forståelse av Dahl og stavkirkeverket tilsvarer det jeg innledningsvis beskrev som fremstillinger med «en nærmest teleologisk form», hvor man skriver historien som at den alltid skulle ende der den endte. Det er selvfølgelig mulig å studere både Dahls kunnskap og «forskningsfeltet» på denne måten, men jeg er mer interessert i å prøve å forstå Dahl og den kunnskapen han presenterer om stavkirkene i en mer samtidig kontekst. Her ble Dahls arbeid forstått som en meningsfull begivenhet. For å kunne si noe om den sammenhengen verket ble til og forstått i, vil jeg først, som Wexelsen og Aubert, skrive en del om Dahls arbeid med verket og hans tilsynelatende intensjoner, før jeg deretter går nærmere inn i selve teksten – og ut i konteksten.

4.2.2. Hvilke planer hadde Dahl?

Når det gjelder bakgrunnen for at *Denkmale* kom i stand og hva Dahl ser ut til å ha tenkt om dette verket selv, er først og fremst brevvekslingen mellom Faye og Dahl i årene 1830- og 1840-årene opplysende.¹³¹ I 1834 var Dahl på en ny reise i Norge, åtte år etter den første i 1826. 11. juni 1835, året etter reisen, beklager han seg i et brev til Andreas Faye: «Hvor meget det har smærtet mig, paa min sidste Reise i Norge, at see de gamle og saavel fra Konstens som fra Historiens Side, intressante Mongolisk-Gothiske, maatte jeg sige, Trækirker, forsvinde, for det nye intetsigende af den slags, kan

¹³¹ Brevene jeg har tatt utgangspunkt i er en rekke brev fra Dahl til Faye i årene 1835–1844, og to brev fra Faye til Dahl i 1837. Brevene fra Dahl til Faye finnes i Andreas Fayes privatarkiv (Riksarkivet: RA/PA-0015/F/Fi/L0034/0004.) Fayes brev til Dahl, i tillegg til manuskriptet «De norske kirker», som har fulgt med et brev som nå tilsynelatende er forsvunnet, finnes ved Universitetsbiblioteket i Bergens spesialsamlinger (Ms. 539 L 01–03) Se dessuten Wexelsen (1973:73–76).

jeg ei sige.» Disse kirkene, skriver Dahl, «ere af høyere Værd og Intresse end man troer, har Indflydelse paa Folk og Nationalitet», dessuten ligger det i disse bygningene «en historie i *Virkeligheden selv* – der viser hen paa Folkevandringen selv længst [for] den Christelige Tid» (orig. uth.). Siden reisen i 1826 «ere mange af disse Ting forsvundne», beklager Dahl seg, «jeg tror meer af letsindighed og uvidenhed end nogen anden Grund!»¹³²

30. august 1835 sender han så et nytt brev til Andreas Faye. Her gremmer han seg igjen over hvordan han på den samme reisen så at samtidig som «en slags Interesse for Historien og Alderdommen [oldtiden] finder sted, man til samme Tid (...) nedrive de gamle Kirker, Trækiærkerne rettere Stavekierkerne». I stedet for å utfylle¹³³ dem og reparere dem «i deres eyendommelige Stil», bygger man «smagløse nye i stedet».¹³⁴ Videre skriver Dahl at han på sin reise ikke oppnådde hva han hadde håpet å oppnå, «nemlig at tegne Kierkerne især Staverkierkerne i Borgund – Hitterdal, og flere – ligesaa enkelte Ruiner – og gamle ældre dele af Kirkerne i Bergen». Men «om Gud vil», skriver Dahl, «har jeg isinde neste aar maaske at lade een af mine Skolarer en duelig ung Mand tegne og opmaale disse i Grundplanen», for så å kunne «paa egen Bekostning» utgi disse. Derfor lurar Dahl på om ikke Faye kanskje kan gi ham «nogle historiske bemærkninger som Text?» – Faye skal få nærmere opplysninger om hva Dahl trenger, men i første omgang «nogle Notiser» om «Ruinerne paa Karmøen»,¹³⁵ som Dahl «meget nøye selv har tegnet 1811». Fayes tekst vil så Dahl «oversætte paa Tydsk – thi texten maa naturlig være paa dansk og tydsk, ja var egentlig noget Selskabet for Norges Vel burde udgive – dog nok derom».¹³⁶

Her ser vi at Dahl har planer om å få utgitt et verk over «Stavekierkerne», «enkelte Ruiner», og de gamle «ældre dele» av Kirkene i Bergen. I et brev fra året etter, datert 17. mars 1836, skriver Dahl så at han denne sommeren sender en av sine «tallentsfulde Skolarer» til Norge «for at lade Tegne og opmaale de faa Rester af norske Bygninger fra Fortiden, især dem af Træ?» Han ber også Faye om å gå denne skolaren til hånde, om han skulle komme i Fayes «Naboskab». Dahl vil selv så «samle det» (som denne skolaren produserer), og han har «begyndt at give nogle Materialier¹³⁷ dertil selv». Det

¹³² Brev fra Dahl til Faye, 11.06.1835. Andreas Fayes privatarkiv, Riksarkivet, PA15/F/Fi/L0034/0004.

¹³³ Dahl bruker ofte ordet «ergendse», som ser ut til å kunne være det tyske ordet 'ergäntzen', «utfylle, fylle ut, føye til det som manlger, supplere» (*Tysk ordbok*, ordnett.no). Jamfør kommentar i innledningskapittel om Dahls merkvverdige rettskrivning.

¹³⁴ Brev fra Dahl til Faye, 30.08.1835. Riksarkivet, PA15/F/Fi/L0034/0004.

¹³⁵ Det vil si Avaldsnes kirkes ruiner.

¹³⁶ Brev fra Dahl til Faye, 30.08.1835. Riksarkivet, PA15/F/Fi/L0034/0004.

¹³⁷ 'Materiale': «indsamlet, ubearbejdet stof (især optegnelser, excerpter o.lgn.), der lægges til grund for, gøres til genstand for en (videnskabelig) undersøgelse ell. fremstilling» (Ordbog over det danske Sprog, s.v. 'Materiale').

ser ut til at Dahl først og fremst tenker å publisere en tekst i det historisk-antikvariske tidsskriftet *Urda*, som ble utgitt av Christie, Neumann og de andre ved Bergens Museum. Det er i alle fall «Mueligt at Direktionen (...) helst ønnsker det som Bidrag til Urda, hvor det bedst passede hen». Dahl har «skrevet til Stiftsamtmann Christie derom», i sammenheng med at han uansett har «sendt en stor deel Sager» til museet. Nok en gang spør så Dahl Faye om «Historiske Oplysninger», som skal kunne følge tegningene Dahl planlegger å få litografert.¹³⁸

Etter dette brevet ser det ut til at Faye svarer Dahl og sender ham den nevnte «Afhandlingen» om norske kirker.¹³⁹ Selve brevet er tilsynelatende borte (Wexelsen 1793:78n.), men det kommer frem av et brev fra Dahl 16. mai 1836 at Faye har sendt ham opplysninger. Manuskriptet med tittelen «De norske kirker» er bevart i arkivet etter Dahl.¹⁴⁰ I brevet fra 16. mai skriver Dahl blant annet at han har sendt to *Skolarer* til Norge, «navnlig Schiertz og Sontag», men at Fayes opplysninger dessverre kom for sent til at Dahl har kunnet «benøtte nogen af [Fayes] Anmærkninger for dem». Dahl skriver likevel at det han samler, vil han sende Faye «til afbenøttelse og Rettelse til en Text der skal følge Værket». verket er for øvrig, sier Dahl, «kund et biedrag til Grandskningen om Norges gamle Bygninger – som jeg kalder det».¹⁴¹

Først ett år etterpå, 24. mai 1837, sender Faye et nytt brev til Dahl. Her vedlegger Faye en «Afhandling om Gaara Kirke» (Faye 1836), som han tenker vil interessere Dahl, «da De deraf kan see, at jeg fuldkommen deler Deres Beskuelser om Oldtidslevninger og deres Bevarelse». Faye spør også om Dahl nå har bestemt seg for «hvilke Kirker og Ruiner der skulde udgjøre de første hæfter». – Om Dahl vil oppgi navnene på disse, skriver Faye, «skal jeg strebe for at give eller skaffe en saa udførlig Text til samme, som jeg kan». Den forrige avhandlingen Faye sendte, var ifølge ham selv «vist ufuldstendig, da jeg ei kjente hvilke Bygninger der skulde komme i Værket og derfor skrev en lille Afhandling, som med fornødne Forandringer kunde (...) tjene som en Indledning til at give en Oversigt over Norges Kirker».¹⁴²

Det vi ser av brevvekslingen mellom Faye og Dahl i 1835–1836 er altså at Dahl på sin reise i Norge i 1834 har blitt oppmerksom på at flere av de gamle stavkirkene rives ned, på tross av at kirkene både fra «Historiens og Konstens side» er interessante. Han reagerer på at man i stedet for å reparere

¹³⁸ Brev fra Dahl til Faye 17.03.1836 (sendt sammen med nytt brev 16.05.1836). Andreas Fayes privatarkiv, Riksarkivet, PA15/F/Fi/L0034/0004.

¹³⁹ Senere publisert i *Skilling-Magazin* nr. 42 1839, med minimale omarbeidelser.

¹⁴⁰ Arkivmateriale etter Dahl, Universitetsbiblioteket i Bergens spesialsamlinger, Ms. 539 L01.

¹⁴¹ Brev fra Dahl til Faye 16.05.1836. Andreas Fayes privatarkiv, Riksarkivet, PA15/F/Fi/L0034/0004.

¹⁴² Brev fra Faye til Dahl 24.05.1837. Universitetsbiblioteket i Bergens spesialsamlinger, Ms. 539 L02.

kirkene i deres særegne stil, bygger nye og «intetsigende» kirker, men han viser til at det nok først og fremst er av uvitenhet. Dermed gir det mening å samle visse av kirkene i et verk – sånn får man både tatt vare på og ikke minst spredt informasjon om disse bygningene.

Også Wexelsen, som skriver om Dahls forståelse og innsats for *bevaring* av norske fortidsminner, understreker hvordan Dahl med det påtenkte verket «har hatt en annen målsetting med tegningene ved siden av den at de skulle kunne brukes som vitenskapelig materiale». Wexelsen skriver at Dahl med sin publikasjon også ønsket å «skape en generell interesse for kirkene som han håpet ville føre til at de ble tatt vare på av folket selv». (Wexelsen 1973:76.) Disse tankene om opplysning for bevaring mener Wexelsen at Dahl har fått gjennom sin deltakelse i Königl. Sächsischer Alterthums-Verein, altså fortidsminneforeningen i Dresden. I *Alterthums*-foreningens formålsparagraf står det at det å bekjentgjøre minnesmerker for offentligheten er et eksplisitt mål. (Ibid.:77.)

Wexelsens henvisninger er delvis misvisende,¹⁴³ men i brevene til Faye er det flere steder Dahl skriver ting som kan tolkes i retning av at han ønsket å opplyse en bredere offentlighet, for eksempel når han i 1835 skriver at verket bør skrives på både dansk og tysk, og at det er «noget Selskabet for Norges Vel burde udgive».¹⁴⁴ I brevet fra 11. juni 1835 skriver han også at

Det er vel godt i Historisk Betydning at man søger at udgrave Gravhøye, tage bort fra Kirkerne ting der ej benøttes, ja endog forkaster – men paa den anden side finder jeg man burde mere ved den opmærksomhed man skiænker disse Ting arbeide for at vække Intressen til at Folket selv søgte at skatte og vedligeholde sligt, og dette er saameget lettere som dog – i Folket selv slumrer en Aavertroisk vel kunde man sige? Dog en Interesse derfor der let og ved faa midler kan vækkes.¹⁴⁵

Avsnittet kommer riktignok rett etter at Dahl har fortalt Faye om «Alderdomsforeningen» han er medlem av, som har som formål å «søge at gjøre opmærksom paa» det som har «sand historisk nøtte og Interesse saavel hvad *Alderdom som Konst* angaar» (min uth.), ikke spesifikt stavkirkene. Og målet er også å «vedligeholde, og hvor aldeles ingen antager sig Sagen, den selv efter de faa midler at sætte

¹⁴³ For eksempel skriver Wexelsen at Dahl i brevet 16.05.1836 sier at Faye «Må søge at conservere og opvække Menigheds Interesse derfor ogsaa i Norge», og han bruker dette som et eksempel på at «Dahls intensjoner» om at *Denkmale* skal fungere som folkeopplysning her «kommer klart til uttrykk» (Wexelsen 1973:77). Men hele sitatet i Dahls brev lyder: «Se nu til at bringe en Alderdoms-Forening – af den slags som ei samler, men søger at conservere og opvække Menigheds Interesse derfor ogsaa i Norge.» Sitatet er altså ikke knyttet til Dahls planlagte utgivelse. I samme brev (den delen som er skrevet 17. mars) skriver han da også at «det bedst passede» i Urda, som jo er et vitenskapelig tidsskrift.

¹⁴⁴ Selskabet for Norges Vel hadde fra oppstarten i 1811 blant annet gitt ut flere bøker som skulle virke for folkeopplysning, i tillegg til de mer faglige publikasjonene nevnt i forrige kapittel (Bjerke 2009:117–121).

¹⁴⁵ Brev fra Dahl til Faye 11.06.1835. Andreas Fayes privatarkiv, Riksarkivet, PA15/F/Fi/L0034/0004.

det i stand – altså ei at gjøre nogen egentlig Samling». I avsnittet etter kommer imidlertid Dahls beklagelse, sitert ovenfor, om hvor mye det har «smærtet» ham å på sin siste reise se trekirkene forsvinne.¹⁴⁶

Når det gjelder Dahls formål med verket som skal komme til å bli *Denkmale*, ser det med andre ord ut til at han har tenkt litt forskjellig. Bortsett fra hans utsagn om at Selskabet for Norges Vel burde gi ut teksten, er det likevel usannsynlig at han ser for seg at han skal drive opplysning av «folket selv», på den måten vi forstår folkeopplysning. Det fantes ikke mange kanaler å utgi et «folkelig» plansjeverk gjennom på denne tiden. Som vi så i forrige kapittel, var det populært med prospektsamlinger, men disse var ennå ikke utbredt i et bredere lag av befolkningen. Selv foreslår Dahl som sagt at det historisk-antikvariske tidsskriftet *Urda* skal trykke det han skriver om de «saavel fra Konstens som fra Historiens Side» interessante kirkebygningene. I et senere brev fra 1838 hevder Dahl dessuten at han i 1835 foreslo for bokhandler Dahl i Christiania, da bokhandleren var i Dresden, at et verk om «Trækjærker og andre Offentlige, selv de mindre, Bygninger fra Middelalderen» burde trykkes, «men uden gehør».¹⁴⁷

Wexelsen fokuserer ellers i sin avhandling først og fremst på at Dahl ønsker å gi ut et verk om *stavkirkene*, og at han ønsker å opplyse for å bevare dem. I de første årene etter Norgesreisen ser det likevel ut til, som flere sitater over viser, at Dahl har en interesse for «Norges gamle Bygninger» mer generelt – ikke bare stavkirkene. I arkivet etter Dahl ved Nasjonalbiblioteket i Oslo, finnes et lite håndskrevet hefte med tittelen «Bidrag til Granskninger over Norges Fortids Bygninger af Dahl 1836».¹⁴⁸ Her har Dahl samlet en hel del notater om gamle bygninger og kirkeinventar, tilsynelatende for å kunne bruke dem i verket han planlegger å utgi. Dahls mange (og tidvis nesten uleselige, det må sies) notater her, gir oss også en pekepinn på hva Dahl er opptatt av, og hva han har tenkt om hva verket kan inneholde.

4.2.3. «Bidrag til Granskninger over Norges Fortids Bygninger» – Dahls notater

Et av notatene er datert 1834, og her er det «de gamle Træbygninger» Dahl først tar for seg. Men han er også opptatt av *Kiæmpehøie*, og av hvordan det er en stor skade at disse graves opp og at gjenstander flyttes derfra – derved taper gravhaugen «meget af sin Helligdom». En annen ting som ifølge Dahl ikke blir tatt godt nok vare på, er kirkeinventar. Her nevner han for eksempel et

¹⁴⁶ Ibid.

¹⁴⁷ Brev fra Dahl til Faye 11.04.1838. Andreas Fayes privatarkiv, Riksarkivet, PA15/F/Fi/L0034/0004.

¹⁴⁸ Arkivmateriale etter Dahl, Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling, Ms.fol. 1882:h.

altermaleri som ble malet over, og en altertavle som nå har havnet ved museet i Bergen. Videre noterer han seg en del «i betræff Bergens gamle kirker og deslige andre offentlige Bygninger». I denne sammenheng er han først og fremst opptatt av hvordan man kan få kunnskap om slike (stein)bygninger. Det kan man få på to måter: Gjennom dokumenter, aktstykker,¹⁴⁹ eller gjennom «egne Slutninger. Ved øvelse, Kundskaber og Erfaring».¹⁵⁰ Her ser vi hvordan Dahl forholder seg til praksisen med å først og fremst ta utgangspunkt i skrevne dokumenter for å få historiske opplysninger. Men Dahl mener det *også* er mulig å få kunnskap gjennom å studere bygningen selv, «thi ofte ere Aarhundreder forgangne inden et Værk ble fuldændet og bærer mere eller minder Præget af flere [Tiders] Aand». På denne måten, mener Dahl, kan man bestemme når en bygning er påbegynt og fullendt. Her møter vi igjen det Nyerup beklaget seg over når han skulle plassere arkitekturtegninger i sitt kronologisk ordnede museum – kirkenes flertidighet. Men Dahl er ikke bare opptatt av det at de forskjellige delene av bygningen er bygget til ulike *tider*. Gjennom ulike detaljer ved bygningen, kan man «bestemme de Nationer vis Bygmester man har betient sig af». Bygningene selv er derfor «de sikreste og bedste Historiske uhrkunde¹⁵¹ – ja bidrager ofte meer end man skulle troe til National-historien – bærer og Tidsaandens Præg». For Dahl er det derfor veldig viktig at man går «forsiktig tilværk» når en bygnings skal rives. Enten må man «tage en nøye Tegning deraf», eller bedre – «selv være nærværende» når bygningen rives. Ofte, skriver Dahl, er det nemlig slik at enkelte «Steenfragmenter» gir «historisk Lys og ergendser¹⁵² Sangnet [sic]».¹⁵³

Dahl er med andre ord først og fremst opptatt av *historien*, sånn vi kjenner den fra tidligere kapitler. Det vil si historie i betydning beretninger om blant annet nasjoner, hendelser og menneskers bedrifter. Det viktige for Dahl er så at kirkenes materialitet kan gi opplysninger om denne historien: «I Bygninger finder man ofte tydelig afpreget Nationers Lod (...) og deres omvæltning.»¹⁵⁴ Dette er en synsmåte som på mange måter ligner den vi har sett før: Oldsaker og bautasteiner kunne bekrefte sagn og skrevne historier, og i visse tilfeller gi historiske opplysninger gjennom innskrifter. Men det er likevel en forskjell i Dahls syn på materialiteten. Avgjørende her er det som Dahl så fint skrev i brevet til Faye: at det i bygningene «ligger en *historie i virkeligheden selv*» (min uth.).¹⁵⁵ Ved å

¹⁴⁹ Dahl bruker ordet «Urkunde/Uhrkunde». På svensk kan dette bety «dokument», eller «aktstykke», jamfør Svenska Akademiens Ordbok, s.v. 'urkund'.

¹⁵⁰ Notat av Dahl datert 1834. Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling, Ms.fol. 1882:h.

¹⁵¹ Altså «dokument, aktstykke», jamfør tidligere note.

¹⁵² Altså utfyller, jamfør tidligere note.

¹⁵³ Notat av Dahl datert 1834. Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling, Ms.fol. 1882:h.

¹⁵⁴ Ibid.

¹⁵⁵ Brev fra Dahl til Faye 11.06.1835. Andreas Fayes privatarkiv, Riksarkivet, PA15/F/Fi/L0034/0004.

studere de ulike delene av bygningene, kan man si noe om politiske forhold og om tidsånd – om hvem som har hatt kontakt med hvem, når, og om disse bygningenes opprinnelse. Grunnen til at dette er mulig, er den «flertidige materialiten», men også at dette flertidige – som vi så med Flintoe – samtidig er koblet til sted. Dette kommer vi tilbake til om litt.

Ser vi på de andre notatene, antageligvis skrevet etter 1834, er det også flere ting Dahl er interessert i. Han skriver om «Magazin-Bygningen» i Bergen, det vil si det vi i dag kjenner som Håkonshallen. Dette er ifølge Dahl «et af fortiden bedst vedligeholdt monument af Engelsk Bygningskunst». Dahl mener man burde benytte denne bygningen som museum. For «et mærkeligt og godt Monument er det, og fortiene at benøttes til andet en det hvortil man nu bruger det», det vil si kornmagasin. Dahl har også sterke meninger om hvordan denne bygningen burde restaureres/repareres. Men det er ikke bare fortidens minnesmerker Dahl engasjerer seg i – han er opptatt av nåtidens minnesmerker også, blant annet noen minnestøtter etter de falne ved slaget ved Alvøen ved Bergen i 1808. I 1826 var «saavel stedet som mindet om disse [falne] nesten af alle forglemt». ¹⁵⁶ Ellers er det anklager om vandalisme som går igjen i Dahls notater. Her gjelder det både hvordan hvordan gravhauger, «efter at de vare undersøgt – er blevne liggende aabne som dynghaabe» og dermed har «tabt en stor deel af sin ærværdighed». Og det samme – «men paa en anden maade» gjelder restaureringer «og deslige foretagende med Kierker og Offentlige Bygninger». Dahl beklager seg for eksempel over at man har rensket bort senere tilsetninger i kirker. ¹⁵⁷ Dette henger sammen med hans syn på bygninger som historiske dokumenter: «En Kjerke maa bære Præg af Historien og Forandring[e] af Tidsaanden – og er saa at sige (...) et talende Bevis – og selv dette bidrage ej lidt til Forhøyelsen af det ærværdige og hellige.» Når det gjelder bygningene og historien, har Dahl dessuten flere kommentarer om de «gamle murede Gothiske offentlige Bygninger og kirker». De fleste av disse «tyder hen til Engelsk Bygningskunst», bortsett fra de eldre delene av Mariakirken i Bergen – «meget mere har den Lighed med den saakaldte Normanniske Stiil», slik den finnes i «Normandiet i Frankrig, ja selv i Sisilien». Dahl henviser til et engelsk verk han har lest, som omhandler disse bygningene, ¹⁵⁸ og han viser til at denne stilen er en «for Gothisk [Stiil], almindelig benevnt Byzantisk». ¹⁵⁹

¹⁵⁶ Udatert notat av Dahl. Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling, Ms.fol. 1882:h.

¹⁵⁷ Wexelsen (1973:120–177) skriver en del om Dahls restaureringssyn i kapitlene om henholdsvis Trondheim domkirke og Håkonshallen.

¹⁵⁸ Uvisst hvilket, men i et annet notat i samme mappe skriver han om et «nyere engelsk Verk – Architectural Antiquities of Normandie», som må være August Charles Pugins (1827) plansjeverk *Architectural antiquities of Normandy*. Senere publisert i Britton (1833).

¹⁵⁹ Udatert notat av Dahl. Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling, Ms.fol. 1882:h.

Han viser også til at det er «indlysende» at «Normannerne [vikingene]¹⁶⁰ ei har bragt denne Bygningsstiil med fra Norden». Disse «lidet Ziville sort Folk» har ikke hatt en «Bygningskonst, som Araberne, Maurerne da de kom til Spanien». Heller må det være slik at vikingene i Normandie i Frankrike, da de kom dit, møtte en bygningskunst som de omdannet «paa en egendommelige maade», og at «længe efter Normænders indsættelse i Normandiet (...) [har] deres Forbindelse med moderlandet fundet Sted». På sine reiser har *Nordmænd* tilbragt tid i Frankrike, og derfra bragt kunsten med tilbake til fedrelandet. Dette argumenterer Dahl for at han også kan se i malekunsten, for eksempel fordi man vil finne «fuldkommen overensstemmelse» mellom et maleri i «Byzantisk Stiil» i Stryn (*Stryens*) Kirke¹⁶¹ og lignende malerier i Frankrike. Det er derfor sannsynlig at «normænd lærte Konsten i udlandet, og bragte den i udøvelse hiemme, dette kan ogsaa vel være tilfælde med Bygningskonst». Samtidig kan det være tilfelle at «de norske Konger og har indkaldet Bygmestere fra Udlandet – eller ladet disse gjøre Tegninger til Nordmændene selv fik den nødige færdighed». Denne ferdigheten, skriver Dahl, «synes [dog] mere at have udviklet sig i de Offentlige Trebygninger» – stavkirkerne.¹⁶² Her ser vi for øvrig hvordan Dahls resonnement ligner på Flintoes om stavkirken i Heddal i forrige kapittel, bortsett fra at Flintoe kalte den «saksisk», men han mente jo med det engelsk, eventuelt tysk.

Gjennomgående er Dahls notater om den «voldsomme» og «raae» fremgangsmåten man har «Angrebet» de «ældste, erværdigste og skjønneste Monumenter Norge har». Et sted skriver han om hvordan han har funnet de «skjønneste gothiske Portaler til flere Kirker spolerede, som for Ex. et Göthisk i Marmor arbeidet Portal til Dahle Kierke i Lyster». Dahl skriver hvordan disse «blot med et Pennestrøg» ble offer for et slikt «barbari». Det ser ut til at han her henviser til en ny forskrift fra 1823, som påla alle kirkeiere at dørene skulle kunne åpnes utover, og ikke innover som inntil da hadde vært vanlig. Bakgrunnen for denne forskriften var en brann i Grue kirke samme år, der flere mennesker mistet livet fordi man ikke kunne få opp kirkedørene i trengselen som oppstod.¹⁶³

Noen av Dahls notater er på tysk, mange er også svært fragmenterte. Et sted kan vi lese følgende:

Rogerio – Palermo – Pallazo Reale – Capel – Snitzverk – lig det Slags Kierken paa Uhrnes? – Normanniske Vinduer i Choret – Tydske kirken (...) – Taarnene –

¹⁶⁰ Jamfør *Ordbog over det danske sprog*, s.v. ‘norman’.

¹⁶¹ Et maleri W.F.K. Christie har skrevet en artikkel om i *Urda* i 1835.

¹⁶² Udatert notat av Dahl. Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling, Ms.fol. 1882:h.

¹⁶³ Kgl. resolusjon av 30. september 1823: «...at ved alle Kirker i Norge skulle Dørene anbringes saaledes, at de, ved at aabnes, vende ut fra Kirken; og skal denne Foranstaltning snarest muligt og senest inden næste Aars Udgang iværksættes, ligesom for Eftertiden en lignende Indretning ved enhver ny opførende Kirke skal finde Sted.» (Mejlænder 1872:318.)

undergaaet forandring – Støttestiller – tilsatt – [forhøyet] – Schiertz tegne
Hovedansigt Grundplan langprofil. Malerisk Prospect – invændige Ansigt, med alt
– det øvrige som er deri. Choret allene for sig.¹⁶⁴

Dahl hadde altså en hel del tanker om og ikke minst planer for dette verket og hva det skulle inneholde. En del av det kan virke merkelig og ukjent. Sammenlignet med Flintoe, Neumann og Blom, for eksempel, ser Dahl ut til å være mindre interessert i egentlig å beskrive kirkene, eller å *vurdere* dem estetisk. Dahl er langt mer interessert i å koble dem til ulike «opprinnelser» og «historien». Ikke minst er han, fordi han er opptatt av opprinnelse og bygningene som historie, nærmest besatt av hvordan bygningene blir ødelagte når de «vandaliseres» gjennom reparasjon og ombygging, hvor det «gamle» ikke ivaretas.

Mye av det Dahl skriver er likevel mindre merkelig når vi ser at Dahl flere steder siterer Herder. Særlig gjentar han følgende sitat: «Jedes Denkmal rede für sich und erkläre sich selbst, wo möglich, aus seiner Stelle, ohne das wir irgend aus einer Lieblingsgegend die Erklärung holen.»¹⁶⁵ I et brev til Faye understreker han også hvor «meget viktig» dette sitatet av Herder er.¹⁶⁶ For å forstå både Dahl og *Denkmale*, kan det være nyttig å her gå litt nærmere inn på Herders tekst. Sitatet er hentet fra *Ueber Denkmale der Vorwelt* (Om oldtidens minnesmerker) (Herder 1882 [1792]). I denne teksten skriver Herder blant annet om bygninger og minnesmerker som kilder til historien, det vil for Herder si *verdenshistorien*. – På samme tid som Herder påpeker at ethvert minnesmerker må forstås i seg selv på *sitt* sted (ibid.:54), må det partikulære minnesmerket settes inn i og forklares gjennom dets sammenheng med en altomfattende historie om «minnesmerkene på jordens overflate» (ibid.:52).¹⁶⁷ Herder gjør her en sammenligning med geologien, som studerer levninger etter eldgamle omveltninger som har påvirket jorden *under* overflaten.¹⁶⁸ På dette feltet, mener han, har det ikke vært mangler på hypoteser som organiserer disse levningene i et system som kan gi en helhetlig forklaring på jordens utforming.¹⁶⁹ Når det gjelder å sette de *overjordiske* levningene inn i et større system, gjenstår det imidlertid en hel del arbeid. Men arbeidet har begynt, sier Herder, for én reisende

¹⁶⁴ Udatert notat av Dahl. Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling, Ms.fol. 1882:h.

¹⁶⁵ På norsk omtrent: «la ethvert monument tale sin egen sak, og forklare seg selv, hvor mulig, på stedet hvor det er, uten at vi henter forklaringen fra et eller annet yndlingslandskap.» Jeg har brukt en engelsk oversettelse som hjelp i min lesning av Herders originaltekst (Herder 1997:63–80).

¹⁶⁶ Brev fra Dahl til Faye 17.03.1836. Andreas Fayes privatarkiv, Riksarkivet, PA15/F/Fi/L0034/0004.

¹⁶⁷ «die Geschichte der überirrdischen Denkmale.»

¹⁶⁸ «die Trümmern alter Revolutionen im innern Bau unserer Erde.»

¹⁶⁹ «Dort hat es an Hypothesen nicht gefehlt, viele dieser Erscheinungen zu einem System zu ordnen, und dadurch die Entstehung unsers Erdkörpers zu erklären.»

følger i fotsporene til en annen – én retter på, en annen ignorerer den andre. Slik vil historien om det som er oppå jorden, snart følge samme mønster som historien om det som er under jordoverflaten. Dette, sier Herder, vil uten tvil gi mange nye resultater.¹⁷⁰ (Ibid.:51–52.)

I forrige kapittel så vi hvordan interessen for alle steders historiske bygninger blomster opp i andre halvdel av 1700-tallet. Herder gjør seg i den nevnte teksten flere tanker om hvordan fortidens minnesmerker bør forstås og studeres. Ett av punktene handler om hvordan menneskeheten må forstås som en helhet. Han mener det er uheldig om man forstår minnesmerkene med utgangspunkt i en tanke om at de folkene som har reist dem, eksisterer som separate enheter, som om ethvert folk eksisterer i isolasjon og ingen andre lenger var igjen på jorda.¹⁷¹ (Herder 1882:56.) Herder siterer også begeistret August Ludwig von Schlözer (1735–1809), som i sin verdenshistorie hevder at menneskeheten er nettopp én.¹⁷² Selv om dette er vanskelig å bruke som utgangspunkt i hvert enkelt forsøk på å skrive historie, så er det uansett dette som er kimen til hele vår histories levende organisme, mener Herder: At menneskeslekten altså er én.¹⁷³ En stor åpenbaring når det gjelder fortidens moumenter får vi ifølge Herder om vi studerer hvordan ulike folk(eslag) møtes og samhandler; hvordan historien er et resultat av kulturelle forbindelser.¹⁷⁴ (Ibid.:57.) Det partikulære er interessant å studere som en del av det universelle. Et siste poeng å nevne i sammenheng med Herder og hans tanker om hvordan minnesmerker fra oldtiden (*Vorwelt*) må forstås, er at man, når man studerer disse minnesmerkene, ikke bare må se *tilbake* på hva som har laget dem. Man må også se hva som, som en følge av dem, har kommet etter. For «kein Kunstwerk steht todt in der Geschichte der Menschheit», sier Herder (ibid.:60). Ingen kunstverk ligger døde i historien. Med andre ord: ethvert kunstverk *har* ikke bare sin historie – det er historie, og skaper historien.

Her ser vi hvordan Herder ikke bare er opptatt av opprinnelser, men av det som beveger seg og som beveger – «die Kette der Dinge», kjeden av ting (ibid.). I første halvdel av 1800-tallet, med blant andre Herder som idebakgrunn, skjer det da også noe med kunstens forhold til historie(n) (og/eller

¹⁷⁰ «Ein Reisender geht auf der Spur des Andern, Einer berichtet, Einer scheuet den Andern; (...) so wird die Geschichte der überirrdischen Denkmale in dieselbe Combination treten, in welche seit einigen Jahrzehnden die Geschichte der unterirrdischen Vorwelt bereits sehr rüstig getreten ist, ohne Zweifel mit mancherlei neuen Resultaten.»

¹⁷¹ «Der Erklärung der Denkmäler ist es nicht vortheilhaft, wenn man die Völker, unter denen sie errichtet worden, abgetrennt, und gleichsam so isolirt betrachtet, als ob keine mehr auf der Erde gewesen wären.»

¹⁷² «das Menschengeschlecht ist nur Eins.»

¹⁷³ «Denn so schwer es wird, bei Behandlung der Geschichte und ihre Denkmale dies jeden Augenblick sichtbar zu machen: so ist es doch der Keim des ganzen lebendigen Körpers unsrer Geschichte. Das menschliche Geschlecht ist Ein Ganzes (...)»

¹⁷⁴ «Den Denkmalen des Alterthums wird also ein großer Aufschluß, wenn man auf die Wege des Völker-Vereins und Völker-Verkehrs merket.»

omvendt). Dette så vi begynnelsen på i forrige kapittel. Vi skal om litt komme tilbake til dette forholdet og hva det har å si for stavkirkene, for selv om Dahl hadde en interesse for både steinkirker, gravhauger, malerier og altertavler, og deres betydning for historien, er det likevel slik at han har en spesiell interesse for de gamle *Trækierkerne*. Disse er ifølge ham interessante *både* fra «historiens og Konstens» side. Han ønsker derfor å bevare det verdifulle ved dem, «redde dem fra forglemmelse». For Dahl ser stavkirkene ut til å kunne være kilder til flere typer kunnskap. Spørsmålet er da: *hvilken* kunnskap er det Dahl samler fra og om disse kirkene, som han tenker kan brukes i et verk om *Norges Fortids Bygninger*?

4.2.4. *Faye og kirkene*

For å si noe om Dahls kunnskap, er det som sagt nødvendig å også si noe om Andreas Faye. Presten og læreren Faye er i dag kanskje først og fremst kjent for sine samlinger av norske sagn, og for sine historiebøker ment for undervisning i skolen. Men Faye hadde et bredt interessefelt, og i arkivet etter ham finnes en hel mengde med innsamlede opplysninger om både det ene og det andre: prestehistorie, topografi, personalhistorie, filologi, Norges historie, og antikviteter – for å nevne noe. I tillegg samlet han inn opplysninger om stavkirker. Allerede i 1820-årene, som student, hadde han reist gjennom blant annet Telemark (1824), Hedmark og Hallingdal (1825) og Ringerike (1826), med mål om å «besee mit Fødeland og ved den samme Leilighed faa Underretning om de Minder fra Fortiden som endnu bevares». ¹⁷⁵ I 1831 gjorde Faye, som så mange andre på denne tiden, en lengre reise i Europa. Han var innom blant annet Tyskland, Sveits, Italia og Frankrike. Her møtte han flere også på den tiden viktige og kjente personer, som Adam Oehlenschläger, H.C. Andersen, Ludwig Tieck, Goethe – og J.C. Dahl, som han bodde hos i Dresden. Året etter utenlandsreisen var Faye med på å stifte Arendals Museum og Arendals skoles offentlige bibliotek. Det er først nå, etter utenlandsreisen, at Faye begynner å jobbe mer systematisk med blant annet innsamling av folkeminner. ¹⁷⁶ I 1833 kommer så *Norske Sagn*, og omtrent på samme tid starter han sin brevveksling med Dahl. Det viktige i denne sammenheng for vår del, er imidlertid Fayes kunnskap om stavkirkene. Artikkelen «De norske kirker» handler, som tittelen tilsier, om norske kirker – og dermed ikke bare stavkirker. Faye skriver også om domkirkene, de små murede kirkene, og kirkeruiner – helt i tråd med det Dahl i brevene i 1835 hadde antydnet at verket hans skulle omhandle. Innledningen er, også i

¹⁷⁵ Reiseberetning av Andreas Faye, *En vandring gjennem en del af Thelemarken og Grevskaberne 1824*. Fayes privatarkiv, Riksarkivet, PA15/F/Fi/L0022. Reiseberetninger fra andre reiser finnes samme sted.

¹⁷⁶ Norsk biografisk leksikon på nett, s.v. 'Andreas Faye' (lest: 06.07.2020).

tråd med Dahls ønske om «historiske opplysninger», en gjennomgang av kirkebyggingens historie i Norge. Faye starter teksten med følgende avsnitt:

De Efterretninger, som de gamle Sögur indeholde og de Beskrivelser, som de give om de mærkeligste Gudehuser, som i Norge endog vare sjeldne, vise noksom, at de hedenske Nordmænd vare Barbarer i den ædle Bygningskonst. Ligesom deres Huse vare deres Templer af Træ. Den Konst at bygge ordentlige Bygninger af Steen, skyldte Nordmændene udentvivil Kristendommens Indførelse.¹⁷⁷

Faye fortsetter så med å skrive om Håkon Adalsteinsfostre, Olav Tryggvason, og Olav den Hellige, og hvordan de «lød Kirker bygge». I byene ble «smukke Steenkirker» bygget, «og rundt omkring paa Landet byggedes ogsaa solide Graastenskirker, hvoraf nogle som mærkelige Minder fra de Tider endnu existerede». Men de fleste landskirker «vare udentvivil af Træ, da Olaf III Kyrre (...) bød, at Almuen i ethvert Fylke skulde bygge og vedligeholde en Trækirke». Og i det 12. og 13. århundrede, skriver Faye, «bleve Norges skjønneste og mærkværdigste Kirker byggede». Så kom «Norges paafølgende Afmagt, under den langvarige Forbindelse med Danmark», sammen med Reformasjonen. Dette «havde en sørgelig Indflydelse paa Landets Kirker: (...) Flere blant de største og mærkeligste sank i Ruiner, eller tabte en stor Deel af deres Herlighed». Men, skriver Faye, «Hvad Tidens Tand, Menneskenes Ligegyldighed og Forstyrrelseslyst har *skaanet* ville vi nu noget nærmere betrakte» (min uth.).¹⁷⁸

Etter innledningen gir Faye opplysninger om kirkene som fremdeles står og brukes i dag. Av det Faye skriver både om stavkirker, tømmerkirker og murkirker, er mye merkelig kjent. For eksempel, om noen av stavkirkene:

Blandt Landets mærkelige Stavekirker og som Sidestykker til Hitterdals fortjene at nævnes Hurums ældgamle Kirke i Valdres, der ligner den meget, og Borgunds Kirke i Leirdal, inderst i Sogn. Denne sidste adskiller sig fra de andre derved, at den Svalegang, som omgiver Kirken, ikke staaer i Forbindelse med samme, hvorved Kirken faaer Udseende af at være større end den virkelig er. Borgunds Kirke er desuden forsynet med smaa Taarnspidser, de saakaldte «Dragehoveder», som giver den et høist besynderligt Udseende.¹⁷⁹

¹⁷⁷ Manuskript av Andreas Faye, «De norske kirker». Universitetet i Bergens spesialsamlinger, Ms. 539 L01.

¹⁷⁸ Ibid.

¹⁷⁹ Ibid.

Dette kjenner vi igjen fra Krafts *Topographisk-statistiske Beskrivelse over Kongeriget Norge* (Kraft 1820–1835). Faye har minimalt med litteraturreferanser, også i den trykte versjonen, men i arkivet etter ham finnes det som tydeligvis er forarbeider og kladd til teksten om kirkene.¹⁸⁰ Her har han samlet en hel del opplysninger, og flere steder står det noen tall ved siden av opplysningene. Jeg har sammenlignet disse tallene med sidetall i ulike bind av Krafts verk, og det har vist seg at alle Fayes tall er henvisninger til Kraft. Det ser med andre ord ut til at det i hovedsak er Krafts publikasjoner Faye har brukt som kilde. Faye tilfører likevel noe nytt med sin kirketekst. Før han kommer med opplysninger om de enkelte kirker, har han et par avsnitt av mer oppsummerende karakter. Her gjør han en del *syntetiserende* bemerkninger om norske kirkebygg. Etter å ha gitt opplysninger om antall prestegjeld i Norge, og forklart forholdet mellom hovedkirker og annekskirker, skriver Faye for eksempel:

Naar vi nu nøiere betragte disse Kirker, saa finde vi, at en stor Deel af Landets Annexkirker og næsten alle gamle Hovedkirker danne en langagtig Firkant med Alteret og Koret i Øst og Hovedindgangen i Vest. De fleste ere prydede med et Taarn, som enten bæver sig fra Kirkens Midte eller staaer over Kirkens Hovedindgang. Deres Indre er ialmindelighed høist simpelt.¹⁸¹

Videre skriver han at disse kirkene, «som uidentivl høre til den ældste og oprindelige norske Kirkeform, kalder man ialmindelighed Langkirker, hvilke, naar de ere byggede af Steen, paa nogle Steder kaldes Munkekirker, og ere ældre end Reformationen». En «simpel» og «gammel» modifisering av denne kirkeformen, «ere de nu paa flere Steder temmelig almindelige Korskirker, der for det meste dog ere yngre end Reformationen og byggede af Tømmer».¹⁸² Også stavkirkene gjør han seg noen mer oppsummerende tanker om, disse er de «mærkeligste» av trekirkene – «de ere byggede af Mastetrær og Planker, der staae vertikale». Og disse er

udentivl eiendommelige for Norge og ofte af et høist mærkværdigt Udseende. De ældste og fleste Trækirker hørte uidentivl til dette Slags Kirker, som alt mere og mere fortrænges og ombyttes med de moderne ottekantede. For Tiden findes de med faa Undtagelser kun i Landets indre Fjelddistrikter, som f.Ex i Thellemarken, Gudbrandsdalen, og fornemmelig i Sogn.¹⁸³

¹⁸⁰ Andreas Faye, «Antiquiteter», notater. Fayes privatarkiv, Riksarkivet, PA15/F-Ff-L0022-0020.

¹⁸¹ Manuskript av Andreas Faye, «De norske kirker». Universitetsbiblioteket i Bergens spesialsamlinger, Ms. 539 L01.

¹⁸² Ibid.

¹⁸³ Ibid.

Skilling-Magazin

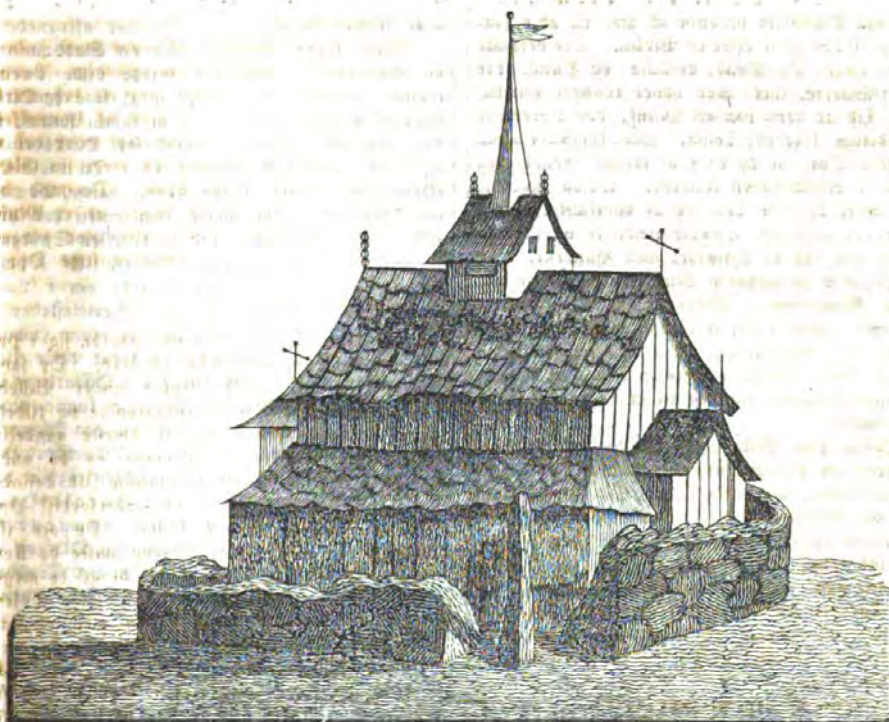
til Udbredelse af almeennyttige Kundskaber.

75.]

Udfommer hver Loverdag.

[II. Hærg. Nr. 23, 1836.

Gaara Kirke i Bø i Tellemarken.

Saa vel den Plet, hvor vi første Gang saae Dagens Lys oprinde og vor Barndoms og Ungdoms muntre Dage henglide, som det Land, hvor vore Fædre færdedes og vi selv engang vare lykkelige, pleier hos de fleste Mennesker at bevare en Interesse, som bringer Hjertet til at banke vemodsfuld og glad, naar vi efter lang Fraværelse atter flue de Gjenstande, der vare Vidner til vor Barndoms skyldfrie Glæder, atter betræde Fædrelandets Grund, og høre det Sprog, som saa venlig lød om vor Bugge. En lignende Interesse føle gjerne de, som have nogen Kundskab om Fædrelandets Historie, for de Leoninger, som ere bleve Nutiden overantvordede, enten fra den dunkle Oldtid, eller hvortil historiske Minder knytte sig. Den samme Smerte, som uvilkaarlig griber os, naar vi finde en eller anden for vor Barndom kjær Gjenstand bedærvet eller tilintetgjort, den samme føle vi gjerne, naar vi erfare, at et eller andet Fædrelandsminde er

gangen til Grunde, eller trues med Odelæggelse af letsindige, vanhellige Hænder. At odelægge eller lade synke i Gruus, hvad gjeve Forsædre reiste, eller hvortil mærkelige Begivenheders Erindring knytter sig, er et sørgeligt Tegn enten paa Ligegyldighed eller Raahed eller Egoisme.

Saa vel Fremmede, som reise i Norge, som Nordmænd, der have besøgt Udlandet, ere uden tvivl enige i, at Norges Natur haade i Stoltbed, Afveerling og Ynde, kan maale sig med de fleste europæiske Landes; men blandt andre Saan beklage de almindeligen, at Norge er saa fattigt paa skjøne Oldtidslevninger og Ruiner, som bidrage saameget til at forskjønne mangen syblandsk Egn og gjøre f. Ex. en Reise igjennem Italien, Schweiz og Rhinlandene interessant. Disse Leoninger fra en svunden Tid forlyste ikke blot Diet, men give Fantasien ved de Sagn, som gjerne ere knyttede til dem, rigt Stof til behagelig Underholdning.

III. 27 Faksimile av første side av Andreas Fayes tekst om Gaara kirke i Bø, *Skilling-Magazin*, nr. 75, 1836. Google Books/Hathi Trust Digital Library.

Her ser vi, tydeligere enn noen gang før, en forståelse av stavkirkene som en egen og særegen gruppe kirker. Faye viser dessuten til at de er «eiendommelige for Norge», og han har god oversikt over de fleste av disse kirkene. Dette ser vi også når han går han over til å gi mer utførlige opplysninger om «de mærkeligste af disse, i sit Slags egne og for Norge eiendommelige og snart sjeldne Kirker»: «Ryen Hovedkirke i Hitterdal», «Borgunds Kirke i Leirdal», «Hurums ældgamle kirke i Valders», «Urnæs Kirke i Sogn». Men Faye vil «endnu nævne» stavkirkene i *Hof, Ringebo, Fodevang, Lom, Vaage, Vang, Hedalen, Tind, Hafslo, Stedje, Haram, og Vandelven*, som han alle gir flere eller færre opplysninger om.

For første gang behandles et stort antall av stavkirkene som en *gruppe* i en og samme tekst, uten å knyttes til enkeltsteder. Vi ser også at Faye her fremhever at disse kirkene nå er *sjeldne* og at de mer og mer «fortrænges og ombyttes». Mot slutten, under «Kirkeruiner» som «fortjenes at nævnes», skriver Faye også litt om «Gaarder Kirke i Nedre Thellemarken», en liten men «saavel ved de (...) malerier, hvorved Kirken indvendig er vanziret, og som vidner om Fortids Smag, som ved en indhægning af store tynde, men lange og høie Stave, mærkværdig Stavkirke» – som «sandsynligvis snart vil falde sammen». Og samme år skrev altså Faye en egen artikkel om denne kirken (Faye 1836) (ill. 27).

Artikkelen om Gaara kirke, som Faye sender til Dahl for å vise at de deler Dahls «Beskuelser om Oltidslevninger og deres Bevarelse», handler om en hel del annet enn bare Gaara kirke. Faye innleder med å sammenligne den «smerten» som oppstår «naar vi finde en eller anden for vor Barndom kjær Gjenstand bedærvet eller tilintetgjort», med den følelsen som kommer, «naar vi erfare, at et eller andet Fædrelandsminde er gangen til Grunde, eller trues med Ødelæggelse af letsindige vanhellige Hænder». For det å ødelegge eller «lade synke i Gruus, hvad gjeve Forfædre reiste, eller hvortil mærkelige Begivenheders Erindring knytter sig, er et sørgeligt Tegn enten paa Ligegyldighed eller Raahed eller Egoisme». (Faye 1836:177.)

Faye viser så til hvordan så vel «Fremmede, som reise i Norge, som Nordmænd, der have besøgt Udlandet», alle er enige i at Norges *natur* kan måle seg med de fleste Europeiske lands natur. Men det Norge mangler, mener de reisende, er «skjønne Oltidslevninger og Ruiner, som bidrage saameget til at forskjønne mangan sydlanske Egn og gjøre f. Ex. igjennem Italien, Schweiz og Rhinlandene interessant». Oldtidslevningene «forlyste ikke blot Øiet, men give Fantasien ved de Sagn som gjerne ere knyttede til dem, rigt Stof til behagelig Underholdning». (Ibid.) Dessuten, hvor mye kunne ikke slike minner fra fortiden «bidrage til at vække og vedligeholde levende Begeistring for Fortids

Bedrifter og Fødeland»? Et viktig middel for å «vække og vedligeholde Fædrelandskjærlighed og Nationalaand er det udentvivel at levere de Oltidslevninger, som et Land besidder og opfriske dem i Folkets Erindring». Det var særlig under «Norges lange, politiske Nat», skriver Faye, at man «mangt et historiskt Minde» ble dekket av «Glemselens Slør», eller ble ødelagt av «ligegyldige eller røverske Hænder». Men det er også andre årsaker til at Norge er fattig på «mærkelige Oltidslevninger», nemlig at en «stor Deel af Oltidens Kirker og andre Bygninger vare af Træ, som lettere ere udsatte for Ødelæggelse, og ødelagte ikke efterlade de maleriske Ruiner, som de solidere Steenbygninger». At mange av disse likevel kunne ha «trodsset Tidens Ødelæggelser», ser vi av de enkelte gamle trekirkene som ennå står. (Ibid.:178.)

Faye presenterer på mange måter her nærmest et «bevaringsprogram»: Selv om Norge nå «under sin lange politiske Nat» har tapt og glemt mange fortidsminner, «saa er det dog Pligt for vor Tid at bevare og opfriske, det som ere tilbage, og gjøre vi det ikke nu, vil det maaske snart være for sildigt». Det Faye mener må bevares, er for eksempel: «Oldtidens Røgstuer, Stav- eller Reiseværks-Kirker, Dragter, Skikke, tildeel Sprogudtryk.» Det å «hindre den Nyheds Aand, som sandsynligviis snart vil give vore Dale et andet Udseende, vilde være et unyttigt Arbeide», men det å «opfatte det Gamle inden det svinder, og bevare de enkelte Oldtidsminder som kunne bevares» burde være ønskelig. (Ibid.) Han skriver videre:

At faae de gamle Kirker og de ældste og mærkeligste Bygninger og Dragter aftegnede og beskrevne, Sagn, Viser, Skikke og Sædvaner optegnede, inden de ganske forsvinde vilde være et fortjenstefuldt Arbeide, og tillige at faae de Oltidsminder af en varigere Art som endnu findes, fredede, var en værdig Gjenstand for Oltidsvenners og Museers forenede Bestræbelser. (Ibid.)

Faye legger så ut om bautasteiner, gravhauger, og runesteine – alle fra «den hedenske Old». Fra «den kristne Oldtid» har vi imidlertid bare igjen noen kirker og et par klosterruiner «uagtet de fleste have tabt en Deel af deres Fortids Glands, eller modtaget moderne Indretninger, som kun lidet svare til den Aand og den Tid, hvori disse og flere ere byggede». Det er dessuten ikke bare viktig «at man hindrer saadanne Bygninger fra at falde ned; man bør ogsaa stræbe at opbevare de Oltidslevninger, som findes i dem». (Ibid.:179.)

Helt til sist i artikkelen, etter å flammende ha argumentert for viktigheten av å ta vare på alt som er iferd med å forsvinne av minner fra både den hedenske og den kristne oldtid, skriver så Faye litt om

Gaara kirke, en oldtidslevning «som af Mangel paa Tilsyn snart styrter sammen, men som i det mindste dog fortjener at omtales inden den falder ned». Og selv om Faye i artikkelen på mange måter har presentert et, om ikke helt nytt, men likevel langt mer eksplisitt og tydelig formulert «bevaringsprogram» enn noen før ham i norsk offentlighet, så er selve opplysningene om Gaara kirke av en type vi kjenner godt:

Den er opreist mellem 6 perpendikulær staaende Mastetræer, hvoraf de 4 danne Kirkens 4 Hjørner. Paa de 3 Sider er Kirken, ligesom Hitterdals og Flere, omgivet af en Svalegang, hvor endnu findes 2 Bænke. Svalegangen staaer ved en Dør og en liden Trappe i forbindelse med Koret og ved 2 Døre i Forbindelse med Kirken selv. (Ibid.:179–180.)

Og så videre. Faye får også med noen interessante steiner utenfor kirken, som han, tatt i betraktning de mange gravhaugene som finnes i nærheten, antar er rester etter et gammelt tingsted (ibid.:180).

Når det gjelder ønsket om bevaring og gremmelsen over alt som går tapt, ser det absolutt ut til at Faye deler Dahls oppfatninger, som Faye selv skriver. Men når det gjelder kunnskapen om selve kirkene, ser vi hvordan Faye i stor grad bygger på den topografiske kunnskapen som er samlet inn og akkumulert gjennom tidligere tiår. Faye har likevel et blikk for stavkirkene som en egen gruppe kirker, som kan sammenlignes med hverandre, og må forstås som særegne oldtidsminner. Faye hadde nok selv sett mange av stavkirkene på sine reiser rundt om i landet, og i de to tekstene han sender Dahl, presenterer han jo også den type kunnskap Dahl faktisk ba ham om, «nogle historiske bemærkninger».

I sine notater/forarbeider til verket han ønsket å utgi, gjør også Dahl selv seg noen betraktninger om stavkirkene, i tillegg til å klage over at de ødelegges. Han skriver for eksempel at han er interessert i «de gamle Træbygninger», både fordi de «sikkert var Nationens første Bygningskonst» og fordi det i disse kirkene «er tydelig Spor tilbage af den gamle norske Bygningskonsts uhrform fra hedendommens Tid». Han skriver også at noen av de «saakaldte Stavkirkers Uhrform er ikke allende Bysantisk Gotisk», men de har også «Sager af Mongolisk-Chinesisk form, maatte man maaske sige – og tyde hen paa en Asiatisk slægt». Denne urformen, skriver Dahl, har sannsynligvis vært hedendommens – «dog med enkelte modificationer, dels fra den første Christelige Tid, som især i de

senere Perioder er blevet mange forandringer (...) efter løst og lune underkastet».¹⁸⁴ Her ser vi det vi både har sett før, og snart skal se mye mer til, nemlig stavkirkenes flertydighet, om enn nå på en ny måte: nasjonal bygningskunst, men likevel både kinesisk-mongolske og bysantinsk-gotiske, ifølge Dahl.

31. juli 1837, et par måneder etter at Faye i sitt brev hadde spurt hvilke «Kirker og Ruiner» Dahl vil ha opplysninger om, fikk Faye et nytt brev av Dahl. Her hadde Dahl plutselig lagt ved første hefte av *Denkmale einer sehr ausgebildeten Holzbaukunst aus den frühesten Jahrhunderten in den innern Landschaften Norwegens*, med «Die Kirche zu Borgund in 6 Blättern» og et forord som Faye ikke har verken skrevet eller lest gjennom. Den som derimot har skrevet og kommentert forordet, er som nevnt Carl Friedrich von Rumohr.

Ill. 28 Faksimile av første side av første hefte i J. C. Dahls *Denkmale*, 1837. Nasjonalbiblioteket.

¹⁸⁴ Udatert notat av Dahl. Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling, Ms.fol. 1882:h.

4.3. *Denkmale* slik den ble

4.3.1. *Denkmale* – *teksten*

Hva som skjedde våren 1837, og hvorfor Dahl «plutselig» publiserer et verk utelukkende om norske stavkirker, og ikke andre «Fortids Bygninger» – og det tilsynelatende uten å ha tatt i bruk de opplysningene han flere ganger har etterspurt hos Faye, er uklart. Wexelsen mener den viktigste årsaken til at Faye ble tilsidesatt var at Dahl fikk hjelp av Rumohr, som Dahl hadde truffet allerede tidlig i 1820-årene på en reise til Italia. I årene 1831–1841 bodde Rumohr for det meste i Dresden, og det er sannsynlig at Dahl og Rumohr hadde kontakt, blant annet gjennom kretsen rundt Königl. Sächsischer Alterthums-Vereins. (Wexelsen 1973:81.) Rumohr blir ofte beskrevet som «kunsthistoriens grunnlegger». Særlig er det da hans *Italienische Forschungen* som trekkes frem, publisert i årene 1827–1831. Her gjør Rumohr et nitidig kildekritisk arbeid, som fører til at tidligere oppfatninger av kunstverk må revurderes, og som setter standarden for en ny type kildekritisk kunsthistorie. (Nordenstam 2000:81.)

Aubert skriver i sin Dahl-biografi at Dahl hadde søkt «den bedste videnskabelige hjælp, som var at faa paa dette tidspunkt: Rumohr, grundlæggeren av middelalderens kunsthistorie». Aubert mener også at den første halve siden av forordet i *Denkmale* «omtrent ord til andet» var forfattet av Rumohr. Faktisk, mener Aubert, «maa de kunsthistoriske tanker væsentlig – for ikke at si helt – henføres til Rumohr». (Aubert 1920:218.) I arkivmaterialet etter Dahl finnes både flere (tilnærmet like) utkast til forord skrevet av Dahl, og det som ser ut til å være Rumohrs forslag til en forkortet versjon av første del av dette forordet.¹⁸⁵ Wexelsen har sammenlignet Dahls eget utkast til forord med den trykte teksten, og sier seg enig med Auberts påstand om Rumohrs bidrag (Wexelsen 1973:81). Hvem som har skrevet hva er i vår sammenheng ikke så viktig, i alle fall ikke nå i første omgang. Det viktige er hva som står der, og i det følgende skal vi se nærmere på innholdet i *Denkmale*. Jeg vil også sette dette innholdet inn i en sammenheng som gjør det mindre «upresist og forvirrende» enn Meyer vil ha det til å være.

¹⁸⁵ Noen av disse utkastene til forord finnes i Dahls tegningsarkiv. Dette materialet oppbevares nå ved Bergen Kunstmuseum (KODE). Andre av utkastene finnes i arkivmaterialet etter Dahl i Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling, Ms.fol. 1882:h.

I første hefte av *Denkmale* presenteres seks plansjer av stavkirken i Borgund, og forordet innledes med følgende ord:¹⁸⁶

Byggekonsten i Træ har vel sjelden udviklet sig over det Nødtørstige til en høiere Skjønhed og Ziirlighed, og endnu sjeldnere have Mindesmærker af denne Art kunnet holde sig fra gammel Tid af og til vore Dage. Derfor fortjene mit Fædreland Norges tildeels urgamle Bygdekirker nogen Opmærksomhed, og det forekommer mig at være af saameget mere trængende Nødvendighed, at gjøre det ved Trykken bekjendt, som Forandrings- og Nyhetstanken ogsaa for nærværende truer dette Slags Minder med Undergang.¹⁸⁷

Her ser vi hvordan Dahls bekymring for de forsvinnende stavkirkene kommer til uttrykk, som vi også så i brevene til Faye. Han skriver videre at han i 1834 fant ut at flere av de stavkirkene han så i 1826 nå var revet og erstattet av «Bygninger af almindeligt Tømmerværk».¹⁸⁸ Man burde heller, skriver Dahl,¹⁸⁹ ha «bibeholdt og efter Tidens Krav i større Maalestok forandret disse [gamle, skjønne, ekte nasjonale, ja]¹⁹⁰ med de religiøse Begreper inderligt sammenvævede Former».¹⁹¹ Arkitektonisk form som er sammenvevd med religiøse begreper, hørte vi så vidt om i forrige kapittel, der vi så hvordan middelalderens arkitektur nettopp ble forstått som en materialisering av en middelaldersk religiøs *zeitgeist*. I sitt utkast til forord har Dahl interessant nok skrevet om hvordan mange av stavkirkene han så i 1826 i 1834 er byttet ut med nye kirker i en «intetsigende stil».¹⁹² – Formuleringen «Gebäude von gemeinem Zimmerwerk» – bygninger av almindelig tømmerverk, ser vi av Rumohrs utkast at

¹⁸⁶ Sitatene her er i stor grad hentet fra en samtidig oversettelse av Dahls tekst i *Denkmale*, publisert i *Norsk Penning-Magazin* 1839, første hefte. Jeg har inkludert de tyske originalsitatene i notene. På slutten av hvert sitat i notene har jeg plassert referanser både til *Denkmale* og til oversettelsen i *Penning-Magazin*. I Lending og Hvattum (2012) finnes også en oversettelse av Dahls innledning, men denne er modernisert på en slik måte at noe av det originale meningsinnholdet er gått tapt. Jeg siterer derfor fra 1839-oversettelsen, fordi den forholder seg til samtidens begrepsbruk og forståelser. Jeg vet ikke hvem oversetteren i *Penning-Magazin* er, men det ser ut til å være en i bygningskunsten i alle fall delvis «innviet mand», ettersom det i en note gis en lengre forklaring på hvordan de ulike stilbegrepene skal forstås (*Norsk Penning-Magazin* 1839:13–14).

¹⁸⁷ «Selten wohl hat die Baukunst in Holz über das Nothdürftige hinaus und zu höherer Schönheit und Zierde sich entwickelt, seltner noch haben aus uralter Zeit Denkmale dieser Art bis auf uns sich erhalten. Einige Aufmerksamkeit verdienen daher die zum Theil uralten Landkirchen meines Vaterlandes, Norwegens, deren merkwürdigste durch den Druck bekannt zu machen mir um so dringender erscheint, als der Geist der Aenderung und Neuerung, auch diese Art von Denkmale gegenwärtig mit nahem Untergange bedroht.» (Dahl 1837:Forordet; *Norsk Penning-Magazin* 1839:11.)

¹⁸⁸ «Gebäude von gemeinem Zimmerwerk» (ibid.).

¹⁸⁹ Og dette er det Dahl som skriver, for Rumohr har tatt bort disse setningene i sitt forslag til forord, mens Dahl likevel har tatt det med. Jamfør Dahls utkast til forord i tegningsarkivet etter Dahl i Bergens kunstmuseum (KODE) og i Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling, Ms.fol. 1882:h.

¹⁹⁰ I oversettelsen i *Norsk Penning-Magazin* er det innenfor klammene av en eller annen grunn utelatt.

¹⁹¹ «Man hätte diese alten, schönen, ächt nationellen, ja, ich möchte sagen, mit den religiösen Begriffen innig verwebten Formen beibehalten und nach dem Bedürfnisse der Zeit in vergrößertem Maasstabe umwandeln sollen.

¹⁹² «ein oft nichtsagende Stil», jamfør Dahls utkast til forord i Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling, Ms.fol. 1882:h.

ikke er Dahls.¹⁹³ Men Dahls interesse for stavkirkene som kirkebygg skal vi likevel merke oss. I motsetning til mange av topografenes gremmelser over eldgamle og nedslitte reisvervskirker, foreslår Dahl at man burde beholde disse gamle formene, om enn utvide dem i samme stil. Under skal vi gå nærmere inn på diskusjoner om kirkebygg(ing), men vi skal kort her nevne at det den 6. januar 1834, noen måneder før Dahl setter kursen mot Norge, ble publisert en artikkel i *Museum. Blätter für bildende Kunst*, med tittelen «Ueber den Kirchenbau und seine Bedeutung für unsere Zeit» – «Kirkebygging og dennes betydning for vår tid». Forfatteren er Franz Kugler. Han var som nevnt professor ved Kunstakademiet i Berlin, og i 1834 var han også redaktør for *Museum*. Jeg kommer tilbake til denne teksten og hvorfor den er relevant for Dahls syn på (stav)kirker når jeg skriver om kirkebygging litt senere.

At Dahl forstår stavkirkenes former som «eiendommelige» og «ekte nasjonale», er også interessant, og i det påfølgende avsnittet kommer så det Aubert mener er Rumohrs «kunsthistoriske tanker». Her får vi vite at den nordiske trebyggerkunstens «Stiil», ser ut til å ha «forenet sig i forskjellige Elementer». I enkelte sirater, særlig i kapitelene på søylene, ser man påvirkning fra den «latinske christelige Architektur». I andre utskjæringer «synes Tegningen at henpege paa Nordens endnu ældre hedenske Forbilleder».¹⁹⁴ Det er tydelig, står det, at «de gamle Skandinaver» ikke bare har hatt en diktekunst, men også en «bildende Kunst, hvoraf man dog kan gjøre sig et begrep om Udseende af Kongernes og Jarlernes gamle Residenzer af Træ i de tidligste Aarhundreder, om ikke allerede denne Kunst selv var uddannet efter et fremmed orientalsk Mønster».¹⁹⁵ I grunnplanet, er det nemlig «byzantinske Ideer» som merkes, noe som «tilstrækkeligt oplyses af Væringernes Tog gjennem Russland til Constantinopel». Forutsetningen for dette mangfoldet, er det «eiendommelige bygningsmaterial» – treet – «som klart nok tilsteder noget Andet end Tegl- og Brudsteen».¹⁹⁶ De særegne trekkene, «de forunderlige Snirkler, eller Stilen i Ziraterne paa Søjlecapitælerne», som det står, finnes dessuten ikke bare «i de offentlige Bygninger», enda mer kan man finne dem «i mere

¹⁹³ Jamfør Rumohrs utkast til forord i tegningsarkivet etter Dahl i Bergens kunstmuseum (KODE).

¹⁹⁴ «Der Styl der nordischen Holzbaukunst scheint sich aus verschiedenen Elementen vereinigt zu haben. Das Vorbild lateinisch christlicher Architektur ist in einzelnen Zierden, besonders in den abgestutzten Wülsten der Capitäler nicht leicht zu verkennen. In anderen Zierden scheint die Zeichnung auf noch ältere heidnische Vorbilder des Nordens hinzuweisen.» (Dahl 1837:Forordet; Norsk Penning-Magazin 1839:11.)

¹⁹⁵ «deutlich zeigt es sich dass die alten Scandinavier nicht nur eine Dichtkunst, sondern auch eine bildende Kunst gehabt haben, woraus man sich doch einen Begriff von dem Aussehen der alten hölzernen Residenzen der Könige oder Jarls in den frühesten Jahrhunderten machen kann, wenn nicht schon diese Kunst selbst einem fremden orientalischen Muster nachgebildet wäre.» (Ibid.)

¹⁹⁶ «Im Plane aber, in der allgemeinen Anlag, werden byzantinische Anschauungen bemerklich, welche der Wäringers Züge durch Russland nach Constantinopel hinreichend erklären. Dies Alles ist auf das mannigfaltigste bedingt durch jenes eigenthümliche Baumaterial, das einleuchtend, Anderes, als Back- und Bruchsteine, theils gebietet, theils zulässt.» (Ibid.)

afsondrede og fjerne Egne, ogsaa paa de almindelige Vaaningshuse, Huusgeraad, ja endog paa Indbyggernes Klædningsstykker». ¹⁹⁷ I det hele tatt har «paa denne Maade noget Eiendommeligt uddannet sig, som blot tilhørte det høie fjerne Norden». ¹⁹⁸

Gjennom Linstows tale tidligere, så vi at det i første tredel av 1800-tallet vokste frem en interesse ikke bare for sør-Europa, men nå også for nord-Europas arkitektur. Riktignok gjaldt dette særlig de gotiske katedralene, men Linstow hadde også en viss interesse for byggestilen i norske bygder. På dette tidspunktet hadde det, blant annet med Winckelmanns kunsthistorie som utgangspunkt, utviklet seg et analytisk apparat for å studere fortidens arkitektur. Men som vi så da vi prøvde å forstå Dahls utsagn om at kirkene er en historie i virkeligheten selv, fører en Herdersk forening av det partikulære med det universelle til en annen måte å forstå kunstuttrykk på. Når Dahl vil forstå opprinnelsen til dette «eiendommelige nordiske», gjennom å se hvordan det henger sammen med blant annet folkeforflytninger – som vi særlig så i notatene vi gjennomgikk over – er det tilsynelatende på grunn av en slik mer universell kulturhistorisk interesse. Henvisningen til det mongolisk-gotiske gir da også fullstendig mening. Målet for Dahl er å vise de *kulturelle forbindelsene* som stavkirkene er et resultat av, og som stavkirkene dermed kan gi opplysninger om.

Noe av det som kanskje mest tydelig er et resultat av Rumohrs innflytelse, er setningen om treet som et «eiendommelig bygningsmateriale». Dette henger for så vidt også sammen med spørsmål om kirkebygging. Vi så i forrige kapittel hvordan det gotiske og opphøyde først og fremst kunne uttrykkes gjennom stein, og at offentlige bygninger, inkludert kirker, ble bygget i stein i Europa. På denne tiden begynner det også å bli en utbredt tanke at «det skjønne er det sanne» – altså at formen er et uttrykk for den funksjonen en bygning har. En kirke skal uttrykke «kirkelighet». Men nettopp Rumohr, og flere med ham, var på denne tiden begynt å bli opptatt av tre som byggemateriale. I 1830-årene begynner nemlig også ideer om det som blir kalt «materialverisme» i arkitekturen å bli dominerende. Det vil si tanken om at «materialets natur» er bestemmende for formen, i den forstand at det har den formen det har, fordi det er det materialet det er. (Eldal 1997:14; Eldal og Torvanger 2007:166.) Til Norge kommer disse synspunktene etter hvert både gjennom arkitekturteoretikeren Gottfried Semper og ikke minst arkitekten Karl Friedrich Schinkel (1781–1841). Linstow, som vi nå

¹⁹⁷ «Diese Züge indess treten nicht blos an den öffentlichen Gebäuden hervor, vielmehr zeigen sie sich, besonders in entlegeneren Gegenden, auch an den gemeinen Wohnhäusern, an deren Geräthen und sogar an den Kleidungsstücken ihrer Bewohner.» (Ibid.)

¹⁹⁸ «so hat denn auf diese Weise etwas Eigenthümliches sich gestaltet, welches nur dem hohen entlegenen Norden eigen war.» (Ibid.)

etter hvert har hørt en del om, var en av dem som formidlet Schinkels tanker om dette i Norge, i en rekke artikler i *Den Constitutionelle* i 1838. (Lidén 2005:175.)

I *Denkmale* står det også en del om hvordan disse gamle trekirkenes former har kunnet bli bevart. Dette forklarer Dahl med at de fleste av dem var annekskirker, hvor det i hovedsak var menigheten eller privatpersoner som hadde ansvar for vedlikehold. «Der blev da kuns gjort Lidet eller neppe det Allernødvendigste derfor, og man indskrænkede sig ikke sjelden til at oversmøre de ydre Brædter med Tjære, der væsentlig bidrog til deres vedligeholdelse.» Slik beholdt man også hovedformene på tross av reparasjoner, «deels af Mangel paa Kundskab, deels af Vane, ja, jeg kan sige, ogsaa af Overtro». Her viser Dahl også til praksisen med å gjenbruke «gamle Brædter [bord, fjøler] med deres Snirkelværk» på nye bygninger, eller man har beholdt gamle utskårne deler ved reparasjoner.¹⁹⁹ Som avslutning av forordet, diskuterer Dahl trekirker andre steder – England, Russland – men han konkluderer med at «Forskjel i Cultus og i andre Retninger» har gjort at det mellom disse og stavkirkene ikke egentlig er noen «Ligeformethed».²⁰⁰

Resten av *Denkmale* kom så i to hefter sent på høsten 1837. I det andre heftet finner vi seks plansjer av kirken på Urnes, i tillegg til tre «ekstra-plansjer»: portalen til stavkirken i Tind, tre døbefonter fra henholdsvis Tind, Bø og Gaara kirker, og en gammel stol med utskjæringer funnet i kirken i Bø. Tredje hefte inneholder ni plansjer som viser kirken i Heddal (*Hitterdal*).²⁰¹ I det siste heftet har Dahl også skrevet et tillegg (*Nachtrag*), med blant annet mer informasjon om Urnes og Heddal kirker. Wexelsen påpeker at det her er tydelig at Dahl *har* benyttet seg av tekstene Faye har sendt ham (Wexelsen 1973:79).²⁰²

Om Urnes får vi vite at den «ikke er saa eiendommelig i sin Bygningsart» som Borgund og Heddal stavkirke er. Men selv om den «har tabt i sin Urform ved senere Tilbygninger», er den likevel «merkværdig» på grunn av de mange bruddstykkene av denne urformen som har «holdt sig i dens Indre og Ydre». Man kan tydelig se at hele kirken, «Stolpe i Stolpe, har været forsynet med Relief,

¹⁹⁹ «Es ward daher nur wenig, oder kaum das Allernöthigste dafür gethan, und man beschränkte sich nicht selten auf ein äusseres Bestreichen der Breter mit Theer, welcher ihre Erhaltung wesentlich beförderte.» (Dahl 1837:Forordet; Norsk Penning-Magazin 1839:12.)

²⁰⁰ «(...) obwohl anzunehmen ist, dass Verschiedenheit des Cultus und sonstiger Richtungen eigentliche Gleichförmigkeit nicht habe aufkommen lassen.» (Dahl 1837:Forordet; Norsk Penning-Magazin 1839:13.)

²⁰¹ Denne har Dahl vel å merke på dette tidspunktet ikke besøkt selv. Verken i 1826 eller i 1834 var Dahl innom Heddal (Bugge 1954:4).

²⁰² Basert på arkivmaterialet som er tilgjengelig, ser det heller ikke ut til at Ruhmor har kommentert på denne delen av teksten.

hvilket fremlyse af nogle endnu med Snitværk opbevarede Stolper og nogle forzirede Søiler».²⁰³ Søylene, mener Dahl, «hentyder paa det Byzantinske». Forsiringene på kapitelene minner nemlig om «de gamle Motiver og Forziringer af Carl den Skaldedes Bibel fra det 9de Aarhundrede og lignende Ornamentter paa gamle græske Manuscripter paa samme Tid».²⁰⁴ Her kan man lure på hva gamle illuminerte manuskripter har med stavkirker å gjøre. Men akkurat på denne tiden ble det faktisk gitt ut en del verker som handlet om slike illuminasjoner, eller miniatyrer. I det hele tatt hadde studiet av miniatyrer i middelaldermanuskripter vokst frem som en del av 1700- og 1800-tallets tyske kunsthistorie. Andrea Worm (2009) viser til hvordan det på slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet vokser frem en ny interesse for middelalderens visuelle kultur (Worm 2009:259). Dette var blant annet et resultat av man nå ordnet kunstsamlinger kronologisk og etter «skoler». Én av dem som hadde stor betydning for synet på miniatyrer i middelalderske håndskrifter, var den nå flere ganger nevnte professor Kugler. Allerede i 1831 hadde han skrevet en avhandling nettopp om middelalderske bokillustrasjoner, og i innledningen presenterer han i den en kort oversikt over tyske middelaldermanuskripter fra karolingisk tid til 1300-tallet. I 1834 publiserer han dessuten i nevnte *Museum. Blätter für die bildende Kunst* flere tekster om middelaldermanuskripter i tyske biblioteker. Hans habilitasjon samme år inneholder dessuten tekster om middelalderarkitektur. (Ibid.:262.) I en tekst i *Kunstblatt* i 1841 skriver Kugler, her i engelsk oversettelse: «[T]he study of illuminations must be categorically described as utterly fundamental for medieval art in general, since from the study of their progress and development conclusions may be drawn for all other branches of art.» (Kugler sitert og oversatt i Worm 2009:261.) Vi må anta at Dahl fulgte med i samtidens kunsthistorie.²⁰⁵ Den store interessen for og den gjeldende forståelsen av middelalderens bildekunst på denne tiden, kan også forklare hvorfor Dahl er spesielt interessert i stavkirkenes *ornamentter*, altså kunsten i og på bygningene.

²⁰³ «Obleich die Kirche zu Urnes nicht so eigenthümlich in ihrer Bauart ist, wie die zu Borgund und Hitterdal, und auch an ihrer Urform durch spätere Anbaue verloren hat, so ist sie doch wegen der vielen Fragmente, welche sich in ihrem Innern und an ihrem Aeussern erhalten haben, merkwürdig. Man sieht hier deutlich, dass die ganze Kirche, eine Pfoste um die andere, mit Reliefs versehen war, wie dies aus einigen noch mit Schnitzwerk erhaltenen Pfosten und einer einzigen verzierten Säule hervorgeht.» (Dahl 1837:Nachtrag; Norsk Penning-Magazin 1839:13.)

²⁰⁴ «un scheinen diese mehr auf das Byzantinische hinzudeuten, denn die Verzierungen an den Capitälern erinnern an die alten Motive und dergleichen Verzierungen aus der Bibel Karl's des Kahlen vom IX. Jahrhundert und an ähnliche Ornamente alter griechischer Manuscripte aus derselben Zeit.» (Dahl 1837:Nachtrag; Norsk Penning-Magazin 1839:13–14.)

²⁰⁵ Blant annet *Kunstblatt* var et av Tysklands ledende tidsskrifter på denne tiden, og også en viktig referanse for norske kunstnere og kunstinteresserte (Kirkholt 2014:77). Det finnes også referanser til *Kunstblatt* i Dahls notater (Arkivmateriale etter Dahl, Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling, Ms.fol. 1882:h.)

Dahl påpeker at det ser ut til at det i middelalderen må ha vært et «næsten almindeligen antaget Princip» å la «den mangfoldigste Forskjellighed herske i arkitektoniske Mindesmærkers Forziringer saavel i byzantisk som gothisk Stiil». Gesimser, dørfatninger og dørportalene er «ikke den ene den anden ganske lige og ofte forskjellige i Længde og Bredder».²⁰⁶ Han lurer først på om dette mangfoldet kan skyldes «en Efterladenhed, eller var det mangel paa bedre Byggematerial?» Nei, det er ikke sannsynlig, mener han, for det stemmer ikke med den «eiendommelige Soliditet og samvittighedsfulde Fuldendelse, som saameget karakteriserer alle Bygninger af denne Art fra hiin Tid», både dem av tre og dem av stein.²⁰⁷ Da er det kanskje mer sannsynlig at væringene, på sine reiser i «Grækenland» og andre sydlige land, «saae nye Bygninger, hvori forskjellige gamle Fragmenter, som blot nogenlunde passede sammen, vare blevene anvendte», og at væringene så «overførte disse Iagttagelser i sine nordlige Bygningsværker?»²⁰⁸ Kanskje. Men det er også mulig, foreslår Dahl, at de også allerede den gang «toge dette Snitværk af endnu ældre Bygninger, for igjen at benytte dem til disse Kirker». Disse bygningene, mener Dahl, har «derved erholdt noget Mysteriøst og ved denne endnu uafhyllede Hemmelighed om sin Oprindelse en ganske eiendommelig Interesse».²⁰⁹

Videre skriver Dahl om hvordan kirkene er mørke, i hovedsak på grunn av typen vinduer. «Dunkelheden bliver desuden forstærket ved mange tilbyggede Fremspring og Bedekammere, der ingenlunde bidrage til disse gudshuses Forskjønnelse.»²¹⁰ Han har også inkludert et langt avsnitt om hvor ille det er med den nye forskriften om kirkedører som skal vende utover. Denne hadde, som vi så over, ført til at en rekke Kirkeportaler – i stein og tre – var blitt ødelagt. «Saaledes ruinerede man paa engang de ærværdigste Mindesmærker fra en ligesaa ærværdig Tid og af en ennu meget forliden

²⁰⁶ «Es scheint im frühern Mittelalter ein fast allgemein angenommenes Prinzip gewesen zu sein, in den Verzierungen architektonischer Denkmale, sowohl im byzantinischen als gotischen Style, die mannigfaltigste Verschiedenheit obwalten zu lassen. Nach diesem Grundsatz sind auch hier selbst die Gesimse und Einfassungen an den Thüren, ja sogar die kleinern Thürsäulen, keine der andern sich ganz gleich und oft in der Länge und Breite verschieden.» (Dahl 1837:Nachtrag; Norsk Penning-Magazin 1839:14.)

²⁰⁷ «Lag es in eine Nachlässigkeit oder war es Mangel an besserem Baumaterial? Wohl kaum! Denn dieses stimmt nicht überein mit jener eigenthümlichen Solidität und gewissenhaften Vollendung, welche alle Bauten dieser Art von jener Zeit, sowohl die hölzernen, als die steinernen, so sehr charakterisiren.» (Ibid.)

²⁰⁸ «Vielleicht hat der Umstand Veranlassung dazu gegeben, dass die Wäriinger auf ihren Zügen durch Griechenland und in anderen südlichen Ländern neue Gebäude sahen, in welchen verschiedene alte Fragmente, die nur so einigermassen zusammen passten, verwendet worden waren, und dass sie diese Beobachtungen alsdann in ihre nordischen Bauten auf ihre Weise übergetragen?» (Dahl 1837:Nachtrag; Norsk Penning-Magazin 1839:15.)

²⁰⁹ «Doch wäre es auch möglich, dass sie diese Schnitzerke schon damals aus noch älteren Gebäuden nahmen, um sie wieder zu diesen Kirchen zu benutzen, wie es noch jetzt bei neuen Gebäuden geschehen und schon gesagt worden ist (...) Mir kommt es vor, als erhielten diese Werke dadurch etwas Mysteriöses und durch dieses noch unenthüllte Geheimniss ihrer Entstehung einen ganz eigenthümlichen Reiz.» (Ibid.)

²¹⁰ «Die Dunkelheit aber wird durch die vielen angebauten Emporkirchen und Betstüchen, welche keineswegs zur Verschönerung dieser Gotteshäuser beitragen, noch vermehrt.» (Ibid.)

bekjendt Bygningskunst, som hittil havde holdt sig i Aarhundreder.»²¹¹ Her ser det ut til at det ikke er kirkebygget i seg selv Dahl først og fremst forstår som «Mindesmærke», men *kunsten*, utskjæringene i portalene. Dette forklarer også hvorfor Dahl forstår stavkirkene som interessante både fra historiens og *kunstens* side.

Dahl kommer også med forslag til hvordan man nokså enkelt kunne ha behandlet dører og portaler slik at man kunne beholdt dem i sin originale tilstand. Men, sier Dahl, den vandaliserende fremgangsmåten er slett ikke overraskende, «saasom dette skjønne Træsnittværk fast ingen Interesse fandt hos den dannede Klasse. Man kaldte det «Bonde-Kraat», og kun mellem Folket selv finder man en næsten rørende Vedhængenhed ved disse Old-gjenstande, ligesom ved deres Sæder og Nationaldragt».²¹² Og her er det brudeutstyret kommer inn: Dahl viser hvordan bruken av sølvforgylde kroner, halskjeder, belter og annet brudeutstyr, alle «overlæssede» med samme former og «Forziringer» (*Verzierungen*) som på stavkirkene, viser at «Folket selv» har en forståelse av disse ornamenteringenes verdi.

Mot slutten kommer Dahl med korte beskrivelser over de tre ekstra-plansjene, og han avslutter med å si at selv om han bare har presentert tre kirker og noen få andre fragmenter i verket sitt, så er det fremdeles mye mer «af den Art», som er verdt å gjøre kjent. Dette gjelder spesielt «de mange for Landet og hiin Tid interessante og storartede Steenpragtbygninger og Monumenter af 11te til 15de Aarhundre». Her nevner han både Trondhjems Domkirke, Mariakirken i Bergen, Walkendorfs tårn, med mer.²¹³

²¹¹ «Auf doese Art ruinirte man mit einemale die ehrwürdigsten Denkmäler einer eben so ehrwürdigen Zeit, und einer noch viel zu wenig bekannten Baukunst, welche sich Jahrhunderte hindurch erhalten hatten.» (Ibid.)

²¹² «da diese schönen Holzschnitzwerke bei der gebildeten Classe fast kein Interesse fanden. Man nannte dies 'Bonde-Kraat' (Bauern-Gekritzle) und nur unter dem Volke selbst findet man eine fast rührende Anhänglichkeit an diese alterthümlichen Gegenstände, wie an seine Sitten und an seine Nationalkleidung.» (Dahl 1837:Nachtrag; Norsk Penning-Magazin 1839:16.)

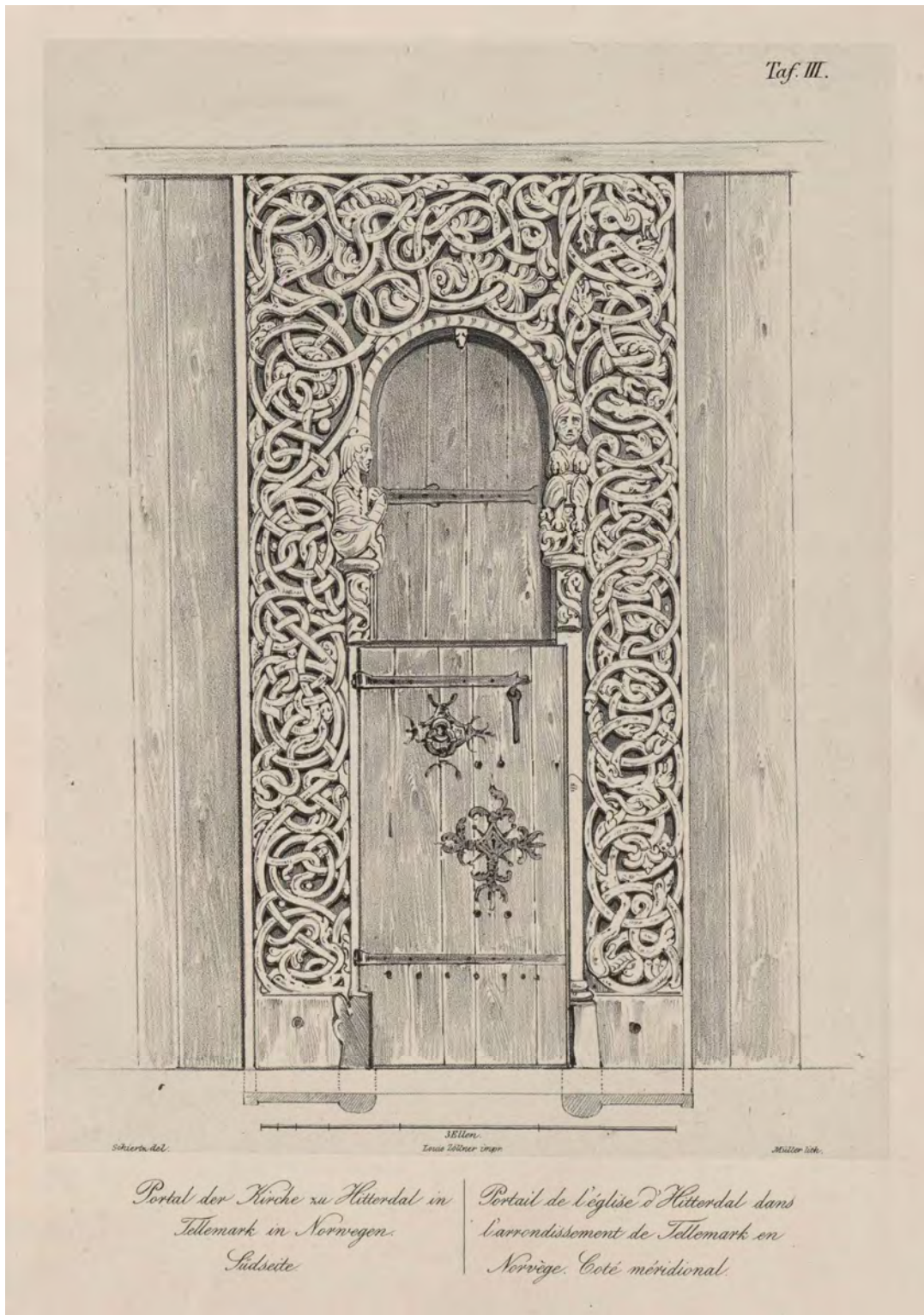
²¹³ «Besonders die vielen für jenes Land und jene Zeit interessanten und grossartigen steinernen Prachtgebäude und Monumente aus dem 11. bis 15. Jahrhundert.» (Ibid.) Se Wexelsen (1973:88–89, 96–98) for mer om Dahls planer om en utgivelse av plansjer med steinbygninger.

III. 30 Franz Wilhelm Schiertz, Borgund stavkirke, 1837. | Dahls (1837) *Denkmale*. Nasjonalbiblioteket.

III. 29 Franz Wilhelm Schiertz, Heddal stavkirke, 1837. | Dahls (1837) *Denkmale*. Nasjonalbiblioteket.

III. 31 Franz Wilhelm Schiertz, Portal, Heddal stavkirke, 1837. I Dahls (1837) *Denkmale*. Nasjonalbiblioteket.

4.3.2. **Denkmale – plansjene**

Selv om vi her har brukt mye tid på teksten, er det selvsagt plansjene som Schiertz har laget forleggene til, som har hovedrollen i Dahls verk.²¹⁴ Sammenlignet med for eksempel Schønings, Flintoes og Wolffs avbildninger av stavkirker er Schiertz' arkitektoniske tegninger en helt ny måte å presentere disse bygningene på. Schiertz var utdannet kunstner og arkitekt, og han ble altså sendt av Dahl til Norge sommeren 1836 for å tegne, blant annet Borgund stavkirke. Dessverre var Schiertz uheldig med været, så han måtte tilbake sommeren 1837 – da fikk han også tegnet Urnes og Heddal (Wexelsen 1973:85). Som arkitekt var selvfølgelig Schiertz trent i å tegne bygninger. Det å utgi plansjeverk over bygninger og bygningsdeler var, som vi så i innledningen til forrige kapittel, heller ingen ny praksis. I første hefte av *Denkmale*, hvor Borgund er avbildet, presenteres både grunnplan, fasade, interiør og detaljtegninger av to portaler. I tillegg er en liten perspektivtegning av kirken og en tegning av klokkestøpulen inkludert. Bildetekstene står for øvrig både på tysk og fransk.²¹⁵ I de to neste heftene får vi det samme settet av henholdsvis Urnes og Heddal kirke. I Heddalskirken har Schierz dessuten tegnet av to søyler og noen dekorative elementer i koret.

Selv om denne typen plansjeverk var en kjent sjanger, var det nye med *Denkmale* at *stavkirkene* aldri før hadde blitt avbildet på denne måten. Tegningene er svært detaljerte, og her er Dahls ord om at bygningene er en historie «i virkeligheten selv» viktige. I et brev til Faye datert 11. april 1838, etter at verket er utgitt, skriver Dahl:

I Texet [sic] har jeg kun holdt mig til det *historiske der udtaler sig i selve Bygningerne* – og sammenstilt dette med bekiændte Værker saavel i Bygningskonsten som især Motiver af Manuskripter Coralbøger fra det 9de Aarhundrede.²¹⁶ (Orig. uth.)

Nettopp fordi Dahl er så opptatt av det som «uttaler seg» i selve bygningene, trenger han nøyaktige og detaljerte tegninger – også av bygningsdetaljer, særlig ornamentene. I de to første heftene har Dahl under plansjene av portalene, som er rikt dekorert, skrevet hvorvidt stilen er «overveiende Bysantinsk» (hefte 1, plansje IV), «oldnordisk» (hefte 2, plansje IV), eller om det er snakk om et

²¹⁴ Dahl har laget én av tegningene selv, en liten perspektivtegning av Borgund, plansje VI (Wexelsen 1973:85).

²¹⁵ I tegningsarkivet etter Dahl ved Kunstmuseet i Bergen (KODE), finnes også et utkast til en fransk versjon av forordet.

²¹⁶ Brev fra Dahl til Faye 11.04.1838. Andreas Fayes privatarkiv, Riksarkivet, PA15/F/Fi/L0034/0004.

«gammelt hedensk-nordisk motiv, blandet med orientalsk-byzantinsk» (hefte 1, plansje V).²¹⁷ Som vi så over, hadde Dahl notert seg seg at Schiertz skulle tegne *Hovedansigt, Grundplan, langprofil, Malerisk Prospect, invændige Ansigt, med alt, det øvrige som er deri, og choret for sig*. Og i et brev til Schiertz fra Dahl i 1837, sannsynligvis mens Schiertz er i Norge, skriver Dahl at han spesielt ønsker seg tegning av Heddal stavkirke «mit Plan und alle Detail» – med grunnplan og alle enkeltheter. Schiertz må dessuten få med alt han ellers måtte finne merkværdig – fragmenter av tre, ja «selv gamle forsiringer på lås og beslag», samt andre ting.²¹⁸ Det ser med andre ord ut til at det for Dahl er spesielt viktig at plansjene skal kunne brukes til å lese stavkirkene som «historiske dokumenter». I denne sammenheng er det interessant å se hva han mener om andre, samtidige avbildninger av stavkirker. Om avbildningen av Gaara kirke i Fayes artikkel i *Skilling-Magazin* skriver Dahl at den er «mærkelig nok, dog alt for ufuldkommen tegnet, kan ei nøtte stort uden at give en nogenlunde Ide derom».²¹⁹ I et annet brev til Faye, datert 11. april 1838, gremmer Dahl seg over en gjengivelse av Borgund stavkirke i det som må være *Skillings-Magazin* nr. 92 1837 (ill. 32):

(...) istedenfor at gjøre vore Landsmænd og udlandet opmærksom paa disse Bygningers Fortrindlighed og Historie, udgiver man nu i Christiania i Skillingsmaga[sinet] det Skandaløseste af Afbildninger, over disse Bygninger man nogensinde saae – og ligne gadedrængers Tegninger paa Plankeværkerne.²²⁰

Her må vi anta at når Dahl skriver «historie», så mener han nettopp hvordan stavkirkene, gjennom sine former, kan gi kunnskap om historien. Derfor mener han at den udetaljerte og lite naturtro gjengivelsen er uten verdi. Også i forarbeidene til *Denkmale* har Dahl uttalt seg om andre avbildninger. I utkastet til forordet skriver Dahl at selv om det finnes både litografier og kobberstikk av stavkirker fra før, er disse svært overfladisk behandlet – av dilettanter eller malere uten arkitektoniske eller historiske forkunnskaper, som ser på stavkirkene først og fremst som maleriske kuriositeter.²²¹ For Dahl er det en annen type kunnskap stavkirkene skal være kilde til, og han trenger

²¹⁷ «Vorwaltend das Byzantinische»; «Altnordische Motive vorwaltend»; «Altere heidnisch-nordische Motive, mit Orientalisch-Byzantinischen gemischt.» (Dahl 1837:Plansjene.)

²¹⁸ «was Sie sonst an märkvürdiges findet – Fragmente von Holz ja selbst die alte Verzierungen an die Schlosse und Besläge sind mir wichtige (...) auch andre dergl[eichen] Dinge.» Brev fra Dahl til Schiertz 14.05.1837, Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling, Brevs. 1.

²¹⁹ Brev fra Dahl til Faye 31.07.1837. Andreas Fayes privatarkiv, Riksarkivet, PA15/F/Fi/L0034/0004.

²²⁰ Brev fra Dahl til Faye 11.04.1838. Andreas Fayes privatarkiv, Riksarkivet, PA15/F/Fi/L0034/0004.

²²¹ «solche doch sehr oberflätisch behandelt von dilettanten oder Maler ohne architektonisches und historisches Verkenntnisse (...) mehr als malerische Seldeneheit [oder] Curiosität.» Utkast til forord, tegningsarkivet etter Dahl, Kunstmuseet i Bergen (KODE). Se også Wexelsen (1973:75–76).

tegninger som muliggjør dette. Men han trenger ikke disse tegningene bare for sin egen del – gjennom *Denkmale* vil han at andre skal se det samme som ham.

Skilling-Magazin

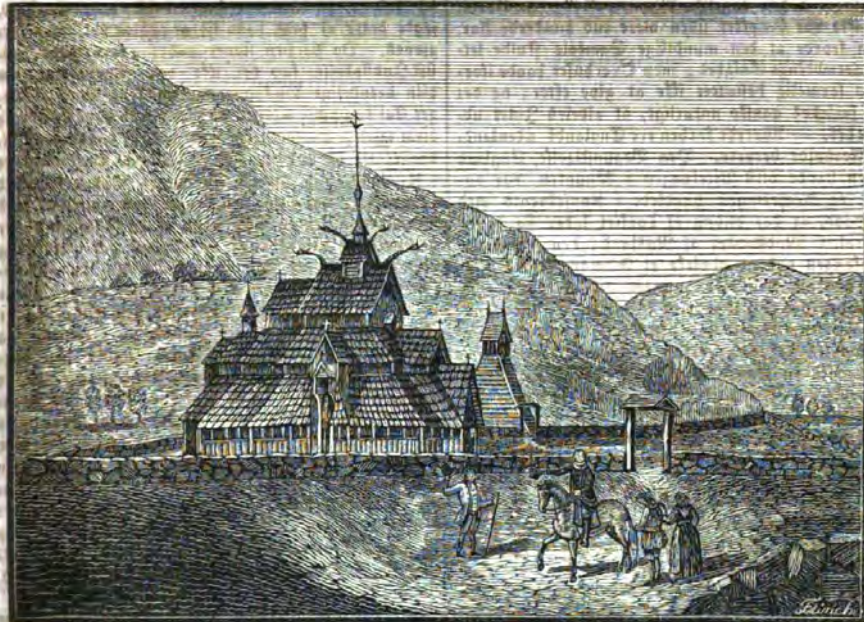
til Udbredelse af almeennyttige Kundskaber.

94.]

Løvedag, den 18de Februar.

[II. Hæf. Nr. 42. 1837.]

Borgunds Kirke i Sogn.

Ⓐ Nærheden af Windhellen, i en Dal tæt ved Landeveien, staaer paa Gaarden Kirkeveid i Leirdals Præstegjæld i Indre Sogn, den for sin særegne Bygningsmaade bekendte Borgunds Kirke. Den ligner, med Hensyn til Bygningsmaaden, ingen anden Kirke her i Riget end kun Hitterdals Kirke*) i Bratsberg Amt, der er opført i samme Smag; i Enkeltheder har den ogsaa Noget tilfæles med Urnæs og Steble Kirke i Sogn, Vigersø i Hardanger, Purums i Valders og Ræs Kirke i Hallingdal, men det er kun for en Deel, at disse Kirker kunne sammenlignes med Borgunds. Den er en saakaldet Stav- eller Reisverks Kirke og bygget i gammel tydsk Stuil. Rundt om Kirken gaaer en Art af Svalgang, som ikke staaer i Forbindelse med selve Kirken, hvorved denne faaer Anseelse af at være større, end den virkelig er. Dens mange smaa Taarnspidser og Dragehoveder ere egentlig det, der bidrage til at forstaafe den

sit besynderlige ydre Udseende. Efter Hr. Biskop Neumanns Mening^{*)}, overgaaer den i Jærlighed og Kunst, hvad det Ydre angaaer, endog Hitterdals Kirken, som derimod er større end Borgunds, der er temmelig liden. „Dens af gjennebrudt Snitsværk bestaaende Tagtjøl — siger Hr. Neumann paa anførte Sted — med de mange fantastiske saakaldte Dragehoveder eller Floie paa, dens i Træsfont udstaarne Gesimsfer, dens dekorerede Portaler, dens i en Række af Buer fortløbende ydre Omgange, dens runde Kor, og fremfor Alt den deilige med Træskaar i Skiferform belagte Kjøel, der hæver sig over dette, gjør den til et Vidunder af Middelalderens Smag.“ „Den er i sin Bygningsmaade saa mærkelig — vedbliver han fremdeles — at man maa glæde sig over, at den nu, ombyggelig istandsat, kan maasfe fremdeles

*) Vi skulle senere meddele en Beskrivelse og Tegning af denne mærkelige Kirke.

*) I det antikvarist. hist. Tidsskrift Ueda I Bds. 2 S. 450—451; jfr. Kratis Norges Beskr. 4 D. S. 762 og 822, samt Præsten H. F. Beyerens Beskr. over Leirdal i Budstikkens 2 Hæf. 1820 S. 260—261.

4.3.3. *Hva var det Dahl så, som ingen andre hadde sett?*

Når vi nå er på jakt etter hva *nytt* Dahl så i og med stavkirkene, er det flere ting ved *Denkmale* vi skal merke oss – ting som har gitt god mening når vi har forstått dem i en videre kontekst. Sammenlignet med Fayes tekster om kirker over, og den kunnskapen om stavkirkene vi har sett at sirkulerte også før ham, muliggjør *Denkmale* et i alle fall delvis nytt blikk på stavkirkene. For det første er store deler av teksten i *Denkmale* et forsøk fra Dahls side på å si noe om at det er viktig å bevare kunnskap om disse bygningene, før «Forandrings- og Nyhedstanken» får dem til å forsvinne. Dette så vi for så vidt at også Faye gikk i bresjen for i sin tekst om Gaara kirke i *Skilling-Magazin*. Tanken om å ta vare på *oldtidsminner som forsvinner*, har vi imidlertid sett at slett ikke er ny. Også det at stavkirkene i det hele tatt er *minner fra fortiden* var til en viss grad etablert før Dahl kom inn i bildet. Noe av det *nye* er derimot at stavkirkene av Dahl (og Faye) blir forstått som sjeldne og utrydningstruet – de er faktisk iferd med å forsvinne. Da gir det også langt mer mening å forsøke å bevare dem sammen med andre oldtidsminner som bør bevares. I et notat som ser ut til å være skrevet etter at *Denkmale* er publisert, skriver Dahl at han ved utgivelsen av stavkirkeverket «blev ligesom drevet dertil for dog – paa en Maade at redde disse af en forgiængeligen Matrial byggede Kirker ganske fra Forglæmmelse».²²²

Noe annet som utmerker seg ved Dahl, er som vi så hans beskrivelse av stavkirkene som «ächt nationellen», altså som representanter for noe særegent nordisk. Stavkirkene hadde frem til nå først og fremst blitt ansett som katolske og bygget av fremmede byggmestere. Neumann hadde absolutt en forståelse av Borgund og andre kirker som eksempler på en «høistusædvanlig Bygningsmaade». Han forstod likevel Borgund som et «vidunder i middelalderens smag», uten at han (eksplisitt) kobler dette til noe spesifikt nordisk. Flintoe så vi riktignok at åpnet opp for at det var lokale byggmestere som hadde bygget Heddal, men det var i hovedsak engelske eller tyske geistlige som stod bak. Hos Dahl er derimot stavkirkene som kunstuttrykk en partikulær sammensmelting av hedenske og kristne urformer. I senere notater forklarer han dette med at de geistlige som kom og skulle bygge kirker, tok i bruk lokale treskjærere og byggmestere, og at derfor «uvilkaarligt meget hedensk er indsneget sig». Dette har de geistlige ifølge Dahl «seet igiennem fingrene» med, «for ej at sætte sig i alt for stor opposition imod Almuen»²²³ Faye var også svært opptatt av det nasjonale, som vi så i teksten om Gaara kirke. Men det er likevel ikke den samme forståelsen av stavkirkene som et urnordisk kunstuttrykk Faye fremmer i den teksten – han plasserer stavkirkene inn et mer generelt patriotisk

²²² Udatert notat. Arkivmateriale etter Dahl, Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling, Ms.fol. 1882:h.

²²³ Notat av Dahl fra ca. 1841. Universitetsbiblioteket i Bergens spesialsamlinger, Ms. 539 g.

fedrelandsprosjekt, hvor målet er å kunne være på høyde med resten av Europa (se også Eriksen 2014:90–91).

Noe som ikke er tilstede hos verken Faye eller andre, er Dahls forståelse av bygningen som historisk «dokument». Flintoe så riktignok for seg at man kunne studere flere stavkirker, for å finne ut hva Heddal «i sin Art mærkelige Kirke en gang [hadde] været» (Flintoe 1834). Han hadde en forståelse av at stavkirkenes opprinnelse kunne spores til ulike *steder*. I tillegg var han opptatt av at stavkirkene kanskje kunne representere et slags *forstadium* til den «fullendte gotiske stilen», noe som stemmer overens med en tanke om kunstens utvikling – i tradisjonen etter blant andre Winckelmann. Neumann og de andre reisende i Sogn hadde på sin side en forståelse av at stedet og konkrete minnesmerker kunne få en til å nærmest føle «historiens sus». Dahl, derimot, forstod som vi så stavkirkene både som kunstnerisk og historisk interessante. Han skiller seg også ut med sitt fokus på ulike bygningsdeler, ikke minst utskjæringene. Faktisk kan det, selv om jeg her insisterer på Dahls fokus på det historiske, noen ganger virke som det først og fremst er stavkirkenes middelalderske *kunstuttrykk* Dahl er interessert i. Dahl har en stor interesse for ornamentene som kunst i seg selv, altså som noe estetisk verdifullt. Men kunstuttrykkene er for Dahl også kilde til en egen form for historisk kunnskap. I den ovenfor siterte artikkelen om «Alt-norwegischer Holzbau», skrevet av Kugler og publisert i *Kunstblatt* 1845, er det interessant å se at Kugler fremhever nettopp hvordan *Denkmale* både gir kunnskap om det gamle nordens kunstdannelse og formfølelse, og middelalderens kulturforbindelser.²²⁴

I boken *From antiquities to heritage*, skriver Eriksen om Dahl og hans arbeid med stavkirkene, og hun konkluderer med at Dahls syn på fortidens bygninger «was radically new», spesielt på grunn av den store vekten han legger på det visuelle og materielle. Hun skriver også at «[t]he insights he inferred from this evidence, his analytical use of observations about style and his interest in history as stylistic development rather than persons and events were equally innovative». (Eriksen 2014:92.) Men det nye – eller kanskje det gamle? – med Dahl er ikke at han er interessert i historie som stilistisk utvikling; tvert imot er Dahl opptatt av det motsatte: han er interessert i stilistisk utvikling som kilde til historie(n). Selv om Dahls verk handler om minnesmerker etter en høyt utviklet trebygningsskunst, er han opptatt av hvordan man i bygninger kan finne blant annet «Nationens Lod» avpreget. Her er det verdt å nevne at verken «kunsthistorie» eller «arkitekturhistorie» på denne tiden

²²⁴ «die von der Sitte, der Kunstbildung, dem Formengefühl des hohen Nordens ein so anschauliches Bild und zugleich für die Kulturverbindungen des frühesten Mittelalters so merkwürdige Andeutungen und Aufschlüsse geben.» Kugler (1845), som sitert over.

fantas som «felt». Både arkitektur og kunst ble sett på som del av en mer generell kulturhistorie, tilhørende et folk og en tid, knyttet til en *Volksgeist* og etter hvert *Zeitgeist*, som vi har sett. Men med Herder og andre ble det partikulære *også* forstått som en del av en menneskehetens felles (kultur)historie, og det er mye som tyder på at det er i en slik sammenheng Dahls syn på stavkirkene må forstås.

I brevet til Dahl sendt 24. mai 1837, omtrent på samme tid som *Denkmale* ble trykket, skriver Faye forventningsfullt: «Jeg glæder mig til at see det omtalte Verk fra Deres Haand. Hvem skulde have tænkt at Norge skulde besidde Bygninger, som vare mærkelige nok til ved Deres Mesterhaand at forelægges Europas Øine.»²²⁵ I Europa befant Dahl seg i umiddelbar nærhet til flere av datidens mange samtaler om kunst, arkitektur, antikviteter og (kultur)historie – om ikke annet slik disse ble uttrykt i tidsskrifter og diverse verker. Dette bar hans syn på stavkirkene preg av. Når stavkirkene, slik Dahl så dem, tok veien ut i Europa gjennom *Denkmale*, passet de på flere måter perfekt inn.

4.4. Stavkirkenes vei ut i Europa

4.4.1. Utenlandske anmeldelser: Kugler, Rumohr, Pierre-Victor

Aubert (1920) skriver om *Denkmale* at «[o]veralt hvor det blev omtalt, blev det opfattet i videnskabeligt alvor og ikke bare som et fortjenstfuldt dilettantarbeide». De første heftene av verket ble ifølge Aubert anmeldt i *Berlinische Nachrichten*²²⁶ og i Kuglers *Museum*. Hele verket ble også omtalt av franskmannen Pierre-Victor i 1840. (Ibid.:218.) Rumohr, som hjalp Dahl med *Denkmale*, hadde tilsynelatende ikke alt for mye med verket å gjøre, for i 1839 anmeldte han selv *Denkmale* i *Münchner Jahrbücher für bildende Kunst* (Rumohr 1840). Vi skal nå se litt nærmere på «det vitenskapelige alvoret» stavkirkene og *Denkmale* ble møtt med i disse anmeldelsene.

Teksten i *Museum* 1837 er skrevet av Kugler selv, og det Kugler (1837) først og fremst gjør her, er å presentere verket og Borgund stavkirke, slik den fremstår på plansjene. Innledningsvis starter han med å påpeke at Dahls plansjeverk er egnet til å vekke «das lebhafteste Interesse» - den livligste interesse – blant «venner av oldtidens germanske stammer»²²⁷ (ibid.:517). Kugler er ellers svært anerkjennende overfor Dahls verk. For inntil nå, skriver han, har ingen egentlig hatt kunnskap om restene etter denne kunsten som har overlevd i Norges landskirker. – Dahls arbeid er det første som

²²⁵ Brev fra Faye til Dahl, 24.05.1837. Universitetsbiblioteket i Bergens spesialsamlinger, Ms. 539 L.

²²⁶ Uvisst av hvem. Denne anmeldelsen har jeg ikke vært i stand til å få tak i.

²²⁷ «der Freunde des Altherthums germanischer Stämme»

introduserer disse bygningene for et bredere publikum.²²⁸ Kugler skriver også at «vi» må takke Dahl for at han – om ikke annet – har fått bevart disse bygningene gjennom billedlige fremstillinger.²²⁹ (Ibid.:518.) Med utgangspunkt i hver og en av Dahls plansjer, beskriver så Kugler Borgunds kirke svært grundig, og han gjør seg betraktninger om de enkelte delene: Grunnplanet, det ytre (som er særdeles interessant og særegent), utsmykningen på gavlspissene (med noen merkelige fremspringende forsiringer som ligner antikke skipssnabler), alle flater, tak og vegger (dekket med rutete spon), søyler og kapiteler, de utskårne portalene, klokketårnet, og så videre. Men selv om Kugler er positivt innstilt overfor Dahls verk, påpeker han at det *hadde* vært ønskelig med en litt mer utfyllende forklaring, samt noen tverrsnitt av bygningen. For sånn som verket nå foreligger, mener han, er det vanskelig å få en god forståelse av *konstruksjonen* i denne typen bygning.²³⁰ (Ibid.:519.)

Kugler er dessuten veldig opptatt av det *germanske*. Det så vi jo også av hans innledende ord om germanske stammer. Han vedgår at det kan godt hende at det på et generelt nivå stemmer, det som Dahl påstår om at dekoren på en av portalene i Borgund er et «ältere, heidnish-nordische Motive, mit orientalisches-byzantinischen gemischt» (hefte 1, plansje V). Men i dette konkrete tilfellet mener Kugler at dekoren nok heller uttrykker en *nationell germanische Gefühlsweise*, en «nasjonal germansk følelse». Stilen i begge portalene, mener Kugler, er nemlig ganske lik det man finner i tysk kunst i det 12. århundre, da spesielt ornamenter i illuminerte håndskrifter fra denne tiden (jamfør ovenfor om miniatyrer).²³¹ Avslutningsvis sier Kugler så at han, med den «ivrigste forventning», ser frem til fortsettelsen av verket. Han håper at disse gamle bygningskonstruksjonenes særegne system, både på et overordnet nivå og i de enkelte deler, der vil bli tydeliggjort i enda større grad.²³² (Ibid.:521.)

²²⁸ «Von den Resten dieser Kunst, welche sich in den Landkirchen wenig besuchter Gegenden Norwegens erhalten haben, war bisher keine nähere Kunde zu uns gedrungen; das vorliegende Werk ist das erste welches uns anschaulich mit ihnen bekannt macht.»

²²⁹ «Wir haben em Herausgeber für sein Unternehmen um so mehr Dank zu sagen, als auch die norwegischen Denkmale der Art bereits mi nahem Untergange bedroht sind, und gegenwärtig wenigstens eine bildliche Darstellung derselben erhalten bleibt.»

²³⁰ «wobei wir jedoch gleich von vornherein bemerken müssen, dass – so dankbar wir auch dem Herausgeber für das bereits Mitgetheilte sind – einige Verhältnisse uns leider dunkel bleiben, indem es sowohl an einer speciellen Erklärung, als auch an einigen, zum Verständniss der Konstruktion nöthigen Durchschnitten oder inneren Aufrissen fehlt.»

²³¹ «Der Styl dieser Verzierungen (an beiden Portalen) ist demjenigen ziemlich nhe verwandt, welchen man in der deutschen Kunst ders zwölften Jahrhunderts, an Sculpturen und vornehmlich auch an den Ornamenten der Malereien I Handshriften, vorfindet.»

²³² «Wir sehen den Fortsetzungen dieses Werkes, aus denen uns, wie wir hoffen, das eigenthümliche System dieser alten Bauanlagen in seinen vorherrschenden Beziehungen und in der Art und Weise der Formation des Einzelnen noch deutlicher entgegentreten wird, mit der gespanntesten Erwartung entgegen.»

Ser vi på Rumohrs (1840) anmeldelse, er den altså skrevet to år etter, og han tar utgangspunkt i alle de tre heftene. Det første Rumohr påpeker er at *Denkmale* er et verk som først og fremst introduserer disse kirkene, heller enn å forklare dem. Han savner også lengdetervernsnitt av bygningene, og han understreker at tegningene er gjort av malere, ikke arkitekter. Men, skriver han, på tross av fraværet av kildebelegg, historiske beviser, og egentlig arkitektonisk forklaring, er arbeidet som er gjort tilstrekkelig med tanke på hva som har vært utgiverens hensikt: å gjøre oppmerksom på en inntil nå upåaktet type bygninger, som både historisk og teknisk fremstiller mye som er verdt å merke seg.²³³ (Ibid.:344.)

Rumohr er også spesielt opptatt av at kirkene er bygget i *tre*. Det burde imidlertid ikke forbause at treet som bygningsmateriale var det som ble foretrukket i smale dalfører i dette landet langt nord, skriver han. Treet leder varme bedre og tørker lettere enn tykke steinvegger. Det trengs også færre hender for å bygge en trebygning enn en bygning av stein. Men det er likevel interessant å se, skriver Rumohr, hvordan kirkene som er avbildet i de to første heftene av *Denkmale*, ikke er et resultat av de indre kravene treet som bygningsmateriale stiller, men en ren (liksom dekorativ) representasjon av det som litt etter litt hadde tatt form i det motsatte materialet, det vil si stein.²³⁴ (Ibid.) Denne interessen for treet henger som nevnt sannsynligvis sammen med at Rumohr i 1830-årene hadde fått øynene opp for treet som stoff for kunstnerisk bearbeidelse (Wexelsen 1973:82). Han skriver for eksempel også om søylene at de slanke proporsjonene, som materialet tillater, bidrar til å gjøre disse lettere og livligere enn mange av steinbygningene fra samme tid. Uansett, skriver Rumohr, det er det historiske ved bygningene som fremstår som det allment mest interessante, og dette vil han i sin anmeldelse analysere i sine enkeltdeler.²³⁵ (Kugler 1840:344.)

Rumohr går så over til å diskutere nettopp enkelte deler. Mange av de utskårne siratene – somme steder vesentlige, andre steder tilfeldig tilbehør²³⁶ – mener Rumohr hører til hedendommens fremstillingsmåter. Dette kan man se av de «ikke kunstløse» (*nicht konstlosen*)

²³³ «Die Grundrisse, Durchschnitte und bildnerischen Zierden dreier Landkirchen mit einigen zugehörigen Einzelheiten und acht Seiten eines mehr sie einführenden, als erklärenden Textes. Die Längendurchschnitte fehlen; die Aufnahmen sind von Malern und nicht von Architekten gemacht. Indess scheint dieses Werk, ungeachtet der Abwesenheit urkundlicher und geschichtlicher Nachweisungen und streng architectornischer Aufschlüsse, für seinen zweck genügend, da nur diese die Absicht des Herausgebers gewesen: auf eine bisher unbeachtete Gattung von Bauwerken aufmerksam zu machen, die historisch, wie technisch, sehr viel Merkwürdiges darlegt.»

²³⁴ «nicht aus den inneren Forderungen der Holzconstruction hervorgegangen, sondern eine bloss (gleichsam decorative) Darstellung dessen, was aus dem entgegengesetzten Material nach und nach sich hervorgebildet hatte.»

²³⁵ «Die schlankeren Verhältnisse, welche das Material den Säulenstämmen zu geben gestattete, tragen bei, sie leichter und heiterer zu machen, als viele Steingebäude ihrer Zeit und Anlage. Indess bleibet das Historische hier das vorwaltende Interesse. Wir wollen es in seine Elemente zerlegen.»

²³⁶ «bald als ein wesentliches, bald nur als ein Zufälliges Zubehör.»

dragesammenslyngningene, som man også finner på andre minnesmerker, nå i museer. Andre sirater er derimot forplantet til Norge fra den greske snarere enn den romerske oldtid, formidlet via en eller annen kristelig kirke og kunstskole. Ja, man kunne spørre, sier Rumohr, om disse forsiringene er kommet fra det vestlige Europa, eller snarere fra det bysantinske riket til det skandinaviske Norden?²³⁷ Han påpeker at det riktignok er slik at Norge først og fremst var knyttet til den romersk-katolske kirke, og at Borgund og Urnes kirker er i overensstemmelse med liturgiske krav ikke i den greske, men i den latinske kirke. Innen denne er det faktisk en hel rekke bygninger man kunne anse som modeller til disse to stavkirkene, spesielt en del kirker fra det ellefte og tolvte århundrede i hertugdømmet Slesvig. Men på den andre side, sier han, har Skandinavia lenge vært nært knyttet til det bysantinske riket, gjennom væringenes mange tokt, noe utgiveren av *Denkmale* riktignok også påpeker, medgir han. Men utgiveren tar feil, skriver Rumohr, når han mener Karl den skalledes bibel er et eksempel på bysantinske former – her har utgiveren ikke tatt hensyn til den italienske forskningen som finnes om den særegne fransk-germanske (kunst)skolen under karolingertiden.²³⁸ (Ibid.:345.)

Her ser vi at Rumohr interesserer seg for de samme spørsmålene om opprinnelse som Dahl tar opp, og Rumohr fremsetter også flere påstander om opprinnelsen til de ulike kunstskolene. Han kritiserer også det han mener er en feilaktig forståelse hos mange som skriver om Europas middelalderkirker; at disse bygningene skal være et resultat av bysantinsk påvirkning.²³⁹ I forlengelse av dette diskuterer han selve betegnelsen «bysantinsk», som han mener er altfor generell i kunsthistorisk sammenheng, ja faktisk fullstendig karakterløs – til og med når man snakker om arkitekturen i det Bysantinske riket selv.²⁴⁰ Heller mener Rumohr at selv om væringene nok har innført elementer fra bysantinsk bygningskunst, er det like sannsynlig at forbildene til stavkirkene må søkes i vesteuropeisk bygningskunst, som – understreker Rumohr – har utviklet seg selvstendig fra den bysantinske. (Ibid.:

²³⁷ «Man könnte fragen: ob diese Zierden und Vorstellungen aus dem westlichen Europa, oder vielmehr aus dem byzantinischen Reiche in den scandinavischen Norden gelangt seien?»

²³⁸ «Auch der Herausgeber scheint (in dem Nachtrage) dieser Vermuthung Raum zu geben; wobei er jedoch in den verbreiteten Irrthum verfallen ist, auch den Emmeranischen Evangeliencoder Carl des Kahlen unter die byzantinischen Denkmale zu versetzen, nicht beachtend, was in den itelienischen Forschungen über die eigenthümliche, fränkisch-deutsche Schule der carolingischen Epoche gesagt und gezeigt worden ist.»

²³⁹ «Auf diese Veranlassung wird es dem Referent gestattet sein, noch einmal gegen die Ansicht, vielmehr Behauptung, sich aufzulehnen, die dem westlichen Europa während des Mittelalters alle selbständige Fortbildung der ihm gleichfalls überlieferten Reminiscenzen aus dem classischen Alterthume rund abspricht, indem sie jegliches im westlichen Europa aufgerichtete Bauwerk, bis auf die sogenannte gotische Architectur hin, byzantinisch nennt und aus dem Neugriechischen ableitet.»

²⁴⁰ «Schon für die Architectur des byzantinischen Reiches, das eintausend Jahre unter wechselnden Schicksalen bestanden und in dieser langen Zeit die verschiedenartigsten Bauformen hervorgebracht hat, ist byzantinisch offenbar eine, kusntgeschichtlich, viel zu allgemeine, ja ganz charakterlose Benennung.»

346.) For Heddals stavkirkes del, avbildet i tredje hefte, avviker denne så mye fra de andre, mener Rumohr, at det der ikke kan være snakk om verken bysantinske eller vesteuropeiske forbilder. Mer sannsynlig er det at forbildene her er gammel-egyptiske.²⁴¹ Uten noen gode historiske kilder, er det imidlertid umulig å si noe om årsaken til dette. Selv om væringenes og andre nordmenns krigs- og handelstokt kunne forklare deres kjennskap til gamle egyptiske monumenter, er det et så stort sprang fra originalen til den ikke mislykkede etterligningen, at det ikke er mulig å påvise overgangen.²⁴² Rumohr avslutter med å si at enhver ekspert vil kunne stimulere sin nysgjerrighet med dette verket, som for øvrig har en lav pris med tanke på hva som er oppnådd. I en note helt til slutt legger han til at selv om de kompliserte og kunsterisk forseggjorte takinnretningene på de tre kirkene har blitt ignorert i teksten over, er det ikke fordi de ikke har noen tekniske interesse. Saken er heller at disse bygningsdelene, ettersom de stadig må forbedres og fornyes, ikke gir et godt grunnlag for den historiske forskningen. Det er rett og slett ikke mulig å si noe om hvilke utenlandske modeller disse bygger på.²⁴³ (Ibid.:347.) Her ser vi at kirkene nå ikke bare er kinesiske, mongolske, bysantinske, normanniske og hedenske, men også potensielt egyptiske, selv om dette ikke kan påvises.

En noe annen tilnærming til Dahls verk, finner vi hos franske Pierre-Victor (et pseudonym – se note)²⁴⁴ som opprinnelig var skuespiller og skribent. Han må ha hatt en spesiell interesse for Skandinavia. I alle fall skrev han et teaterstykke med tittelen *Harald, ou Les scandinaves*, en tragedie i fem akter, som ble spillt for første gang på Le Théâtre de l'Odéon (eller *second Théâtre français*, som det ble kalt) 4. februar 1824. I 1829 sluttet han med teater og brukte heller tiden på å skrive og å reise, blant annet i Norge, Sverige og Danmark. I 1841 skriver han en *Rapport fait à la Société libre des Beaux-arts, par Pierre-Victor, membre correspondant, sur d'anciennes constructions en bois*

²⁴¹ «das hier weder von byzantinischen, noch von westeuropäischen Vorbildern die Rede sein kann, vielmehr einzig von altägyptischen.»

²⁴² «Davon den Grund anzugeben, ist ohne alle historische Quelle durchaus unmöglich. Wenn gleich die Wäring- und sonstigen Krieges- und Handelsfahrten der Nordländer deren Bekanntschaft mit altägyptischen Denkmälern erklären sollten; so ist doch eine so weite Kluft von der Wahrnehmung zur nicht ganz misslungenen Nachbildung, dass, den Uebergang nachzuweisen, unmöglich fallen dürfte.»

²⁴³ «so ist es nicht, weil sie technisch kein Interesse hätten, vielmehr, weil solche Gheile, als einer fortgehenden Ausbesserung und Erneuerung bedürftig, der geschichtlichen Forschung keine ganz fischeren Stützpunkte gewähren. Wie überall sonst, wo man Schindeldächer mit hölzernen Ableitungsrinnen für das Regenwasser anlegte, so hat man auch hier mancherlei Fügungen und Behelfe, sogar Schnitzwerke angebracht, aus welchen doch nicht mit Sicherheit auf dieses oder jenest andere fremde Vorbild zu schliessen ist.»

²⁴⁴ Dette er pseudonymet han bruker som forfatter av de tekstene jeg her skal gå gjennom. Jeg har funnet svært lite informasjon om ham, men jeg har også funnet ham omtalt som Pierre-Victor Lerebours, og Pierre-Simon Lerebours. Aubert skriver at *Denkmale* er blitt anmeldt av «ikke mindre enn Pierre-Victor», noe som tyder på at dette navnet var velkjent (Aubert 1920:218).

sculpté de l'intérieur de la Norvège (Pierre-Victor 1841a), som utgis som brosjyre.²⁴⁵ Rapporten blir trykket på nytt i bokform i 1842, med minimale endringer, og med tittelen *Sur d'anciennes constructions en bois sculpté de l'intérieur de la Norvège* (Pierre-Victor 1842). Både i brosjyren og i boken har Pierre-Victor inkludert to utbrettbare plansjer (ill. 33). Den ene viser grunnplanet til henholdsvis Urnes og Borgund kirker og fasaden til Heddal kirke, den andre viser eksempler på ornamenter i de tre kirkene. I 1841 publiserer han også *Coup d'oeil sur les Antiquités Scandinaves* (Pierre-Victor 1841b).²⁴⁶ Her skriver han mer generelt om skandinaviske antikviteter, eller «arkeologiske monumenter» (*monuments archéologiques*), som han kaller det, stavkirkene inkludert. Vi skal se litt nærmere på hva Pierre-Victor skriver om stavkirkene i sin *Rapport* til Société libre des Beaux-arts.

I den 22 sider lange innberetningen om *Denkmale* starter Pierre-Victor (1841a) med å understreke at det å på en fyldestgjørende måte skulle presentere stavkirkene slik de foreligger i Dahls verk, ville kreve både inngående kunnskap og en kombinasjon av flere *typer* kunnskap. Til disse merkverdige monumentene knytter det seg spørsmål som gjelder både historie, arkitektur og alle former for tegnekunst. Selv vil han begrense seg til å gjøre noen observasjoner basert på sin begrensede arkeologiske kunnskap.²⁴⁷ (Ibid.:3–4.) På tross av alle modifikasjoner, tilbygg og alt forfall, skriver Pierre-Victor, har disse bygningene fremdeles noe helt særegent ved seg, ja, de er noe helt for seg selv. Deres sjeldenhet, deres elde, deres originale konstruksjon gjør at de fortjener en stor grad av interesse (ibid.:6).²⁴⁸ Det er riktignok synd, skriver han – og som vi har sett flere har skrevet – at Dahls tekst ikke tilbyr en mer utfyllende fremstilling, for flere viktige forklaringer mangler. Plansjene kunne ha vært mer komplette, med tegninger fra flere vinkler og med geometriske tverrsnitt, noe som kunne sørget for ytterligere kunnskap om takkonstruksjoner og hvelvinger.²⁴⁹ Grunnplanene er ikke i

²⁴⁵ Tittelen er veldig bokstavelig oversatt: «Innberetning til de skjønne kunstners frie selskap av Pierre-Victor, korresponderende medlem, om gamle bygninger i utskåret tre i det indre av Norge.»

²⁴⁶ «Overblikk over de skandinaviske antikviteter.»

²⁴⁷ «Cette tâche pour être remplie comme le sujet le comporte, demanderait une réunion de connaissances variées et profondes; car à ces monuments remarquables se rattachent des questions qui se lient en même temps à l'histoire, à l'architecture et à tous les arts du dessin. Je me bornerai à en faire l'objet de quelques observations que m'ont suggérées mes faibles études archéologiques.»

²⁴⁸ «Mais malgré toutes les modifications, additions et dégradations qu'ils ont éprouvées, ces edifices conservent un aspect encore très-caractérisé. Ce sont des monuments uniques dans leur genre; leur rareté, leur ancienneté et l'originalité de leur structure me paraissent, messieurs, mériter au plus haut degré votre intérêt.»

²⁴⁹ «Il est à regretter que le texte n'offre pas plus de développements; il laisse à désirer plusieurs explications importantes. Il me semble aussi que les planches auraient pu être plus complètes; qu'elles auraient pu présenter un nombre plus varié de points de vue et donner quelques coupes géométrales qui fissent mieux connaître la construction des combles et des voûtes.»

skala men de andre delene ser ut til å ha blitt tegnet korrekt, på en omfattende og malerisk måte.²⁵⁰ Dahl har uansett gjort kunsten og den historiske vitenskapen en stor tjeneste ved å utgi dette verket.²⁵¹ – Jeg tviler på, sier Pierre-Victor, at det noen gang er blitt laget en så tro gjengivelse av disse monumentene.²⁵² (Ibid.:4–5.)

Ill. 33 Faksimile av plansje i Pierre-Victor (1842) *Sur d'anciennes constructions en bois sculpté de l'intérieur de la Norvège*. Bibliothèque nationale de France, gallica.bnf.fr.

²⁵⁰ «Les plans fait sans échelle et n'ont peut-être pas la régularité convenable; mais les autres parties sont d'une manière large et pittoresque.»

²⁵¹ «Dahl a (...) rendu un véritable service aux arts et aux sciences historiques.»

²⁵² «Je doute que ses monuments aient jamais été reproduits ausse fidèlement.»

Mye av teksten hans er ellers en presentasjon av det Dahl skriver om kirkene – hvordan mange er ombygget, hvordan de er blitt bevart, hvor særegne de er. Når det kommer til selve plansjene, har Pierre-Victor fått hjelp av arkitekten M. Thiollet,²⁵³ som på tegningene nøye har undersøkt den arkitektoniske utformingen. Pierre-Victor har så inkludert Thiollets beskrivelser og betraktninger i sin egen tekst. Vi har ikke plass til å her gå nærmere inn på de nitidige beskrivelsene, men Pierre-Victor konkluderer at denne typen konstruksjon – som man har kunnet dømme av Thiollets beskrivelse – bare tilhører Norden. Dette er skandinavisk arkitektur, hvis lokale karakter først og fremst manifesterer seg i de mangslungne utskjæringene, som – mener Pierre-Victor – synes å være inspirert av troen på Odin-mytologien.²⁵⁴ (Ibid.:10.)

Pierre-Victor er også opptatt av spørsmålet om hvordan denne kirkearkitekturen har blitt innført i Norge, som jo Dahl til en viss grad skriver om. I tillegg får vi hos Pierre-Victor mange sider om de ulike utskjæringene. Særlig finner han ornamenteringen på Urnes interessant, fordi den virker eldst av alle (ibid.:13). Og der de tyske kunsthistorikerne og Dahl så likheter med det tyske/germanske, finner Pierre-Victor likheter med det franske – for eksempel med bilder i *La Bible de Souvigny*. Pierre-Victor snakker også en hel del om nordisk mytologi, og om hvorvidt elementer fra denne kan gjenfinnes i ulike ornamentter – Midgardsormen, for eksempel. (Ibid.:17.) Pierre-Victor ser ut til å være godt orientert om norske antikvariske forhold. Han trekker for eksempel frem at det er mange kirker Dahl ikke har avbildet, og at det i tillegg til kirkene finnes andre typer bygninger med treskurd lik dem på de religiøse bygningene, og som også har en interessant trekonstruksjon – de såkalte *stolpebodene*.²⁵⁵ Videre skriver han at en fullstendig samling av alle levninger av denne typen ville være av stor interesse. (Ibid.:19.) Om stavkirkene skriver han at de i mer enn ett henseende fortjener å være gjenstand for særskilte og dyptgående undersøkelser. Disse kan gi vitenskapen og kunsten nyttige oppdagelser, og de er interessante objekter for sammenligning. Spesielt vil de fange interessen til historikeren og antikvaren. Men like viktig er det at stavkirkene også kan være en kilde til nye og fremragende idéer for både arkitekten, maleren og dekoratøren (teatermaleren).²⁵⁶ (Ibid.:21.) Han

²⁵³ Jeg ikke funnet noe mer informasjon om M. Thiollet enn at han var arkitekt og «professeur de dessin au corps royal de l'artillerie à Paris». (La Société des antiquaires de l'Ouest 1837:77.)

²⁵⁴ «Ces sortes de constructions, comme vous pouvez juger, messieurs, n'appartiennent qu'au Nord. C'est une architecture scandinave, dont le caractère local se manifeste surtout dans divers ornements qui me paraissent inspirés par les croyances de la mythologie odinique.»

²⁵⁵ «Mais il existe encore, dans le Nord, d'assez nombreux débris de sculpture sur bois de différentes autres espèces; il serait à désirer qu'on s'occupât de les relever. M. Dahl, qui a donné le signal de cette exploration, n'a pas reproduit toutes les vieilles églises en charpente de la Norvège. On y rencontre aussi des habitations particulières qui ont conservé des ornements très-anciens. (...) On y voit une sorte de constructions tout en bois, appelées *stolpebod*.»

²⁵⁶ «Quoi qu'il en soit, je crois que, sous plus d'un rapport, ces vestiges de l'ancienne architecture scandinave mériteraient d'être l'objet d'une investigation particulière, d'une étude spéciale et approfondi; je crois qu'ils peuvent fournir aux

avslutter teksten om *Denkmale* med å vise til den nevnte *Coup d'oeil sur les Antiquités Scandinaves* (Pierre-Victor 1841b).

Gjennom denne andre teksten til Pierre-Victor får vi en god forståelse av hvordan Pierre-Victor forstår sin egen arkeologiske kunnskap. I teksten skriver han om hvert enkelt av de skandinaviske landene, og i delen om Norge kommer han med opplysninger om mye mer enn stavkirkene. I tillegg til å gå gjennom en rekke oldtidsminner, er han opptatt av å vise hvordan det i Norge finnes flere vitenskapsmenn som «kultiverer historien» *avec le plus de succès* – med det heldigste utfall. Han nevner blant andre Jens Kraft, Rudolf Keyser, Gregers Fougner Lundh, W.F.K. Christie, Jacob Neumann, Jens Christian Berg, Gerhard Munthe, Nicolai Wergeland (1780–1848), Andreas Faye, og Lyder Sagen. Han viser også til arbeidene til Schøning og Strøm. Særlig trekker han fram at man med Kraft har fått et topografisk-statistisk verk over Norge, hvor de forskjellige fortidsminnene spredt rundt på norsk jord blir presentert.²⁵⁷ (Pierre-Victor 1841b:60.) Men han nevner også Keyseres arbeid med gamle norske dokumenter i København og Lundhs arbeid med norske diplomer. I tillegg skriver han om *Urda* og *Samlinger til det norske folks sprog og historie*. (Ibid.:61.) Både her og i teksten om *Denkmale* understreker han viktigheten av at arkeologien studerer det inntil nå i Frankrike ukjente Nord. Det er nødvendig å se hvordan disse skandinaviske minnesmerkene står i forbindelse med andre lands minnesmerker. Ja, mener Pierre-Victor, også arkeologien må slutte seg til det man alt praktiserer i naturhistorien og andre vitenskaper, nemlig det å spre sine undersøkelser til alle deler av jorden. Med Skandinavia som eksempel, ser man hvordan de nasjonene som befinner seg lengst fra hverandre, ofte likevel er i kontakt på mange måter. De former et slags kjede jorden rundt (*une sorte de chaîne*) – Et kjede hvor det er nødvendig å følge alle ledd og overskue hele sirkelen, for slik å oppnå et fullstendig arkeologisk system.²⁵⁸ (Ibid.:65.)

Som vi ser av alle disse anmeldelsene av Dahls verk, ble stavkirkene ansett som interessante av flere grunner, fordi de var kilder til ulike typer kunnskap. De hadde både kunst- og arkitekturhistorisk, historisk, og antikvarisk/arkeologisk interesse. I tillegg til at de kunne være en kilde til inspirasjon for

sciences et aux arts d'utiles révélations et d'intéressants sujets de comparaison; qu'ils sont faits pour fixer surtout l'attention de l'historien et de l'antiquaire, en meme temps qu'ils sont une source d'inspirations neuves et brillantes pour l'architecte, le peintre et le décorateur.»

²⁵⁷ «On a de M. Kraft un tableau topographique et statistique de la Norvège, dans lequel il est fait mention de divers monuments d'antiquité, épars sur le sol norvégien.»

²⁵⁸ «il montre de besoin de les étudier dans lers rapport avec les antiquités des autres pays, d'adopter pour l'archéologie ce qui se pratique pour l'histoire naturell et pour les autres sciences, c'est à dire d'étendre ses investigations à toutes les arties du globe. On voit, par l'exemple des Skandinaves, que les nations les plus éloignées les unes des autres se touchent souvent par bien des points; qu'elles forment autour de la terre une sorte de chaîne, dont il faudrait suivre tous les anneaux et embrasser le cercle entier, pour arriver à un système d'archéologie complet.»

praktisk utøvende kunstnere. Men her er det viktig å igjen minne om det jeg så vidt nevnte over: Selv om begreper som «kunsthistorie» og «arkitekturhistorie» her er blitt brukt for å beskrive de ulike typene kunnskap som formidles gjennom *Denkmale*, også av de historiske aktørene selv, så må dette ikke forstås som termer som beskriver noen form for *felter* som tilsvarer det vi i dag kaller kunsthistorie og arkitekturhistorie. Som Karlholm (1996) påpeker: Begrepet *Kunstgeschichte* forekommer ikke i for eksempel (leksikonet) *Brockhaus*' utgave fra 1827. Først i 1835 finnes *Kunstgeschichte* som oppslagsord, og da med følgende forklaring: «Kunstgeschichte. Die Darstellung des Ursprungs, der Entwicklung, des Aufschwungs und des Verfalls der schönen Kunstform, ist ein Haupttheil der Culturgeschichte.»²⁵⁹ (Fra *Brockhaus*' leksikon, sitert i Karlholm 1996:43.)

Her ser vi at kunsthistorie regnes som del av en bredere kulturhistorie, og faktisk forblir det i *Brockhaus* slik helt frem til 1885. Gjennom nesten hele 1800-tallet forstår man dessuten kunsthistorie, og dermed arkitekturhistorie – som ble forstått som en del av kunsthistorien – som et slags uselvstendig vedheng til flere fagområder, ikke bare kulturhistorie. Dette ser vi av formuleringer om kunsthistorien som «vitenskapens sistefødte datter», «den klassiske arkeologiens yngre søster», og «historiens bastardsøster». (Ibid.) Artikkelen om kunsthistorie i 1845-utgaven av *Brockhaus*' er for øvrig skrevet av Jacob Burckhardt,²⁶⁰ som her skriver at det var først med Winckelmann at kunsthistorien ble en del av kulturhistorien. Karlholm påpeker imidlertid at både Rumohr og Kugler, som begge på visse måter blir forstått i forlengelse av Winckelmann, skiller seg og tar avstand fra Winckelmann på avgjørende måter. Rumohr og Kugler, skriver Karlholm, representerer et helt nytt paradigme i kunsthistorien – det historiske paradigmet, hvor man altså skriver kunsthistorie *som* kulturhistorie. (Ibid.:44.) Som Karlholm også skriver: «Det hägrande målet för kulturhistorieskrivningen, åtminstone från 1820-talet till omkring 1850, var inget mindre än en mänsklighetens historia. Ofta sågs till och med kulturhistoria som identisk med *Menschenheitsgeschichte*.» (Ibid.:46–47.) Eller, som hos Pierre-Victor, en *fullstendig arkeologi*.

Noe av det viktigste som skjer med stavkirkene gjennom *Denkmale*, er at de nå slett ikke lenger er eiendommelige enkeltkirker fra før reformasjonen på avsidesliggende steder i Norge. Stavkirkene, som inntil 1830-årene med få unntak (som vi så i forrige kapittel) først og fremst hadde vært enten falleferdige, eller merkverdige, my(s)tiske og ukategoriserbare med sine detaljer og særegenheter, og

²⁵⁹ På norsk noe i retning av: Kunsthistorie. Fremstillingen av de skjønne kunsters opprinnelse, utvikling, blomstringstid og forfall, er en hoveddel av Kulturhistorien.

²⁶⁰ Burckhardt er av de mest kjente representantene for den tyske historismen, og han omtales ofte som en av *kulturhistoriens* (som vi kjenner den i dag) grunnleggere. Det er også verdt å nevne at Burchkardt var Kuglers elev.

som ikke passet inn i en klassisistisk kunstforståelse, kan nå – bit for bit – knyttes til resten av Europas kulturhistorie, ja faktisk hele menneskehetens historie. Og når Dahls og Schiertz' stavkirker beveger seg videre rundt i Europa, er det er nettopp det som skjer med dem.

4.4.2. *Utenlandske anvendelser: Kunsthåndbøker og arkitekturhistorier*²⁶¹

«Gleichwohl gewähren einige kleine Monumente, die sich in den inneren Landschaften von Norwegen erhalten haben, der kunsthistorischen Betrachtung ein ganz eigenthümliches Interesse.» – Noen små monumenter som har overlevd i Norges indre landskaper, er av en særlig interesse for den kunsthistoriske betraktning, skriver Kugler (1842:479) i sin *Handbuch der Kunstgeschichte*. Setningen finner vi i § 7 (*Monumente in den skandinavischen Ländern und in Nord-Amerika*) i trettende kapittel (*Die Kunst der romanischen Styles*) i bokens tredje del (*Geschichte der romantischen Kunst*). Det er selvfølgelig stavkirkene han snakker om. Kugler har vært en gjenganger i dette kapittelet, og det er sannsynlig at det blant annet var ved Kuglers hjelp at kunnskapen om stavkirkene spredde seg som den etter hvert gjorde. For ikke bare anmeldte Kugler *Denkmale* i sitt kunsttidsskrift, han inkluderte også stavkirkene i det som regnes som det første allmenne kunsthistoriske oversiktsverket. Her gjorde Kugler «a comprehensive claim to understand art history as a universal human history of artifacts» (Bredekamp 2013:257). Da Kugler publiserte sin *Handbuch der Kunstgeschichte*, publiserte han også et verk som skulle komme til å sette standard for kunsthistoriske fremstillinger i mange tiår fremover, særlig når det gjaldt hans inndeling av kunstens verdenshistorie i fire store perioder: 1) Kunsten på sitt tidligste utviklingsstadium, 2) Klassisk kunst, 3) Romantisk (det vil si middelalderens) kunst, 4) Moderne kunst (Schwarzer 1995:25). Dette satte også visse rammer for hvordan stavkirkene ble forstått.

Vi skal om litt se nærmere på hva Kugler og et par andre skriver om stavkirker, men jeg vil først si noe mer om Kuglers *Handbuch* som tekst. Noe av mest nyskapende med denne håndboken, var at den var en *allmenn* kunsthistorie, et oversiktsverk. Karlholm (1996) påpeker at dette må forstås på to måter: For det første er den allmenn i den forstand at den er *altomfattende* – her er hele verden og alle tider (i prinsippet) inkludert. Men den er også allmenn i den forstand at den var ment «for alle» – allmenheten. Det at denne typen kunsthistorie er altomfattende, får noen interessante følger. Blant annet vil ethvert kunstobjekt (og her fremdeles kunst i vid forstand) tilhøre en sammenheng – den vil ha en opprinnelse, men også selv være en opprinnelse til noe annet. (Ibid.:64.) Og her hører vi Herder

²⁶¹ Jeg presenterer ikke her noen utfyllende liste over verker der Dahls *Denkmale* er brukt, dette er først og fremst ment som eksempler.

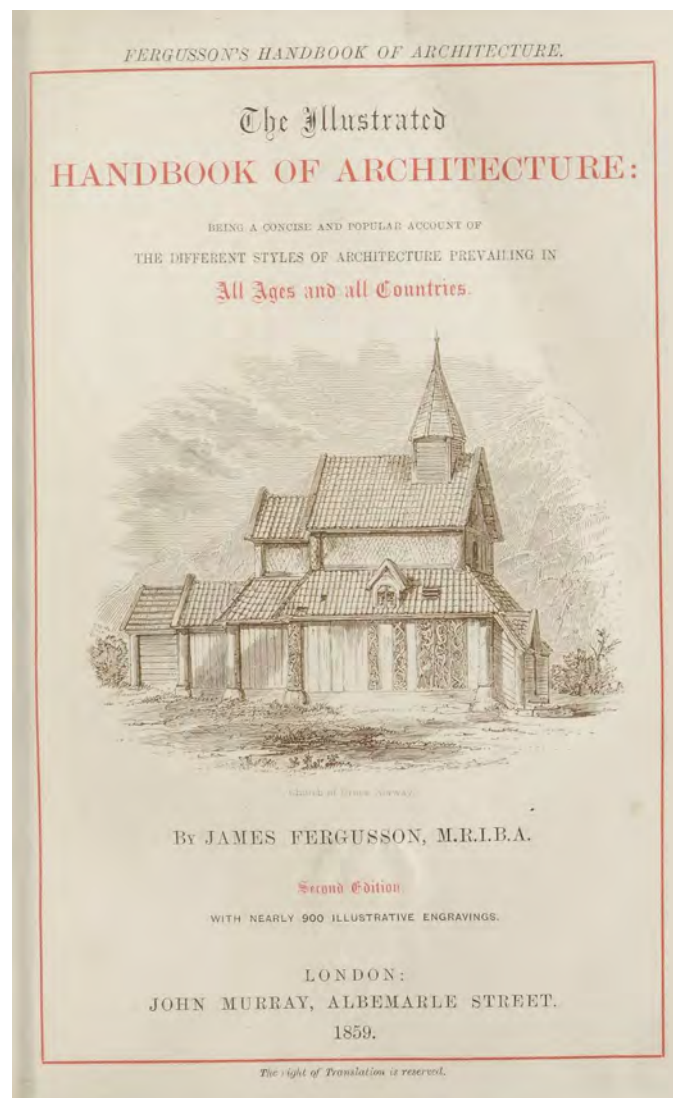
klinge med: Ingen kunstverk ligger døde i historien. Men når alt skal med og alt utgjør en hel «kjede», blir det også åpenbart når noe mangler. Mye av den kunsthistoriske aktiviteten på 1840-tallet og fremover, handler derfor om å *fylle ut* det som mangler. Dette forklarer interessen for stavkirker på avsidesliggende steder i Norge.

Det at Kuglers *Handbuch* er ment for allmenheten må også utdypes. Kuglers kunsthistorie, og de som kom etter, hadde flere funksjoner. Den var som sagt ment for en generell, kunstinteressert allmennhet, men en annen målgruppe var studenter som trengte en kunsthistorisk veiledning, og en tredje gruppe var (kunst)historikere selv. Før Kuglers verk i 1842 hadde det vært en reell etterspørsel etter en sammenhengende og samlende fremstilling av ulike typer kunst, og Kugler legger med sitt verk grunnlaget for en rekke slike fremstillinger. (Karlholm 1996:106.) Et karakteristisk trekk ved kunsthistorien på denne tiden, som også Pierre-Victor var inne på i sin anmeldelse av *Denkmale*, er dessuten forholdet til kunsterisk praksis. Mange kunst- og arkitekturverk var som vi så vidt har nevnt *mønstersamlinger*, like mye som de var kilder til annen kunnskap om bygningene. Dette gjaldt også verk med tegninger av fortidige bygninger. Kugler hadde et eksplisitt mål om å aktivt gagne den nasjonale kunsten. Som Karlholm (2004:33) skriver: «*Handbuch der Kunstgeschichte* positions itself on the boundary between the past and the future.» Dette kjennetegner også andre former for kunsthistorie fra samme tid; kunsthistorien er alltid nært knyttet til det som *skal bli*, det produktive. I forrige kapittel var vi inne på dette i sammenheng med arkitektur, og når flere etterlyser mer detaljerte tegninger og bedre forklaringer av for eksempel stav- og takkonstruksjoner i *Denkmale*, er det sannsynligvis fordi den ble forstått også som en mønstersamling eller materialpublikasjon, og ikke bare som en presentasjon av historisk forskning.

Etter Kuglers *Handbuch* kom det stadig flere oversiktsverk – både om kunst og også etter hvert spesifikt om arkitektur. Karl Schnaase (1798–1875) publiserte sin *Geschichte der bildenden Künste* i åtte bind i årene 1842–1879. Anton Springer (1825–1891) kom med første utgave av sin *Handbuch der Kunstgeschichte* i 1855. Denne hadde den forklarende undertittelen: *zum Gebrauche für Künstler und Studierende und als Führer auf der Reise*, altså til bruk for kunstnere, studenter og som guide på reisen. Både Kugler og Springer ble publisert i flere utgaver.²⁶² Fergusson utgav som sagt sin *The illustrated Handbook of Architecture* i 1855, med ny utgave i 1859 (med Urnes på tittelbladet) (ill. 34). Wilhelm Lübke (1826–1893) publiserte *Geschichte der Architektur von den ältesten zeiten bis auf die Gegenwart* i 1855, og i årene 1851–1856 gav han også ut plansjeverket *Denkmäler der kunst* i

²⁶² For forskjeller i kunsthistoriesyn mellom Kugler, Schnaase og Springer, se Schwarzer (1995).

fire bind sammen med Ernst Guhl (1819–1862) Kugler kom dessuten med en *Geschichte der Baukunst* i flere bind i årene 1856–1878. De siste bindene ble fullført og utgitt av Jacob Burckhardt og Lübke. – Og i alle disse verkene er Dahls stavkirker med. De kategoriseres litt forskjellig, men oftest finner man dem under romansk eller gotisk arkitektur i Skandinavia. I flere av verkene er det tatt med grunnplan eller fasader av enten Heddal, Urnes, eller Borgund, tilsynelatende etter tegningene i *Denkmale*. Når det gjelder hva som blir skrevet, er mye av det delvis gjengivelser av Dahls tekst, men først og fremst tas det utgangspunkt i Schiertz' tegninger. Disse blir brukt som kilder til kunnskap om stavkirkenes plass i kulturhistorien. I det følgende vil jeg gå gjennom det som skrives om stavkirkene i noen av disse verkene.

Ill. 34 Tittelbladet til James Fergussons 2. utgave av *The Illustrated Handbook of Architecture*, 1859. Universitätsbibliothek Heidelberg.

Kugler, som med sin *Handbuch der Kunstgeschichte* (1842) som sagt er først ut, skriver om Borgund, Heddal og Urnes kirker at dersom man sammenligner det som er opprinnelig og gammelt ved disse kirkene, så ser et temmelig bestemt arkitektonisk system ut til å tre frem.²⁶³ Opprinnelig er disse kirkene basilikaer, med søyler og halvrundt avsluttet kor. Innretningen er likevel mer bysantinsk enn romersk, ettersom koret utgjør en egen del av bygningen, adskilt av en plankevegg, og med et isolert kuppelformet tårn som reiser seg over.²⁶⁴ Han skriver så om de lave «arkade-gangene» på Borgunds og Heddals kirker – disse antyder også en bysantinsk innflytelse, noe som kan tilstrekkelig forklares av den hyppige kontakten Skandinavia hadde med Russland og Konstantinopel fra det 10. århundrede.²⁶⁵ Når det gjelder det indre, er særlig Urnes viktig, og her gir Kugler en grundig beskrivelse av Urnes' indre konstruksjon. Ellers er portaler, hjørnesøyler, gavlgesims og så videre rikt forsiret med utskjæringer, skriver Kugler. Særlig stilen i ornamenteringen er viktig for å kunne bestemme smaksutviklingen og dennes historiske opprinnelse nærmere.²⁶⁶ (Kugler 1842:479.) Igjen er Urnes interessant, fordi utskjæringerne her virker å være svært gamle. Disse dekorasjonene er dannet ved en rikelig mengde bånd og fantastiske dragefigurer som er flettet i hverandre. Disse minner bestemt om stilen i ornamentene i gamle angelsaksiske miniatyrer, og kan følgelig betraktes som et rent uttrykk for den opprinnelige germanske formfølelsen.²⁶⁷ (Ibid.:480.)

Fergusson (1855b) på sin side, som vi så innledningsvis, mener at i alle fall Heddal kirke synes å være mer som en kinesisk pagode, eller «some strange creation of the South Sea islanders». Også Borgund har noe kinesisk ved seg (ibid.:934). Fergusson var den første til å skrive en allmenn arkitekturhistorie i England. Med tanke på hans interesse for det asiatiske, kan det være verdt å nevne

²⁶³ «durch vergleichende Zusammenstellung dessen, was an diesen Kirchen alt ist, scheint sich ein ziemlich bestimmtes System zu entwickeln.» Emil Tidemand har i en artikkel i *Morgenbladet* 3. juni 1844 oversatt deler av det Kugler skriver, men ikke alt. Jeg har noen steder tatt Tidemand til hjelp i min parafrasering av Kugler. Jamfør tidligere note om bruk av samtidige oversettelser.

²⁶⁴ «Die Kirchen sind, ihrer ursprünglichen Anlage nach, Basiliken mit Säulen und mit halbrund geschlossen Chor; die Einrichtung ist aber in sofern mehr byzantinisch als römisch, als der Chor einen gesonderten, durch eine Bretterwand abgerannten Bautheil ausmacht, auch als solcher durch ein Kuppelthürmchen, das über ihm isolirt emporsteigt, äusserlich bezeichnet wird.»

²⁶⁵ «Ein niedriger, durch Arkaden halbgeöffneter Umgang, der sich rings um das Aeussere der Kirchen (wenigstens um die von Borgund und Hitterdal) umherzieth, scheint ebenfalls auf byzantinischen Einfluss zu deuten. Die häufige Verbindung, in welcher die Skandinavier seit dem ende des zehnten Jahrhunderts mit Russland und Constantinopel standen, dürfte die Einflüsse dieser Art genügend erklären.»

²⁶⁶ «Der Styl dieser geschnitzten Ornamente ist besonders wichtig, um zu einigen näheren Bestimmungen über die Geschmacksbildung eund über die historische Entwicklung derselben zu gelangen.»

²⁶⁷ «Vorzüglich alterthümlich erscheinen die Schnitzwerke an der Kirche von Urnes; hier wird die ecoration durch ein reichlich ineinander verschlungenes Geriemsel von Bändern und phantastischen Drachenfiguren gebildet, welches aufs Entschiedenste au den Styl der Ornamente in jenen alten angelsächsischen Miniaturen erinnert, welches wir somit noch als einen reinen Ausdruck des urgermanischen Formensinnes betrachten dürfen.» (Tidemand har i sin oversettelse i *Morgenbladet* 3. juni 1844 interessant nok utelatt setningen om den germanske formfølelsen.)

at han på det tidspunktet han gav ut sin arkitekturhistorie, hadde gjort det stort som forretningsmann i India. Hans arkitekturhistorie inneholder for øvrig derfor også et langt mer vidtgående materiale enn de tyske. (Kruft 1994:334.)

Schnaase (1854) skriver i sin *Geschichte der bildenden Künste*, i bindet om *Das eigentliche Mittelalter*, flere sider om stavkirkene – med referanse til Dahls *Denkmale*.²⁶⁸ Han bruker også mye plass på å beskrive kirkene, men han kjøper ikke teorien om den bysantinske påvirkningen. Det er usannsynlig, mener han, at væringene var så interessert i de arkitektoniske formene, at de overførte dem til hjemlandet. Og det er like usannsynlig at de vest-europeiske geistlige innførte bysantinske former hos et motvillig folk.²⁶⁹ Det er også umulig å tro på en bysantinsk innflytelse i trebygningene, når de større bygningene av stein bygget på vest-europeisk vis, uten spor etter bysantinske former. Snarere kan disse kirkenes hovedformer, mener Schnaase, heller forklares klimatisk og materielt.²⁷⁰ – Svalgangene har for eksempel sin naturlige funksjon som beskyttelse mot vær og vind, og for å romme de av kirkegjengerne som ikke hadde fått plass inne i kirken. De mange takutspringene er nødvendige for å avlaste trykket fra snømassene. Et bevis for hvor naturlig disse konstruksjonene er, har man i det at man ser lignende konstruksjoner på steder med tilsvarende forhold, for eksempel i øvre Schlesien og Ratibor.²⁷¹ (Ibid.:146–147.) Heller ikke i detaljene ser Schnaase noe bysantinsk – her følger formene, så langt materialet har tillatt det, den vestlige romanske stilen. Ellers er det utskjæringene som er det mest bemerkelsesverdige ved disse bygningene. Og her diskuterer Schnaase hvorvidt det er sannsynlig at påvirkningen er irsk eller angelsaksisk. Samtidig ser han i disse fremmede formene også et lokalt element: Disse mystiske omslyngede linjer, skriver han, som liksom

²⁶⁸ Schnaase viser også til Vang stavkirke, som ved hjelp av Dahl ble kjøpt av Kongen i Preussen og i 1841 flyttet til Karpacz i det nåværende Polen. Schnaase (1854:443n.)

²⁶⁹ «Man hat dies mit den Beziehungen, in welchen diese Nordländer theils als Söldner, theils als Handelsleute zu Konstantinopel standen, in Verbindung gebracht, und desshalb auf einen byzantinischen Einfluss geschlossen. Allein es ist eben so unwahrscheinlich; dass diese Kriegs- und Handelsleute hinreichendes Interesse für architektonische Formen gehabt haben; um sie in ihre nordische Heimath zu verpflanzen, als dass die abendländische Geistlichkeit sich diesen byzantinisirenden Neigungen eines ohnehin widerstrebenden Volkes gefügt haben würde.»

²⁷⁰ «Auch steht die Gestalt der in Stein gebauten Kirchen einer solchen Annahme entscheidend entgegen; man kann unmöglich an einen byzantinischen Einfluss bei Holzbauten glauben, während die grösseren, in Stein errichteten Gebäude, wie wir gesehen haben, ganz in der Weise des Abendlandes und ohne byzantinische Reminiscenzen gebaut sind. Vielmehr ist die ungewöhnliche, gewissermaassen centrale Anlage dieser Landkirchen lediglich aus klimatischen und materiellen Ursachen zu erklären.»

²⁷¹ «Man bedurfte der Vorhallen, theils um die Gemeinde im Inneren gegen den Andrang der Winterluft zu schützen, theils um den weit herbeigekommenen Kirchenbesuchern, welche in dem kleinen inneren Räume augenblicklich nicht Platz finden konnten, Schutz gegen die Witterung zu gewähren. Man bedurfte der niedrigen Seitenschiffe, um den höheren Mittelraum besser zu stützen und der mehrfachen Dächer, um den Druck der Schneemassen zu erleichtern und ihr Herabfallen zu befördern. (...) Einen Beweis dafür, wie natürlich eine solche Anlage unter ähnlichen Verhältnissen ist, geben die alten Holzkirchen, welche man neuerlich in Oberschlesien, in Syrin, Lubom und Bosatz bei Ratibor, entdeckt hat von denen bei den ersten die Entstehung im Anfange des dreizehnten Jahrhunderts (1204, 1205) ermittelt ist.»

skyformasjoner i betrakterens fantasi forvandler seg om til truende dyreformer, motsvarer åpenbart tilbøyeligheten til det uhyggelige, gåtefulle, mørke som kan iakttas hos alle germanske folk.²⁷² (Ibid.:449.) Et lignende syn så vi også hos Pierre-Victor.

Vi kan ikke her gå detaljert inn på alt som skrives og alle teorier som fremsettes om stavkirkenes utvikling og opprinnelse i disse verkene. Men, som vi nå har sett eksempler på, handler det i stor grad om de forskjellige enkeltdelene – grunnplan, søyler, hvelvinger, kolonnader, takutspring, og ikke minst utskjæringer – og hvordan disse, basert på konstruksjonslikheter og visuelle likheter, kan knyttes til kjente stilhistoriske epoker og betegnelser (– eller ikke, som hos Schnaase).²⁷³ Men dette er vel å merke betegnelser som til en viss grad enda ikke er fullstendig etablerte, eller som det er fullstendig enighet om (Meyer 1983:139–140). Vi så over hvordan Rumohr stilte seg kritisk til begrepet «bysantinsk».²⁷⁴ Det er også forskjellige oppfatninger av hva det gotiske er – som knyttes til det nasjonale både i Tyskland, England og Frankrike.

Dahl er forresten også referert til i andre typer verker, som for eksempel Gustav Klemms (1851:18, 28) *Allgemeine Cultur-Geschichte der Menschheit*. John Ruskin, blant annet kjent for sitt restaureringssyn, viser i sitt først og fremst teoretiske verk om venetiansk arkitektur, *The Stones of Venice* (1851–1853) at han har kjennskap til stavkirkearkitekturen. Han bruker også Dahl i sin argumentasjon i et appendiks (Ruskin 1910 [1851]:32, 374). The Cambridge Camden Society,²⁷⁵ et lærd evangelistisk selskap stiftet i 1839, som blant annet skulle fremme studier av gotisk (kirke)arkitektur og kirkelige antikviteter, fikk også med seg utgivelsen av Dahls verk. I en artikkel i tidsskriftet *The Ecclesiologist*, utgitt av selskapet, kan vi 3. februar 1844 lese følgende:

Our sister Society at Oxford held three meetings during the last term (...) Our limited space will not permit us to reprint the whole of their 'Proceedings', but we cannot forbear to lay before our readers some extracts from an interesting paper on

²⁷² «Allein jedenfalls kam dann diesem ausländischen Formenspiel ein einheimisches Element fördernd entgegen. Diese geheimnissvoll verschlungenen Linien, welche sich, wie Wolkenbildungen in der Phantasie des Beschauers, in drohende Thiergestalten verwandeln, entsprechen offenbar der Neigung für das Schauerliche, Räthselhafte, Dunkele, welche wir bei allen germanischen Völkern wahrnehmen.»

²⁷³ Som også henvist til i note over: Schwartzter (1995) viser hvordan Schnaase og Kugler har helt forskjellige teoretiske utgangspunkt i og mål for sine kunsthistorier. Schnaase er hegelianer, Kugler eksplisitt ikke. – «Whereas Kugler saw his handbook as providing a useful tool for studying artistic monuments, he found Schnaase's to be an overblown excursion into the relationship between art and world-historical meaning.» (Ibid.:26.) Dette er interessant, men det er dessverre ikke her rom for å gå detaljert inn i hva disse forskjellene mer konkret innebærer.

²⁷⁴ Hvattum (2019) viser også hvordan Rumohr i 1825 beklager seg over samtidens bruk av begrepet «stil»: «He could not understand (...) how a lowly writing tool had come to denote so many wildly different aesthetic properties.» (Hvattum 2019:6.)

²⁷⁵ Fra 1845 *The Ecclesiological Society*.

three ancient wooden churches in Norway, read by Mr. Patterson, of Trinity College; the statements in which were partly original and partly translated from Professor Dahl, of Dresden (...) ²⁷⁶

Denkmale figurerer også i en hel del bokkataloger fra forskjellige selskaper, institusjoner og steder, særlig utover i andre halvdel av 1800-tallet.

4.4.3. *Andre sirkulerende kirker*

Det var likevel ikke bare Dahl som satte stavkirker i bevegelse i Europa på denne tiden. For omtrent på samme tid som *Denkmale* publiseres, fører interessen for det nordiske til at stadig flere også faktisk reiser til Norge – og mange av dem tar med stavkirker tilbake, i alle fall i papirform. Det er i hovedsak kunstnere og arkitekter som reiser, men også vitenskapsmenn tar turen nordover, og etter hvert turister av ulikt slag.²⁷⁷ Mye av det som blir nedtegnet om stavkirker på disse turene, finner nok aldri veien ut i offentligheten, men noe av det gjør det. Den velkjente Recherche-ekspedisjonen, som ble ledet av Paul Gaimard (1793–1858) og som skulle utforske de nordligste delene av Europa, ble gjennomført i årene 1838–1840. Fra denne turen ble det blant annet utgitt et *Atlas historique et pittoresque* (Gaimard 1852). Her finner vi to perspektivistiske tegninger av stavkirken i Borgund, i tillegg til grunnplan og detaljtegninger av portalene (ill. 35–36). Tegningene er laget av billedkunstneren Auguste Mayer (1805–1890). I franske *Magasin Pittoresque* nummer 47 1841, er det også en artikkel om Borgund stavkirke, med bilde av både klokkestøpulen og selve kirken. Denne skal være tegnet av [Sébastien-]Charles Giraud (1819–1892), som også var med som kunstner på Gaimards ekspedisjon. Om kirken kan vi blant annet her lese:

Man vet ikke hva denne bygningens arkitektur var, og man vet ikke med hvilken særegen sammenstilling av ideer denne grunnplanen ble fastslått; men sikkert er det at dette er en av de mest fremmede bygningene som finnes, for det finnes der en sammensetning av bysantinske og gotiske stiler; her av antikkens enkelhet, der igjen av renessansen, og alt dette i et dalføre i Norge, ved foten av de ville fjell!²⁷⁸

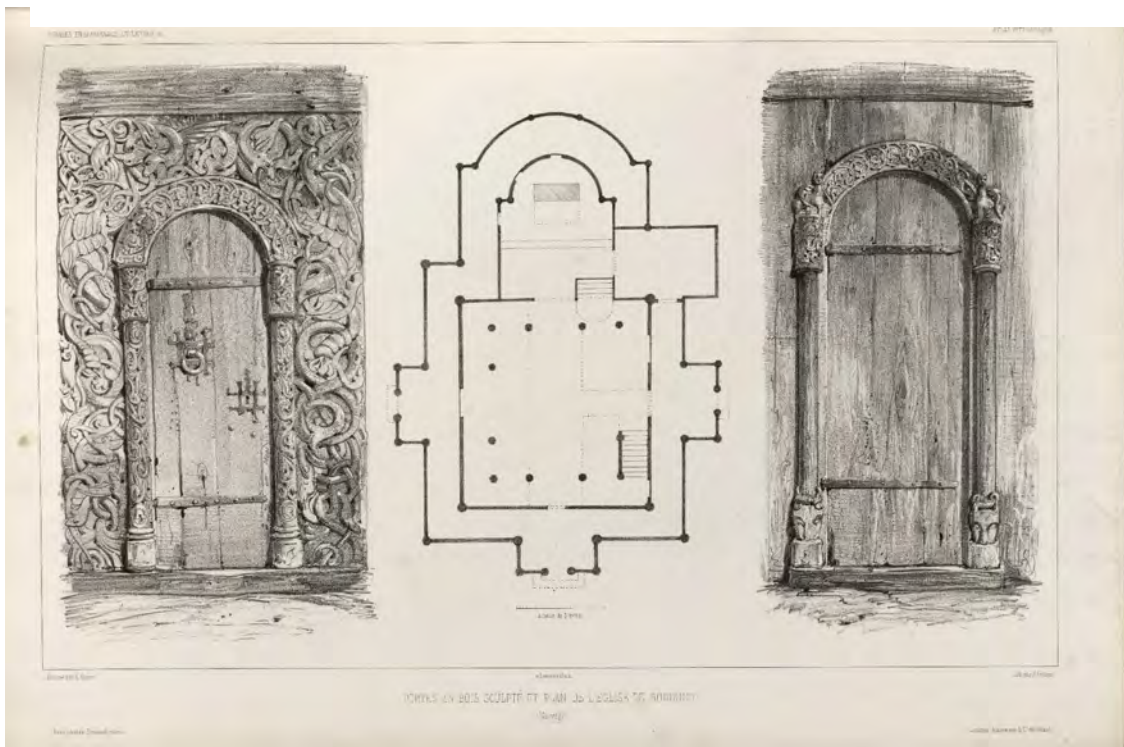
²⁷⁶ The Ecclesiologist, 3 (29): 84.

²⁷⁷ Igjen: se Schiøtz (1970, 1986) og Pettersen (1897) for bibliografi over tekster skrevet av utlendinger på reise i Norge frem til år 1900.

²⁷⁸ «On ne sait quel fut l'architecture de cet édifice, et on ne sait par quel singulier assemblage d'idées le plan en fut établi; mais c'est certainement l'une des constructions les plus étranges qui existent, car il y a là une réunion de tous les styles du byzantin et du gothique; ici de la simplicité antique, là de la renaissance, et tout cela dans une vallée de Norwège, au pied de montagnes sauvages!» (Magasin Pittoresque, 1841, nr. 47: 373.)

III. 36 A. Mayer, Vallée et église de Borgund, ca. 1840, litografi, *Atlas historique et pittoresque* (Gaimard 1852).

III. 35 A. Mayer, Portes en bois sculpté et plan de l'église de Borgund, ca. 1840, litografi, *Atlas historique et pittoresque* (Gaimard 1852).

Det som kjennetegner disse avbildninger og beskrivelsene av stavkirkene, er kanskje først og fremst nettopp en pittoresk interesse. Her er det ikke (nødvendigvis) kunstneriske detaljer eller spesielle bygningskonstruksjoner som står i fokus – her er det det merkelige, fremmede og ja, som Dahl formulerte det: Stavkirkene som «maleriske kuriositeter» som står i fokus. Men dette passer *også* godt inn i et Europa hvor det nordiske nå er spennende og eksotisk.²⁷⁹

En del av dem som reiser for å se stavkirkene, kan likevel først ha møtt dem gjennom Schiertz tegninger. For selv om også andre kirker enn Dahls trykkes og sirkuleres, er det ingen tvil om at særlig *Denkmale* og dens resepsjon *gjorde* noe med stavkirkene: «[D]et var en publikasjon av et sentralt kunsthistorisk og kulturhistorisk fenomen, som i og med denne publikasjonen ble *gitt* verdi.» (Eggum 1968:28, orig.uth.) Gjennom sin opptreden også i andre bredt orienterte verker, får dermed stavkirkene en betydning de ikke tidligere hadde hatt. Men selv om Dahl så noe annet enn andre tidligere hadde sett, og stavkirkene med *Denkmale* og andre utgivelser ble gitt en ny verdi, er det ikke nødvendigvis slik at gamle syn og verdier forsvinner. Dahl selv var, som vi har sett, skeptisk til hvordan stavkirkene ble behandlet i Norge, og i 1837 var han opptatt av hvordan *Denkmale* skulle komme til å bli mottatt der. I et brev til konsul August Konow, datert 30. mai dette året, skriver han:

Jeg gad nu vide hvorledes mit Verk over de gamle norske Trekirker i Fødelandet finder Deeltagelse, – De drømme vel ej at disse Bygninger ere Rester af en nu længst forsvunden Bygningskonst, -- og dette saakaldte Bonde-Kraat, ingen mere er istand saa at giøre, thi Letsindighed og Uvidenheden er stor. – Saa er det jo gaaet med de herligste Konstværker Grekenlands, thi man brændte i Rom engang Kalk af de deiligste Statuer.²⁸⁰

²⁷⁹ Se Fjågesund og Symes (2003) for britiske reisendes syn på Norge på 1800-tallet.

²⁸⁰ Brev fra Dahl til August Konow, 30.05.1837. Trykket i Wiesener (1938:176).

III. 37 Henry Warren, Wooden Church in Hedersdal (Heddal), litografi i *Sketches in Norway and Sweden* (Smith 1847). Nasjonalbiblioteket.

III. 38 Adalbert de Beaumont, Église de Borgund, litografi i *Sketches in Denmark, Sweden, Lapland & Norway* (Beaumont 1840). Nasjonalbiblioteket.

4.5. *Denkmale* i Norge

4.5.1. *Laber interesse?*

Et hovedpoeng hos Wexelsen er da også at «i grell kontrast til de mange anerkjennende uttalelser og anmeldelser» verket fikk i utlandet, fikk det i Norge en «lunken» mottakelse (Wexelsen 1973:89). Ifølge Aubert (1920:220) var Dahl selv også svært misfornøyd med hvordan verket ble mottatt i hjemlandet. Både hos Aubert og Wexelsen ser det dessuten ut til at nærmest ingen kjøpte Dahls verk, og at ingen heller leste det. Det stemmer at *Denkmale* ikke på noen måte ble en bestselger, det var det nok for dyrt til, dessuten var det altså skrevet på tysk. Men det var tross alt noen som satte seg på subskripsjonslistene. I et brev til Dahl datert 16. juli 1838, skriver W. F. K. Christie at han vet om til sammen tjueseks som har skrevet seg opp.²⁸¹ Faye sender i et brev til Dahl seks navn fra sin liste.²⁸² I tillegg må vi ikke glemme at Dahl selv gav bort en hel del verk, blant annet til Tegneskolen, til Kunstforeningen, og til museene. Det var med andre ord flere som, om ikke annet, hadde tilgang til *Denkmale*.

Og selv om det nå skulle være slik at det var laber interesse for *Denkmale* og at få kjøpte selve verket, trenger ikke dette bety at ingen *visste om* verket. I alle fall utover på 1840-tallet må det ha vært kjent blant mange. For det første ble det i avisene avertert for Dahls verk, for det andre ble det i *Norsk Penning-Magazin* i januar 1839 (første hefte) publisert en oversettelse av *Denkmale*, og for det tredje ble ofte anmeldelser og utenlandske kommentarer også oversatt og gjengitt i avisene. 3. mai 1838 kunne man for eksempel i *Den Constitutionelle* lese artikkelen «Om Norges ældste Architectur», opprinnelig publisert i *Dansk Kunstblad*. Her er deler av *Denkmale* gjengitt, i tillegg til oversatte deler av Kuglers anmeldelse fra 1837. I februar 1842 trykket dessuten *Den Constitutionelle* en artikkel om stavkirken i Vang, inkludert utdrag fra Rumohrs anmeldelse fra 1839.²⁸³ I en artikkel i *Morgenbladet* 3. juni 1844, om blant annet stavkirkene (denne kommer vi tilbake til i neste kapittel), skriver kunstkritiker Emil Tidemand (1812–1865) om Kuglers *Handbuch*, og hva Kugler der skriver om stavkirkene (Tidemand 1844). I en kunstanmeldelse i *Den Constitutionelle* 30. mai 1841 kunne man dessuten lese om Adolph Tidemands (Emils bror) verk *Gustav Wasa blandt Dalekarlene*²⁸⁴ at: «Handlingens Lokalitet, der efter Historien maatte være en Plads i det Frie, har Hr. Tidemand

²⁸¹ Brev fra W. F. K. Christie til Dahl, 16.07.1838. Dahls tegningsarkiv, Kunstmuseet i Bergen (KODE).

²⁸² Brev fra Faye til Dahl, 18.09.1837. Universitetsbiblioteket i Bergens spesialsamlinger, Ms. 539 L03.

²⁸³ *Den Constitutionelle* 15.02.1842.

²⁸⁴ Eller: *Gustav Vasa taler til dalalmuen i Mora kirke*.

forandret til en liden Stavkirke, der i hovedsagen er tegnet efter Urnæs Kirke i Professor Dahls Billedverk over den gamle Norske Træbyggnings-Kunst.»²⁸⁵

Også ellers i Skandinavia fikk verket oppmerksomhet. Emil Tidemands artikkel i 1844 er publisert i forkortet versjon både i blant annet *Berlingske politiske og Avertissements-Tidende* (12. og 16. juni 1844), og *Sveriges Stats-Tidning* (11. juli 1844). I sin *Antiqvarisk och arkitektonisk resa genom Halland, Bohuslæn, Dalsland, Wermland och Westergötland år 1838* bruker den kjente kunsthistorikeren og arkitekten Carl Georg Brunius (1793–1869) tre sider på å presentere Borgund, Urnes og Heddal – med utgangspunkt i Dahls verk. (Brunius 1839:156–159.) I en *anmeldelse* av Brunius' verk i danske *Historisk Tidsskrift* 1841 spør historiker Christian Molbech (1783–1857) om det er slik at det i Norden kanskje mangler middelalderske kunstmonumenter?– Nei, det kan man ikke si,

om endog blot efterat den berømte Landskabsmaler Dahl har bekiendtgjort nogle af de ældgamle Trækirker i hans Fædreland Norge – formodentlig de eneste af sit Slags som ere til, og hvis Charakter og Mærkværdighed for Konsthistorien han først har opdaget og meddelt den konstelskende Verden. (Molbech 1841:584.)

Kunnskap om *Denkmale* sirkulerte med andre ord i den norske/skandinaviske offentligheten. – Og der sirkulerte det også andre typer kunnskap om stavkirkene.

4.5.2. Flere typer kunnskap i sving

Over sammenlignet jeg Dahl og Fayes kunnskaper om stavkirkene – hva de så – og jeg viste at også Faye til en viss grad bidro med noe nytt, blant annet gjennom hans generaliserende blikk på stavkirkene. Faye uttrykte seg også med en fedrelandsk retorikk som i mindre grad før var blitt knyttet til stavkirkene. Han var dessuten også ganske eksplisitt i sin oppfordring om å ivareta disse bygningene. Faye bygget likevel som sagt artiklene sine først og fremst på den kunnskapen om stavkirkene som var blitt produsert i de mange årene før, og som blant annet var samlet inn og satt sammen i Krafts *Topographisk-statistisk beskrivelse* over Norge. Sånn sett hadde Faye ikke det samme «romantisk-antikvariske» blikket vi blant annet så antydninger til hos Neumann. Faye prøvde heller ikke, som Flintoe, å si noe om hva disse «i sin art mærkelige» stavkirkene «en gang har været» gjennom å identifisere ulike stiler i bygningene. På samme tid som *Denkmale* sirkulerer enten i seg

²⁸⁵ Den Constitutionelle 30.05.1841, «Gustav Wasa blandt Dalekarlerne. Maleri af Adolph Tidemand».

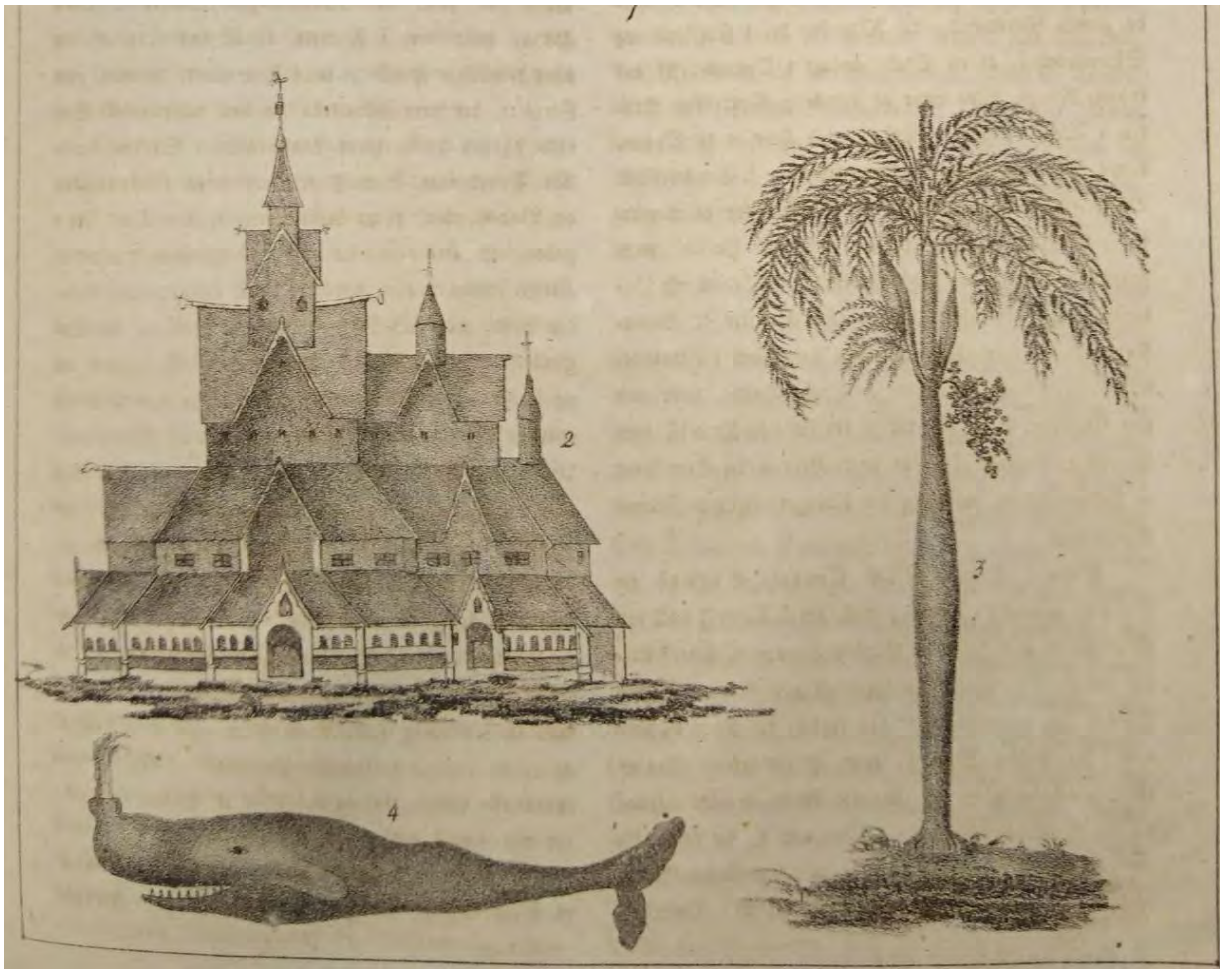
selv eller gjennom gjengivelser og anmeldelser, er likevel alle disse typene kunnskap om stavkirkene fremdeles virksomme.

Dette ser vi blant annet i flere artikler publisert i *Norsk Penning-Magazin* og *Skilling-Magazin*. I tillegg til Fayes artikler publiseres det som sagt en artikkel om Borgund kirke i *Skilling-Magazin* nr. 42 1837. – Den med tegningen som Dahl karakteriserte som «det Skandaløseste af Afbildninger over disse Bygninger man nogensinde saae». Teksten er på sin side stort sett hentet fra Neumanns og Bøyesens tekster om Borgund (Neumann 1835, Bøyesen 1820), men inneholder også utsagnet: «Den [Borgund] er en saakaldet Stav- eller Reisverksskirke og bygget i gammel tydsk Stiil» – som vi kjenner igjen fra Flintoes (1834) tekst om Heddal. Tegningen er laget av dansken Andreas Flinch, som årene 1832–1838 gikk på Kunstakademiet i København. I årene 1837–1838 var han i Tyskland for å lære av tyske xylografer. (Hanebutt-Benz 1984:782.) Det kan virke merkelig at en danske i Tyskland skulle tegne i *Skilling-Magazin*, men på dette tidspunktet eksisterte det tilsvarende magasiner i mange land i Europa, og det ble flere steder produsert klisjéer som sirkulerte rundt til de ulike tidsskriftene. Artikkene i norske *Skilling-Magazin* var derfor i stor grad bestemt av hva som stod på trykk i de utenlandske magasinene.²⁸⁶ *Penning-Magazin*, derimot, produserte egne litografier og tresnitt.²⁸⁷ Som nevnt i forrige kapittel finner vi her i 1836 en artikkel om «Ryen Kirke», hvor Flintoes Heddalskirke er fint plassert mellom Hamar domkirkes pittoreske ruiner, en kålpalme – og en kaskelott (ill. 39). Teksten er i hovedsak etter Flintoe, men i stedet for å skrive at kirken er i *gammel tydsk Stiil*, står det kun at den «er oppført i gammel Stiil».²⁸⁸ Det viktigste i denne sammenheng er likevel ikke nødvendigvis hvilken kunnskap som formidles. Det viktigste er *at* stavkirkene med den nye illustrerte pressen som vokser frem i 1830- og 1840-årene, spres til en ny type publikum – både i Norge og ellers i Europa. Noe vi i neste kapittel skal se at skjer i enda større grad utover i andre halvdel av 1800-tallet.

²⁸⁶ Jeg har ikke på noe systematisk vis lett etter Flinchs tresnitt i tilsvarende magasiner i andre land enn Norge.

²⁸⁷ Se Stensrud (2018:108–111) for mer om forholdet mellom *Norsk Penning-Magazin* og *Skilling-Magazin* og bruken av norske vs. utenlandske tresnitt og litografier.

²⁸⁸ Norsk Penning-Magazin 1836, nr. 8, s. 225 og plansje 6.

Ill. 39 Heddal stavkirke, kaskelott og kålpalme. Del av plansje i *Penning-Magazin* nr. 8 1836.

Ellers er stavkirkene fremdeles å finne i malerkunsten også på 1840-tallet og senere. Et eksempel som kan trekkes frem er Tidemand og Gudes velkjente «Brudeferden i Hardanger». Dette finnes i ikke mindre enn seks versjoner.²⁸⁹ De første to ble malt i 1848, resten i 1853. Av versjonene fra 1853 er ett brukt som forelegg til en plansje i Tønsbergs (1854) *Norske folkelivsbilleder* (plansje XI), og ett kjennes bare fra reproduksjoner.²⁹⁰ (Haverkamp 1980:234.) Originalbildet gjorde stor suksess i Tyskland i 1847 og ble kjøpt av Kunstforeningen året etter (ill. 40). I denne originalversjonen fra 1848 ser vi på kirkeodden litt til høyre for midten av bildet, gjemt bak noen trær, toppen av noe som tilsynelatende er Heddal stavkirke. Korsene og de udefinierbare hodene på gavlpissene samsvarer i

²⁸⁹ Haverkamp (1980) argumenterer for at det finnes et ukjent originalbilde fra 1847/1848. Dette tilbakeviser Kirkholt (2014).

²⁹⁰ Bildet finnes for eksempel i Tidemand (1879).

alle fall med de på Heddal. Men ved siden av står et lite klokketårn lik det ved Borgund. I en samtidig avisartikkel har vel å merke hele stavkirken blitt forstått som lik denne. Der står det blant annet i beskrivelsen av bildet: «Fleere Baade følge efter fra den nære Strand, over hvis Trægrupper en gammel Stavekirke, i *Charakteren af Borgunds*, hæver sig med Spiir og særskilt afsondret Klokketaarn.» (Min uth.)²⁹¹ I den andre versjonen fra 1848 vises en hel kirke – fremdeles lik Heddal, men mye mindre og enklere. Her er det heller ikke noen klokkestøpul.²⁹² I en av 1853-versjonene vises en hel stavkirke og ingen trær på odden. Her ser vi ikke lenger Heddalkirkens galvspisser, men en kirke som fremstår som en blanding av Borgunds og Åls(?) stavkirker. Dette bildet var bestilt av generalkonsul John Rice Crowe (1795–1877), som skal ha gitt bildet til Lord Ellesmere, eieren av Bridgewatergalleriet i London (Haverkamp 1980:226).²⁹³ Bildet, som bare er kjent fra reproduksjoner og som blant annet finnes i *Adolph Tidemands udvalgte værker* (1879), ligner derimot det første 1848-bildet, og i de to siste versjonene fra 1853, ett av dem altså trykket i Tønsberg (1854), er stavkirken interessant nok byttet ut med en vanlig tømmerkirke.

Ill. 40 Adolph Tidemand og Hans Gude, Brudeferd i Hardanger, 1848. Nasjonalmuseet, Billedkunstsamlingen.

²⁹¹ Morgenbladet 18.06.1848.

²⁹² Se Kirkholt 2014 for avbildninger av de to versjonene.

²⁹³ Bildet er avbildet i Westergaard (1979:233).

4.5.3. *Dahl om norske forhold*

Dahl på sin side har vi sett at beklaget seg over en del av disse andre avbildningene – både over de i magasinene og over avbildninger hvor stavkirkene først og fremst ble ansett som «maleriske kuriositeter». Ifølge Wexelsen var dessuten Dahl som sagt misfornøyd med hvordan hans egne (det vil si Schiertz') avbildninger av stavkirkene ble mottatt i Norge. I sine mange notater fra 1840-årene klager Dahl her og der over både det ene og det andre i hjemlandet, og flere steder nevner han sitt «værk over de gamle trækirker». Det han først og fremst fokuserer på i disse notatene, er at han i sitt forord til *Denkmale* påpekte den «overilte» fremgangsmåte og den like overilte brannforordningen fra 1823, som har gjort at flere stavkirkeportaler nå er ødelagte. Dessverre, mener Dahl, er ikke hans verk blitt tilstrekkelig kjent hos «Almuen» i Norge – som jo er de som først og fremst har ansvaret for å vedlikeholde kirkebyggene (se nedenfor). Dahl skriver at han allerede i 1826 fant at «især Prosterne ivrede imod de gamle Kirker vel ej uden Grund thi som sagt de vare for største delen for smaa, uhyggelige og forlappede og med Tilbygninger udvændig som vansirede (...), og endvidere skumle og mørke».²⁹⁴ Men i stedet for å rive disse kirkene, burde man «udvide dem, eller i det mindste at beholde noget af de ejendommelige, ja egne Nationale (...) og overdrage dette i de nyere Kierkebygninger i det mindste at foreskrive Almuen nogen bestemt Form».²⁹⁵ I et brev til Knud Baade, datert 7. juli 1846, skriver Dahl om det han kaller «Oldforskerselskapet», det vil si Fortidsminneforeningen, som på dette tidspunktet akkurat er stiftet: «Gud ved om de nu griber ind i Folkelivet med deres Opdagelser og giver dem Umage at hjelpe til at Bønderne faar goe Raad til at opføre nye og skatte de gamle Landskirker og den ejendommelige Stil.»²⁹⁶

Det var likevel Emil Tidemand som i *offentligheten* kanskje klagde mest over at *Denkmale* tilsynelatende ikke ble godt nok mottatt. Men også for Tidemand var det i hovedsak det at ingen *gjorde noe* som var problemet. Som vi har sett, var det absolutt interesse for Dahl og stavkirkeverket – ingen uttalte seg noen gang negativt om Dahls utgivelse. Så heller enn at verket i seg selv ble dårlig mottatt, var det nok først og fremst den manglende *virkingen* i Norge både Tidemand og Dahl gremmet seg over: Fremdeles ble stavkirker revet, fremdeles ble nye kirker bygget i en «intetsigende stil». Både kirkebygninger, kirkeriving og kirkebygging var det på denne tiden forskjellige meninger

²⁹⁴ Notat av Dahl, Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling, Ms.fol. 1882:h.

²⁹⁵ Ibid.

²⁹⁶ Brev fra Dahl til Knud Baade, 07.07.1846. Trykket i Grønvold (1890).

om, og for å enda bedre forstå Dahls syn på stavkirkene, skal vi gå litt nærmere inn på dette med kirkebygg(ing).

4.6. Om gamle og nye kirker

4.6.1. *Kirkene der de stod og lenge hadde stått*

I 1824 sender biskop Neumann et brev til sitt søskenbarn Blom, hvor han blant mye annet skriver:

Selv kirkerne ere i Bevegelse i denne Tid. Herforleden styrtede hele Tønjum kirke i Leirdal need i Gruus, dog uden at nogen kom til Skade. (...) Saa skrøbelige som vore Kirker ere i Bergens Stift saa maae vi tilsidst frygte for, at intet Menneske vil Søge dem. Det var at ønske, at alle Kirkerne maatte komme i Almuens Hænder, og saa nedrives og bygges op igjen udvidede i Forhold til Folkemængdens Forøgelse, og efter en af Regieringen approberet Plan. Du ved Selv hvorledes de nu see ud.²⁹⁷

Som vi har sett i den topografiske litteraturen gjennom mange år, var det et stadig problem med de gamle kirkebygningene som stod til nedfalls, og kanskje særlig stavkirkene. Neumann beskrev da også Tønjum kirke som «skrøbelig» i sine bemerkninger i *Budstikken* (Neumann 1824). Det er fristende å spørre hvorfor stavkirkene var i så dårlig stand. Men mange av stavkirkene var tross alt bygget i årene 1100–1400, og følgelig var flere av dem mange hundre år gamle allerede på 1700-tallet. Et like interessant spørsmål er derfor: Hvordan var det mulig at så pass mange av disse «ældgamle» kirkene fortsatt stod?

Én del av svaret på dette spørsmålet finner vi i lovverket – både det gamle og det litt nyere. I Christian V.s norske lov, andre bok, kapittel 21, blir blant annet vedlikehold av kirker, som på det tidspunktet var kongens eie, spesifikt behandlet. Etter denne loven var det stiftsdireksjonene som hadde ansvaret for at kirkene ble holdt i forsvarlig stand, og biskopen – *Superintendenten* – skulle på sine kirkevisitasjoner «forfare Kirkernes Tilstand».²⁹⁸ I 1704 ble det også sendt ut et reskript til stiftamtmennene og biskopene i Norge, angående «Sognemændenes Deltagelse i Kirkernes og Kirkegaards-Indhegnings Vedligeholdelse». Her ble det forordnet at «naar ikkun Flikkeri og smaa Bygninger ved Kirkerne foretages, Kirkernes egne Bønder da skal gjøre hvad de formaa», men ved større byggearbeider ble almuen pålagt pliktarbeid, blant annet å skaffe nødvendig tømmer. Utgifter

²⁹⁷ Brev fra Neumann til Blom, 24.01.1824. Arkivet etter Gustav Peter Blom, Riksarkivet, PA-0568/F/L0001/0002.

²⁹⁸ *Kong Christian Den Femtis Norske Lov*, bok 2, kap. 21, art.7.

til eventuell kjøp og transport skulle deles mellom gårdene. Kirken selv skulle betale andre materialer og håndverkere.²⁹⁹ I årene 1723–1734 ble kirkenes jordegods auksjonert bort til private kjøpere, som da også påtok seg ansvaret for å vedlikeholde kirkebygningene. Om man forsømte vedlikeholdet, ville godset bli krevd tilbake. Flere har vist til at det at så mange kirker gikk over i privat eie etter kirkesalget i 1720-årene, førte til at kirkene i mindre grad ble vedlikeholdt. (Eldal 1978:10; Dyrvik 1995:383.) En forordning av 13. august 1734 adresserer en rekke problemer som tilsynelatende har oppstått etter kirkesalget.³⁰⁰ Denne forordningen tar først og fremst for seg hvem som har ansvaret for å besørge ting fikset (og betale for det), men den gir også innsikt i hvordan kirkebyggene på denne tiden forfaller: For eksempel kan vi lese at «Stolestaderne i en del Kirker ligge over Ende» og at det «paa mange Steder intet Gulv under Stolene findes, men ikkun den bare Jord, saa at, hvor der ere Grave under Stole Folk i samme under Prædiken ere nedfaldne». I tillegg er det flere kirker hvor det før kirkesalget ble lagt blytak, men hvor kirkeeieren nå «med fri Villie lade saadanne Blytage ureparerede henstaa, saa at Menighederne for Vand og Draab ikke kan sidde tørre i Kirken». Videre er det slik at de tårnene og spirene som tidligere har vært nesten på alle kirker i Norge, «og ere saavel Kirkerne til Prydelse, som og ved Søkanten tjene de Seilende til Mærker», nå mange steder «staa brøstfældige og paa Fald, hvilke Kirke-Eierne lade med fri Villie forfalde».³⁰¹

Noen steder var det ikke privatpersoner, men menigheten som eide kirkene, og i 1818 ble det bestemt at utgifter til vedlikehold skulle utlignes på jorbrukerne etter skatteskyld. Etter at lokalt selvstyre ble innført i 1837, ble det så vanlig at kirkesaker ble avgjort på lokalt plan. (Eldal 1978:11.) En hel del kirker ble ødelagte av vær, vind, lyn, flom – eller andre ting som måtte ramme kirkene, og flere kirker ble påbygget og utvidet. Det at lovverket var som det var, førte til at den praktiske og den økonomiske siden, både ved vedlikehold, reparasjoner og bygging av nye kirker, i stor grad ble overlatt til almuen selv. De stavkirkene som fremdeles stod da Dahl var på reise i 1834, stod der med andre ord på grunn av lokalbefolkningens kontinuerlige vedlikehold, tilbygg og reparasjoner, selv om kirkene ikke nødvendigvis var i *god* stand.

4.6.2. Kirkebygging på landet i Norge: Linstows plansjeverk

Samtidig som mye av ansvaret for sognekirkene lå hos *Almuen*, var det også slik at arbeidet med kirkene skulle skje «under de kirkelige myndigheters oppsyn», og da særlig når det gjaldt bygging av

²⁹⁹ Reskript av 3. mai 1704 (Mejlænder 1872:101). Se også Eldal (1978:10).

³⁰⁰ Forordning av 13. august 1734 (Mejlænder 1872:128–130).

³⁰¹ Ibid.:129.

nye kirker. På 1700-tallet og tidligere hadde nye byggeplaner i hovedsak blitt utformet lokalt og godkjent i det aktuelle bispedømmet, selv om nye kirker i teorien skulle godkjennes av Kongen i København. Først etter 1814, med opprettelsen av et eget departement for kirke og undervisning, ble en mer sentralisert kontroll av byggeplaner på alvor innført og videreutviklet. Dette gjorde at departementet også trengte noen med arkitektoniske kunnskaper som kunne uttale seg om forslag til kirkeplaner som ble sendt inn. Årene 1819–22 var bergråd Christian Ancher Collett departementets rådgiver i kirkesaker. Men i 1822 overtok styret i den relativt nylig opprettede Tegneskolen denne rollen. I hovedsak var det en av skolens arkitekter som utførte jobben med å bedømme kirkesøknader, og frem til 1840 var det vanligvis den så mange ganger før nevnte arkitekt Linstow som gjorde dette. (Eldal 1978:11.)

I forrige kapittel så vi hvordan Tegneskolen ble opprettet med mål om å etablere en nasjonal kunstutdannelse, og omtrent på samme tid blir den stadig mer utbredte kirkebyggingen en viktig del av en helt konkret, materiell nasjonsbygging som nå ble satt i gang på flere områder i Norge. (Eldal 2002:13.) Utover på 1800-tallet steg folketallet på bygdene i Norge, og flere kirker ble dermed for små. Noe som også skjer i første halvdel av 1800-tallet, er at det i Norge vokser frem en ny type religiøst liv, preget av vekkelser og lekmannsbevegelser, blant annet haugianerne. For statskirken og teologene ved universitetet ble det viktig å dempe disse frikirkelige tendensene og føre det religiøse livet tilbake til kirkene. Statskirkens kirkebygg måtte derfor være innbydende nok til å få folk tilbake i kirkene – og store nok til å romme dem alle. (Hamran 1981:90–91.) 1800-tallet ble av flere grunner derfor det store «kirkebyggingsårhundret», som Eldal (2002:11) formulerer det. Dette har følger for stavkirkene, både direkte og mer indirekte.

Som vi så i sitatet fra brevet over, etterlyste Neumann ikke bare nye og mer hensiktsmessige kirker, men også at de skulle kunne bygges «efter en af Regieringen approberet Plan». I 1829 publiseres verket *Udkast til Kirkebygninger paa Landet i Norge, til Veiledning for de Kirke-Eiere, som uden Architects Hjelp ville opføre Kirker hensigtsmæssigen og med Oeconomie*. (Linstow 1829.) Det var Departementet for Kirke- og Undervisningsvesenet som omtrent to år tidligere, gjennom Tegneskolens styre, hadde gitt Linstow oppdraget med å lage disse utkastene – arkitekturtegninger – til nye kirker (Eldal 1878:47). Linstow hadde på dette tidspunktet allerede en del erfaring med å tegne kirkebygg. Han hadde blant annet tegnet de nye kirkene i Lårdal og Attrå. (Ibid.:43–45.)

I innledningen til plansjeverket skriver Linstow blant annet:

Vanskeligheden, især i afsidesliggend Distrikter, at erholde delige Architekters Veiledning, tilligemed en almindelig Forkjerlighed for gammel Sædvane maa ansees som de fornemste Aarsager til den Mangel paa forudlagt Plan, der i Almindelighed røber sig saavel eved Opførelse, som ved Istandsættelse af de fleste norske Landkirker. Den største Deel af disse ere i høi Grad uhensigtsmæssigen og slet construerede, mangle indvortes og udvortes den Character, som Bygningens Bestemmelse kræver, ere ubequemme for Gudstjenestens Udførelse efter Ritualet, og afgive som oftest usikkert Ly i Strænge Aarstider. (Linstow 1829:spalte 1.)

Det vi skal merke oss her, er formuleringen «den Character, som Bygningens Bestemmelse kræver». Dette er det kirkebygging og -reparasjon dreier seg om: å få hensiktsmessige kirkebygg. For Linstow handler det om å gjennom plansjeverket «kunde blot angive Grundtrækkene for en rigtigere og til Tidernes Fordring svarende Bygningsmaade (...)» (ibid.). I sammenheng med dette var det så viktig å ta hensyn til følgende:

Udkasterne maatte dernæst fremstille saadanne Compositioner, som ikke ere kostbare at benytte og ikke vanskelige at udføre, eller til hvis Anvendelse ikke udfordres særdeles Kunstfærdighed. Den størst mulige Simpelhed var derfor en ufravigelig Betingelse, saavel hvad Formerne og Forholdene, som hvad Prydelserne angaaer. (Ibid.)

Linstows verk ble stort sett godt mottatt. I 1832 skriver Nicolai Wergeland en artikkel med tittelen «Anmærkninger angaaende Kirke- og Underviisningsvæsenet» i avisen *Statsborgeren*.³⁰² Dette var en artikkel i ikke mindre enn ni deler, som gikk som «føljetong» i avisen fra 19. februar til 15. april. Artikkelen ble også publisert som særtrykk samme år, «med mange tilføjede Anmærkninger» (Wergeland 1832). Utgangspunktet for Wergeland er at «Kirke- og Underviisningsvæsenet trenger til Revision i det Hele og behøver i alle sine Grene Ændringer og Forbedringer» (ibid.:3). For vår del er det slutten som er mest interessant. Det siste punktet Wergeland tar opp, handler nemlig om at «Kirkernes beskaffenhed, deres Mangel paa Prydelser, deres smagløse Indretning, deres Ureenlighed, hvilket alt gjør Opholdet i dem uhyggeligt, bidrar ogsaa sit til at Gudstjenesten mindre agtes og besøges» (ibid.:68). Særlig er det et problem for kirkene når det er privatpersoner som eier dem. Det er derfor nødvendig, skriver innsenderen, at Staten og Regjeringen med «større Omhyggelighed» må

³⁰² En avis for den politiske opposisjonen, utgitt i Christiania 1831–1837 av læreren og journalisten Peder Soelvold (1799–1847). Avisen var sterkt kritisk til embedsstanden, og i første nummer lover Soelvold at avisen skal rette søkelys mot «grundlovsstridige og egenmægtige Foretagender» (Norsk biografisk leksikon på nett, s.v. 'Peder Soelvold', lest 07.07.2020).

ta seg av landets kirkebygg. I denne sammenheng har riktignok kirke departementet «fortrinligst gjort sig fortjent, især af Efterslægten», nemlig ved å gi ut Linstows *Udkast til Kirkebygninger paa Landet*. Dette verket, «i vort Land et Pragtværk, kan det være gavnligt her nøiere at beskrive», sier artikkelforfatteren. (Ibid.:70.) Og så gjør artikkelforfatteren nettopp det. Etter beskrivelsen av Linstows verk, konkluderer så innsenderen med at verket er

aldeles hensigtssvarende og brugbart formedelst sin i passelig Detail udførte Fuldstændighed, sin Nøiagtighed og Tydelighed. Havde man før været i Besiddelse af det, vilde Grue Kirke maaske have kostet mindre, og været annerledes, end den er. (Ibid.:72.)

I Grue kirke ser man for øvrig de fleste av Linstows «Yndlings-Ideer realiserede, og kan erfare, hvorvidt de er følgeværdige i Fremtiden». Innsenderen skriver så en del om Grue kirke. Denne ble ødelagt av brann i 1823, men menigheten har nå fått en ny kirke, tegnet av Linstow. I denne sees «den Karakter den skal have efter sin Bestemmelse», og den gjør «et behageligt Indtryk». Det er likevel et og annet å beklage: «Hvor man end staaer i Kirken, synes Prækestolen at være iveien, og ikke paa sin Plads», dessuten er resonnansen i kirken alt for stor, «formedelst Bygningens rektangulære Form, samt dens betydelige Bredde og Mangel paa Pulpiturer» – lyden løper i ett. (Ibid.:72–73.) Noe annet innsenderen ikke støtter, verken i Grue kirke eller i plansjeverket, er de «lave, om ikke nedtrykte, saa dog korthalsede og ligesom forkryklede Taarne» – disse «synes man ogsaa altid der fattes Noget». Nei,

[m]ere Liv, Betydning og Kraft udtrykke de gamle opadstræbende Taarne med et Spir, som en Finger, der peger paa Himmelen. Skal Taarnbyggerkonsten ganske døe ud? Mon vi vige for Forfædrene ogsaa i denne Henseende? Skulle vi stedse trække os nærmere til Jorden? (Ibid.:73.)

Som vi har sett i diskusjonene over, sirkulerte det i Europa på denne tiden flere ideer om kirkebygg, og ikke minst så vi hvordan middelalderens gotiske kirkearkitektur – den oppadstrebende – av flere ble forstått som en materialisering av det transcendent, av en religiøs *Zeitgeist*. I forrige kapittel så vi hvordan også Linstow i sin tale til Tegneskolens første årsfest, lovpriste nord-Europas kirker i «gothisk Storhed, med sine hvalte Buer, sit magisk oplyste Høichor, sine mod Himlen stræbende Spir og sin uoverseelige, men dog en høiere Idee paa en forunderlig Maade underordnet Mangfoldighed af

Forsiringer og Billedværk». (Linstow 2012:51.) Men Linstow var like fullt klassisist, og i sitt verk fra 1829, har han lite til overs for stavkirkene. I et avsnitt om «De nu eksisterende Landkirker» beskriver han stavkirkenes bygningsmåte, og her finner vi et utsagn som mange ganger er blitt sitert: «At denne Bygningsmaade er høyst ufuldkommen og hidrører fra en udannet Tidsalder, er indlysende.» (Linstow 1829:spalte 1.) Linstow skriver videre at «[u]agtet den overordnetlige Masse af Tømmer, hvoraf Bygningen er sammensat, og dets svære Dimensioner, mangler den dog formedelst de ufuldkomne triangulære Forbindelser den Stabilitet, som Optømring af regulært Bindindsværk yder». Han peker på hvordan «det uheld, som rammede Leirdalens Hovedkirke»,³⁰³ viser hvordan «disse tømmerødslende Bygninger ikke modstaae Trykket af en heftig Storm». Videre er stavkirkene «uhensigtsmæssige i et koldt Climat, da Klædningen næsten aldrig bliver tæt, saa at Vind og Veir trænger igjennem». Ofte hører man derfor «idelig Klager over, at Præsterne tilsætte Helbredden under Udøvelsen af deres Kaldspligter i disse Kirker». Innvendig er kirkene ofte prydet med «en Deel i Træ kunstigen udskaae Zirater i en raa Stiil». Dessuten, siden alle er «fra en ældre Tid, ere en stor Deel af dem i mere eller mindre Grad brøstfeldige». (Ibid.:spalte 1–2.) Dette er noe vi kjenner igjen fra prestenes topografiske beskrivelser.

Som Eldal (1978a) skriver i sin avhandling om kirkebygging på landet i Norge, er det vanlig i den kunsthistoriske litteraturen å vise til at Dahl kalte Linstows kirker for «Ladebygninger», og at Dahl var negativ til Linstows typetegninger allerede ved utgivelsen i 1829. Eldal antar at det er særlig Aubert (1920) som er kilden til dette utsagnet, som blant annet Anders Bugge har gjentatt i sin artikkel om Linstow i *Norsk biografisk leksikon*. Eldal mener selv at dette ikke kan stemme. Det er mer sannsynlig, mener han, at Dahl var negativ til Linstows kirkebygg først og fremst fordi den gamle stavkirken i Vang – som Dahl kjempet for å redde – ble erstattet av nettopp en kirke basert på Linstows tegninger. Eldal har, ved å sammenligne Wexelsen og Aubert, lokalisert Dahls utsagn om «Ladebygninger» i et notat datert 30. august 1840. Og, skriver Eldal, dette er «så sent i århundret at det ikke er underlig om Dahl reagerte på klassisismens arkitektur». (Ibid.:68n.)

Det kan nok stemme at Dahl var negativ til Linstow på grunn av situasjonen med stavkirken i Vang, som Dahl endte opp med å kjøpe på vegne av Kongen av Preussen.³⁰⁴ Men som vi så i brevvekslingen mellom Dahl og Faye, beklaget Dahl seg allerede i 1835 over at stavkirkene forsvant «for det nye intetsigende af den slags», og at man i stedet for å reparere de gamle kirkene bygget

³⁰³ Og mener sannsynligvis med det Tønjum kirke, som blåste overende i januar 1824.

³⁰⁴ Se for eksempel Berg (1980) for mer om Dahl og kirken i Vang.

«smagløse nye i stedet». Om det er Linstows kirker han spesifikt sikter til, er ikke godt å vite, men Dahl var i alle fall allerede på dette tidspunktet opptatt av at de nye kirkene som ble bygget på denne tiden ikke var bygget i riktig «smag». Heller enn Dahls forhold til Vang, er det sannsynlig at Dahls syn på Norges nye kirkebygg henger sammen med det som skjer i Tyskland i 1830-årene.

Som sagt publiserer Kugler (1834) artikkelen «Ueber den Kirchenbau und seine Bedeutung für unsere Zeit» i *Museum* noen måneder før Dahls Norges-reise i 1834. I denne artikkelen beklager Kugler seg blant annet over mangelen på en karakteristisk stil i samtidens arkitektur, og han argumenterer for at en slik stil bare kan oppnås om den blir basert på nasjonens «religiøse sensibilitet». (Herrmann 1992b:6.) Kuglers artikkel må forstås i sammenheng med en pågående debatt i Tyskland om nettopp samtidens stil. De som deltok i denne debatten, var stort sett født ved århundreskiftet, og de hadde alle en inderlig interesse for middelalderens arkitektur og kunst. Dette skyldtes i hovedsak to menn: Sulpiz Boisserée (1783–1854) og Friedrich Schlegel (1772–1829). Boisserée var en ivrig samler av kunstsaker fra middelalderen, og Schlegel publiserte i 1806 teksten «Grundzüge der gotischen Baukunst», hvor han beskriver middelalderkunst og ikke minst det dype inntrykket katedralene i Köln og Strasbourg gjorde på ham. (Ibid.:2.)

Én av denne generasjonens arkitekter som var påvirket av Boisserée og Schlegel, var Heinrich Hübsch (1795–1863). I en artikkel om hvordan stilbegrepet transformeres på 1700- og tidlig 1800-tall, viser Hvattum (2019:7) hvordan Hübsch' tekst fra 1828, *In welchem Styl sollen wir bauen – I hvilken stil skal vi bygge?* – innebærer en avgjørende, ny forståelse av stil. Hübsch er her først og fremst opptatt av hva som utgjør elementene i en stil, og definerer fire grunnleggende faktorer som alle er bestemmende for stilen: materialet, teknisk erfaring, klima, og tidens fordringer. For Hübsch er estetiske kvaliteter altså ikke relatert til stil. (Herrmann 1992b:4.) Dermed blir stil et praktisk spørsmål, og ikke et teoretisk: «Rather than pondering what Greekness og Moorishness actually consists of (...), Hübsch could go straight to architectural form and analyse it with respect to purpose and material conditions.» (Hvattum 2019:7.) Men Hübsch mål var ikke å analysere historiske stiler, hans agenda var først og fremst å etablere et slags objektivt «skjelett» for en *ny stil*. Ønsker man en stil som har samme kvalitet som andre nasjoners bygninger, bygninger som blir sett på som vakre og som vi verdsetter, kan denne stilen ikke oppstå fra fortiden, mener Hübsch. Den kan bare komme som et resultat av *samtidens* naturlige, formative faktorer. Det som ligger under Hübsch' argument, er det Hvattum kaller «korrespondanseprinsippet» – at det må være et strengt samsvar mellom historiske

vilkår og arkitektonisk uttrykk.³⁰⁵ Med andre ord: «With Hübsch, the Sturm und Drang generation's *zeitgeist* had become an operative entity, not simply reflecting past epochs but making demands on its own time.» (Ibid.) Hübsch ender merkelig nok opp med at rundbuestilen er den som passer tiden best, men det er ikke så relevant her. Det viktige er at Hübsch utvider stilbegrepet fra å være et «diagnostisk» verktøy til et «prognostisk» verktøy. (Ibid.:8.)

Hübsch' refleksjoner om en «ny stil» blir utgangspunktet for en heftig debatt, hvor også mer idealistiske stilforståelser tas i bruk i diskusjonen om «tidens stil». Vi kan ikke her gå nøye inn i denne debatten (se Herrmann 1992a), men vi skal nevne Friedrich Eisenlohr (1805–1854), som med sin idealistiske posisjon og interesse også for kulturens betydning, ender opp med at menneskets historie kan deles inn i to hovedepoker: før-kristen og kristen tid. Disse to tidenes «ånd» er helt forskjellige. Observerer vi bygninger fra begge disse hovedepokene, kan vi se at forskjellene tydelig kommer til syne, skriver Eisenlohr (Hvattum 2019:9). Antikkens «ånd» kretset rundt naturen og det jordlige, mens den kristne «ånd» dreide seg om det spirituelle, mener Eisenlohr. Dette har for Eisenlohr også betydning for samtidens arkitektur. Den klassiske ånd er for lengst svunnen – forskjellen mellom antikken og den moderne tid er for stor. Men den kristne ånd, er derimot i full vigør. Nettopp samtidens tyske kultur har mange av de samme både indre og ytre forutsetninger for stil som den tyske middelalderen: religionen, skikkene, klimaet og bygningsmaterialet. Middelalderens kristne stil er derfor like relevant i 1800-tallets Tyskland som i middelalderen. (Ibid.) På tross av sine mange ulikheter ender både Hübsch og Eisenlohr – og, som vi så, Kugler – opp med at middelalderens arkitektur også er samtidens arkitektur. Som nevnt over, er debattene i Norge utover på 1800-tallet i stor grad influert av blant annet arkitektene Schinkels og senere Sempers ideer, som også må forstås i forlengelse av en slik tankegang, selv om det finnes mange forskjeller mellom de ulike arkitektenes mer konkrete synspunkter.

De tyske debattene handlet selvsagt ikke bare om kirkebygg. Men det er sannsynlig at Dahls opptatthet av den særegne middelalderstilen i stavkirkene, og at denne må bevares, henger sammen med samtidens debatter om «i hvilken stil» det skal bygges. Som sagt var det også på samme tid at en ny interesse for trearkitektur vokste frem. I Tyskland handlet debattene ofte om det tyske – og i England og Frankrike om henholdsvis det engelske og franske. Dahl finner i *stavkirkene* noe særegent, «nationalt». Ikke minst finner han noe middelaldersk, noe «tett sammenvevd med de religiøse begreper», som dermed ville passe bedre som et uttrykk for sann religion og pietet, enn

³⁰⁵ Se også Hvattum 2013.

Linstows rasjonalistiske kirker. Derfor var det også – blant annet – at *Denkmale* måtte utgis. Som Dahl skriver i et brev til Faye 11. april 1838, om *Denkmale* og stavkirkene:

Det var mig derfor om at gjøre med selv det betydelige offer det har, og endnu vil koste mig, at redde disse Bygninger i det mindste ved Afbildninger gandske fra Undergang. Thi det der mest beforder deres Forsvinden er den nye fra Kirkedepartementet udkastede Grundform til de nye Kirker – og er et fuldkomment Præg af vor Tids Samvittighetsløse og Slaphed for Religion og det værdige der tilkommer det gode fra Fortiden, ligesaa flad og (nøchtern) maa jeg kalde det, som Tidsaanden er i mange Ting, saa og disse Kirkebygninger ud.³⁰⁶

Dahl engasjerte seg i mange år etter at han gav ut *Denkmale* for å bevare kirkebygg, men også for at stavkirkene skulle kunne legge grunnlaget for en ny arkitektur. Det er i denne sammenheng verdt å merke seg at selv om Dahl også var opptatt av fysisk bevaring, så var det like mye enkeltdele, kunstfragmenter, han var opptatt av å bevare. Det var jo i disse, har vi sett, at han så en historie i virkeligheten selv. Men det var også i disse at kimen til en sam- og fremtidens arkitektur lå. I et udatert, senere notat fra Dahl kan vi lese:

Der ligger i vore Kirkebygninger af Tre Grunden til en ganske ny Bygningskunst af dette Slags. Motiver til en Kunst, som ingen Nation mere eier og ingen Nation er mere rigtig end for Norge, der bruger Tre-Kirker og har Træ materiale i Overflod.³⁰⁷

I samme notat påpeker han at man i andre land «søger at opstille Modeller som ere saa nøiagtige i de mindste Detailler, at man derefter kan bygge». Ja i Paris og andre steder «opstiller man dem som Mønster». Men i Norge «skatter man ikke» hva «vore Forfædre har forarbeidet og overleveret os af dette Slags». Andre steder i Europa tar man avstøpninger av ulike bygningsdeler og oppstiller dem på museer som forbilder (for eksempel i Berlin), skriver Dahl. Men i Norge er det visst ikke «faldet Nogen (...) ind, at lage Afstøbninger af disse interessante og originale Ornamenten, som findes paa vore gamle Træ-Kirker». Til og med «Originalerne havde man oftere havt Leilighed til at foreskaffe

³⁰⁶ Brev fra Dahl til Faye 11.04.1838. Andreas Fayes privatarkiv, Riksarkivet, PA15/F/Fi/L0034/0004.

³⁰⁷ Udatert notat av Dahl. Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling, Ms.fol. 1882:h. Basert på opplysninger i notatet, må det være skrevet i andre halvdel av 1840-årene.

sig, men ikke engang disse ere blevne [beobagtede]»³⁰⁸ – Når Vang stavkirke skal rives er det også først og fremst «de mærkeligste dele» av kirken Dahl er oppsatt på å bevare. Til og med etter at han har fått Kongen av Preussen til å kjøpe den, vurderer Dahl «selv at beholde deler av Snitzverkene» – men det slo han fra seg.³⁰⁹

4.7. Tilbake til Fergusson: Fra *Handbook* til *History*

Samtidig som Dahl utrettelig opprettholder sitt engasjement for stavkirkene, deres opprinnelse, deres bevarelse og deres fremtidige potensiale, fortsetter stavkirkene i *Denkmale* å sirkulere. I 1865 kommer Fergusson med første bind av et nytt verk, *A history of Architecture in all countries, from the earliest times to the present day* (Fergusson 1865). I innledningen skriver han at selv om dette nye verket på mange måter kan forstås som en fortsettelse av hans *Handbook of Architecture*, har endringene, «both in substance and in form (...) been so extensive as to render the adoption of a new title almost indispensable». Det topografiske organiseringsprinsippet i håndboken er her forlatt, «and a historical sequence [is] introduced in its place. This has entirely altered the argument of the book». (Ibid.:iii.)

I Fergussons arkitekturhistorie finner vi nå en hovedstruktur med to deler: før-kristen (*ancient*) og kristen arkitektur, jamfør Einsenlohns inndeling over. Stavkirkene har fått plass i del II, om kristen arkitektur, fremdeles i en egen del om Skandinavia. Selv om Fergussons hovedargument i dette verket kanskje er «entirely altered», ser det ut til å være kun små endringer i hvordan han skriver om stavkirkene. Disse har nå fått sitt eget underkapittel, «Wooden Churches», og han innleder kapittelet med å si at «there is a group of wooden churches still existing in Norway which are as peculiar to the province and as interesting to the antiquary at least, if not to the architect, as anything found within its limits». For Fergusson er kirkene (fremdeles) først og fremst antikvarisk interessante. Han skriver at kirkene nå er i ferd med å forsvinne, at de er små, noe som ikke er overraskende ettersom de er bygget i tre. Ellers beskriver han Heddal og Borgund, som også her ligner kinesiske pagoder eller «some strange creation of the South Sea islanders». (Ibid.:672.) Helt på slutten av kapittelet skjer det imidlertid noe interessant. Fergusson skriver at når vi etter hvert får en mer fullstendig kunnskap om disse kirkene, kan vi kanskje også «trace some curious analogies from even so frail a style of architecture as that of wood». For noen bygninger «very like» disse norske trekirkene, finnes også i deler av Russland. Moskées og andre bygninger i Kashmir og Tibet laget av himalayaseder, «are

³⁰⁸ Ibid.

³⁰⁹ Notat av Dahl, Dresden 07.06.1840. Universitetsbiblioteket i Bergens spesialsamlinger, Ms. 539 g10.

curiously like them», og «[t]he same forms are found in China and Burmah». Det Fergusson så sier, er:

It may perhaps only be, that wherever men of cognate race strive to attain a given well-defined object with the same materials, they arrive inevitably at similar results. If this should prove to be the case, such a uniformity of style, arising without intercommunication among people so differently situated, would be even more curious and instructive than if we could trace the steps by which the invention was carried from land to land, and could show that the similarity was produced by one nation adopting it from another. (Ibid.:674.)

Dette ser både likt og ulikt ut alt vi har sett tidligere i kapittelet. Fergusson fremhever her stavkirkene og andre trebygninger som kilder *ikke* egentlig til kunnskap om kulturelle forbindelser, men nærmest det motsatte: Enhver nasjon ender opp med samme resultat ut fra *egne*, men lignende materielle forutsetninger. Samtidig sier han at likheten i form er et resultat av at nasjonene har «adoptert» fra hverandre. Men det er like fullt den *enkelte* nasjon som er utgangspunktet. Igjen kommer det mangfoldige til syne, og vi har jo også sett det underveis dette kapittelet. Stavkirkene er på den ene siden særegne, nordiske, hedenske, men blir på den andre siden på forskjellige måter knyttet sammen med verden og kanskje først og fremst det kristne Europa. – Både i seg selv, som de bygningene og den virkelighetens historie de er, og gjennom de mange tekstene de begynner å sirkulere gjennom. Slik synkroniseres de med verdens historie. Samtidig har vi sett hvordan verden på ulike måter i stavkirkene finner seg selv: Tyskere ser spor etter det germanske, franskmenn det franske, andre ser det irske og skotske. Og Fergusson, handelsmannen med god kjennskap til Asia, ser både det ene og det andre. Etter det *vi* har sett i dette kapittelet, er ikke lenger verken Christies eller Flintoes uttalelser om Heddals og Borgunds kirker fremmede og merkelige. Faktisk kan det se ut til at Christie og Flintoe *var* et par «i Bygningskonsten indviede mænd».

Selv om det ikke kom flere publikasjoner fra Dahls side, gav Dahl seg ikke med sitt arbeid med å samle inn materialer knyttet til både stavkirker og andre bygninger. I et brev til Faye datert 10. mars 1839, skriver Dahl at han har

begyndt at samle noget over enkelte de norske Kirker og offentlige Bygninger, som Bidrag til Norges Kultur-Historie i Middelalderen. (...) – Skade er det at Schiertz ej har tegnet mig Hoved-Ansichterne af de øvrige og murede Kirker – men best Fragmenter der vel er at bruge men ej er nok til et helt; og uagtet jeg ei kan

befatte mig med at udgive disse, som ville interessere hele Europa saa vil jeg dog gjøre det jeg kan og efterlade nogle Materialer til brug for andre. Et slikt foretagende fordrede nogen Tid og Studium.³¹⁰

Ikke så veldig mange årene etter at *Denkmale* og andre verker hadde satt stavkirkene i bevegelse i Europa, var det faktisk noen som satte i gang med nettopp «et slikt foretagende». Det var Foreningen til norske Fortidsmindesmærkers Bevaring.

³¹⁰ Brev fra Dahl til Faye 10.03.1839. Andreas Fayes privatarkiv, Riksarkivet, PA15/F/Fi/L0034/0004.

5. Fortidsminneforeningens stavkirkekunnskap og stavkirkenes liv i offentligheten

5.1. Introduksjon: Minnesmerker av middelalderens kunst

5.1.1. *Kugler igjen*

I *Deutsche Kunstblatt* nummer 19, 8. mai 1856, finnes en anmeldelse med tittelen «*Altnorwegische Kunst*» – gammelnorsk kunst. Anmeldelsen er skrevet av professor Kugler, og det anmeldte verket er Nicolay Nicolaysens (1817–1911) *Mindesmerker af Middelalderens Kunst i Norge*, utgitt av Fortidsminneforeningen i fem hefter i årene 1854–1855. Nicolaysen hadde i 1856 vært formann i foreningen i fem år. Kugler, som for øvrig ble æresmedlem av foreningen ikke så lenge etter stiftelsen, hadde skrevet om foreningen også tidligere, og han innleder sin anmeldelse med å vise til den «førnevnte forening». Ifølge Kugler har foreningen allerede gjort prisverdig mye for minnesmerkene i denne foreningens hjemland. Med disse avbildningene av middelalderens kunst, skriver Kugler, har foreningen nå satt i gang en regelmessig utgivelse i samme ånd.³¹¹ Hvert hefte består av to planser og opplysende tekster, kan Kugler fortelle, og disse foreliggende fem heftene tar i hovedsak for seg arkitektur i romansk stil, det vil si middelalderkirker.³¹² Tegningene er laget av arkitekten G. Bull. Disse er ifølge Kugler sparsommelige, men likevel tilstrekkelige. De er også preget av arkitektens gjennomtenkte forståelse av både stavkonstruksjonen og de stilistiske særegenhetene, samtidig som de er gjengitt med kunsterisk finfølelse. Nicolaysens tekst, skriver Kugler så, gir en ikke mindre grundig innføring i minnesmerkene karakter og historiske forbindelser, i tillegg den historiske utviklingen av formene.³¹³ (Kugler 1856:164.)

Kuglers anmeldelse er på to tettskrevne sider, og han går også mer detaljert inn i tegningene og teksten. Mot slutten konkluderer han med at disse publikasjonene «på gledelig vis» bidrar til å gjøre oss oppmerksomme på et merkverdig område innenfor den monumentale bruken av fortiden. Publikasjonen beriker våre kunnskaper om dette området og legger til rette for nye slutninger og

³¹¹ «Der in Vorstehendem genannte Verein, der sich schon so aner kennenswerthe Verdienste um die Denkmäler seines heimischen Landes erworben hat, beginnt mit diesen Heften eine geregelte bildliche Herausgabe derselben.»

³¹² «Jedes Heft besteht aus zwei Bildtafeln und erläuterndem Texte. Die bis jetzt vorliegenden fünf Hefte enthalten Architekturen, welche der Richtung des romanischen Styls angehören.»

³¹³ «Die Aufnahmen rühren von dem Architekten G. Bull her und zeichnen sich durch die umsichtige Weise, mit welcher die constructiven Verhältnisse ebenso wie die stylistischen Eigenthümlichkeiten aufgefaßt und genau, compendiös, zugleich mit künstlerischem Tacte wiedergegeben sind, vortheilhaft aus. Nicht minder gründlich führt der von N. Nicolaysen verfaßte Text in den Charakter der Monumente und ihre historischen Bezüge, so wie in die der Entwicklung ihrer Formen ein.»

konklusjoner om den monumentale utviklingsgangen som helhet, skriver Kugler.³¹⁴

Fortidsminneforeningen har derfor gjort seg fortjent til en stor takk fra flere enn bare oldtidens venner i hjemlandet, mener han.³¹⁵ Men, påpeker han, kjennskap til de nordiske språkene er ikke særlig utbredt utenfor hjemlandene, noe som gjør det vanskelig å forstå teksten som følger med plansjene. For den videre spredningen av denne teksten ville det derfor være ekstremt nyttig om den ble oversatt til tysk. Det er likevel et faktum at kunnskapen om det franske språket er mest utbredt, sier Kugler, så en oversettelse til dette språket ville sannsynligvis være mest passende.³¹⁶ Og han ber så vennlig foreningen vurdere dette ønsket fra hans side, som uten tvil også ville være i foreningens egen interesse.³¹⁷ Helt til sist viser Kugler også til Fortidsminneforeningens årsberetninger og de mange plansjene over ulike minnesmerker som følger med der. (Ibid.:166.)

5.1.2. «Hvad De saa heldig har begyndt...»

Nicolaysens verk, *Mindesmerker af Middelalderens Kunst i Norge*, var altså et plansjeverk med tekst av Nicolaysen selv, og med litografier basert på tegninger av arkitekten Georg Andreas Bull (1829–1917). Verket er tilegnet J.C. Dahl, og Nicolaysen skriver i dedikasjonen til Dahl at: «De har paa en dobbelt maade erhvervet et krav paa Deres landsmænds erindring.» Ikke bare var han «den første Nordmand, som forstod at lade vort lands maleriske natur komme til orde i kunsten», men i Dahl fant også landets «historiske mindesmerker en varm ven og beskytter», skriver Nicolaysen. Her nevner Nicolaysen blant annet Kongehallen i Bergen, som Dahl bidrog til at ble restaurert. Og, skriver Nicolaysen, «hvad ingen, før Dem, tilfulde havde seet i vore stavekirker, søgte De med personlig opofrelse at bringe til samtidens og eftertidens erkjendelse». Dahl har med «ædel harme (...) ivret mod den ubesindighed, som vender odden mod sit eget folks historie ved at ødelegge og forvanske dets mindesmerker», og han har derfor «i væsentlig grad bidraget til at fremkalde den forening, som

³¹⁴ «Jedenfalls tragen diese Publikationen in erfreulichster Weise dazu bei, ein merkwürdiges Gebiet monumentaler Bethätigung der Vorzeit unser Anschauung näher zu rücken, unsre Kenntnisse in diesem Gebiete zu bereichern, uns zu vorschreitenden Combinationen und Schlussfolgerungen über das Ganze des monumentalen Entwicklungsganges Veranlassung zu geben.»

³¹⁵ «Der norwegische Denkmälerverein hat sich hiemit einen Anspruch auf einen umfassenderen Dank, als nur den der Freunde des Alterhums der eigenen Heimat, erworben.»

³¹⁶ «Möge aber dem Ausländer auch noch eine besondere Bitte verstatet sein. Die Kenntniss der nordischen Sprachen ist ausserhalb ihres heimischen Bodens wenig verbreitet, das Verständniss des den Tafeln beigegebenen Textes somit ausserhalb ehreblich erschwert. (...) aber es würde für die grössere Verbreitung des Werkes und seine umfassendere Einwirkung auf die Monumentalstudien äusserst nützlich sein, wenn demselben eine Uebersetzung in unsere Sprache dankbarlicht entgegennehmen; doch ist es Thatsache, dass die Kenntniss des Französischen vor Allem die verbreitetste ist; eine Uebersetzung in diese Sprache dürfte also die vorzüglichst angemessene sein.»

³¹⁷ «Wir stellen dem Verein eine freundliche Berücksichtigung dieses Wunsches, der ohne Zweifel zugleich nur seinen eignen Interessen begegnet, anheim.»

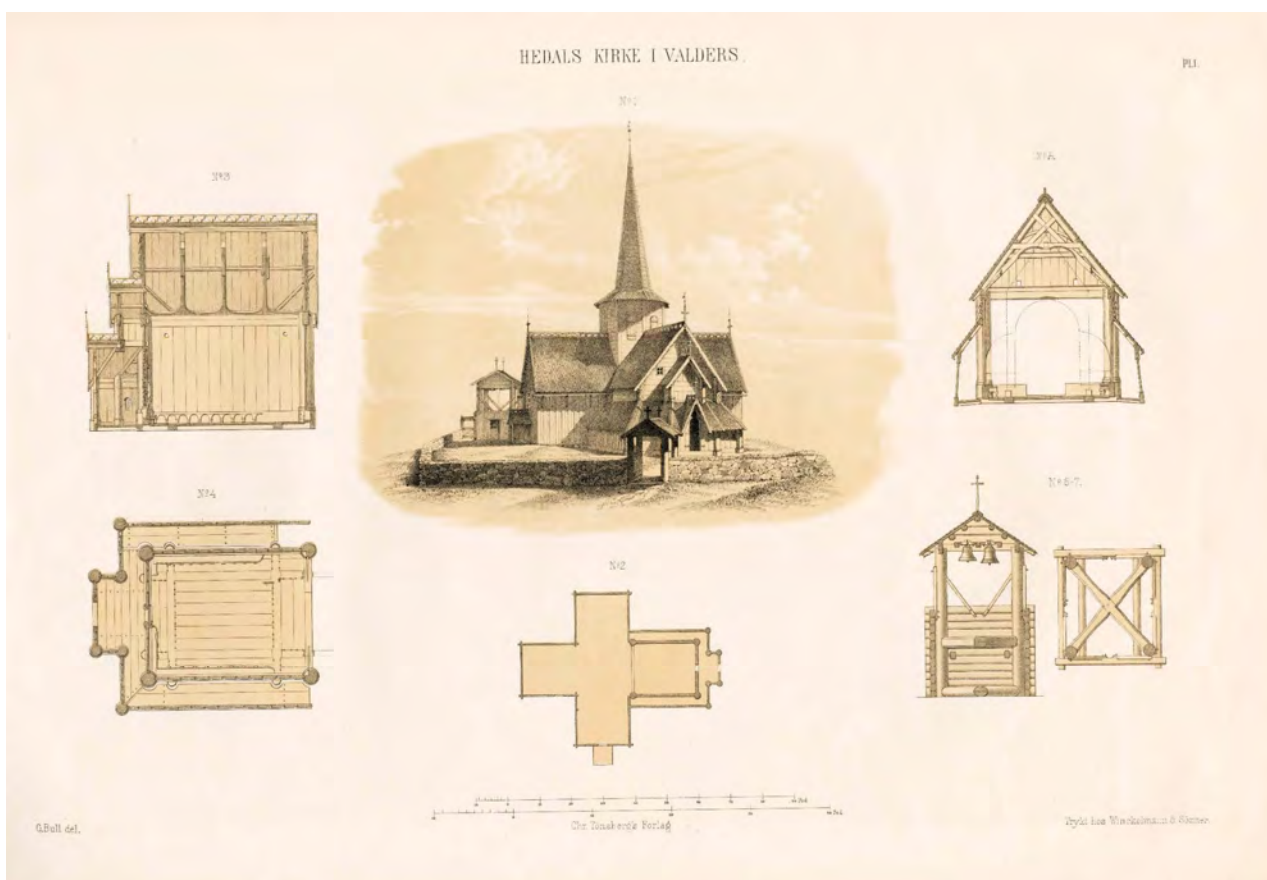
søger at varetage disse anliggender» – Fortidsminneforeningen. Nicolaysen avslutter dedikasjonen til Dahl med å understreke at «[h]vad de saa heldig har begyndt, skulle vi yngre nu fortsætte. Og om end vor opfatning til dels kan blive noget forskjellig fra Deres, skulle vi dog aldrig glemme, at De gik foran». (Nicolaysen 1854:dedikasjon.)

Selve verket – alle fem heftene – inneholder tegninger av og tekst om fire stavkirker i Valdres: Hedalen, Reinlid, Høre (*Hurum*) og Lomen, i tillegg til at ett av heftene handler om Ringsaker kirke på Hedmark. I Forordet i første hefte, som inneholder tegninger og tekst om Hedalen stavkirke, starter Nicolaysen med å henvise til Peter Frederik Suhm, som i 1792 skal ha sagt: «Af Middelalderen findes langt flere Bygninger, men Ingen haver endnu med Flid undersøgt dem, og dog fortjene de at samles og gives i Trykken, ligesom Montfaucons *monuments de la monarchie Française*.» (Suhm, sitert i Nicolaysen 1854:Forord.) Dette utsagnet gjelder for så vidt fremdeles i alle de tre nordiske landene, skriver Nicolaysen, i den forstand at man «i høj grad savner udførlige og tilfredsstillende afbildninger af deres mindesmerker fra den omhandlede tid». Men Suhms bemerkning om mangel på *undersøkelser* er ikke like treffende, mener han. Både i Sverige og i Danmark finnes det mange «gode kræfter» som har «været virksomme i denne retning», også når det gjelder tegninger. Norge er på sin side kanskje dårligst stilt, «da vi, specielt hvad afbildninger angaar, foruden Dahls verk, af mere tilfredsstillende sager ikke har andet at opvise, end de forholdsvis faa blade, som tid efter anden have medfulgt vor forenings aarsberetninger». Men denne mangelen på bidrag «til i disse retninger at danne os en klar forestilling om vore forfædres kultur, der saaledes endnu finder sted, maatte det fornemmelig være vor forenings sag at afhjælpe». Tidligere har man ikke hatt verken midler eller menneskelige krefter til et slikt foretak, skriver Nicolaysen, men i det siste har foreningen hatt bedre økonomi, «og man har kunnet disponere over gode personlige kræfter». Dette har ført til at «en større samling af tilfredsstillende tegninger [er] tilvejebragt, [etter]som man har anset det for sin pligt saa snart som mulig at faa udgivet i et selvstendig verk». Heftet med Hedalen stavkirke er første del av en slik utgivelse. (Nicolaysen 1854:Forord.) Til sist i forordet har Nicolaysen ansett det som nødvendig å komme med en bemerkning «af mere almindelig natur» om måten tegningene er laget på. Det er nemlig slik, skriver han, at for minnesmerker av denne typen gjelder det i langt høyere grad enn noe annet lands minnesmerker,

at deres oprindelige former skjule sig under alskens tilsætninger og forvanskninger af en senere tid. Skal man derfor ved afbildninger kunne faa en klar forestilling om, hvaad man egentlig ønsker at se i gjenstanden, maa denne fremstilles ikke som den

tilsynelatende er, men som den viser sig *oprindelig at have været*, efterat det tildækkende slør er borttaget. (Ibid., min uth.)

Dette ser vi da også på tegningene Bull har laget av Hedalen – at det først og fremst er middelalderdelene han har konsentrert seg om, selv om også en perspektivtegning av kirken er med.

Ill. 41 Georg Andreas Bull, Hedals kirke i Valdres, 1853. Plansje i *Mindesmerker af Middelalderens Kunst i Norge* (Nicolaysen 1854). Riksantikvaren.

Vi skal se litt nærmere på den kunnskapen om stavkirkene som Nicolaysen presenterer i dette verket. Han starter med å gjengi sagnet om skytteren som fant stavkirken, der den stod forlatt etter «den sorte død», ved at pilen hans traff en klokke i skogen. Sagnet kjenner vi igjen fra Aurdalsprosten Peter Joakim Landts innberetning til kanselliet i 1743, og Nicolaysen fører det tilbake til Nordre Aurdals kirkebog i 1733. Sagnet viser til en faktisk historisk hendelse, for det forteller tross alt noe om hvordan pesten på 1300-tallet påvirket landet, sier Nicolaysen. I alle fall «taler sagnet utvivlsomt sandhed, naar det fortæller, at kirken er ældre end den sorte død» – for dette kan vi blant annet se av kirkens utskjæringer, som «i det mindste peger højere op, end midten af det fjortende aarhundrede». Nicolaysen kommenterer også Bulls tegninger, og hva de viser og kan antyde om kirkens opprinnelige utseende. Men man vil ellers «af tegningene faa en saa tydelig forestilling om alle enkeltheder, at en videre beskrivelse deraf er overflødig». (Nicolaysen 1854:5.) For øvrig finner man i Hedalens kirke det man også finner i andre stavkirker:

den samme helt igjennem træmæssige konstruktion baade af væggene, tagverket og svalgangen, den samme forbindelse med trænagler, næsten uden mindste benyttelse af jern, det samme paa buer og paa sperrer og knæer i tagverket anbragte forsirende, retvinklede og flade høvelspor, indlagt med sort farve, og de samme smaa runde lysaabninger eller lufthuller, hvori intet glas har været indsat. (Ibid.)

De norske stavkirkene, skriver Nicolaysen, «ere nu de eneste i sit slags», og heller ikke tidligere synes de å ha hatt noe sidestykke, kanskje med unntak av i Storbritannia og på Irland. Det er sannsynlig at det i stavkirkenes sammensetning «findes meget, som allerede i den hedenske tid var i brug». Det samme gjelder likevel neppe når man ser på «rummets fordeling og arkitektoniske indretning, liegesaalidt som det er rimeligt, at dette er et laan fra den Bysantinske kunst». Man har nemlig tidligere i denne sammenheng lagt vekt på «det rundhvævede loft, som nu findes i mange af disse kirker, og paa svalgangen». Men loftet er alle steder en senere tilsetning, sier Nicolaysen, og svalgangen «maa udentvivl med god grunn betragtes som et nødvendig led i den hele konstruktion, dels for fra alle sider at støtte imod stavene og væggene, og dels for at beskytte bygningens vigtigste dele, svillerne i fundamentet, mod beskadigelse af fuktighed». Alt peker derfor mot at forbildet til stavkirkene, sammen med stenkirkene «og overhovedet til hele den vesteuropæiske arkitektur i middelalderen er udgaaet fra den Romerske basilika med dens aflange søjleinddelte firkant og halvrunde udspring i Øst». Nicolaysen mener derfor at det ville være bedre å heller ta i bruk begrepet «Romansk» for å beskrive denne typen arkitektur, da det «hidtil hyppig anvendte navn Bysantisk

[sic] kun er forvirrende». Dette begrepet har nemlig «ikke noget væsentlig tilsvarende i virkeligheden». (Ibid.)

Resten av teksten handler om kirkens «prægtige snitverk», som også er avbildet på en av plansjene. Igjen stiller Nicolaysen seg kritisk til tidligere teorier – blant annet påstander om at ornamentene skal ha utviklet seg «med og ud af den hedenske mythologi» (som vi blant annet så hos Pierre-Victor). Ornamentikken kan heller ikke ha sin opprinnelse i verken den bysantinske eller den romerske kunst, mener Nicolaysen, nærmest tvert imot, geografisk sett. For «(...) meget taler for, at dens opprindelse maa være at søge i Ireland». (Ibid.) Vi ser her at Nicolaysen på mange måter ser ut til å dele Schnaases (1850) syn på stavkirkene i *Geschichte der bildende Künste*, som vi så i forrige kapittel. Denne likheten mellom Schnaase og Nicolaysen skal jeg komme tilbake til.

Nicolaysen viser til flere – «Waagen i Berlin, Iren Petrie og Skotten Wilson» – som har påvist, «hvad der ogsaa blev tydeligt for enhver besøger af Dublins industriudstilling i 1853», at det fra omtrent midten av det sjette århundred skjer «et merkeligt omsving i smagen» på irske ornamentter, «som blandt andet sees af de skjønne miniaturmalerier i manuskripterne». Det er helt utenkelig at to så like ornamenteringsstiler kan ha utviklet seg uavhengig av hverandre i Norge og på Irland. Det er neppe nordmennene som har brakt kunsten til Irland, «især da denne ornamentik fra først av synes at forudsætte tegning, en færdighed, som man neppe kan antage at vore forfædre den gang vare i besiddelse af». Dermed står bare følgende alternativ igjen: «(...) at vore forædre have optaget disse motiver ved paavirkning af den Irske kultur.» Om vi så setter dette i sammenheng med at «vore forfædre, saaledes som R. Keyser først videnskabelig har begrundet, P. A. Munch videre utviklet og tillige Englands store ethnograf Prichard har anseet for rimeligst, indvandrede nordenom Botnhavet til det nordlige Norge, og derfra lidt efter lidt trængte mod Syd», ser det ut til at disse forfedrene har mottatt sine «første kunsteriske indtryk» utenfra. (Ibid.) Men de nordiske utskjæringene har likevel utviklet seg til noe særegent, påpeker Nicolaysen, og i de følgende heftene av verket «vil der blive god anledning til at vise vort ældste snitverk, ligesom det første gang er fremstillet i Dahls verk». Like fullt, avslutter Nicolaysen, ville det uten tvil også være av interesse om man «ligesom ved folkeviserne og melodierne» kunne få samlet inn de ornamentene som ennå finnes i bøndernes treskjærerkunst. Da ville man nemlig kunne se visse ulikheter i ulike bygder, for «man kan hos os ikke blot tale om, at sproget har sine dialekter, men noget lignende, om end i forskjellig grad, træffes ogsaa i ornamentikken». (Ibid.:6.)

Dette første heftet av *Mindesmerker af middelalderen kunst i Norge* setter standarden både for dette verket og for flere som skulle komme. Utover i andre halvdel av 1800-tallet publiserer nemlig Fortidsminneforeningen ved Nicolaysen flere rekker av utgivelser, blant annet *Arkeologisk-historisk fortegnelse over Norges levninger af kunst og haandverk fra middelalderen* (1855), *Norske bygninger fra Fortiden* i tre rekker, fra 1860–1880 (med både norsk og engelsk tekst), og *Norske fornlevninger* (1862–1866). I tillegg utgav foreningen hvert år en årsberetning, som også inkluderte opplysende tekster og plansjer med avbildninger av minnesmerker av ulike slag. Men også gjennom helt andre typer publikasjoner fant stavkirkene veien ut i en offentlighet som ble stadig bredere og mer mangfoldig utover på 1800-tallet. Alle tekstene kommer vi tilbake til, men her skal vi først og fremst merke oss at det tilsynelatende absolutt er slik at det J.C. Dahl «så heldig begynte», fortsatte Fortidsminneforeningen og Nicolaysen. Det er ikke vanskelig å se Nicolaysens fremstilling i forlengelse av de tekstene og diskusjonene vi gikk gjennom i forrige kapittel. Samtidig sier Nicolaysen også i dedikasjonen til Dahl at: «(...) om end vor opfatning til dels kan blive *noget forskjellig* fra Deres, skulle vi dog aldrig glemme, at De gik foran.» (Ibid.:dedikasjon, min uth.) Mellom Dahls *Denkmale* og Nicolaysens første hefte av *Mindesmerker af Middelalderens Kunst*, ser vi at en hel del har skjedd. Hos Nicolaysen er kunnskapen tydelig del av et større felt, hvor det gir mening å skrive om disse kirkene på en viss måte. Vi ser også hvordan Nicolaysen tilsynelatende er godt oppdatert på annen kunnskap om stavkirker, både for- og samtidig. Kunnskapen fremstår som mer «profesjonalisert».

Det arbeidet Nicolaysen gjorde med stavkirkene, gjorde han innenfor rammene av Fortidsminneforeningens virke. I avhandlingens innledning skrev jeg at Fortidsminneforeningen allerede kort tid etter stiftelsen hadde fått et stort antall medlemmer, og at de mottok opplysninger og informasjon om oldsaker, bygninger og kunst fra en rekke mennesker rundt omkring i landet. Jeg stilte spørsmål om hvordan dette var mulig, og jeg lurte på hvilken kunnskap om disse tingene som sirkulerte på denne tiden. I tillegg stilte jeg spørsmål om hvilken eventuell ny kunnskap om stavkirkene Fortidsminneforeningen satte i bevegelse. I dette kapittelet skal jeg grave meg dypere ned i Fortidsminneforeningens stiftelse og første arbeidsår. Jeg vil vise hvordan grunnlaget både for foreningens tilblivelse og for den kunnskapen som de får inn og produserer, kan forstås i lys av de rammene jeg møysommelig har spikret sammen i tidligere kapitler. Men jeg vil også vise hvordan Fortidsminneforeningen, med Nicolaysen i spissen, produserte en ny type kunnskap om stavkirkene, en kunnskap som var «noget forskjellig» fra både Dahls og andres kunnskap. Et viktig mål for foreningen var dessuten å gjøre fortidsminnesmerker «bekjente for Allmennheten». Jeg vil derfor

også skrive om den kunnskapen om stavkirkene foreningen satte i sirkulasjon i en bredere offentlighet. Utover i andre halvdel av 1800-tallet ble det publisert det stadige flere tekster hvor kunnskap om stavkirkene fikk plass, også av andre enn Fortidsminneforeningen. Et annet mål med dette kapittelet er derfor å vise *noe* av det mangfoldet av stavkirkekunnskap som sirkulerte gjennom ulike typer publikasjoner, og jeg vil diskutere hva denne økende sirkulasjonen hadde å si for stavkirkene.

Med dette som utgangspunkt handler første del av dette kapittelet om hvordan Fortidsminneforeningen definerte seg selv og sitt kunnskapsprosjekt, og om hvordan Fortidsminneforeningen kan forstås i relasjon til Dahls prosjekter og synsmåter. Dette vil jeg utforske gjennom å lese foreningens formålsparagraf i sammenheng med flere tekster som ble satt i sirkulasjon i foreningens første tid, både i mindre og større offentligheter. Formålsparagrafen, som ble godkjent på foreningens første generalforsamling i desember 1844, lød som følger:

Foreningens Formaal er: at opspore, undersøge og vedligeholde norske Fortidsmindesmærker, især saadanne, som oplyse Folkets Kunstfærdighed og Kunstsands i Fortiden, samt gjøre disse Gjenstande bekjendte for Almeenheden ved Afbildninger og Beskrivelser. Foreningen vil derfor, saavidt dens Midler tilstrække, understøtte Reiser i Fædrelandet og befordre Udgivelsen af Værker, sigtende til ovennævnte Øiemeds Opnaaelse. (Fortidsminneforeningen 1845.)

Hva kunne egentlig ord som «fortidsmindemærker», «folkets kunstfærdighet» og «kunstsans» bety i 1844? Og hvordan var det man studerte *fortiden* – eller *hva* var det egentlig man studerte? I tillegg til Foreningens interne tekster, kladder og notater, skal jeg for å finne svaret på dette, konsentrere meg også om den bredere kunnskapskonteksten Fortidsminneforeningens sentrale aktører var del av. Jeg konkluderer denne delen med å vise at Fortidsminneforeningen var et resultat av og gjorde mulig flere ulike kunnskapsprosjekter knyttet til fortidens minner.

I andre del av kapittelet vil jeg gå gjennom noe av den kunnskapen om stavkirkene Fortidsminneforeningen faktisk fikk inn og satte i bevegelse de første årene, og jeg vil vise hvordan det gjennom arbeidet med reparasjonen og restaureringen av stavkirken i Heddal ble klart at den eksisterende kunnskapen om stavkirkene var svært mangelfull. Denne manglende kunnskapen førte til at en annen type aktører ble satt i sving, en ny generasjon norske arkitekter, utdannet i Tyskland. Med utgangspunkt i det foreningen selv formulerte som sine mål, ser jeg så nærmere på hvilken type

kunnskap Foreningen og arkitektene samlet inn og produserte også i 1850-årene, og hvordan denne kunnskapen ble satt i sirkulasjon og tatt i bruk på forskjellige måter.

I kapitlets siste del presenterer jeg så det mangfoldet av kunnskap om stavkirkene som sirkulerte i den bredere offentligheten. Her ser jeg på hvordan både ny og gammel kunnskap om stavkirkene ble brukt og satt i spill i en rekke forskjellige typer tekster: avisartikler, dikt, skolebøker, historieverk, plansjeverk, og illustrerte magasiner. Jeg viser også hvordan kunnskapen, blant annet på grunn av en økt interesse fra utelandske turister, også ble materialisert i andre ting enn tekst, for eksempel i små stavkirkemodeller. Til sist i denne delen viser jeg hvordan dette mangfoldet av sirkulerende tekster og andre ting fører til at stavkirkene og den forskjellige kunnskapen om dem på ulike måter kommer «ut av synk» med hverandre. Helt til sist vil jeg så forsøke å knytte sammen det hele med å vende tilbake til Nicolaysens *Mindesmerker af Middelalderens Kunst i Norge*.

5.2. Fortidsminneforeningen - «En Forening for Kunst- og Fortids-Levninger»?

5.2.1. Fortidsminneforeningen og J.C. Dahl

Kort oppsummert blir det i litteraturen om Fortidsminneforeningen hevdet at Dahl hadde mange meninger om hva en forening som Fortidsminneforeningen skulle fokusere på og ta seg til, og at Dahl ble skuffet over at den foreningen som ble stiftet, ikke fulgte hans ønsker. Like fullt er det allment kjent og godtatt at Dahl hadde stor innflytelse på de menneskene som endte opp med å starte foreningen (se for eksempel Wexelsen 1973, Myklebust 1993, Christensen 2011). Dahl var ikke en av stifterne av foreningen, men foreningen blir likevel av mange forstått som en slags realisering av Dahls tanker og ideer. Slik ble foreningen også forstått i samtiden, som vi så i Nicolaysens dedikasjon i *Mindesmerker af Middelalderens kunst*. Jeg er ikke her interessert i å avklare nøyaktig hvilken rolle Dahl spilte under Fortidsminneforeningens unnfangelse og fødsel. Det jeg er interessert i, er som sagt å forstå Fortidsminneforeningen i forlengelsen av Dahls arbeid med både stavkirkene og andre fortidsminner, samtidig som jeg vil vise hvordan stavkirkene i og med Fortidsminneforeningen også blir satt inn i nye sammenhenger. Relatert til dette er det nødvendig å holde ulike elementer i både Dahls og Fortidsminneforeningens kunnskapsprosjekter adskilt, i større grad enn det som hittil er gjort i litteraturen. Dahl hadde sterke meninger om hvordan man skulle forstå ulike fortidsminner og hva man skulle gjøre med dem, men han hadde også konkrete planer for en forening i Christiania/Norge. Det samme gjaldt de menneskene som var med å stifte Fortidsminneforeningen. Hva Dahl mente, presenterte jeg i stor grad i forrige kapittel, og dette vil utgjøre en bakgrunn for det

som følger om Fortidsminneforeningen. Det jeg *ikke* har skrevet så mye om tidligere, er Dahls faktiske planer om en forening. Disse planene vil jeg komme nærmere inn på senere i kapittelet, og jeg vil diskutere dem i sammenheng med andres planer for en forening.

Som jeg nevnte i avhandlingens innledning, presenterer Myklebust (1993) i sin historie om Fortidsminneforeningen et nyansert syn på foreningens stiftelse og første år. Han påpeker at foreningen de første årene var «preget av at man strevde med å finne foreningens arbeidsform». Dette ser han som et bevis på at den ikke ble opprettet «ut fra en enkel og klar forestilling om en oppgave som skulle løses, og som et egnet redskap for å løse akkurat denne oppgaven». Han viser som sagt også at foreningen ikke utelukkende kan forstås i et nasjonalt perspektiv og han avviser den utbredte oppfattelsen om at Fortidsminneforeningen var et resultat av en «nasjonalromantisk tidsånd». (Ibid.:54, 60.) Det er klart at en generelt økende interesse for både historie og nasjonen på denne tiden nok var avgjørende, men ifølge Myklebust må vi se «enkelt og prosaisk på det faktum at Fortidsminneforeningen lot seg stifte i 1844». Det er sannsynlig at foreningen først og fremst ble til «ut fra noen få menneskers sterke følelse av at ‘noe måtte gjøres’», fordi så mange fortidsminner stod i fare for å forsvinne. Noe helhetlig, bevisst program, eller en bevisst plan lå da heller ikke til grunn for stiftelsen, mener Myklebust. (Ibid.:62.) Myklebust utdyper imidlertid ikke dette noe særlig videre. Men det skal vi gjøre her, og et godt sted å starte er foreningens formålsparagraf.

5.2.2. Foreningen og formålsparagrafen

Med henvisning til møtereferater fra de første møtene i Fortidsminneforeningen, skriver Myklebust (1993:50) at formålsparagrafen «ble vedtatt med noen ubetydelige endringer» på foreningens første generalforsamling, 16. desember 1844. Dette er i og for seg riktig, men det som ikke kommer frem hos Myklebust er at den formålsparagrafen som ble godkjent 16. desember, var blitt omarbeidet før dette. Det aller første møtet i Fortidsminneforeningen ble nemlig holdt 20. november 1844, og på dette møtet ble det bestemt at det skulle opprettes en komité som ville ha som oppgave å forberede «det Fornødne med Hensyn til det vordende Selskabs statuter, samt til at fremlegge Udkast til en almindelig Indbydelse» (sitert i *ibid.*:44). Fire dager senere, den 24. november, møttes så denne komitéen, som bestod av landskapsmaler Joachim Frich (1810–1858), kammerherre Christian Holst (1809–1890), maleren Adolph Tidemand (1814–1876), og bestyrer av oldsakssamlingen og nå professor, Rudolf Keyser. Keyser har vi sett var med å starte også Samfundet for det Norske Folks Sprog og Historie i 1832.

På møtet 20. november hadde Holst lagt frem et, «i overensstemmelse med den Sachiske Forenings Love, udarbeidet Forslag til Statuter» – i tillegg til en del skriv som henholdsvis Dahl og en av bestyrerne av denne «Sachsiske Forening» hadde meddelt ham.³¹⁸ Foreningen det er snakk om, er fortidsminneforeningen i Dresden, som vi har sett at Dahl var medlem av, og som bar den fulle tittelen Königlich Sächsischer Altherthums-Verein. Holst la også frem et notat han hadde skrevet, datert 20. november 1844, der han presenterte en del tanker om hvordan Fortidsminneforeningen burde organiseres, om kontingent, om medlemmer, og så videre. Disse tankene var tydelig påvirket av fortidsminneforeningen i Dresden. Bakgrunnen for at Holst hadde vært i kontakt med denne foreningen, var at han høsten 1844 hadde vært på en reise i Europa. På denne reisen var han blant annet innom Dresden. Før Holst dro ut, hadde han mest sannsynlig møtt Dahl i Norge. Sommeren 1844 var nemlig Dahl på reise til hjemlandet, og han oppholdt seg også flere uker i Christiania. (Myklebust 1993:45–46.) Holst har om ikke annet mottatt et brev av Dahl, hvor Dahl «tillader sig til Brug for Selskabet» å «fremsette» noen bemerkninger.³¹⁹ Selskabet som Dahl her refererer til, er den kommende Fortidsminneforeningen. I notatet fra 20. november gjengir Holst brevet fra Dahl i sin helhet.³²⁰ Innholdet i dette brevet skal vi komme tilbake til, men på komité-møtet den 24. november blir man så enige om å «sette i Circulation» de dokumentene Holst hadde fått tak i, sammen med det nevnte forslaget til vedtekter («Statuter»/«Love») som han hadde skrevet. Ifølge protokollen tok Keyser dessuten på samme møte på seg oppgaven med å «udarbeide et utkast til Indbydelse» til en ny forening.³²¹ I et møte et par uker senere, den 13. desember 1844, kan man så lese i møteprotokollen at etter at Keyzers utkast til innbydelse «samt *omredigeret Forslag til Statuter for det vordende Selskab*» (min uth.) hadde sirkulert, var komitéen samlet for å ta disse to sakene «under endelig behandling».³²² Begge utkastene ble man så enige om å legge frem for generalforsamlingen 16. desember.

³¹⁸ Fortidsminneforeningens forhandlingsprotokoll, 24.11.1844. Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/A/Aa/0001.

³¹⁹ Brev fra Dahl til Holst datert 19.07.1844. Arkivet etter Holst, Riksarkivet, PA-0040/I/Ic. (Myklebust ser ikke ut til å ha sett dette brevet fra Dahl, men skriver som om Holst utelukkende har tatt notater fra en samtale med Dahl (Myklebust 1993:44).

³²⁰ Dette notatet finnes bare i avskrift, med en del åpenbare feil, i Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/E/Eb/Eba/0075. Myklebust (1993:220n100) skriver at også originalen er i Fortidsminneforeningens historiske arkiv. Denne har ikke jeg funnet.

³²¹ Fortidsminneforeningens forhandlingsprotokoll, 24.11.1844. Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/A/Aa/0001.

³²² Fortidsminneforeningens forhandlingsprotokoll, 13.12.1844. Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/A/Aa/0001.

I arkivet etter Holst finnes det som ser ut til å ha vært Holsts opprinnelige utkast til formålsparagraf og vedtekter. Her har formålsparagrafen følgende form:

§1 Foreningens Formaal skal være at samle, opbevare og vedligeholde, enten selv eller ved Afbildninger fædrelandske Oldsager og historiske³²³ Mindesmærker af alhvert Slags. Gamle Stavekirker og andre architectoniske Gjenstande fra Fortiden vil Foreningen saaledes søge at opbevare for Efterverdenen enten ved Istandsættelse og Vedligeholdelse, eller ved Optagelse af nøiagtige og troe Planer og Tegninger. Den Bistand som af Sagkyndige dertil maatte ydes, honoreres af Foreningens Casse.³²⁴

Ordet «fortidsminnesmerke» er ikke brukt, og heller ikke er ordet «kunst» tilstede. Derimot er stavkirkene «og andre arkitektoniske Gjenstande» eksplisitt nevnt. Her ser vi også at det er et mål å enten istandsette og vedlikeholde, eller tegne av disse bygningene, slik at de kan bevares for «etterverdenen». Det er også et poeng at det er *fædrelandske* ting som skal samles inn. Holst inkluderer også en mer utfyllende liste over hva som er av interesse:

[De] Gjenstande, hvorpaa Foreningen forøvrigt troer at (...) henrette sin Opmærksomhed [paa ere] følgende: Gravurner, Askekrukker, og andre Gjenstande af Leer, Steen, eller Erts, Vaaaben, Stridsøxer af Erts eller Steen, Pilspidse, Offerknive, Ringe, Armband, Mynter, Zirater, Drikkekar og andre Huusgeraad. Ifald saadanne Sager opdages ved Udgravning, anbefales den største Varsomhed med de fundne Gjenstande, at de ikke skulle beskadiges, samt at det Fundnes Plads og Stilling og de øvrige derved bemærkede omstændigheder optegnes og meddeles. Maleri paa lærred, Træe, Glas, eller Metal, broderier, Mosaik, Billed- og Snitværk af ethvert Slags, Indskrifter paa Bygninger, Mindestene, gamle Calendre, Haandskrifter og iøvrigt alle Documenter, der kunne have Værd for Historie og Kunst. Endelig alle Slags bygninger fra Fortiden eller Levninger af disse, Ruiner, Statuer og Billedhogger-Arbeid.³²⁵

Denne opplistningen av ulike typer objekter som skal samles inn, ser kjent ut. Dette ser på mange måter ut til å være et innsamlingsprosjekt i samme ånd som vi så i kapittelet om de ulike innsamlingsprosjektene på starten av 1800-tallet. Holst har imidlertid her fått med hvor viktig det er at man er oppmerksom på *funnstedet*, som vi så at også Dahl var opptatt av. Hos Holst er det heller

³²³ Ordet 'historiske' er tilføyd i ettertid med samme penn.

³²⁴ Utkast av Holst. Arkivet etter Holst, Riksarkivet, PA-0040/I/Ic.

³²⁵ Ibid.

ingen tvil om at også «alle Slags bygninger fra Fortiden, eller levninger av disse» er verdt å rette oppmerksomheten mot.

I margin på Holts forslag har så Frich tilført at §1 kanskje, «for korthedens skyld» kunne redigeres. Han har selv skrevet et alternativt og *litt* kortere forslag, med to noter: «Foreningens Formaal skal være at efterspore og samle alle fædrelandske Oldsager og Mindesmærker og enten vedligeholde disse selv eller ved troe Afbildninger opbevare dem for Efterverdenen», skriver han først. Her er ikke stavkirkene eksplisitt nevnt i den første delen av teksten, men Frich fortsetter med:

De Gjenstande, hvorpaa Foreningen især vil henvende sin Opmærksomhed ere: Gravhøie og Runestene, Gravurner, Askekrukker og andre Gjenstande af Leer, Steen eller Erts, Vaaben af enhver Art, Smykker, Zirater, Huusgeraad og Mynter.* Endvidere: Malerier paa Lærred, Træ, Glas eller Metal, Broderier, Mosaik, Billed og Snitværk af ethvert Slags, Indskrifter paa Bygninger, Calendere, Haandtegninger og Haandskrifter og i øvrigt alle Documenter der kunde have Værd for Historie og Kunst; endelig alle Slags Bygninger fra Fortiden, som Steen- og Stavekirker, eller Brudstykker af disse, Ruiner, Statuer og alt Slags Billedhuggerarbeide**

*Ifald saadane Sager opdages ved Udgravning, anbefales den største Varsomhed med de fundne Gjenstande at de ikke skulle beskadiges, samt at det Fundnes Plads og Stilling og de øvrige derved bemærkede biomstendigheter aftegnes og meddeles.

** Meddelelser om deslige Gjenstande, samt overslag over Bekostningene ved deres Vedligeholdelse og Restauration, eller Prisen for deres Afhændelse, modtages med Erkjendlighed af Foreningen, ligesom den Bistand der af Sagkyndige dertil maatte ydes vil blive honoreret af Foreningens kasse.³²⁶

Først til sist i listen, sammen med «alle Slags Bygninger fra Fortiden», kommer stavkirkene. Frich har dessuten inkludert en bisetning om at også *bruddstykker* av slike bygninger kan bevares. Dette kjenner vi igjen fra Dahl, men også fra Thomsens kronologisk ordnede museum. Her ser vi ellers at også Frich har inkludert at gjenstandene må håndteres med «den største Varsomhed», og at funnstedet må dokumenteres.

Både kammerherre Holst og kunstneren Frich er med andre ord i hovedsak enige om hva fokuset skal være, og begge har konkret med at stavkirker skal vedlikeholdes. Holst ser likevel ut til å legge mer vekt på denne delen av virksomheten. Det er også interessant at både Holst og Frich understreker

³²⁶ Ibid.

viktigheten av at jordfundne gjenstander må behandles forsiktig, og at funnstedet og konteksten skal beskrives nøye dersom gjenstanden flyttes fra sitt opprinnelige sted. I tillegg kan vi her merke oss at begge forslagene skiller mellom «oldsaker» og «minnesmerker», eller for Holsts del, «historiske minnesmerker», samt at både Frich og Holst bruker ordet «samle» om den aktiviteten foreningen skal drive med. Andre ord som tas i bruk er «etterspore» (Frich), «oppbevare» (Holst), «vedligeholde» (begge), «instandsette» (Holst), og «restaurere» (Frich). Her ser vi det samme synet på vedlikehold og bevaring av fortidsminner som hos Dahl (og Faye). Ellers har verken Holst eller Frich det kunstneriske som hovedformål – kunst nevnes bare i sammenheng med «Indskrifter paa Bygninger, Calendere, Haandtegninger og Haandskrifter og i øvrigt alle Documenter der kunde have Værd for Historie og Kunst».

Det er med andre ord stor forskjell på de opprinnelige utkastene til §1 av foreningens lover og det utkastet Keyser har «omredigeret», og som altså blir vedtatt på generalforsamlingen 16. desember.³²⁷ På mange måter kan man si at den endelige paragrafen bare er en kortere og sammenfattet versjon av Holsts og Frichs forslag, men det er likevel noen grunnleggende forskjeller her. Den viktigste forskjellen er nettopp Keyzers vektlegging av *kunst*. Som vi så i den endelige formålparagrafen, skal det være et mål for foreningen å konsentrere seg særlig om fortidsminnesmerker «som oplyse Folkets Kunstfærdighed og Kunstsands i Fortiden». At den lange listen over konkrete objekter Foreningen er interessert i er utelatt fra den endelige formålparagrafen, har nok sin praktiske årsak. En nærmest tilsvarende liste blir trykket i årsberetningene (den første kommer i 1845), i tillegg til at listen blir sendt ut til «geistligheden» rundt omkring i landet, med ønske om at prestene returnerer opplysninger om slike gjenstander.³²⁸

I sammenheng med det Keyser skriver om kunst i sitt endelige utkast til lover – og det som *ikke* skrives hos Holst og Frich – er det også interessant å se nærmere på henholdsvis §7 i Holsts utkast og den tilsvarende §9 i Keyzers. I Holsts utkast til §7 står det nemlig om hva «den aarlige beretning» som deles ut til medlemmer skal inneholde. I tillegg til regnskap, medlemslister, lister over «erhvervede Oldsager», og direksjonens beskrivelse av virksomheten, skal årsberetningen også inneholde «beskrivelse og afbildning af en eller anden interessant mærkelig antiqvarisk Gjenstand, eller en historisk Meddelelse til Oplysning om Fædrelandets Oldsager».³²⁹ I Keyzers tilsvarende paragraf kan man imidlertid lese at årsberetningen, i tillegg til «Udsigt over Foreningens

³²⁷ Keyzers utkast, det som ble godkjent på generalforsamlingen, finnes i arkivet etter Holst. Riksarkivet, PA-0040/I/Ic.

³²⁸ Jamfør sirkulære i Fortidsminneforeningens historiske arkiv. Riksarkivet, PA-2007/E/Eb/Eba/0070.

³²⁹ Utkast av Holst. Arkivet etter Holst, Riksarkivet, PA-0040/I/Ic.

Virksomhed», skal inneholde «Afbildning og Beskrivelse af en eller anden mærkelig Levning af Fortidens Kunst, eller [en] Afhandling der har Oplysningen af Fædrelandets Kunsthistorie til Gjenstand». Som sagt ble Keyzers utkast lagt frem og godkjent på Generalforsamlingen 16. desember med «ubetydelige endringer». En av disse «ubetydelige» endringene er at ordet «kunsthistorie» i Keyzers siste setning er strøket over og byttet ut med «Fortidsmindesmærker», slik at setningen i §9 nå lyder: «(...) der har Oplysningen af Fædrelandets Fortidsmindesmærker til Gjenstand.»³³⁰ At dette i praksis er en ubetydelig endring, kan hende. Men det er en betydelig forskjell i *betydning* mellom det å opplyse «fedrelandets kunsthistorie» og å opplyse «fedrelandets fortidsminnesmerker». Det siste kan man gjøre uten å nødvendigvis sette dem inn i en *kunsthistorisk* sammenheng.

Myklebust (1993) påpeker hvordan foreningens «manglende bevisste plan» i starten kommer til syne i de mange forskjellige navnene som brukes om foreningen. Navnet er også noe som diskuteres i de første møtene. (Ibid.:46–48.) I interne dokumenter og i offentligheten kan man for eksempel se brukt: «Forening til Nationalmonumenters Vedligeholdelse», «Forening for Kunst- og Fortids-Levninger», «Forening til Vedligeholdelse af de ædlere og nationale Former af vore Kirkebygninger», «Forening til norske Fortidsmindesmærkers Bevaring», «Forening til norske Oldtidsmindesmærkers Bevaring», «Oldtidsmindeforeningen», «Alderdomsforeningen», «Oldtids-Selskabet», og så videre. Noen av disse, som Forening for kunst- og fortids-levninger, og Dahls forening for «ædlere og nationale Former» av kirkebygninger, er mindre brukt etter at foreningen er stiftet, men «Foreningen til norske Oldtidsmindesmærkers Bevaring», «Oldtidsmindeforeningen», «Oldtids-Selskabet» og lignende varianter, fortsetter derimot å bli brukt lenge etter stiftelsesåret. Dette mangfoldet i navnebruk trenger ikke være et symptom på noen manglende bevisst plan. Det kan like gjerne være et resultat av at det fantes *flere* bevisste planer om hva formålet med og undersøkelsesobjektene for en slik forening skulle være. Keyser hadde for øvrig laget et tidligere utkast til lover. Dette ble diskutert på et møte 13. desember og er ikke er identisk med det ovenfor nevnte forslaget til lover som ble lagt frem på Generalforsamlingen.³³¹ I dette utkastet finner vi enda to navneforslag: «Forening for Norsk Kunsthistorie», og «Forening for Oldtids Kunst i Norge». Disse er imidlertid strøket over, og man står igjen med «Forening til Fortidsminders Bevaring» – som senere har blitt rettet til *Fortidsmindesmærkers*. I tillegg ser vi en interessant detalj i Keyzers forslag til formålsparagraf: «Foreningens Formaal er: at opspore, undersøge og vedligeholde Norske Fortidsmindesmærker, især

³³⁰ Keyzers utkast til lover for foreningen, vedtatt i generalsforsamling 16.12.1844. Arkivet etter Holst, Riksarkivet, PA-0040/I/Ic.

³³¹ Keyzers utkast, med påskrevne kommentarer og rettelser, finnes i Fortidsminneforeningens historiske arkiv. Utkastet som faktisk ble godkjent 16. desember, befinner seg som sagt i arkivet etter Holst.

saadanne, som oplyse Folkets Kunstfærdighet og Kunstsands i *Oldtiden*» (min uth.). Dette siste ordet er så strøket over, og noen (uvisst hvem) har tilført en kommentar i marginen: «Maaske Fortid, da derunder ogsaa kunde indbefattes senere Tiders Kunstfrembringelser?»³³² – og slik ble det.

5.2.3. *Keyser Indbydelse: Kunst og nasjon?*

Det er ikke bare i formålsparagrafen Keyser har satt fokus på kunstferdighet, kunstsans og kunsthistorie. Også i den innbydelsen han utarbeidet, vektlegger han dette. I de første linjene får vi en pekepinn på hva Keyser mener med kunsthistorie:

Vor Tidsalders mangesidige Virken for Videnskab og Kunst har med en vis Forkjærlighed rettet Opmerksomheden paa Fortidens Mindesmærker, ikke alene for ved dem at opklare historiske Begivenheder, men og for at følge Kunstens Udvikling paa dens forskjellige Stadier, udgranske dens for enhver Tidsalder og for ethvert Folkefærd eiendommelige Præg, og efterspore de Aarsager som have virket til at frembringe dette. (Innbydelse, trykket i Myklebust 1993:53.)

I forrige kapittel så vi hvordan stavkirkene i de tyske oversiktsverkene ble del av kunsthistorien, forstått som en del av en mer overordnet menneskenes kulturhistorie. I neste setning skriver da også Keyser at:

Norge mangler ikke Gjenstande for saadanne for Culturhistorien viktige Undersøgelser. Vort Fædreland savner ikke Mindesmærker, der kaste Lys over Kunstens Udvikling og Fremskridt blant Nordmændene i de forskjellige Tidsaldre, – der vise baade den Folket eiendommelige Smag, og hvorledes denne er paavirket af fremmed Indflydelse. (Ibid.)

Det ser ut til å være nettopp en slik bred forståelse av kunsthistorie Keyser her legger til grunn for foreningens program. Likevel kan det virke som det for Keyser først og fremst er det *nasjonale* som er viktig. Det er «fædrelandske» minnesmerker foreningen skal konsentrere seg om. Keyser beklager seg i innbydelsen over hvordan disse har blitt mer og mer ødelagte, og han presiserer at selv om det finnes samlinger hvor oldsaker kan oppbevares og er blitt oppbevart, så finnes det i Norge også «en Mængde Fortids-Mindesmærker, som ei kunne drages ind under Museerne». Her nevner han «større

³³² Keyser's utkast til lover. Fortidsminneforeningens historiske arkiv. Riksarkivet, RA/PA-2007/E/Eb/Eba/0023.

Værker af Bygningskunst, og Monumenter, hvis Betydning altfor nøie er knyttet til Stedet, hvor de oprindelig ere, til at de derfra uden skade kunne fjernes». Igjen ser vi at betydningen av *stedet* vektlegges, i tråd med Dahls og andres forståelser. Keyser skriver så at disse «herlige Oldtidslevninger» bør reddes fra ødeleggelse, «eller idetmindste nøiagtigen afbildes og beskrives, førend de forsvinde» Videre påpeker Keyser at disse minnesmerkene har «tildraget sig Udlandets Opmærksomhed³³³ og fortjene sandeligen ikke mindre Fædrenelandets. Det ville være et Tab for dets Culturhistorie – ja vel for *Culturhistorien i Almindelighed* – om de forsvandt upaaagtede». (Ibid.) Det er med andre ord viktig for Keyser og foreningen å *også* knytte seg til en mer «allmenn» kulturhistorie, ikke bare *Fædrenelandets*.

Keyser skriver så i innbydelsen at det derfor er blitt dannet en «Forening til Norske Fortids-Mindesmærkers Bevaring», og han beskriver foreningens formål. Her understreker han at foreningen «fortrinsviis [vil] henvende sin Opmerksomhed paa saadanne Værker af Fortidens Kunst, som ifølge sin Beskaffenhed ei kunne indlemmes i Rigets Museer, men derhos ogsaa bidrage efter Evne til Museernes Berigelse og til at oplyse de nationale Kunstfrembringelser, som deri findes bevarede». Foreningens mål, skriver han, «vil overhoved være at tilveiebringe Materialier for en Norsk Kunsthistorie, og, saavidt Mulig, at bearbeide dem». Å «bearbeide» i denne sammenheng, betyr først og fremst å bearbeide *tekstlig*, det vil si å med utgangspunkt i objektene skrive en mer faglig beskrivelse av dem.

Eriksen (2014) skriver, med referanse til formålsparagrafen, at det kan se ut til at Fortidsminneforeningen, og også Dahl, først og fremst var opptatt av det som hun med Choay (2001) kaller «ikonografisk preservering» – å bevare fortidsminnesmerkene «på papiret». For Eriksen representerer både Dahl og Fortidsminneforeningen i dens første tid en slags overgangsfase mellom en antikvarisk praksis hvor man først og fremst bevarte bygninger gjennom *aftegning*, og den mer «moderne» praksisen hvor man begynte å faktisk bevare bygningene *fysisk*. (Eriksen 2014:84–90.) Jeg mener det er vanskelig å tolke Fortidsminneforeningen på noen annen måte enn at også fysisk bevaring var ønskelig helt fra starten, selv om det både var mer komplisert og mer kostbart enn å lage «nøyagtige Aftegninger». I en kladd til et brev som ble sendt til Kirkedepartementet 22. april 1845, i sammenheng med et såkalt *Circulaire* som skulle sendes ut til geistligheten (se nedenfor), skriver

³³³ Myklebust (1993:54) skriver at Keyser når han her refererer til at minnesmerker har tiltrukket seg oppmerksomhet i utlandet, «hovedsakelig refererer til reaksjonene på Dahls stavkirkeverk». Dette er nok en viktig del av oppmerksomheten, men også andre monumenter hadde sirkulert i en europeisk offentlighet, slik som for eksempel Domkirken i Trondhjem og Vang stavkirke.

foreningen eksplisitt at de fra geistligheten ønsker seg «saadanne antiquariske opplysninger hvilke man atteraaer dels som Materiale for [behandlinger] af Fædrelandets ældre Kunst og Kulturhistorie, dels for om muligt at *forebygge den tilintetgjørelse*, der i mange af Rigets egne truer de sidste Levninger af Oldtidens Kunst» (min uth.).³³⁴

Når det gjelder fokuset på det *nasjonale* i både Keysers innbydelse og andre steder, ser vi her forskjellige begrunnelser for hvorfor kunnskap om *norske* fortidsminnesmerker er viktig. På den ene siden ser vi den samme typen fedrelandsk argumentasjon som Antiquitets-Commissionen fremførte tre tiår tidligere. Et godt eksempel på dette finner vi i Frichs *utkast* til en innbydelse til å bli med i den nye foreningen, som passende nok ble publisert 17. mai 1844, med tittelen «Indbydelse til en Forening for Kunst- og Fortids-Levninger»:

Landsmænd! Vi lægge Eder derfor denne vigtige Nationalsag paa Hjertet, thi det gjælder at redde vore hellige Minder, vore Forfædres dyrebare Arvegods, de sidste ærværdige Rester af en Oltid [sic], hvortil vi med Stolthed og Ærefrygt skue tilbage, hvori Fædrelandskjærligheden finder sin inderste [Rod] og som danne Baggrunden af de skjønneste Billeder, der knytte os til Hjemmet.³³⁵

I den innbydelsen som til slutt publiseres, er riktignok fedrelandsappellen tonet noe ned, men det nasjonale er likevel viktig, om enn i et mer kosmopolitisk perspektiv:

Medens man overalt i Europa med den største Omhu søger at beskytte sine Fortidslevninger, medens overalt talrige Selskaber dannes for at efterforske, vedligeholde og restaurere disse, medens overalt Sandsen for det Skjønne, det Ophøiede vækkes for at gribe forædlende og dannende ind i Folkelivet, have vi i vort Land det uhyggelige, det nedslaaende, det i vor civiliserede Tidsalder utrolig Syn at se vore Mindesmærker, vore fra Forfædrene nedarvede Kunstskatte vanhelliges, ødelægges, ja sporløs forsvinde; at se Kjæmpehøie og Thingsteder oprodes og jævnes med jorden, at se Kirker og Klostere berøves deres skjønneste Prydelser, overkalkes, forhutles og nedbrydes, at se ethvert i Steen og Træ udført Kunstværk ødelægges eller vandre ud af Landet til Skam for Nationen.³³⁶

³³⁴ Utkast til brev til Departementet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, udatert. Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/E/Eb/Eba/0070.

³³⁵ Utkast til innbydelse av Frich. Arkivet etter Holst, Riksarkivet, PA-0040/I/Ic.

³³⁶ Morgenbladet 17.05.1844. Også trykket i Myklebust (1993:41).

På det som ser ut til å være den aller første subskripsjonslisten (Frich har skrevet seg opp som nummer 1, Adolph og Emil Tidemand som henholdsvis nummer 2 og 3), står det for øvrig «De som ville delta i en Forening til *vore Nationalmonumenters* Bevaring, behage aa tegne sine Navne paa denne» (min uth.).³³⁷ Samtidig så vi over hvordan Keyser *også* knytter an til en mer allmenn og europeisk kunst- og kulturhistorie. Og det er interessant å se hvordan de ulike tekstene referert fra her, inneholder utsagn som knyttes til forskjellige typer kunnskap. Vi ser for eksempel at Keyser i sin innbydelse fremhever at man i samtiden har rettet oppmerksomheten mot fortidsminnene, *ikke bare* for å oppklare «historiske begivenheder», men *også* for å følge «Kunstens udvikling paa de forskjellige Stadier». Det at det settes opp et skille mellom Fortidsminnesmerker, eller historiske minnesmerker, og oldsaker er også interessant – er det forskjellige typer kunnskap man kan få ut av disse? Og hva er egentlig forskjellen mellom «kunstlevning» og «fortidslevning»? For å kanskje kunne besvare disse spørsmålene, skal vi nå tilbake til J.C. Dahl og hans syn på hva en fortidsminneforening skulle være.

5.2.4. Dahl og «et Selskab til Opbevarelse af Byzantinske og Gothiske Bygningsfragmenter»

I sine historier om Fortidsminneforeningen fremhever blant andre både Fett og Nicolaysen særlig «den saakaldte romantiske Bevægelse», samt Dahls påvirkning, som en viktig bakgrunn for foreningens oppkomst (Nicolaysen 1894:3; Fett 1943:3–9). Brøgger (1914) og Myklebust (1993) er på sin side opptatt av hvordan Fortidsminneforeningens prosjekt *ikke nødvendigvis* var i overensstemmelse med det Dahl ønsket for en slik forening, selv om Dahl gis en viktig rolle i foreningens historie også hos dem. Myklebust skriver for eksempel at to av «ingeniørene» bak Fortidsminneforeningen, Holst og Frich, nærmest var «vervet» av Dahl til å starte foreningen. Frich hadde vært elev av Dahl i Dresden fra høsten 1836 til juli 1837, akkurat på den tiden Dahl arbeidet med å få utgitt *Denkmale*. (Ibid.:43, 46.) Frich var da også den som 17. mai 1844, trykket den første invitasjonen til å bli med i en «Forening for Kunst- og Fortidslevninger». Holst på sin side hadde som sagt mest sannsynlig vært i kontakt med Dahl sommeren 1844, og det var Dahl som fikk Holst til å ta kontakt med bestyrelsen av Königlich Sächsischer Altherthums-Verein. I det som etter hvert ble Fortidsminneforeningens formålsparagraf og vedtekter er det også tydelig at denne foreningen var forbildet. Sammenligner vi Fortidsminneforeningens formålsparagraf med den tyske, ser vi tydelig

³³⁷ Subskripsjonsliste. Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/E/Eb/Eba/0023.

likheten: «Der Zweck des Vereins ist: vaterländische Alterthümer zu erforschen und zu entdecken, sie entweder selbst, oder durch Abbildung zu erhalten und für die Nachkommen aufzubewahren.» (Sächsischer Altertumsverein 1835:V.) Med andre ord, formålet til foreningen i Dresden var å undersøke og oppdage fedrelandske oldsaker, og å enten i seg selv, eller gjennom avbildninger bevare disse bygningene for ettertiden. Den norske foreningen hadde, som vi så, som mål å «opspore, undersøge og vedligeholde norske Fortidsminnesmærker, især saadanne, som oplyse Folkets Kunstfærdighed og Kunstsands i Fortiden, samt gjøre disse Gjenstande bekjendte for Almeenheden ved Afbildninger og Beskrivelser». Både den norske og den saksiske foreningen skulle undersøke og oppdage/oppspore fedrelandets oldsaker/fortidsminnesmerker. (Se også Wexelsen 1973:202.) Vektleggingen av kunstferdighet og kunstsans ser vi riktignok bare eksplisitt uttrykt hos Fortidsminneforeningen, og man kan lure på om skillet mellom oldsaker (*Altherthumer*) og fortidsminnesmerker innebar en forskjell i tidsavgrensning, jamfør det vi så over om «Oldtid»/«Fortid». Det er likevel en klar likhet mellom formålsparagrafene.

Både Brøgger (1914) og Myklebust (1993) mener likevel at Fortidsminneforeningen med denne formålsparagrafen ikke egentlig tok opp i seg Dahls «program». «Vel skal man ‘vedlikeholde’ kulturminnene», skriver Myklebust, og «[d]et rene bevaringsaspektet kan riktignok også tolkes ut av det navn man valgte». Men, mener han, vi her ser at foreningen først og fremst er innrettet mot kunnskapsproduksjon og formidling, samt at gjenstandsstudiet skal vektlegge det kunstneriske. Dermed fikk foreningen en formålsparagraf som la mest vekt på nettopp den type virksomhet Dahl ikke ønsket seg. (Ibid.:5.) Det å bestemme hvorvidt Dahls planer realiseres med Fortidsminneforeningen eller ikke, innebærer selvfølgelig også å bestemme to andre ting: For det første hva Dahls planer «egentlig var», og for det andre hva Fortidsminneforeningen var ment å være. Myklebust må derfor forstås i sammenheng med hva han tidligere i sin historie skriver om det han kaller «Dahls program»: Med utgangspunkt i et brev fra Dahl til Faye datert 11. juni 1835³³⁸ argumenterer Myklebust for at Dahl ønsker seg «et program i opposisjon til hvordan han mener de eldre ‘Altherthums’-foreningene ble drevet». (Ibid.:33.) Det siktes ikke her til den nevnte *Sächsische* forening, men til dennes forgjenger, som ifølge Dahl hadde vært «et Selskab [der] mest bestod af lærde der mer skrev og talede om Sagen, medens Bygninger og Monumenterne tilingtetgiordes». Nyttens av et slikt selskap var derfor «dog kun ringe». Dahl skriver i samme brev at han er «en ivrig deeltager at vedligeholde det der har sand historisk nøtte og interesse saavel hvad Alderdom som

³³⁸ Brevet er delvis publisert i Wexelsen (1974).

Konst angaar». Som vi så i forrige kapittel, er Dahl dessuten interessert i å «efter Evne at gjøre opmærksom paa – vedligeholde, og hvor aldeles ingen antager sig Sagen, den selv efter de faa midler at sætte det istand – altsaa ej at gjøre nogen egentlig Samling». (Dahl sitert i *ibid.*) Myklebust mener at også det Dahl skriver videre her, vitner om hans «program»:

Det er vel godt i Historisk Betydning at man søger at udgrave Gravhøye, tage bort fra kjerkerne Ting der ej benøttes, ja endog forkastes – men paa den anden side finder jeg man burde meer ved den Opmærksomhed man skiænker disse Ting – arbeide her at vække Intressen til at Folket selv søgte at skatte og vedligeholde sligt. (*Ibid.*)³³⁹

Myklebust mener at dette var Dahls tanker også om den nye foreningen som skulle stiftes. Wexelsen på sin side fremhever at det først og fremst var Dahls mer fremtidsrettede ønsker, som ikke skulle komme til å bli ivaretatt av foreningen: «For ham [Dahl] var det av største betydning at foreningen tok med på sitt program også å virke for at middelalderarkitekturen, spesielt stavkirkene ble en inspirasjonskilde for utformingen av *nye* kirkebygninger.» (1973:191.) Wexelsen viser her blant annet til en artikkel publisert i *Bergens Stiftstidende* 25. august 1844, hvor en oppfordring fra Dahl også er inkludert:

Jeg giver mig den Ære herved at indbyde til at tegne sig som Medlemmer af den i Christiania paabegynte Forening til Vedligeholdelse af de ædlere og nationale Former af vore Kirkebygninger, og til at virke for, at de nyere efter Tidens tarv byggede Kirker faae et mindre profant Udseende, end de hidindtil opførte. (Brøgger 1914:21.)

Som vi så i forrige kapittel, var «de ædlere og nationale Former» av kirkebygningene, i all hovedsak stavkirkenes ornamentar, og det var viktig for Dahl at man ikke på noen måte ødela disse gjennom reparasjoner. Her ser vi nok en gang Dahls syn på det han mente var samtidens altfor profane kirkebygg. Det er likevel interessant at fokuset til Dahl i avisartikkelen er såpass snevert. Brøgger skriver da også om Dahls artikkel: «Det er kortere end sedvanlig, men det indeholder et tydeligere program end tidligere, en sterkere understreken av det viktige moment, at de gamle nationale bygningsformer skulde befrugte den nyere bygningssskik.» Det var *fremtiden* som var viktig for Dahl,

³³⁹ I forrige kapittel siterte jeg selv Dahl på dette.

mener Brøgger. Han viser også til at Dahls artikkel nesten virker som et «varsel om den kommende misbilligelse av den mere ‘filologiske’ retning, arbeidet kom til at ta». (Ibid.:21.) Dette er en «misbilligelse» vi har sett at også Myklebust vektlegger.

Wexelsen (1973) hevder at Dahl lenge trodde at hans tanker om at foreningen skulle virke for en mindre profan kirkearkitektur, ville være mulig å få med i foreningens program (ibid.:194). Men, skriver Wexelsen, grunnen til at Dahl «kom til å forholde seg helt passiv» når det gjaldt den formelle stiftelsen av foreningen, skyldes «først og fremst» at det «allerede på dette tidspunkt var blitt gjort helt klart fra Christianiagruppens side at hans [Dahls] kunstpolitiske målsetning vanskelig kunne aksepteres som en del av foreningens program». Med «dette tidspunkt» ser det ut til at Wexelsen mener sommeren/høsten 1844, altså når arbeidet med foreningen settes i gang. (Ibid.:195.) Wexelsen er imidlertid mer nyansert når det kommer til andre tanker fra Dahls side, og han viser hvordan det tross alt er store likheter mellom Dahls ideer og de ideene Fortidsminneforeningen bygger på, særlig om man tar utgangspunkt i Keysers innbydelse, som foreningen sendte ut i 1844, og som også ble trykket i avisene det kommende året.³⁴⁰ Dahls egen målsetting, skriver Wexelsen, var å gjennom opplysningsvirksomhet få folket engasjert først og fremst i det kunstneriske aspektet ved fortidsminnene. Om vi sammenligner foreningens program i innbydelsen med denne målsettingen, «trer likheten tydelig fram» (Wexelsen 1973:198). Dette er på sett og vis det motsatte av hva Myklebust hevder, som mente at det for Dahl var selve den fysiske bevaringen som betød mest.

Men når det gjelder Fortidsminneforeningen mer konkret: Hvilket type «selskab» var det egentlig Dahl så for seg? – Som sagt inneholder Dahls oppfordring i innlegget som ble trykket i *Bergens Stiftstidende* 25. august 1844, et ganske klart program for en slik forening. Og selv om vi har sett at de fleste mener at Dahl også hadde et bredere program i tankene, kan det se ut til at det i hovedsak var disse kirkebygningene han var opptatt av, da det ble snakk om en konkret plan. Et annet spor som peker i retning av dette, finner vi i et brev Johan Sebastian Welhaven (1807–1873) skriver til sin venn Hjalmar Kjerulf (1815–1847). Brevet er datert 31.07.1844, med andre ord er det skrevet rett etter at Dahl hadde vært Christiania. Welhaven skriver egentlig om festiviteter knyttet til det store naturforsker møtet i Christiania i 1844, hvor også Dahl deltok. Jeg gjengir hele avsnittet om Dahl:

Han [Dahl] gik forresten svanger her med tusinde Projekter, og var idelig i Bevægelse. Han paastaaer at han i disse Dage har stiftet et Selskab til Opbevarelse af Byzantinske og Gothiske Bygningsfragmenter i Steen og Træ; han har meddelt

³⁴⁰ Se Myklebust (1993:53–54).

mig, at jeg er optaget som Medlem af Selskabet, men jeg har siden trods al Efterspørgsel ei fundet Spor af en saadan Forening. Ude i Opslo vilde han have en meget nyttig og durabel Muur nedrevet fordi den efter hans Mening, maatte indeholde Levninger af St:Halvards Kirke, og selv her, i denne nybagte Stad, seer han Tegn og underlige Gjærninger i diverse Mure og Huusgavle. Gud naade Bergenserne i denne Tid, for nu er han der!³⁴¹

Dette kan høres tullede ut,³⁴² men det stemmer faktisk ganske godt overens med det Dahl skriver i det nevnte brevet til den nyoppstartede foreningen, som Holst gjengir i sitt notat fra 20. november. Dahls brev handler nesten utelukkende om bygningsfragmenter. Innledningsvis sier han riktignok at selskapet må, om mulig, «samle Planer og Tegninger af de gamle Kirkebygninger», men han fortsetter: «selv der hvor kun Fragmenter findes tilbage [saa] og som f. Ex. Levninger af Søiler, Capiteler, o.s.v om end fra forskjellige tidsaldere». Også resten av brevet handler utelukkende om konkrete bygningsfragmenter han har funnet i Oslo. Han har for eksempel funnet «indmuret paa Agerhuus Fæstning en del smukke Capiteler (...) formodentlig fra Ruinerne paa Hovedøen», og «henkastet i en Krog af Agers Kirke mellem andre Fragmenter», har han funnet to «godt vedligeholdte [Vindu]Søiler fra Renaissancetiden», som han mener burde være lette å få tak i, ettersom de «alligevel om kort Tid ville blive solgte blant andet gammelt Skramleri». Det er et mål for Dahl at disse fragmentene skal kunne brukes til å «grundlægge en Samling for Selskabet, saameget mere som der blant det Forraad Tegneskolen eier af Afstøbninger, saavidt jeg synes, saa godt som Intet finder af gothiske Zirater og mindst fra vort høie Norden». Videre skriver han at om samlingen «i Tidens Løb» skulle vokse seg så stor at den «blev Selskabet til Byrde af mangel paa Plads», så kan den innlemmes i Universitetets [Oldsaks]samling, «hvor den vil være Selskabet til samme Nytte».³⁴³ Dette gir god mening sett i sammenheng med det jeg skrev i forrige kapittel om Dahls syn på nye kirkebygg.

Var så en slik målsetning om å innhente kunnskap om gamle kirkebygg og deler av disse, for at denne kunnskapen kunne brukes produktivt i ny kirkearkitektur, helt uaktuell for Fortidsminneforeningen sånn den ble? Jeg vil argumentere for at det ikke er tilfellet. Selv om det ikke er eksplisitt fremhevet i noen av de tekstene vi hittil har gjennomgått, var det *ikke* slik at det fra

³⁴¹ Brev fra Welhaven til Kjerulf, 31.07.1844. Trykket i Welhaven (1992:174).

³⁴² Og det var mange konflikter mellom enkeltpersoner og grupper av mennesker på denne tiden, så et personlig brev er ikke nødvendigvis den mest sikre historiske kilden. Welhaven hadde, som de fleste andre nordmenn på denne tiden, imidlertid stor respekt for Dahl (Seip 2007:310–311).

³⁴³ Brev fra Dahl til Holst/foreningen 19.07.1844. Arkivet etter Holst, Riksarkivet, PA-0040/I/Ic.

stifternes side «var blitt gjort helt klart» at Dahls kunstpolitiske målsetting ikke kunne inkluderes – slik Wexelsen altså hevder. I en «Correspondent-Artikel» trykket i *Bratsberg Amtstidende* 25. november 1844, kan vi nemlig lese et referat fra innholdet i det første møtet som ble holdt i foreningen, 20. november 1844. Den for oss ukjente korrespondenten har selv vært tilstede, og i referatet står det blant annet at det i «Foreningen til norske Mindesmærkers Bevaring» denne ettermiddagen «holdtes et forberedende Møde», ledet av landskapsmaler Frich. Frich, skriver korrespondenten, «fremhævede det Vigtige i snarest muligt at søge at redde, hvad der kan reddes af Fortidens Minder, og at vække Folkets Sands for, hvad man skylder i denne Henseende». For å oppnå dette, skriver korrespondenten, antydte Frich blant flere ting,

Udsendelse af en bygningskyndig Mand for at aftegne Tilbakestaaende mærkelige Bygninger, saat Almeenheden kan blive bekendt med disse og at gjøre sig fortrolig med den eiendommelige norske Bygningsstil, hvorved man ogsaa kunde haabe for Fremtiden at erholde bedre Tegninger til nye Kirkebygninger, end dem der nu følges.³⁴⁴ (Min uth.)

Dette møtet ble holdt før generalforsamlingen i desember, og i *formålsparagrafen* står det som vi har sett ingenting om at foreningen skal bruke nøyaktig kunnskap om «Tilbakestaaende mærkelige Bygninger» (som stavkirkene) for å forbedre kirkearkitekturen i landet. Men Frich holder det her frem som et eksplisitt mål. Betyr det at man i denne innledende fasen opprinnelig hadde en konkret plan om at dette skulle inngå i Fortidsminneforeningens formål, men at man så forlot denne planen? Det er ikke utenkelig. Men i forrige kapittel, i avsnittet om Kuglers *Handbuch der Kunstgeschichte*, var jeg inne på hvordan kunsthistorien på midten av 1800-tallet slett ikke ennå var et eget, institusjonalisert og autonomt fagfelt. Tvert imot var det slik at kunsthistorien i stor grad var koblet til spørsmål knyttet nettopp til hvordan man kan virke til å «heve kunstsansen» i samfunnet og så videre. Og med det som utgangspunkt er det grunn til å tro at når Fortidsminneforeningen eksplisitt knytter an til en slik type kunsthistorie, uten å spesifisere at denne skal «være nyttig» på noen måte, så betyr det slett ikke at man *ikke* skulle virke til å forbedre samtidens kunstfrembringelser. Faktisk er det ganske sannsynlig at dette var åpenbart.

³⁴⁴ Brataberg Amtstidende 25.11.1844.

5.2.5. *Kunstnerne og historikerne – kunsten og vitenskapen*

Det er blitt hevdet av både Wexelsen (1973), Myklebust (1993), og Fett (1943), blant andre, at foreningens første år var dominert av kunstnere. Som Fett skriver: «Foreningens første heoriske år var kunstnerne. Det gjaldt simpelthen å oppdage landet kulturelt, og her gikk de i spissen.» (Ibid.:9.) Interessen for det kunstnerlige aspektet ved fortidsminnene forklares derfor i stor grad som noe som kom i stand nærmest på tross av at det fantes mer vitenskapelige aktører i foreningens ledelse (*Direktionen*) – som historikeren Keyser. Myklebust (1993) skriver for eksempel at «selv for allmennhistorikeren Keyser er den kunstneriske dimensjonen viktig» (min uth.). I tillegg spør Myklebust hvorvidt Fortidsminneforeningen spilte noen rolle for den såkalte «norske historiske skole» og dens arbeid, hvor Keyser i tillegg til historiker P.A. Munch er regnet for å være hovedaktørene. Myklebust skriver at «det er klart at foreningen ut fra sitt formål skulle arbeide med gjenstander som kunne opplyse om det norske folks historie. Det er likevel tydelig at det er den kunsteriske dimensjonen som var den viktigste i innledningsfasen». Og, skriver Myklebust, det ser ikke ut til «å ha eksistert noen form for bevisst arkeologisk program som skulle gjøre foreningen til et redskap for Keyser og Munchs historieforskning». (Ibid.:62) I et brev til Carl Christian Rafn (1795–1864), stifteren av Det kongelige nordiske oldskriftselskab, sier Keyser eksplisitt at Fortidsminneforeningen har «Intet at gjøre» med Oldsakssamlingen, som Keyser altså var bestyrer av. «Det er kun aldeles tilfældigt, at jeg [som] er Samlingens Bestyrer, for Tiden er Medlem af Foreningens Direction», skriver Keyser videre. Men han skriver også:

At Universitetets og Norges øvrige Oldsamlinger ville høste Gavn af Foreningen er dennes Haab og Ønske; men det er ingenlunde dens Hovedøiemed at fremme hine Samlingers Forøgelse, - tvertimod har den, som dens Indbydelse vil vise, sin Opmærksomhed [nærmest] rettet paa Gjenstande, som Samlingerne ikke kunde optage.³⁴⁵

I historien om Fortidsminneforeningen settes det ofte opp et skille mellom en «kunstnerisk» og en mer «vitenskapelig» side av foreningens arbeid. Dette ser vi for eksempel både hos Fett (1944:7) og Myklebust (1993:48–50). Jeg vil argumentere for at det ikke nødvendigvis er dette skillet som er mest interessant i Fortidsminneforeningens første år. Frich og Flintoe, kunstnerne i foreningen, var absolutt historisk interessert. Flintoe var også i samtiden anerkjent for sitt historiske arbeid. Historikerne var

³⁴⁵ Brev fra Keyser til Rafn, 19.01.1846. Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/E/Eb/Eba/0074.

på sin side i stor grad interessert i kunst – i vid forstand. Det vår gjennomgang av de ulike utkastene til foreningens vedtekter over viser, er at det nettopp var *historikeren* Keyser som vektla «den kunstneriske dimensjonen». I stedet for å se på dette som et slags «avvik» for Keyser, som man skulle kunne tro bare drev med «egentlig» historie (Dahl 1990:46), er det mer fruktbart å heller se på dette som en mulighet til å få en bedre forståelse av hva historie faktisk kunne være og innebære på denne tiden. Det kan vi gjøre ved å forstå Fortidsminneforeningens formål som uttrykk for ulike *historiefaglige* interesser, men da innen et historiefelt som, skal vi komme til å se, var bredere og mindre «disiplinert» enn i dag. Det å ta utgangspunkt i det historiefaglige betyr ikke at ikke kunstnerne spilte en rolle. Tvert imot er det jo *kunsthistorie* som vektlegges. Ordlyden i Fortidsminneforeningens formålsparagraf var da også «Folkets Kunstfærdighet og Kunstsans i fortiden». Med det sagt, er det ikke bare historie som må forstås bredere i denne konteksten – også kunstbegrepet, som Keyser nettopp knytter til historien, er verdt å se nærmere på. Nedenfor skal jeg gå grundig inn på Fortidsminneforeningen og kunsten. Her vil jeg først si noe mer om historien.

5.2.6. Keyser og historien

I 1844 var det fremdeles slik at det i historiefaget var rom for langt flere emner enn i dag. Da Keyser ble ansatt ved Universitetet i Christiania 1828, var det som dosent i «historie og statistikk». Også Norges første professor i historie, Ludvig Stoud Platou, hadde «Historie og Statistik» som sin fagkrets da han ble utnevnt til embetet i 1813. Platou var, som vi så i et tidligere kapittel, redaktør for *Budstikken* og visepreses i Norges Vel. «Statistik» betød på denne tiden kunnskaper om «sosiale og økonomiske forhold i vid forstand». Kombinasjonen av må forstås i forlengelse av 1700-tallets mer bredt orienterte samfunns- og kulturhistoriske orientering (Dahl 1990:20). Denne orienteringen stiftet vi kjennskap med i de topografiske tekstene. I 1829 ble Keyser ansatt fast som lektor i historie, med en forpliktelse til «især at foredrage Fædrenelandets Historie, dens Oldsprog og Antiquiteter» (Gran 1911:224). Da Keyser i 1844 så ble formann i Fortidsminneforeningen, hadde han vært bestyrer av oldsakssamlingen i seksten år. Denne samlingen var for øvrig i stor grad den samme samlingen Antiquitets-Commissionen og Norges Vel hadde etablert på starten av 1800-tallet. I 1820-årene hadde kommisjonen i det store og det hele lagt ned sin virksomhet. Det hindret ikke Keyser, som var inspirert av Thomsen i København (se under), i å interessere seg for oldsakene som kommisjonen tidligere hadde samlet inn. Keyser så blant annet at de kunne brukes som kilder til studier over

Norges eldste historie. Da samlingen ble overtatt til Universitetet i 1828, var det i hovedsak på Keyzers initiativ.³⁴⁶

Årene 1835–1837 tilbragte Keyser i København, og han hadde der god kontakt med nevnte Thomsen, som han i tillegg hadde møtt da han var i København i 1825. Også historikeren P. A. Munch oppholdt seg i byen og hadde nær kontakt med Thomsen på denne tiden. (Andersen 1960:77.) I en rekke brev til Bror E. Hildebrand i Sverige skriver Thomsen om de to unge norske vitenskapsmennene, og i et av dem, datert 28. mai 1837, forteller han at han «med hensyn til» Munch, har virket til «at han fik en Idee om, at der gives utallige andre Ting foruden Manuscripter som ere os vigtige at lære at kjende for at forstaae Fortiden, ligesom at vi blive ensidige og uskiønsomme naar vi ej benytte til vor Uddannelse hvad Kunst og Cultur har fremvirket i forskjellige Lande». (Ibid.:160, n63.) Thomsen er da også den som er kjent for å ha innført et skille mellom historie som kunne studeres gjennom skrevne kilder, og *for*historie, som kun kunne studeres gjennom oldsaker. For at disse objektene kunne brukes som kilder, var imidlertid kunnskap om deres opphav, og ikke minst *stedet* viktig. Dette har vi tydelig sett at var viktig også i de første utkastene til Fortidsminneforeningens formålsparagraf. Thomsen var dessuten, som vi så i kapittelet der jeg skrev om samlinger, svært interessert i alle former for fortidsminner – også de faste og «større Mindesmærker fra Oldtiden og Middelalderen» (Thomsen 1832).

Keyser hadde for øvrig i 1834 innført Thomsens såkalte treperiodesystem som organiserende prinsipp for oldsakssamlingen (Andersen 1960:124). Ettersom Keyser, i egenskap av å være historielærer, også underviste i «antiquiteter», må vi anta at disse ble ansett som en viktig del av historiefaget. Guleng (2002) skriver om betydningen av «antiquitet» i sammenheng med Keyzers undervisning at dette på Keyzers tid ble brukt ikke bare om gjenstandene, men også om «det vi ville kalle kultur- og samfunnshistorie». I kapittelet om topografene så vi at dette var tilfellet også tidligere, men da var ikke kulturhistorie forstått i en så vid forstand som på 1800-tallet. Vi så at Pierre-Victor brukte betegnelsen «arkeologi», og utover på 1800-tallet ser det ut til at dette begrepet er det som tar over som betegnelse for studiet av oldsaker. Det vi også så hos Pierre-Victor, var at han knyttet det arkeologiske på den ene siden til kunst, inkludert arkitektur, og at han så det som et mål å skape en «fullstendig» arkeologi. Det arkeologiske var med andre ord del av det større, mer overordnede kulturhistoriske prosjektet jeg beskrev med Karlholm i forrige kapittel. Karlholm (1996) skrev om kulturhistorien at målet med denne var «inget mindre än en mänsklighetens historia», og at man helt

³⁴⁶ Artikkel om oldsakssamlingen i *Arbeideravisa* 28.11.1929.

til midten av 1800-tallet ofte forstod kulturhistorie som identisk med *Menschenheitsgeschichte*» (ibid.:46–47). For 1700-tallstopografene var det mer konkrete *Forfædres* kunstferdigheter oldsakene kunne gi kunnskap om, ikke – som vi senere ser i mer institusjonaliserte faglige sammenhenger – en allmenn kulturhistorie.

Arkeologi – studiet av oldsakene som kilder til kunnskap om verdens fortidige kultur(er) – var ikke institusjonalisert som eget felt. Det var sett som en «hjelpvitenskap», sammen med en hel del andre hjelpvitenskaper, som numismatikk og genealogi (Guleng 2002:18). Filosofiprofessor Niels Treschow (1751–1833) definerte i 1813 arkeologi som alt det som «angaae de Gamles offentlige Indretninger samt de deraf oversblevne Levninger. Den kan indeeles baade i den verdslige og hellige, efter Nationerne i den græske, romerske, orientalske, etruskiske, celtiske skandinaviske o.s.v.» (Treschow sitert i ibid.). Ordet «kunstarkeologi» ble for så vidt også brukt, da ofte nærmest synonymt med «studier i antikkens kunsthistorie»,³⁴⁷ men senere også om andre nasjoners historie, i tråd med den kunsthistoriske utviklingen vi har sett i tidligere kapitler.

I tillegg til jevnlige forelesninger om antikviteter, det gamle norske språk og Norges historie, holdt Keyser forelesninger om både «Nordmændenes Religionsforfatning i Hedendommen», «Nordmændenes private Liv i Oldtiden», «Videnskabelighedens og Literaturens Historie i Norge i Middelalderen», og så videre. Som Meyer (1983) skriver: «[D]et dreide seg om historie i vid forstand. Religion og skjønnlitteratur, språk og kulturelle tradisjoner har en like naturlig plass som den politiske historie.» (Ibid.:146.) Og oldsaker og minnesmerker kunne altså «afgive de bedste Bilag til Fremstillingen af hvert Aarhundredes Aand og Culturens Afvexlinger i vort Fæderneland», som Nyerup skrev i 1808. At Keyser, *historikeren*, var den som mente Fortidsminneforeningen skulle arbeide for å opplyse «Fædrenelandets Kunsthistorie» og «Culturhistorien i Almindelighet», var med andre ord ikke overraskende. Ser vi tilbake på kunstneren Frichs forslag til formålsparagraf, er det påfallende at han – kunstneren – *ikke* ser ut til å vektlegge det kunst- og kulturhistoriske på samme måte. Derimot ser Frich ut til å forholde seg til en mer snever antikvarisk tradisjon, slik vi så den i innsamlingsinitiativene helt i starten av 1800-tallet. Men så var han jo heller ikke (fag-)historiker.

Jeg har allerede skrevet mye om kunst i denne avhandlingen, også om hvordan fortidens bygningskunst ikke *bare* er fortidig, men også en mulig kilde til fremtidig arkitektur. Kunsten er, som vi nå har sett, viktig også innenfor Fortidsminneforeningens prosjekt. Og det ikke bare som

³⁴⁷ Johan Sebastian Welhaven fikk for eksempel i 1858 «200 Spd. Som Bidrag til en videnskabelig Reise til Italien for under et 2 Maaneders Ophold der at gjøre kunstarkeologiske Studier» (Morgenbladet 09.06.1858).

kunsthistorie, men også i mer produktiv forstand. I det følgende skal jeg utdype den kunst- og arkitekturforståelsen Fortidsminneforeningen ser ut til å være bygget på. Det skal jeg i hovedsak gjøre gjennom en presentasjon av to tekster skrevet av Emil Tidemand, Norges første kunstkritiker og en av de første som skrev seg på Frichs subskripsjonsliste til en «Forening til vore Nationalmonumenters Bevaring».

5.3. Fortidsminneforeningen og kunsten

5.3.1. Tidemand og Tegneskolen

Emil Tidemand var utdannet jurist, og han var en viktig aktør i norsk offentlighet rundt midten av 1800-tallet, blant annet i egenskap av å sitte i styret til Kunstforeningen og som kunstsribent i *Morgenbladet*. Han var dessuten en nær venn av Johannes Flintoe, som selv spilte en viktig rolle i Fortidsminneforeningen de første årene. I «Tillæg til Morgenbladet» nummer 112 og 116 i 1845, hadde Tidemand på trykk en lang artikkel med tittelen «Om Forholdet mellom Kunst og Haandverk. Med specielt Hensyn til den til Kunstneres og Haandværkeres Uddannelse her bestaaende Kongl. norske Kunstscole». Artikkelen var først og fremst et forsøk på å rette oppmerksomhet mot Tegneskolen i Christiania (som altså ble opprettet i 1818), og de dårlige økonomiske kårerne skolen måtte fungere under. Men teksten var også en mer kunstteoretisk tekst. Ifølge Alsvik (1940) var det en tekst som var sterkt inspirert av Flintoe og hans tanker om kunst og håndverk. Flintoe var som kjent lærer ved Tegneskolen, og både Tidemand, Flintoe, Frich og arkitekten Johan Henrik Nebelong (1817–1871), var del av en krets i Christiania som stod i nær kontakt med og var tilhengere av den såkalte Düsseldorf-skolen, i tillegg til at de alle også var knyttet til Tegneskolen. (Ibid.:62.) – De samme menneskene var også alle aktive medlemmer i Fortidsminneforeningen de første årene, de fleste av dem som styremedlemmer.

Tidemands artikkel begynner generelt og vidløftig, og han knytter seg tilsynelatende til en utbredt forståelse av arkitekturens opprinnelse som et på samme tid universelt og kulturelt differensiert fenomen. I sin bok om arkitekten Heinrich Ernst Schirmer (1814–1887) viser Hvattum (2014) hvordan en slik arkitekturteoretisk posisjon, som blant annet også Linstow sluttet seg til,³⁴⁸ ble formulert av arkitekturteoretikeren Antoine-Chrysostome Quatremère i 1830-årene. Quatremères idé, skriver Hvattum, var at «all arkitektur oppstår i vekselvirkningen mellom naturforhold (klima, topografi, material-tilgang) og kulturelle forhold, men at selve bygningsformen varierer fra sted til

³⁴⁸ Dette kan vi for eksempel se i talen til Tegneskolens første årsfest (Linstow 2012 [1820]), jamfør tidligere kapittel.

sted og fra kultur til kultur». (Ibid.:111–112.) – Et syn som vi har sett slett ikke bare er Tidemands, Linstows, og Quatremères syn, men som inngår i en lang tradisjon av kunstforståelser der kunsten blir koblet til eksterne forhold, om enn på forskjellige måter og med forskjellige mål. Hvattum kaller da også Quatremères syn en «kløktig fusjon av opplysningstidsuniversalisme og romantikkens sans for det partikulære» (ibid.:112). Tidemand skriver så – også ganske vidløftig og generelt, og i tråd med denne arkitekturteoretiske posisjonen – om hvordan kunsten springer ut av menneskenes evne til å benytte seg av og forme «materien»:

Denne Ævne, at iklæde Materien en til bestemte Øiemed tjenlig Form, yttre sig hos Mennesket ei som hos flere Dyrearter som et dunkelt og i sin Virksomhed eensformigt Instinct, men fremtræder, under den høiere Aands Indflytelse, som en bevidst og fri Skabeevne, hvorved Mennesket formaaer at fremkalde Former (...), der have til Hensigt at udtrykke en vis Idee, denne være nu enten æstethisk (Maleri og Skulptur), eller reen praktisk, f. Ex. det Nyttige, Hensigtsmæssige (Haandværk i sædvanlig Betydning), eller endelig af blandet Indhold (Arkitektur, Haandværket i dets fuldendte Skikkelse). (Tidemand 1845:del 1.)

Han skriver videre at dette dermed antyder et «fast Skjælnemærke» mellom egentlig kunst og håndverk: «Kunst skulde saaledes bestaa i Frembringelse af noget paa sig selv hvilende Almeengyldigt, Haandværk kun i noget af ydre Hensyn Betinget, noget Relativtgyldigt.» Kunst og håndverk ville dermed kunne skilles fra hverandre «ved den forskjellige Hensigt, hvori den skabende Kraft anvendtes». Men så enkelt er det selvfølgelig ikke. For det første finnes det gjenstander med «overveiende praktisk Tendents» som likevel er gjort «med saa stor Kunst», at de «have Krav paa at benævnes Kunstværker», og for det andre forekommer det stadig vekk at «egentlige Kunstfrembringelser» får en «praktisk Betydning, ved den Anvendelse der er gjort af den». Faktisk gjelder det de fleste kunstverk, skriver Tidemand, at de får en praktisk tilleggsbetydning, som for eksempel «Religionens Forherligelse, Belønning for udøvet Daad», og lignende. Konklusjonen er derfor, mener Tidemand, at man

upaatvivlelig [træffer] Sandheden nærmest ved at tillægge enhver skabende Virksomhed, der har til Hensigt at fremstille det Skjønne i synlig Form, ligemeget til hvad Øiemed de Fremstillede skal tjene, Benævnelsen bildende Kunst, medens den Virksomhed, der omdanner Materien til et Udtryk for den ved Kunsten frembragte Idee og saaledes egentlig giver Kunstværket fuld Realitet, bliver at ansee som det egentlige Haandværk. (Ibid.)

Dette gjør at det er et intimt forhold mellom kunst og håndverk – i mange tilfeller vil til og med kunsten og håndverket være forent i en og samme person, som f.eks. hos maleren, billedhuggeren, eller hos håndverkeren, i den grad den sistnevnte arbeider ut fra sin egen idé. Og dette, skriver Tidemand, har selvfølgelig betydning for utdannelsen av håndverkere i landet – noe Tegneskolen på dette tidspunktet hadde som oppgave. Det er imidlertid ikke bare viktig for håndverkerstanden selv at utdannelsen er god og tilstrekkelig, nei også av «statsekonomiske Grunde, bør Staten sørge for, at *teknisk og kunstnerisk Dygtighed* bringes saa høit som det er muligt» (orig. uth.). Det «ligger nemlig i Tingenes natur», skriver Tidemand videre, at det i enhver «civiliseret Nation» må bli et «Almeenønske at see de Gjenstande, der bruges til det daglige Livs Nytte og Behov, bragte til størst mulig Fuldendthed». Ifølge Tidemand er det slik at jo mer «Skjønhedssandsen vækkes, jo mere Anledning der gives til at blive bekjendt med andre Nationers tekniske Frembringelser, desto større bliver Trangen til at besidde dygtigt og kunstmæssig udført Haandværksarbeide». Og nettopp derfor er det et problem, klager Tidemand, at «*der er hidtil kun lidet eller intet sørget for Nationens Uddannelse i teknisk Henseende*, hvilket dog maa erkjendes at være et særdeles vigtigt Statsøiemed» (orig. uth.). (Ibid.)

5.3.2. *Nasjonens kunstfrembringelser og dens åndelige liv*

Her ser vi at for Tidemand henger kunst og «teknikk» tett sammen, i tillegg er også *nasjonen* viktig – det er et mål at landets «kunstfrembringelser» skal være på høyde med andre nasjoners kunstfrembringelser. Grunnen til at kunstnivået i et land er av stor betydning, skriver Tidemand, er at «[e]n Nations Kunstfrembringelser ere overhovedet en paalidelig Høidemaalder for Betydningen af dens aandelige Liv, de ere et udvortes Billede af den til fullendt Udvikling bragte Folkeaand». Her er vi tilsynelatende i samme idésfære som i forrige kapittel da vi så hvordan det i Tyskland i 1830-årene vokste frem en stadig større interesse for «en stil for vår tid» – og ikke minst «en stil for vår nasjon». Her kan det være fristende å vise til Herder og nasjonalromantikken og hvordan interessen for fortidsminner handlet om å knytte an til *nasjonens* fortid og å bruke det nasjonale for å bygge nasjonen – kulturelt og materielt (Christensen 2011:25 gjør for eksempel det). Og kanskje er det særlig fristende når det kommer til stavkirkene. Men selv om 1840-årene kan bli forstått som «en sterkt nasjonalistisk tidsalder», som Harry Fett (1943:19) kalte det, fantes det ikke på denne tiden noen egentlig diskusjon om «det nasjonale» i *arkitekturen*. Som Hvattum (2014:109) skriver: «Å skape en nasjonal arkitektur var ennå ikke et spørsmål om å uttrykke nasjonal særpreg, men om å markere Norge som en moderne og sivilisert nasjon i verden.»

Hvattum kobler dette synet også til den såkalte Intelligentskretsen, som absolutt var opptatt av nasjon, men som så «det norske» som et utgangspunkt som måtte «lutres og forædles» (Welhaven sitert i Hvattum 2014:26). Det nasjonale i denne sammenheng var ikke noe man kunne «finne» et sted og «plukke opp» – det ble heller forstått som et «hardt tilkjempet kulturprodukt». Og i denne prosessen spilte kunst og arkitektur en sentral rolle: «Det var kunsten som kunne gi form, bokstavelig talt, til den nye nasjonen.» (Ibid.:26.) Men Fortidsminneforeningen var da vitterlig interessert i stavkirkene som en «eiendommelig norsk Bygningsstil», jamfør sitatet fra korrespondentartikkelen i *Bratsbergs Amts Tidende*. Hvorfor skulle man ellers ha interesse av å kunne bruke disse kirkene til inspirasjon for nye kirker? Det er et interessant spørsmål. Som vi så hos Dahl, ble stavkirkene ansett som europeiske, *samtidig* som de bar i seg «hedenske Uhrformer», og dermed også var et særegent uttrykk for de nordiske forfedrenes «kunstsans». Denne nordiske kunstsansen ble forstått som del av en helhetlig kulturhistorie. Å forstå en fedrelandsk *politisk* historie som viktig for nasjonen, trenger ikke stå i motsetning til et mer kosmopolitisk kunst- og kulturhistorisk syn.

5.3.3. Det gotiske – nok en gang

For Tidemands del er det i artikkelen om kunst og håndverk slett ikke noe nasjonalt som eksplisitt fremheves som verdt å ta vare på. Tvert imot snakker han en hel del om «Oldtiden» – her forstått som «før det Romerske Keiserregimente», og hvordan ånden og dermed kunsten her og da var på sitt høydepunkt. Faktisk i så stor grad at «Kunsten udstrakte sin forherligende Indflytelse ogsaa til det simpleste Huusgeraad og andre Redskaber for det daglige Livs Behov. Borde og Stole, Fade og Kar, Vaaben, Haandværksredskaber, Maal og Vægt, Instrumenter af forskjelligt Slags», ja alt var dannet i den «ædleste Form, tjenende paa eengang baade til Nytte og til Tilfredsstillelse for den æsthetiske Sands». Dessverre, skriver Tidemand, sloknet etter hvert «Oldtidens høie Aand» og vi fikk den tidlige «Middelalderens Barbari» i stedet. Først med «den byzantiske Kunst», vokste kunstferdigheten igjen, «og under den saakaldte gothiske Stiils Herredømme fremstode videnom, især i Tydskland, Frankrige og England, de stolteste Vidnesbyrd om menneskelig Kløgt og Haandfærdighed, hvilke i sit Slags neppe give Antikens Frembringelser synderlig efter». (Tidemand 1845:del 2.)

Dette kjenner vi igjen fra forrige kapittel. Takket være Dahl og tyske kunsthistorikere ble stavkirkene på denne tiden forstått som særegne middelalderbygninger på landet i Norge, helt i tråd med den såkalte «gotiske renessanse» som man så ellers i Europa på denne tiden (Lewis 2002), selv om stavkirkene ikke egentlig ble forstått som *gotisk* stil. Det som står på spill hos Tidemand, er heller

ikke arkitekturens former i seg selv – «den gothiske Kunsts Eiendommeligheder, der tilsammentagne dannede en kunstigt sammenhængende Organisme» – nei, det er hvilken «ånd» disse formene materialiserer. Den gotiske kirkearkitekturen frembragte nemlig, som vi også før har sett

et baade opløftende, værdigt og rigt Udtryk for hine Tidens fromme Mysticisme. 'Bygningen', siger en aandrig Forfatter, 'der omgav den forsamlede Menighed, var bleven det umiddelbare Udtryk for hvad der i samme skulde foretages: en Andagtens og Bønnens tusindstemmig Hymne'. (Tidemand 1845:del 2.)

Tidemand plasserer seg her helt på linje med Dahls syn på kirkearkitektur. Men som vi snart skal se, sier Tidemand det langt mer eksplisitt enn Dahl noen gang formulerer det, i alle fall i norsk (skandinavisk) offentlighet. I forrige kapittel nevnte jeg i forbifarten en artikkel trykket i *Morgenbladet* 3. juni 1844, hvor Tidemand blant annet publiserer en oversettelse av Kuglers anmeldelse av *Denkmale*. Jeg skrev også at Tidemand var den som mest høylydt beklaget seg over den manglende responsen på Dahls verk. I artikkelen 3. juni, som har tittelen «Blot det ei kom for silde!» (Bare det ikke kom for sent!), er det blant annet nettopp dette han klager over. Men Tidemand uttrykker i denne artikkelen også så mye mer. Han formulerer her en rekke påstander som gir oss god innsikt i hans – og hans idéfellers – syn på forholdet mellom fortid og kunst, og mellom stavkirker, fortid og fremtid.

5.3.4. Tidemand: «Blot det ei kom for silde!»

Tidemand innleder artikkelen med følgende setninger:

Ligesaa vist det er, at det Folk, der vil forstaa sig selv og lære sin Udviklingsgang gennem de forskjellige Stadier at kjende, nødvendigviis maa elske og ære sin Historie, ligesaa vist er det, at dette samme Folk med lige Kjærlighed og Ærbødighed ogsaa maa omfatte sine fra Fædrene nedarvede Fortidsminder, af hvilket som helst Slags de nu end ere. (Tidemand 1844.)

Disse fortidsminnene er jo, skriver Tidemand, også en del av folkets historie, «kun at de ere skrevne med andre Karakterer, end dem Saga betjener sig af ved sine Optegnelser». Om det er slik at *Sagaen* – de skrevne historiene – lar begivenheter og personer og forholdet dem imellom, samt motivene som driver menneskene, komme tilsyne,

saa have vi ogsaa i vore Fortidslevninger heller intet uvigtig Bidrag til nærmere at lære at kjende vore Forfædre og deres Maade at være paa, ja, man tør vel endog paastaa, at den skrevne Historie først erholder kraftigt Liv (...) hos det Folk, der besidder en Skat af Mindesmærker fra længst henfarnede Tider. (Ibid.)

For å forstå hva det «have været», er det nødvendig for et folk å ha tilgang til slike materielle historiske monumenter. Sånn sett, skriver Tidemand, kan et lands «Oldtidslevninger» på sett og vis betraktes «som et *Supplement* til dets egen Historie» (orig. uth.). Men det er også en annen grunn til at man bør holde denne typen fortidsminner «i Hævd og Ære»: «Ligesom en Søn, der ærer og elsker sin Faders Minde, med rørende Ærefrygt og med omhu opbevarer selv de ubetydeligste Ting, der engang have været i dennes Besiddelse», slik vil også en nasjon som elsker og ærer sine forfedre, fordi de anser forfedrene som «Stiftere af mange af de Goder» man i dag kan glede seg over, bevare og frede forfedrenes frembringelser. For disse gjenstandene, som «gjennem Aarhundredernes Vexel, og trods Tidens alt hærjende Indvirkninger, have vedligeholdt sig, danne (...) saa at sige, et Forbindelsesled mellem længst svundne Tider og Nutiden». Det å «med tankeløs Letsind» ødelegge fortidens levninger, er ifølge Tidemand høyst kritikkverdige. Dette gjelder «i Almindelighed», men enda mer gjelder det,

naar Gjenstandene for slig Vandaliseren ere en længst svunden Tids Kunstfrembringelser, der, trods deres isolerte Fremtræden og fragmentariske Tilværelse (...) ere at anse som gyldige Vidnesbyrd om Forfædrenes Kunstretning og om længst svundne Kunstanskuelser. (Ibid.)

Faktisk kan disse fortidsminnene, ettersom de også «afgive Data for Fødelandets Kunsthistorie (...) i dobbelt henseende gjøre Fordring paa at benævnes *Historiske Monumenter*» (orig. uth.). (Ibid.) For Tidemand er *stavkirkene* de eneste byggverkene i Norge som kan sies å ha «nogensomhelst Stiil»,³⁴⁹ og de er derfor den eneste typen bygning som kan fungere som en «Apenbaring for en egen Arkitektur». Disse forsvinner nå i stadig større grad, for å heller gi plass til «nye, men betydningsløse, skjønt lyse og deiligt anstrøgne Herrenstempler». Her er det altså kirkearkitekturen det handler om, og vi ser her hvordan Tidemand nok en gang er på linje med Dahl.

³⁴⁹ Jamfør tidligere diskusjoner om stilbegrepet.

Tidemand fortsetter så å klage over de mange stavkirkene som er blitt revet, og som planlegges revet. Han viser til Dahls *Denkmale* og hvordan man ennå ikke i høy nok grad har skjønnet verdien av disse bygningene. Han retter særlig sterk kritikk mot direksjonen av Tegneskolen, som – etter sigende – med Grosch i spissen for eksempel har ment at Nesland kirke ikke var verdt å bevare. «Thi Grosch's arkitektoniske Skabninger smage, næste alle tilhobe, saameeget af en hellenistisk Stræben», at der hos han neppe kan fortusettes noen «Agtelse og Vurderen af Middelalderens, fra græsk Bygningskunst, i det Hele taget, saa afvigende, Former, især naar disse, som her, kun ere udtrykte i Træ og tilmed sandsynligviis, kun udførte ved Bondehænder ('Bondekraat')». Under slike herskende «vrang Askuelser», mener Tidemand, synes det «ei upassende» å komme med noen bemerkninger om

disse her i saa liden Agt holdte Stav- eller Reisværks-Kirker, angaaende deres ydre og indre Anordning og om deres Karakter i det Hele, der betegner dem som Steder, hvilke bedre, end hvad man sætter i deres Sted ere beregnede paa at stemme til Andagt og til at vække Ærbødighed hos den i dem til Gudstjenestens Udøvelse forsamlede Mængde. (Tidemand 1844.)

Det var Dahl som var først ute til å «henlede et *kunstforstandigt* Publikums Opmærksomhed paa disse mærkelige, og ved sin Ælde ærværdige, Fortidsminder» (orig. uth.), skriver så Tidemand. Han viser til at selv om verket ikke fikk så stor oppslutning i Norge, så er det desto mer «glædeligt og overraskende» å se at en av tidens «lærdeste og innsigtsfuldeste Kunstforskere, Hr. Dr. F. Kugler i Berlin» har inkludert noen bemerkninger om disse bygningene i sin *Handbuch der Kunstgeschichte* – som vi så i forrige kapittel. Tidemand gjengir som sagt også i sin artikkel Kuglers tekst om stavkirkene, oversatt fra tysk. Men «af egne Landsmænd», derimot, utsettes disse Byggverkene for «total Ødeleggelse og Undergang». For den som er kjent med «vore herskende *Kunstmisforholde*» (orig. uth.) er dette imidlertid ikke overraskende. Det er i alle fall ikke overraskende for den som «gjør seg den umage» å bla gjennom Kirkedepartementets verk fra 1829, «Udkast til Kirkebygninger paa Landet i Norge, tegnet og forfattede af Linstow». Det Linstow skriver om stavkirkene er det rent *motsatte* av hva Kugler fremhever, mener Tidemand. Med et slikt syn på de gamle stavkirkene, er det fullt ut forståelig hvordan det kan være så lett «at erholde den fornødne Tilladelse til at bortfeie disse Oltidsminder som Avner for Vinden, for I disses Sted at faae nye, 'til Tidens Fordringer mere svarende Gudshuse'». – *Akk ja!*, klager Tidemand,

den ærværdige, fra de allertidligste christne Tider ved Traditionen forplantede Basilika-Form gjør vel nu ei længere Nutidens Synsmaader og religieuse Anskuelse Fyldest. Den religieuse Sands, den levende, Hjerte og Gemyt gribende Følelse for Religionens store og ophøiede Sandheder er vel uddissekeret ved den alt beherskende og alt anatomerende practiske Fornufts kolde Skalpel. (Ibid.)

Vi ser altså også hos Tidemand hvordan stavkirkene ikke bare er kunstfrembringelser som vitner om Norges *forfedres* kunstferdighet og kunstsans. De er i tillegg knyttet til en mer allmenn (og europeisk) religiøs ånd, og det vi gjerne kaller et typisk «romantisk» syn på «rasjonalitetens tidsalder»: «Hvad der levende greb og begeistrede Middelalderens fromme, troende Mystiker, rører nu kun lidet manden fra det nittende Aarhundrede, med den alt prøvende og alt beregnende Forstand, men ogsaa med det paa Følelser tommere Hjerte.» (Ibid.) Men Tidemand gir seg ikke med dette – han maler det ut:

Derfor er det vel, at det «mystiske mørke» skal banlyses af vore Kirker, og vike for den fulde Dag, der i al sin Glands skal belyse de moderne Kirkers høist interessante Indre, derfor er det vel at 2 Vinduesrækker skal anordnes, for at Charakteren ret kan blive, saavidt muligt, lik en Fabrik eller et slet og ret Vaaningshuus, derfor vel, at Stolestaderne ofte, som i Arendals Kirke skal være Tilfældet, anordnes, som om Menigheden fra et Amphibitheaters Bænkerader skulde see paa Cirkusspil eller Gladiatorlampe, og ei dyrke sin Gud ved Bøn og Sang – en Anordningsmaade, der dog skal have sin praktiske Nytte (Kirken er jo et Produkt af det 19de Aarhundrede), idet den skaffer Grossereren, Kjøbmanden eller Havaricommissionairen skjøn Anledning til, selv medens hans Sind er meest andægtig stemt, af og til at kaste sveipende Blikke udover Land og Hav, saa at enhver hjemkommende Franskfarer, enhver sig indslæbende Havarist strax kan falde ham i Øie og kalde ham fra sine religieuse Drømmerier tilbage til Bryggen, til Contoiret, til Livet. (Ibid.)

Det er med andre ord ikke bare det rent formmessige som står på spill. Like viktig er det at kirkearkitekturen har noe å si for hvilken *religiositet* som bokstavelig talt gis rom. Og ifølge Tidemand (og Dahl) materialiserer de nye typetegnedde kirkene ikke noen form for egentlig Gudsyndelse, slik de gamle middelalderkirkene så forbilledlig gjorde. Det som dyrkes i de nye kirkene, er tvert imot «den practiske Fornuft».

5.3.5. *Kunnskap, kunst, historie og Fortidsminneforeningen som arena*

I avhandlingens innledning, refererte jeg til Myklebust (1993) og hans spørsmål om hvorfor det ikke kom noen forening til norske fortidsminnesmerkers bevaring tidligere. Og som vi så, fremhevet Myklebust fraværet av en «viss type historieforståelse», som først utover på 1800-tallet gjorde seg gjeldende og som dermed muliggjorde det Myklebust kaller et «moderne kulturminnevern» (ibid.:21). Også Hvattum (2014) behandler dette temaet i den nevnte boken om Schirmer. Her skriver hun også om arkitekturdebatter, kunst- og historiesyn i Norge rundt midten av 1800-tallet. Blant annet viser hun til restaureringen av Domkirken i Trondhjem på 1840- og 1850-tallet og hvordan Fortidsminneforeningen delvis ble til som en følge av en intens debatt om denne saken i 1842–1843 (ibid.:48). I debatten deltok blant andre Schirmer, Dahl og Linstow. Hvattum skriver også om diskusjonene rundt gamle Aker Kirke på starten av 1850-tallet. Det var slett ikke gitt at denne (i dag: romanske) steinkirken fra middelalderen skulle bevares – og her var Kunstforeningen og visse medlemmer i Fortidsminneforeningen sterkt uenige. I det hele tatt, skriver Hvattum, fantes det på 1800-tallet flere «motsetningsfylte kulturminneforståelser» (ibid.:55). Å kalle det kulturminneforståelser er selvsagt en anakronisme – i 1850 var «kulturminne» ennå ikke noe etablert begrep (jamfør Eriksen 2014). Selv om det fantes et tilsynelatende overordnet begrep for levninger fra fortiden – fortidsminner – var disse ennå ikke egentlig forstått som en helhetlig kategori, som alle skulle behandles på samme måte. Heller ikke ble de målt etter samme parametre, eller verneverdier, som vi gjerne kaller det i dag.

Det interessante med Hvattum (2014) for vår del, er likevel det hun skriver om Schirmer i sammenheng med den langvarige kampen om restaureringen av Trondhjems domkirke. Hun peker nemlig på at det mellom Schirmers første restaureringsforslag i 1842 og hans siste arbeid med domkirken i 1871, skjedde «en merkbar endring i kulturminneforståelse og historiesyn». (Ibid.:66.) Denne endringen plasserer så Hvattum inn i Reinhardt Kosellecks historieforståelsesmodell. Ifølge Hvattum er denne modellen omtrent som følger: Et «moderne» historiesyn skiller seg fra et «førmoderne» gjennom en «kategorisk distinksjon» mellom fortid og nåtid. I den førmoderne forståelsen var skillet mellom fortid, nåtid og fremtid slett ikke kategorisk, tvert imot ble tiden forstått som en enhet, ett kontinuerlig «rom», hvor det ikke var noen kvalitetsmessig forskjell på før, nå og fremover. På 1700- og 1800-tallet begynner man så å forstå historien som noe *annet* enn nåtiden, og ikke bare én annerledeshet, men flere: historien blir forstått som en rekke av ulike epoker, hver med sitt særpreg (noe vi har sett både her og der.) Fortiden blir dermed også noe helt annet enn alle mulige

fremtider. Denne nye tenkemåten, skriver Hvattum, kommer også tilsyne i 1800-tallets fortidsminnevern. «Idet historien forstås som noe annet, blir den også til noe potensielt utrydningstruet: noe ugjenkallelig med særlig behov for beskyttelse.» (Ibid.:66–67.) Dette er det samme som Myklebust (1993) sier. Han viser dessuten til Herders ideer om tidsånd og folkeånd, og hvordan en ny historieforståelse gjør at man i større grad blir bevisst forskjellen mellom ikke bare fortid og samtid, men også mellom ulike folks historier (ibid.:21). I kapittelet om Schirmer og fortidsminnene hevder Hvattum så at Schirmer «på sett og vis [sto] midt imellom» en eldre og nyere historieforståelse: «Han var i utgangspunktet fremmed for tanken om å fryse fortiden som dokument og monument. For ham var historien ennå ikke musealisert, men utgjorde en selvfølgelig del av nåtiden.» Dette til forskjell fra for eksempel Nicolaysen som, ifølge Hvattum, så på fortiden som en «separat historisk størrelse med særlig krav på bevaring». Senere, skriver som sagt Hvattum, kan det imidlertid se ut til at Schirmer «gradvis beveget seg i retning av en slik moderne kulturminneforståelse, i hvert fall ble han mer og mer opptatt av autentisitet og dokumentarisk verdi». (Ibid.:67.)

Hvattum mener at Schirmers ulike syn er koblet til en utvikling av en ny historieforståelse hos ham. *Samtidig* skriver hun at Schirmer «alltid fastholdt» en forståelse av fortidsminnet som kunstverk. Også hos Tidemand i «Blot det ei kom for silde!» ser vi en slik tilsynelatende «usamtidighet» i historiesyn, og det i én og samme tekst: For Tidemand er det åpenbart at fortidsminner må bevares fordi de er historiske og gamle. De danner en materiell forbindelse til en forgangen tid og til forfedrene. Samtidig er de verdifulle kunstobjekter som står i en annen type sammenheng med nå- og fremtiden. Faktisk kaller ham dem historiske monumenter «i dobbel forstand». Og når det gjelder stavkirkene konkret, står disse for Tidemand på mange måter også «utenfor» tiden, idet de materialiserer det evig hellige – «Religionens store og ophøiede Sandheder». I Fortidsminneforeningens arbeid de første årene, og i de ideene foreningen ble bygget på, ser vi også denne dobbeltheten, for ikke å si trippelheten. Ulike kunnskapsprosjekter ser nærmest ut til å være «ute av synk». Hvordan kan vi forstå dette, både i den enkelte tekst, og i Fortidsminneforeningen? Jeg vil hevde at den beste måten å forstå dette på, er å flytte fokuset: I stedet for å ta utgangspunkt i en ekstremt overordnet teori om et skifte fra en «førmoderne» til en «moderne historieforståelse», kan det å fokusere på kunnskap og tid også på andre nivåer gi oss en bedre forståelse av Fortidsminneforeningens første år. I teorikapittelet siterte jeg Jordheim (2016:96), og jeg skrev om hvordan kunnskap på ulike måter er knyttet til tid. I forskjellige kunnskapsprosjekter kommer ulike

sammenhenger mellom kunnskap og tid til syne: Er det «oldtiden» eller er «Fortiden» man skal konsentrere seg om, slik vi så i Keyzers utkast til forord over? Er stavkirkene interessante fordi de er levninger av forfedrenes kunstferdighet, eller fordi de er en del av verdens kulturhistorie og kan plasseres inn i en kjede av hendelser? Er stavkirkene historie fordi det knytter seg sagn til dem, eller er de historie bare når de kan plasseres i historien og knyttes til kjente menn(esker) og hendelser? Er stavkirkene fortidige, eller er de først og fremst kirkebygg som skal ha en funksjon i samtiden? Hvilken samtid skal de i så fall fungere i – en rasjonalistisk, eller evighetens spirituelle? Og finnes det en fremtidig arkitektur og kunst i de fortidige stavkirkene?

Gjennom tekstene jeg her har presentert, har vi sett hvordan Fortidsminneforeningen på mange måter var en arena hvor ulike typer kunnskap, om blant annet stavkirkene, og dermed også ulike interesser knyttet til for-, frem- og samtiden, kunne møtes. Om vi sammenholder det vi nå vet om Dahls syn på oldsaker, nye og gamle kirkebygg, bevaring, publisering, og arbeidsmetoder, med de planene og ambisjonene man ser hos aktører knyttet til Fortidsminneforeningen de første årene, ser vi mye likt. Men der Dahl i mindre grad uttrykte sine holdninger og sin kunnskap offentlig, med unntak av *Denkmale* og et par artikler, ser vi nå hvordan tilsvarende holdninger, ideer og kunnskaper begynner å sirkulere i offentligheten i stadig større grad. At det at man ønsker å ta vare på og få kunnskap om «fortids minder» – hva nå enn som inkluderes i begrepet – forutsetter en forståelse av tiden som noe som går og ikke kommer tilbake, gir mening. «Tidens tann» ødelegger det som ikke *bevares*. Dette har vi også vist at var en forutsetning i innsamlingsprosjektene på starten av 1800-tallet og fremover. Å *utelukkende* fokusere på en slik mer overordnet historieforståelse gir mindre mening i en del av de tekstene vi til nå har sett på, og det gir mindre mening i en kunnskapshistorie. I tekstene og med kunnskapen er det flere forbindelser mellom fortiden og nåtiden, nåtiden og fremtiden, og fremtiden og fortiden som kommer til syne.

5.3.6. I midten av alt dette står stavkirkene

Grunnen til at jeg her og i første del av dette kapittelet så nitidig har referert til både forskjellige utkast til statutter og kladder og til Keyzers og andres tekster, er at det i disse tekstene så tydelig kommer frem hvordan de ulike kunnskapsinteressene knyttet til «det som har været», som sagt møtes i denne foreningen for fortidsminnesmerkers bevarelse. Og grunnene til at jeg ovenfor skrev at ulike kunnskapsprosjekter kan se ut til å være «ute av synk», er to: På den ene side innebærer de ulike typene kunnskap knyttet til stavkirkene ulike forståelser av hvordan tid og ting henger sammen. På den andre siden har de ulike kunnskapsprosjektene selv sine historier – kortere eller lengre – som vi

har sett. Fortidsminneforeningen kan derfor ikke bare forstås som en realisering av én ide om «fortidsminnevern», eller et sted hvor «moderne» «verneverdier» kommer tilsyne som en konsekvens av et «moderne historiesyn». Mer riktig er det å si at Fortidsminneforeningen var et resultat av, og muliggjorde, flere kunnskapsprosjekter som på ulike måter relaterte seg til «fortids minner», og som på ulike måter relaterte disse fortidsminnene til sam- og fremtiden. En bautasteins relasjon til nåtiden, var potensielt annerledes enn en stavkirkes relasjon til nåtiden. Samtidig: ett og samme objekt – en stavkirke – kunne være kilde til flere typer kunnskap, og dermed sette ulike tidsrelasjoner i spill. Dette skal vi i høyeste grad også se når vi om litt skal gå nærmere inn på den kunnskapen om stavkirkene som ble samlet inn, produsert og sirkulert av Fortidsminneforeningen.

Når Fortidsminneforeningen skal forstås i en bredere kontekst, er det ikke bare ulike relasjoner mellom kunnskap og tid som er viktig. Like viktig er samspillet mellom ulike kunstsyn, forståelser av materialitet, tanker om sted, nasjon og dannelse – blant annet. Fortidsminneforeningen som arena for ulike kunnskapstyper var mulig på grunn av et historiefelt som fremdeles var bredt og u-konsolidert, sammen med en bred kunstforståelse og en intens interesse for «tidens fordringer» (Lending og Hvattum 2012). Til grunn for det hele lå et behov for og et ønske om å bokstavelig talt bygge nasjonen ikke bare kulturelt, men også materielt, uavhengig av hvilket syn man hadde på nasjonens forhold til resten av verden. Fortidsminneforeningens formål om å oppspore, undersøke og vedlikeholde norske *fortidsminnesmerker*, og spesielt de som kan gi kunnskap om «folkets *kunstferdighet* og *kunstsans* i fortiden», må forstås i lys av dette mangfoldige kunnskapsfeltet.

Og i midten av alt dette stod stavkirkene, fordi de i sin materialitet, men også på grunn av den kunnskapshistorien de allerede i lang tid hadde vært del av, fremdeles var kilder til flere typer kunnskap på samme tid, innenfor Fortidsminneforeningens vide ramme. For det første var de kilder til kunnskap knyttet til en bredere og mer allmenn kunst- og kulturhistorie. For det andre gav de kunnskap om *fortidige* handlinger og praksiser. De var bygget av «forfædrene» og var av interesse også for en snevrere nasjonal historieskrivning. Men de kunne også forstås i et mer antikvarisk, eller kunstarkeologisk perspektiv. For det tredje var stavkirkene en type bygning som i kraft av sin materialitet og utforming bar i seg en type eviggyldig *religiøs ånd* som nyere og «profane» kirkebygg ikke materialiserte. Som en følge av dette tredje var stavkirkene også en mulig kilde til kunnskap som kunne brukest *produktivt* i nye kirkebygg. Til sist må vi heller ikke glemme at stavkirkene fremdeles var *kirker* og *møtesteder* rundt omkring i landet, som ble vedlikeholdt på jevnlig basis – i større eller

mindre grad – av kirkeiere og menigheter, og som ikke minst *inneholdt* en hel del fortidsminner, som døpefonter og andre «konstsager».

På de følgende sidene skal vi se nærmere på hvordan dette mangfoldet kommer til syne i det faktiske arbeidet Fortidsminneforeningens aktører satte i gang med. Hvilken kunnskap om stavkirkene var det Fortidsminneforeningen samlet inn, produserte og satte i sirkulasjon? Hva var det egentlig Fortidsminneforeningen satte i bevegelse?

5.4. Stavkirkekunnskap til Fortidsminneforeningen

5.4.1. *Hele Norge samler fremdeles*

Noe av det første Fortidsminneforeningen satte i bevegelse, var mennesker og tekster. Og det var jo også et ganske eksplisitt formulert mål i formålsparagrafen. Dette var dessuten nødvendig for å i det hele tatt kunne *oppspore* minnesmerker rundt i landet, og for så vidt *undersøge* dem. Dette kjenner vi igjen fra innsamlingsprosjekter i de foregående kapitlene. Innbydelsen som Keyser hadde utarbeidet i 1844, ble som sagt ikke bare trykket i årsberetningen, men også sendt ut til en rekke personer rundt omkring i Norge som var kjent for å ha interesse for historie og fortidsminnesmerker.³⁵⁰ Med innbydelsen fulgte et brev hvor det blant annet stod:

Det ligger i vort Anliggendes Natur, at det ikke lettelig vil kunne fremmes uden kraftig Medvirkning fra de forskjellige Egne af Landet og vi troe derfor at burde bemærke, at de Oplysninger som Enhver i sin Kreds maatte kunne tilveiebringe og velvilligen meddele os, ville blive modtagne med Erkjendtlighed.³⁵¹

Det ble også understreket at det var ønskelig med hjelp til å spre kunnskap om foreningens arbeid blant den «hæderlige Bondestand, der stedse med Kjærlighed og Pietet har betragtet Levningerne af vore Oldtidsminder, og hos hvem derfor de fleste Gjenstande for vor Opmærksomhed ere bevarede».³⁵² Dette kjenner vi igjen fra J. C. Dahl. Via Kirkedepartementet ble det så sendt ut et *Circulaire* til alle geistlige, hvor det spurtes etter «antiquariske opplysninger», og hvor listen over de objektene foreningen var interessert i å få opplysninger om, fulgte med. Denne typen innsamling var,

³⁵⁰ I forhandlingsprotokollen, innførsel 15.01.1845, står det at det ble trykket opp 1100 eksemplarer av innbydelsen. Fortidsminneforeningens historiske arkiv. Riksarkivet, PA-2007/A/Aa/0001.

³⁵¹ Mal til brev fra *Directionen*, februar 1845, skrevet av Keyser. Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/E/Eb/Eba/0070.

³⁵² *Ibid.*

som vi har sett, ikke en ukjent type forespørsel for embetsmenn. Tvert imot var dette nærmest standard praksis, selv om det nå selvfølgelig ikke (nødvendigvis) var de samme prestene som fikk forespørselen. De brevene som kom inn til foreningen de første årene er i hovedsak støtteerklæringer fra oldsaksinteresserte prester rundt omkring i landet, og flere nevner gjenstander de vet om, interessante ruiner, runeinnskrifter, eller lignende. Stor oppmerksomhet får også en såkalt «lønngang» på Hovden i Ørsta, altså en hemmelig tunnell under bakken.³⁵³ Foreningen skriver dessuten til noen utvalgte som de ønsker at skal være foreningens *Commissaires* i distriktene. Disse skal hjelpe til med å spre kunnskap om foreningen og samle inn kontingent fra medlemmer på stedet. Andreas Faye er en av dem som blir spurt. Foreningen får også støtteerklæringer fra utlandet, blant annet fra Thomsen i København.³⁵⁴ Ellers har foreningen i sin første årsberetning (for 1845) en liste over personer som har bidratt med nyttige opplysninger: «Assessor Schwach i Trondhjem, Borgercapitain Morten Dedekam i Arendal, Sognepræsterne Erlandsen i Sparboen, Debes i Øiestad, Dahl i Bakke, Beylegaard i Holden, Flood i Hitterdal, Faye i Holt.»³⁵⁵ I årsberetningen året etter finner vi en hel liste over prester som har svart på det utsendte sirkulæret.

Selv om stavkirker blir eksplisitt nevnt i listen over interessante gjenstander, er det likevel ikke så mange opplysninger om kirker som kommer inn helt i starten. Interessant nok ser det ut til at direksjonen i Fortidsminneforeningen har valgt å *ikke* vektlegge stavkirkene i det nevnte sirkulæret. I kladden til brevet som ble sendt til Kirkedepartementet i forbindelse med sirkulæret som skulle sendes ut, står det at de «antiquariske opplysningene» som foreningen ønsker, dels skal brukes som «Materiale» for fedrelandets «ældre Kunst og Kulturhistorie», dels

for om muligt at forebygge den tilintetgjørelse, der i mange af Rigets egne truer de sidste Levninger af Oldtidens Kunst, især de saakaldte Stavekirker, hvis vedligeholdelse som historiske monumenter Foreningen ogsaa agte at [bevirke] forsaavidt dets Resserurser dertil maatte blive tilstrækkelig (min uth.).³⁵⁶

³⁵³ Diverse eldre korrespondanse. Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/E/Eb/Eba/0070 og -0074.

³⁵⁴ Brev fra Thomsen til foreningen, 01.10.1846. Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/E/Eb/Eba/0070.

³⁵⁵ Noen av disse brevene mangler i Fortidsminneforeningens arkiv. Brevet fra Flood fant jeg i Oldsakssamlingens arkiv ved Kulturhistorisk museum i Oslo.

³⁵⁶ Utkast til brev til Departementet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, udatert. Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/E/Eb/Eba/0070.

Men delen om stavkirkene er så strøket ut, og tilsynelatende da ikke tatt med i det endelige brevet. Hva som er grunnen til dette, er ikke godt å si. Først senere, i 1852, blir det sendt ut et sirkulære spesifikt om kirker. Dette kommer vi tilbake til.

5.4.2. *Faye, Mansbach, Flood og Wolff*

Noen er det likevel som skriver om stavkirker. Faye er, ikke overraskende, en av dem. I et brev datert 24. april 1845 skriver han innledningsvis: «Mig har Oprettelsen af dette Selskab i høi Grad glædet. En Ungdoms Plan og et længe næret Ønske er nu bleven realiseret, og sikkerlig paa høi Tid.» Han beklager seg over flere fortidsminner som står til nedfalls eller er ødelagte, blant annet Gaara kirke, som han selv hadde skrevet en artikkel om i *Skilling-Magazin* i 1836. Men, sier han, «jeg er dog glad ved at beholde Aftegninger af dem, hvor *ufuldkomne* de endog fra Tegningernes side er» (orig. uth.). Her kan nettopp «Aftegningen af Gaara Kirke i Skillingsmagazinet» tjene som bevis, mener Faye, «skjønt Træskjæreren maa bære en Deel af Skylden. (Dette er den samme tegningen som også Dahl kritiserte i 1837.) Faye henviser også til *teksten* han skrev om Gaara kirke, fordi han her nevner «adskillige Oldtidsminder, som især fortjene at bevares».³⁵⁷

I august 1845 har foreningen fått et brev adressert til kammerherre Holst fra oberst Johan Mansbach (1794–1895). Mansbach har på dette tidspunktet ifølge ham selv akkurat vært på en «Inspections Reise i Tellemarken». Her har han besøkt «den velbekjendte Kirke i Hitterdal», og «De veed, Hr Kammerherre, at den er et Oldtids-Minde lige udmærket ved dets Alder som dets Udseende». Det er en bonde som nå eier kirken, forteller Mansbach, og den «er bleven fortrukket og lappet paa bondevis naturligvis uden mindste Spoer af Kunstsands». Kirkens «oprindelige Udseende» er derfor flere steder «enten ganske tabt, eller og saa forandret at man kund gjetningsviis kan gjenfinde det». Men, skriver han, flere han har snakket med tror «at det endnu er muelig at tilbakeføre de vigtigste Deele af Kirken i oprindelig form». Til det trengst det imidlertid «*pecuniaire* [økonomiske] understøttelser og *architectonisk* Vejledning» (orig. uth.). Heldigvis har kirken i år fått en ny Prest, Flood, som «synes synderligen at intressere sig for samme Sag». Dessuten: Floods naboprester, Wolff og Lammers «føle varmt for norske Oldtids-Minder».³⁵⁸

³⁵⁷ Brev fra Faye til foreningen, 24.04.1845. Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/E/Eb/Eba/0070.

³⁵⁸ Brev fra Mansbach til Holst, 09.08.1845. Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/E/Eb/Eba/0070.

Presten Boye Joakim Flood (1808–1872) er absolutt synderlig interessert i denne saken. I desember 1845 sender han et brev til Kirkedepartementet, som et svar på sirkulæret Fortidsminneforeningen hadde fått sendt ut til de geistlige. I dette brevet skriver han at når det gjelder «de antiqvariske Gjenstande, hvorom isærdeleshed Oplysninger ønsker indhentede» fra Fortidsminneforeningens side, så gir uten tvil Heddal (*Hitterdal*) en «rig Anledning for hin Directions Virksomhed i anførte Retning». I Heddal findes «som bekjendt (...) en af Landets ældste og mærkeligste om ikke allermærkeligste Stave Kirker, nemlig Hitterdals Hovedkirke». På grunn av dennes «ganske særegne og interessante forsiringer, Udskjæringer og Inskriptioner», tiltrekker den seg «baade inden- og udenlandske reisende Kunstneres særdeles Opmærksomhed». Flood viser videre til at det finnes en hel del interessante utskjæringer og annet på stolpeboder på ulike gårder i distriktet. Selv har Flood ikke mulighet til å levere noen «detaillert Beskrivelse» over de «mange og vidtløftige Oldtids- og Fortids-Mindesmærker» i området. Derimot, skriver Flood, tror han at «det vilde være et for den antiqvariske Foreningens Formaal værdigt Foretagende, til Sommeren at sende herop til Hitterdal en duelig Architect, for nøiagtigt at undersøge, aftegne og beskrive de hersteds befindende mangfoldige Mindesmærker». Om dette skjer, sier han, vil han selv gi denne kunstneren «al den Oplysning» han sitter inne med. Faktisk har han allerede foregående sommer prøvd så godt han kunne «at gaee en dansk Architect tilhaande, der med Understøttelse af det danske Oldtids Selskab opholdt sig her i Præstegjeldet i halvanden Uge, fornemmelig for at aftegne nøiagtig og beskrive Hitterdals vidtberømte Stavekirke».³⁵⁹ (Ill. 42–43.)

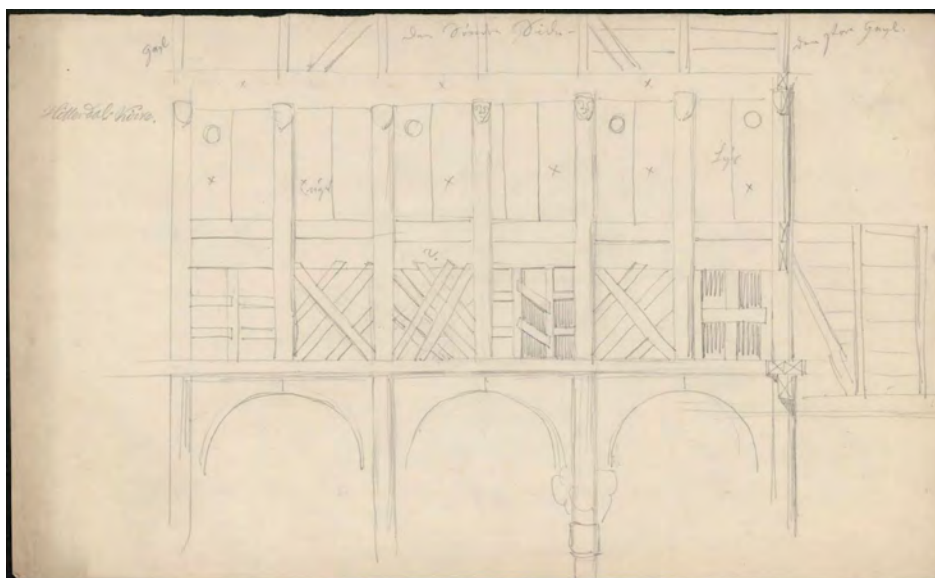
Floods «naboprest», Simon Olaus Wolff, var tidlig i kontakt med foreningen om muligheten for å starte en filialavdeling i området, men han skriver også litt om oldtidsminner. Blant annet kan vi i et brev datert 17. desember 1847 lese at han til sommeren håper å kunne «fremsende en Del Aftegninger af antiqvariske Gjenstande hvoriblandt et Par Inscriptioner med Munkebogstaver³⁶⁰ paa Saude Kirkes klokker, samt Tegninger af nogle Stavkirker i øvre Telemarken». Disse er riktignok «i en liden Maalestok». De viser ikke «Detaillerne tydelig, men dog Bygningernes Form ganske tro».³⁶¹ Dette er antageligvis de tegningene Wolff hadde laget i 1820-årene, og som jeg presenterte i et tidligere kapittel. Som sagt fikk foreningen inn en hel del brev de første årene, særlig fra prester. Flere av disse brevene er tilsynelatende forsvunnet, eller de kan finnes i arkiver jeg ikke har

³⁵⁹ Brev fra Flood til Det Kongelige Norske Regjerings Departement for Kirke- og Undervisnings-Væsenet, 04.12.1845. Kulturhistorisk museum, Topografisk arkiv, Notodden.

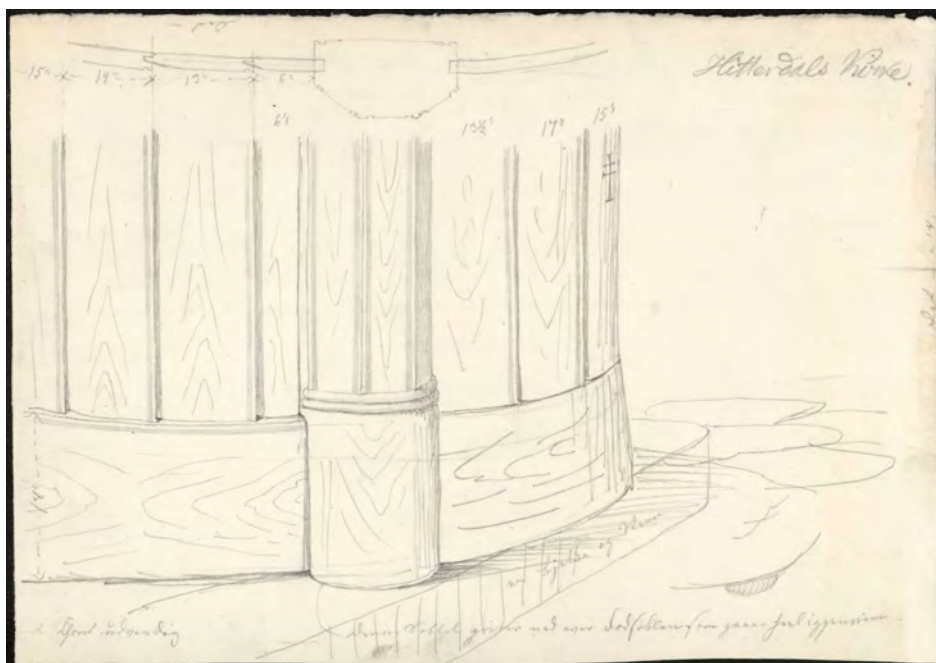
³⁶⁰ En såkalt «minuskelskrift» fra middelalderen; «kantete» skrift, små bogstaver, som munkene brukte i bøker, men også til innskrifter ulike steder. *Det norske akademis ordbok*, s.v. 'munkeskrift', 'minuskelskrift', 'minuskel'.

³⁶¹ Brev fra Wolff til Direktionen for Foreningen til norske Mindesm. Bevaring, 17.12.1847. Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/E/Eb/Eba/0070.

undersøkt. Om noen av disse prestene skrev noe om stavkirker, er derfor vanskelig å vite. Men som vi nå har sett, er i det minste Heddal stavkirke på dette tidspunktet et «velbekjent» oldtidsminne. Det fantes også en hel del mennesker rundt omkring som «følte varmt» om fortidsminner av ulike typer. Heddal stavkirke kommer vi om litt tilbake til.

Ill. 43 Oppmålingsskisse av ukjent dansk arkitekt, antagelig 1845. Heddal stavkirke før restaureringen. Nationalmuseet i København.

Ill. 42 Oppmålingsskisse av ukjent dansk arkitekt, antagelig 1845. Heddal stavkirke før restaureringen. Nationalmuseet i København.

5.5. «... at opspore, undersøge...»: Flintoe, Frich, Konow, Nicolaysen

5.5.1. *Flintoes og Frichs «Bemærkninger»*

Det meste av den kunnskapen om stavkirkene som Fortidsminneforeningen fikk inn de første årene, fikk de gjennom egne medlemmer, som enten reiste ut i regi av foreningen, eller på eget initiativ. I årsberetningen fra 1845 kan vi lese at

D.Hrr. Candidater Nicolaysen og Konow have godhedsfuld tilstillet Directionen nogle Meddelelser betræffende Norges Oldtidsminder, hvilke ville blive af Nytte til Erhvervelse af et Overblik over Fædrenelandets Oldsager, som det har været Directionens Bestræbelse efterhaanden at forberede. (Fortidsminneforeningen 1845:4.)

De herrene det her er snakk om, er Nicolay Nicolaysen og industrigründeren Hans Konow (1815–1896). Nicolaysen sender også senere inn innberetninger fra andre turer. Ellers var både Flintoe og Frich på «antiqvariske» eksursjoner, hvor de også besøkte stavkirker. Tekster av Nicolaysen, Konow, Flintoe og Frich ble etter reisene publisert i regi av foreningen. Vi skal se litt nærmere på den kunnskapen som her ble samlet inn.

Frich og Flintoes innberetninger er publisert i årsberetningen fra 1845. Frichs tekst har tittelen «Antiqvariske Bemærkninger paa en Reise gennem Hedemarken, Gudbrandsdalen, Romsdalen og Søndmør», og han starter med et langt avsnitt om Ringsaker kirke (i stein) – «en af de interessanteste, ikke blot formedelst sin Ælde, men især for sin Skjønhed og Reenhed i Stilen. (...) Det er en Korsbygning, opført af huggen Steen (Liimsteen), i forgothisk eller byzantinsk Stil». (Frich 1845:8.) Men han skriver også om Ringebo (*Ringebo*) stavkirke, «ganske interessant for sin Ælde». Dessverre er den «bleven berøvet alt sit Snitværk, hvoraf de kun findes faa, utydelige Spor». Portalen har blitt ødelagt etter den nevnte nye forskriften om kirkedører. Også «Vaage Kirkes udmærket skjønne Portal» er delvis ødelagt, delvis skjult. For «som paa flere Stavekirker» er det blitt tilbygget «en Forstue», slik at man har «fuldkommen gjemt Portalet». Vågå (*Vaage*) kirke har imidlertid «endnu en stor Deel Snitværk, tilbage, der fortjener at aftegnes; især er Facaden, uagtet den Mishandling den har lidt, rig og eiendommelig, idet den fremstiller en Arcade med Rundbuer og Piller». Ellers er både Ringebo og Vågå kirker Korskirker, skriver Frich, «og indvendig construerede ganske som Ringsaker; med de have i de senere Tider undergaaet en heel Deel Forandringer og faaet mange smaa Tilbygninger». (Ibid.:9.) Garmo kirke er en gammel stavkirke, kan Frich fortelle. Men «den har tabt

sin oprindelige Form og faaet Tilsætninger af Kors og Taarn. Den er meget liden, ikke større end et almindeligt Bondehuus». (Ibid.:10.) I tillegg til kirker er Frich dessuten opptatt av både gravmonumenter, lysestaker, gravhauger, spesielle gårder, og annet. Han trekker også inn sagn og historie, for eksempel når han skriver om Hundtorp gård og særskilte steder i nærheten av denne. Han konkluderer: «Kort, Alt forener sig for at betegne disse Steder som hine fra Sagnet bekjendte.» (Ibid.:10–11.)

Flintoes tekst, «Bemærkninger angaaende nogle Kirkebygninger i Sogn», er bare vel én side lang. Han skriver spesifikt om kirker. Av stavkirker nevner han Urnes (*Urnæs*) og Borgund. Om Urnes skriver han:

Urnæs Kirke maa ansees som den første blandt de til denne Tid levnedede Stavkirker, saavel med Hensyn til Stilens Reenhed, som til den større Fuldstændighed, man her finder af dens oprindelige Detailformer. Den synes at røbe en ældre og ædlere Stil end alle andre Stavkirker, der ere levnedede vor Tid. (Flintoe 1845:12.)

Ved å studere Urnes kirke innvendig og Borgunds kirke utvendig, skriver Flintoe så, «vilde en dygtig Architect kunne levere noget Interessant i denne Fortidsbyggeart» (ibid.).

I disse to tekstene ser vi to ulike tilnærminger til kunnskap om fortiden: Hos Frich ser vi mye av den samme kunnskapen vi har sett i de mer topografisk-antikvarisk orienterte tekstene. Flintoe, derimot, påpeker hvordan stavkirkene på Urnes og Borgund burde studeres nøyere *arkitektonisk*. I denne sammenheng skal vi også trekke inn en avisartikkel publisert i *Morgenbladet* 19. mai 1846. Jeg vet ikke hvem som har skrevet artikkelen, men det er en lang artikkel om Fortidsminneforeningen og dens arbeid, skrevet med utgangspunkt i at årsberetningen for 1845 akkurat er kommet ut. Det interessante for vår del, er det artikkelforfatteren skriver om Flintoes og Frichs tekster:

Med Beretningen følge desuden nogle af Hr. Landskabsmaler Flinto [sic] indsendte kortfattede, men kjernefulde Bemærkninger over nogle i Aarets Løb nøiere observerede Kirkebygninger i Sogn, samt nogle, *saakaldte* 'antikvariske' Reisenotitser fra Stipendiaten, Direktør, Maler Frich, paa hvis Reiseskizzer der kunde være Adskilligt at udsætte (...) (min uth.).³⁶²

³⁶² Morgenbladet 19.05.1846.

Nøyaktig hvorfor artikkelforfatteren her kaller Frichs «Reisnotitser» for «såkaldt antikvariske» er ikke så godt å si, men det er tydelig at det ifølge denne skribenten er en kvalitativ forskjell på den kunnskapen henholdsvis Flintoe og Frich presenterer i sine tekster.

5.5.2. *Konows reise*

Konows tekst er av en litt annen type enn Frichs og Flintoes korte bemerkninger. Den kommer ut som en egen publikasjon med tittelen *Reise fra Christiania til Bergen over Sogn, Vos og Hardanger, med nogle Anmærkninger til Veiledning for den Reisende, af et Medlem af Selskabet for norske Fortids-Mindesmærkers Bevaring* (Konow 1845). I et brev til foreningen, datert 12. februar 1846, kan vi lese at Konow har avtalt at et eventuelt overskudd fra utgivelsen skal gis til foreningen. Jeg har i denne avhandlingen flere ganger presentert tekster av reisende, og som nevnt tidligere hadde slike tekster gjerne en dobbel funksjon: de skulle både være til faktisk hjelp for reisende, samtidig som de kunne utgjøre en litterær reise i seg selv (Seip 2008:124). Konow innleder da også forordet sitt med: «Man leser med Begjærlighed Snese Beskrivelser over Reiser i alle Jordklodens Lande udenfor Norge; lader os da engang prøve paa at gjøre en liden Tour sammen i vort eget Land.» (Konow 1845:3.) Konow sier han våren 1844 hadde bestemt seg for å bruke den kommende sommeren på å «bese de interessanteste Egne af Norge», og for oss er det interessant å se hva han skriver videre:

For at gjøre Touren med tilstrækkelig Kundskab til de forskjellige Distrikter, excerperede³⁶³ jeg derfor af Krafts Norges Beskrivelse, Budstikken for 1825 til 1826, og Tidsskriftet Urda, etc., hvad der fandtes af Mærkværdigheder i de Egne jeg agtede at besøge, i historisk, antiqvarisk, kunsthistorisk og naturhistorisk Henseende. (Ibid.)

Dette, skriver han, til dels for å «kunne komme til Vished om, hvorvidt Vedkommende vare aldeles nøiagtige i de forskjellige Retninger, især hvor de beskrive de gamle Kirker og deres Kunstlevninger» (min uth.) (ibid.). Her ser vi hvordan man som reisende har flere typer kunnskaper å forholde seg til, men at den eksisterende kunnskapen – som vi nå har møtt opptil flere ganger – ikke nødvendigvis er tilfredstillende. For Konow er særlig kirkebygninger og det som måtte være kunsterisk interessant i og på dem, av spesiell interesse.

³⁶³ Gjøre et kortfattet, skriftlig utdrag av en lengre tekst.

Vi kan ikke her gå nøye inn på alt Konow skriver om kirker eller andre ting. I teksten har han nemlig tatt oppgaven med å «gjøre en liden Tour *sammen*» på alvor: Her får vi følge med på reisen nærmest meter for meter – og vi får opplysninger om alt mulig av historisk, antikvarisk, kunsthistorisk og naturhistorisk interesse. Både det historiske og det naturhistoriske forstås her vid forstand: Konow er svært opptatt av for eksempel bøndernes praksiser, kunnen og forestillinger, og han inkluderer en rekke sagn i sine beskrivelser. I tillegg til at han har med en hel del praktiske – og underholdende – opplysninger for reisende om skyss, overnatting, og ikke minst veianlegg. Men vi skal se litt hva han skriver om noen av *stavkirkene* han møter på veien.

Den første av dem er Nes (*Næss*) kirke i Hallingdal. Det eneste vi får vite om den, er at den «er en Stavekirke (med en Mængde større og mindre Huse rundt omkring den, ligesom i en Landsby af Betydenhed)» (ibid.:10). Men etter hvert kommer han til Sogn. Her støter Konow og leseren på de imponerende/fryktinngytende strekkene på veien over Filefjell til Lærdal (*Leirdal*):

I Nærheden af Hægh passerer man ned ad den lange Bakke Vindhellen, der gaaer i Ziksak, og engang formedelst dens Steilhed (rædsesfuld Ihukommelse) var vide bekjendt eller berygtet baade inden- og udenlands. Nu er den bleven ganske magelig, da den ved Captain Finne har faaet meget større Svingninger, hvilende paa Mure af enorm Høide og begrændsede af herligt Gitterværk af Jern. Det hele er et stolt Værk, der gjør Staten og Bygmesteren lige megen ære. (Ibid.:16.)

Her bygges nasjonen, altså, og «Strax østen for Vindhellen (...) ligger den mærkelige Borgund Kirke, en Stavværksbygning, tildeels bygget i byzantinsk Stiil; paa en Tagaaes har den Inscriptionen I H S L (in honorem sancti Laurentii) Anno 1138». Også klokken i støpulen på siden har en innskrift: «SANCTVS LAVRENCIVS.» (Ibid.:17.) Ellers passerer Konow flere kirker hvor vi kun får vite at de er «bygget af Stavværk», som for eksempel Husum kirke (ibid.:21). På veien fra Lærdal til Gudvangen, skriver Konow,

burde man besee sig i Sidefjorden, med Krafts Norges Beskrivelse og Tidsskriftet Urda til Veiledning, som f. Ex. at besøge Herresædet og Ruinerne paa det gamle Kopanger med dets Stavekirke, (...) samt Rinde og Vangsnæs Stavekirker, den Sidste fra det fjortende Sekel, eller til Sogndalsgjeldet, for at besee den treetagede Stavværksbygning Stedjekirke, der minder om Borgunds-Kirken. (Ibid.:25.)

Inn Lysterfjorden må man også dra, «for at besøge den sjeldne *Urnæs-Kirke* med dets [sic] herlige Malerie, dets Skulptur og sjeldne Arkitektur». Og i Vik finner man «den særdeles seeværdige Hopperstads Kirke med Colonnaden af 7 Søiler til hver Side», i tillegg til en rekke interessante gjenstander inne i kirken. – «Ting der burde conserveres paa et beqvemmere Sted.» (Ibid.:26.) Nå er også Hoppestad blitt en severdig stavkirke.

Øystese (*Østensøe*) vier Konow ekstra mye oppmerksomhet. Vi får blant mye annet vite at «da den holder imod Nordfjorden, skulde i 1844 eller 45 den øverste Deel nedrives indtil Bjælkelaget, og Bygningen derpaa skrues lige, men det gamle Stavværk etc. fremdeles benyttes». Kirkens hoveddør er rundbuet, skriver Konow. Og «Døren er omgivet af en List, der ovenover Buen danne Vinkler, hvis øverste Been nærme sig som paa en Gavl, og øverst oppe danne en liden fiirkantet Spids, der synes at skulle forestille et Taarn i Miniatur, i Harmoni med den store Taarnbygning, der viser sig ovenover, medens begge Dele stride imod den runde Bue». Dette, sammen med en del andre elementer, gjør at kirken mest sannsynlig «er fra Overgangsperioden fra Stavværksstilen til de gothiske og moderne Kirker». Ellers nevner Konow at ikke bare taket, men også «de verticalt staaende Sidevægge», er dekket med «det for vore Stavekirker eiendommelige Sponlag, der ligner Skifertækning», noe som har «en fjern Lighed med de ved nogle florentinske Palaier anvendte saakaldte Diamant-Mure (som ved Palazzo Strozzi, Palazzo Ricardi) eller bedre med de i Riddertiden brugelige Pandserskjæl». (Ibid.:93–94.) Han beskriver videre:

Stavværket og Søilene ere af Furu; det verticale Stavværk hviler, Kirken rundt, paa en mægtig horizontaltliggende Egestok, der af Almuen kaldes «Svilan». Stavværket er paa den indre Side aldeles glat, men udvendig ligger den ene Stav med en liden Kant overpaa den Anden. Stavene vare her omtrent 18 Tommer brede, og 8 Alen høie til Taget. (Ibid.:95.)

Inne i kirken finner man over inngangen «et vanzirende Galleri, der bæres av nogle plumpe, ottekantede Søiler; Galleriet er bemalet med de sædvanlige Figurere fra det gamle Testamente, dog har denne Kirke i det Hele et pynteligere Indre, en[n] ialfald Gravens med Krimskrams bemalede Kirke». (Ibid.:96.) I det hele tatt gir Konow en svært detaljert beskrivelse av kirken, også de nyere tilsetningene, som det er mange av. Han skriver også om noen kapiteler på sidestolpene på en sidedør: «Capitælen er formet som et Skjold, ligesom de i Urnæskirken (ifølge Professor Dahls Tegning), og (...) paa Sidelisterne findes nogle Spor af udskaarne Zirater, ligesom noget Lignende var antydet pa selve Søilerne.» Kanskje, skriver Konow, har denne kirken hatt

det samme Udseende og de samme Zirater som Kirkerne i Borgund og Urnæs, med hvælvet Tag, Arcader i Svalgangene, Sidetage, Portal, Arabesker etc.; af Ovenstaaende sees ialfald, at man, ved Reparationer eller Depravationer etc., har borttaget meget af de oprindelige Former og Zirater. (Ibid.:97)

Kirken står nå foran nok en ny reparasjon, og det er *derfor*, forteller Konow, at han her har «beskrevet denne Bygning vidtløftigere, end det ellers vilde have været fornødent, ligesom denne Vidtløftighed ogsaa kan undskyldes derved, at vore Stavkirker saa sjelden ere blevne beskrevne nogenlunde detaillert og nøiagtigt» (ibid.).

Vi forlater Konow i Øystese, selv om han skriver mer om både stav- og stenkirker, og ikke minst også profane middelalderbygninger av tre. I tillegg kommer han flere steder med lange tirader over hvor mangelfulle og lite kunstneriske alle senere tilsetninger på kirkebyggene er. Men det vi skal merke oss, er denne intense interessen for ikke bare det kunstneriske, men det arkitektoniske, altså bygningskonstruksjonen. Hos Konow finner vi lite om «phantastiske» utskjæringer og hedensk eller irsk påvirkning. Han er likevel av dem som tar i bruk for eksempel Dahls beskrivelser av stavkirkene som «bysantinske», og han har tydeligvis sett Schiertz' tegninger. Det er ingen tvil om at Konow tillegger stavkirkene stor verdi. Hans beskrivelse av Øystese er for øvrig den eneste i sitt slag, og det finnes heller ikke (så vidt jeg har funnet) noen tegninger av kirken. Som sagt sier han også selv at han først og fremst skriver så detaljert om kirken for å *dokumentere* bygningen mens den ennå står som den står. Noe av det viktigste med denne teksten, for stavkirkenes del, er likevel at Konow her presenterer stavkirker – og det mange av dem – som noe som er verdt å *besøke*. Utover på 1800-tallet blir reisemulighetene større og reiseformene flere, ikke bare for utlendinger, som vi så vidt var inne på i forrige kapittel, men også for nordmenn selv. Dette kommer vi tilbake til om litt.

5.5.3. Nicolaysen (og Konow og Hartmann)

Med seg på reisen til Sogn og Hardanger, hadde altså Konow Nicolaysen. Men Nicolaysen gjorde også flere reiser, blant annet en med arkitekt Peter Høier Holtermann (1820–1865) i 1848. Det er forresten ikke utenkelig at Nicolaysen har hatt innflytelse på Konows interesse for kirkebygg. Nicolaysen er i alle fall fra første stund opptatt av gamle kirker. Allerede i januar 1845 får Fortidsminneforeningens direksjon et brev fra Nicolaysen, hvor han også har vedlagt en «Fortegnelse over Mærkelige Kirkebygninger i Norge». Selve fortegnelsen er en liste med omtrent 150

kirkebygninger som det er verdt å merke seg, fortrinnsvis eldre enn reformasjonen, i stein og tre. Ved et par av dem har han inkludert en ekstra opplysning eller to. 44 av kirkene lister Nicolaysen som stavkirker.³⁶⁴ Det mest interessante er likevel brevet. Her skriver han at han «Tid efter anden» har utarbeidet denne listen for å «have ved Haanden paa Udfluger i Landet». Selv om listen først var tenkt til personlig bruk, skriver Nicolaysen at den nok ikke vil være *Directionen* i Fortidsminneforeningen «uvedkommen», ettersom den «giver en Oversigt over mærkelige Fortidsminder, som Norge endnu har tilbage». Ved å «paavise Stedet hvor de findes, kan [listen] tjene til Veiledning for Retningen af Directionens Virksomhed». I utarbeidelsen av selve fortegnelsen, skriver Nicolaysen, har han først og fremst brukt Krafts (1820–1835) *Topographisk-statistisk beskrivelse* over Norge, men særlig for det «norden- og vestenfjældske» har Nicolaysen også tatt i bruk Krafts egne kilder: «Schönning, Klüwer, Blom, Neuman, o[g] f[lere]», for disse «og andre her unævnte Mænds Fortjeneste af Norges Topographi og deres Iver for at bringe til Folkets Kundskab, hvad der minder om Forfædrene, ligger klart for Alles Øine», skriver Nicolaysen.³⁶⁵

Likevel kan det ikke benektes, sier han, at når det gjelder det å bedømme gjenstander «hvorpaa Kunsten har aabenbaret sig», så viser de fleste av disse «Mangel paa skjønsomhed,³⁶⁶ og det især hvad Bygverker angaar». Her er det «Uskjøndomhedens Maalestok» som er anvendt, «og man kan derfor aldrig vente af vore topographiske Beskrivelser at faa noget rigtig Begreb om en Bygnings Vesen». Dette var riktignok bare en slags bisak for topografene – «de have afgivet disse Domme ligesom i Forbigaaende, og Ingen vil med Grund dadle [klandre] dem derfor», understreker Nicolaysen. Men de topografiske bedømmelsene av bygningene er i stor grad villedende når man «iblandt den fremstillede Mængde af Bygninger vil invælge, hvad der fortjenes at erindres som noget, hvori Fortidens Kultur og Kunststand viser sig». Det gjelder derfor å holde seg til så å si «det Factiske med Bygningene, til Momenter, der ikke letterlig kunde forvandskes, og af disse bliver da at hete Formodninger om Verket indeholder noget erindringsværdigt eller ikke». (Nicolaysen mener her vel å merke det faktiske i bygningene slik det fremkommer i de eldre *tekstene*.) Når Nicolaysen så har laget sin fortegnelse, er det dette prinsippet han har fulgt. De viktigste å se etter ved en bygning er om

³⁶⁴ (Med navnene kirkestedene har i dag:) Tomter, Ringebu, Vågå, Lom, Garmo, Hedalen, Reinlid, Høre, Nes, Flå, Gol, Ål, Torpo, Hol, Tufte, Flesberg, Ramnes, Høyjord, Gåra, Heddal, Gransherad, Lillejord, Hvidefos, Mo, Skafse (25), Tjora, Vikør, Øystese, Røldal, Hauge, Borgund, Årdal, Fortun, Stedje, Hafslø, Urnes, Kaupanger, Vangsnes, Rinde, Armafjord, Syvde, Ørskog, Haram, Volda. Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/E/Eb/Eba/0022.

³⁶⁵ Brev fra Nicolaysen til Directionen for Foreningen til norske Fortidsmindesmærkers Bevaring, 26.01.1845. Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/E/Eb/Eba/0022.

³⁶⁶ Altså viser uforstand/er uvitende.

den er fra før reformasjonen eller om bygningen er av stavverk eller huggen stein. Kommer dette frem i teksten, betyr det at bygningen sannsynligvis er verdt å se nærmere på. Dette er likevel bare veiledende, sier Nicolaysen. For det kan vise seg, når man faktisk ser bygningen, at for eksempel en påstått stavbygning nå kun er «slet og ret Stenderverk med simpel Bordklædning».³⁶⁷ Ny tid, ny kunnskap, altså – ifølge Nicolaysen.

I 1848 skriver Nicolaysen to tekster hvor han også gjør seg noen betraktninger om stavkirker. Den ene finnes i Fortidsminneforeningens årsberetning 1848, og har tittelen «Iagttagelser paa en Reise i Sommeren 1848» (reisen han gjorde sammen med arkitekten Holtermann). Den andre teksten er publisert i *Norsk Tidsskrift for Videnskab og Litteratur*. Denne er egentlig et «Bidrag til Bergens ældre Topografi», men i en note gjør Nicolaysen seg også noen tanker om stavkirkene. I disse tekstene er det særlig to ting vi skal legge merke til.

Det første vi skal legge merke til, finner vi i teksten om Bergens topografi. Her skriver Nicolaysen (1848a) om bygninger i Bergen, og han sier blant annet: «(...) ved de mere monumentale Bygninger gjentager sig i Bergen det samme, som i det øvrige Norge, hvor Arkitekturen ikke nogensinde synes at have hævet sig til det Trin, hvor den paatrykker sine Verker et nationalt præg.» (Ibid.:3–4.) Her har Nicolaysen så satt inn en note, hvor vi kan lese: «Herfra maa dog undtages Stavekirkerne; thi ihvorvel de i det væsentlige røbe sig som en Efterligning af den Tids Steenkonstruktion, saa er dog den videre Udførelse i høi Grad eiendommelig.» Det er «en uregelbunden Fantasi med alle dens forunderlige Udvæxter, som her træder oss i møde». Riktignok er det ikke slik at man når noe «Indtryk af Skjønhed ved at betragte dem i deres Heelhed», men «i Enkelthederne, navnlig i det udskaarne paa Døre, Dørstolper etc., aabenbarer der sig en virkelig Skjønhedssands i Anordningen, ligesom Udførelsen vidner om en høi Grad af Færdighed». At man som motiver har valgt «Hoveder af Drager og andre Uhyrer, var noget der fuldkommen stemmede med den Tids hele Retning, i hvis Folketro disse Fabeldyr spillede en saa stor Rolle». Især gjelder dette dragefiguren. «Vi see den derfor anvendt allesteds paa Vaaben, Smykker, Møbler osv.» – dette er «den samme Aands Aabenbarelse paa Livets forskjellige Gjenstande». Den middelalderske steinarkitekturen i Norge ble først og fremst bragt hit utenfra, og ble ifølge Nicolaysen uten tvil også bygget av utenlandske byggmestere. «De ældre Monumeter staae saaledes som Vidner i, at intet Land har i Middelalderen haft saamegen Indvirkning paa Norge som England.» Herfra kom også byggmestrene, «der efter

³⁶⁷ Ibid.

Tidsfølgen indførte den angelsaxiske, normanniske og engelske Stil». *Stavkirkene* derimot, fremviser noe «eiendommelig», en særegen «Skjønhedssands». (Ibid.:4–5.)

Det andre vi skal legge merke til, ser vi i teksten i årsberetningen. Her har Nicolaysen og Holtermann blant annet besøkt stavkirken i Eidsborg. Denne «har tabt meget af sin oprindelige Karakter». Men, skriver Nicolaysen,

[v]ed Undersøgelsen af Tagverket gjorde Hr. Holtermann en interessant Opdagelse. Sperrerne ere nemlig omhyggelig afhøvlede og listede, hvilket aabenbart viser, at de engang have været synlige. Dette har haft noget ganske andet opløftende ved sig, end det nuværende plane Loft, som hviler paa Tværtræerne, der maae være senere Tilsætninger. (Nicolaysen 1845b:12.)

Holtermann har ifølge Nicolaysen senere truffet på dette i kirkene i Vik, Hopperstad, Stedje og Kaupanger, og «saavidt det kan skjønnes har det samme ogsaa fundet Sted i Røldals og Borgunds Kirker og rimeligvis i alle Stavekirker». Dette står det ingenting om i «Dahls fortjenstfulde Verk», sier Nicolaysen, «men det er ogsaa den svage Side ved dette Verk, at det ikke gaaer saaledes ind paa det konstruktive,³⁶⁸ som udfordres [her: kreves] for rigtig å kunne opfatte disse Bygninger». (Ibid.) At Schøning i sin beskrivelse av Ringebu stavkirke mange år tidligere påpekte at «[d]et nuværende Loft, over Kirken, er indlagt i de seenere Tiider», ser det ikke ut til at noen har merket seg (Schøning 1980:135).

Øystein Morten har vist i sin grundige bok om stavkirken i Eidsborg hvordan Nicolaysens forferdelse over at Eidsborg kirke har mistet «sin opprinnelige karakter», synliggjør interessante aspekter ved kirkene som kunnskapsobjekter: Årene før Holtermann og Nicolaysen tok turen til Eidsborg hadde lokalbefolkningen, med lensmann Peter Mandt (1794–1860) i spissen, brukt mye tid og mange penger på å få kirken utvidet og restaurert. Mandt, som for øvrig var god venn av presten Simon Olaus Wolff i Mo, hadde allerede i 1820-årene, da presten Thomas Bech ønsket å bygge om kirken, sørget for at ombyggingen ble gjort på en måte som bevarte det gamle kirkebygget på best mulig måte. (Morten 2008:153–154.) I 1840-årene ble kirken på nytt beordret ombygd, denne gangen av biskop Jacob von der Lippe, som kom på visitas i 1843. Mandt, som var leder for byggekomiteen, fikk den lokale kirkebyggeren Aasmund Nordgaard til å lage en plan for ombyggingen. Det viktige

³⁶⁸ Det vi si bygningskonstruksjonen.

for Mandt var å også denne gangen i størst mulig grad ta vare på kirkens gamle utseende. (Ibid.:160.) Men flat himling i kirken måtte til. Så når Nicolaysen og Holtermann oppdager de dekorerte taksperrene i 1848, er det som Morten påpeker «noko paradisk. Nicolaysen skriv med entusiasme at den flate himlinga ikkje kan vere opphavleg. Nei, ho var jo bygd året før». (Ibid.:174.)

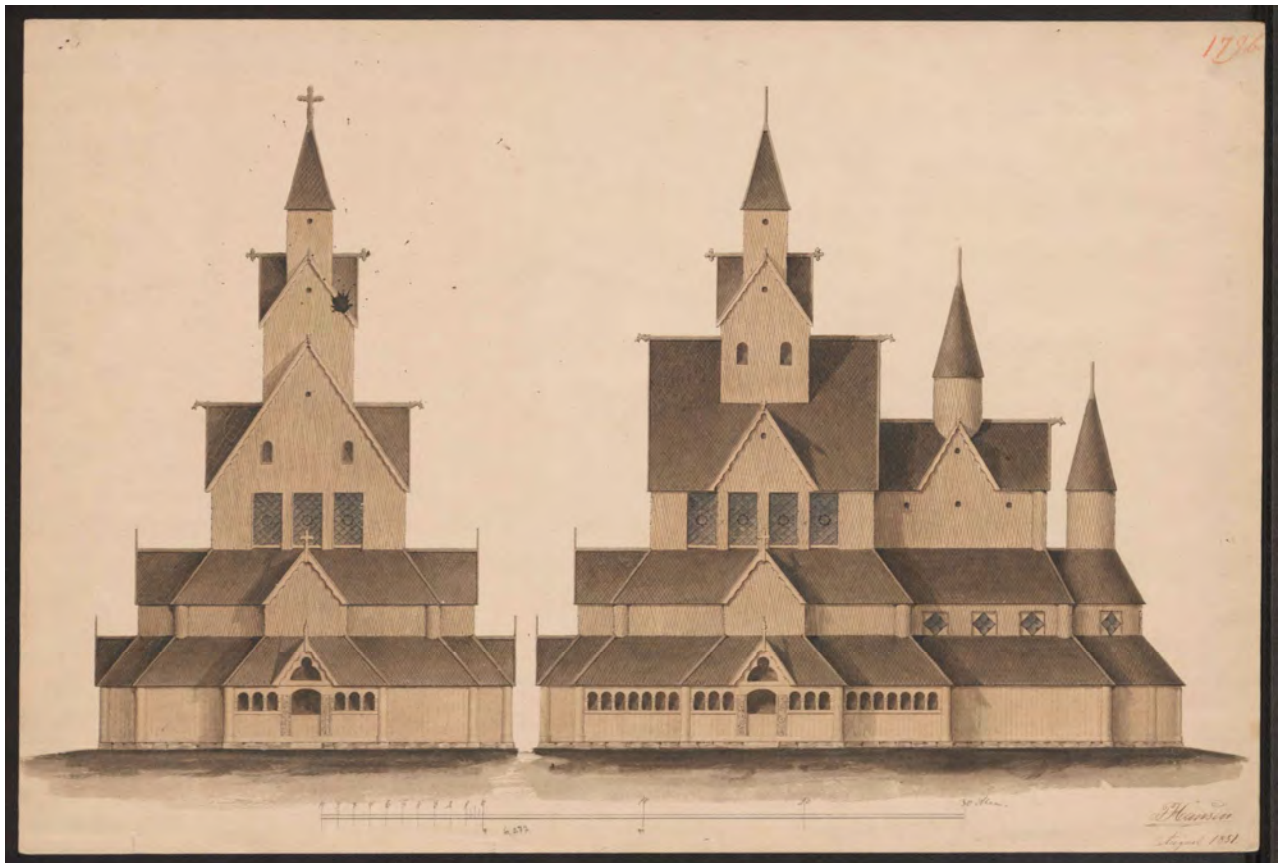
Den kunnskapen om stavkirkene som fantes rundt omkring i norske bygder i 1845 er det ikke her rom for å gå inn på – og de tekstlige kildene er heller ikke mange. Men det viktige og interessante for vår del akkurat her, er at Nicolaysen med disse to tekstene peker ut det som fra dette tidspunktet skulle komme til å bli to hovedspor i kunnskapsproduksjonen om stavkirkene. Det ene sporet handler først og fremst om treskurden på portaler og andre bygningselementer, mens det andre sporet handler om det arkitektoniske, eller mer presist: bygningskonstruksjonen (Anker 2016:137). I teksten om bygninger i Bergen ser vi dessuten hvordan Nicolaysen så vidt også tar opp spørsmålet om det *nationale*, spesifikt knyttet til treskurden. I tillegg viser eksempelet med Eidsborg til noe som på flere måter skulle komme til å bli en del av Fortidsminneforeningens arbeidsoppgaver utover på 1800-tallet: restaurering og reparering av stavkirker. Men hvilken kunnskap trenger man egentlig for å restaurere og reparere en stavkirke?

5.5.4. «[E]t foretagende af en ganske særdeles Betydning»: Heddal stavkirke restaureres

Som vi har sett, var det flere som hadde påpekt overfor Fortidsminneforeningens direksjon at Heddal kirke burde både avtegnes og repareres, fordi den nå stod til forfalls. Og i årsberetningen fra 1848 kan vi lese at direksjonen her vil «henlede Opmærksomheden paa den Udsigt, som nylig synes at have aabnet sig til at understøtte et Foretagende af en ganske særdeles Betydning». Sogneprest Flood i Heddal har nemlig «underhaanden» henvendt sig til direksjonen med forespørsel om ikke foreningen «vilde bekoste den fornødne kunstneriske Bistand til Restaurationen af den mærkelige Stavekirke paa Ryen». Resten av kostnadene vil kirkeeieren og «Almuen, der har sin Kirke saare kjær» ta seg av. (Fortidsminneforeningen 1848:6.) I kopiboken for Heddal Sogneprestkontor finner man så en innføring datert 14.12.1848, hvor det blant annet står: «Foreningen til norske Fortidsmindesmærkers Bevaring underretter om, at den er villig til at sende en duelig Architect herop at besiktige Hitterdals Kirke og at forfatte Plan til dennes Restauration.»³⁶⁹

³⁶⁹ Kopibok, innførsel 115, 1848. Heddal sokneprestkontor. Statsarkivet i Kongsberg, A-605/B/Ba/L0001.

Selve arbeidet med kirken skal vi ikke gå inn på her, men «den duelige architect» foreningen sendte, var danske Johan Henrik Nebelong (1817–1871), som hadde kommet til Norge i 1840 for å hjelpe Linstow i arbeidet med det nye slottet i Christiania.³⁷⁰ Det ble også satt ned en lokal bygningskommisjon, med Flood, kirkeeier Halvor Olsen Engrav og to lokale gårdeiere. Nebelong anbefalte danske «Hr. P. Hansen» som ansvarlig byggeleder på stedet.³⁷¹ I årsberetningen fra 1849 kan vi lese at Nebelong har lagt frem tegninger «vedkommende Hiterdals Hovedkirke» på generalforsamlingen. Fra foreningens side, står det, er det ingen tvil om at den «bør tilbydes en kraftig Deeltagelse i Kirkens Restauration og navnlig Omsorgen for og Bekostningen af det fornødne sagkyndige Tilsyn ved Byggeforetagendets Udførelse overensstemmende med Architect Nebelongs Plan». Dette må man imidlertid komme til enighet om med Flood. (Fortidsminneforeningen 1849:4.) Og det gjorde man.

Ill. 44 P. Hansen, Heddal stavkirke restaurert, august 1851. Fortidsminneforeningens tegningsarkiv. Riksantikvaren.

³⁷⁰ For mer om restaureringen av Heddal kirke, se Myklebust (1993:69–81).

³⁷¹ Som Myklebust (1993:72) skriver, er denne P. Hansen et mysterium. Vi vet han finnes, på grunn av tegninger og brev i arkivet, men utover at han var fra Danmark har det ikke vært mulig å finne ut noe mer om ham.

13. september 1851 kunne man i Skien-avisen *Correspondenten* blant annet lese følgende:

Søndagen den 31te August var en glædelig Høitidsdag for Hitterdølerne, der da fik første Gang igjen etter et Aars Standsning tage i Brug deres ærværdige berømte Stavkirke; en meget stort folkemasse havde i den Anledning samlet sig ikke blot af Bygdens Folk, men ogsaa Mange fra Nabosognene (...)

Den restaurerte Kirke er overmaade smuk, og man skulde neppe have troet, at der af det gamle, mørke og brøstfældige herrens Tempel kunde reise sig et saa deiligt lyst Gudshuus i stedet; Belysningen tager sig fortræffeligt ud, idet Lyset falder i rigeligt Maal fra 9 store Vinduer i Skibet og fra ligesaamange mindre i Choret ovenfra ned, og udbreder et smukt broget Farveskjær gjennom det gule og røde Glas, der er anbragt som Rosetter i de store Vinduer og i Hjørnene af de smaa. I selve skibet er det gamle Loft borttaget, saa dets Høide er nu dobbelt saa stor som tilforn, hvorved de smukke Buer mellem Søilerne, som i den forrige Kirke halvt skjultes af Loftet, komme fuldstændig tilsyne.³⁷²

Det feirende utdraget stammer fra en utførlig beskrivelse av «Festlighederne ved Hitterdals Kirkes Gjenoprettelse til Brug» og denne kirkens nye utseende, skrevet av en anonym innsender. En uke senere kunne dessuten *Morgenbladets* lesere få informasjon om det samme, da den innsendte beskrivelsen ble trykket i sin helhet også der. Men meningene om restaurasjonen var likevel delte.

Talende er for eksempel det presten Wolff skriver i et brev han sender sin gode venn Niels Matthias Aalholm (1811–1894) den 15. oktober 1853:

(...) Ja, for den Sag er da altid Raad, men for Hiterdals Kirke mindre! Det er baade 'Synd og Skam', som man siger, hvorledes den er maltracteret. Sagen bliver nu værre og værre: Al Tale om at det Architectoniske og Kunstneriske er forkvaklet og forfusket falder nu bort for den alvorlige Side ved Sagen, at Bygningen ikke er solid: Den danske Fløs, saa kaldte Architect Hansen, yttrede under Arbeidet, at 'om 100 Aar vilde den gamle Kasse være falden overende', og han har gjort Alt sit til for at Spaadommen skulde gaa i Opfyldelse; saaledes har han lagt Bordstumper som Fundament under Masterne, sat Stikrender under Taget, hvori det dryppede, og lagt Sviller og Gulv ned i Sand, saa at Soppen nu gror frodigt og sætter hvide og brune Krands rundt Master og Vægge! Bindebjelker ere borttagne og Taarnene staae løse i Klædningen, og Spaanen er naglet med Spiger, der rustet, istedenfor Trænegler! (S. O. Wolff i Wolff 1943:205.)³⁷³

³⁷² *Correspondenten* 13.9.1851.

³⁷³ Også Myklebust (1993:77–78) trekker frem brevvekslingen mellom Wolff og Aalholm.

Wolff legger likevel mest skyld på den lokale bygningskomiteen hvor altså Flood var medlem, men aller mest er det Nebelong som bør klandres, «der som Mester der havde givet Tegningen, viste en saa uforsvarlig LigeGYldighed for sin Idees Udførelse, at han ikke en eneste Gang saae til Arbeidet» (ibid.). I tillegg får vi vite at Fortidsminneforeningens formann, Nicolaysen, var på besøk uken før, sammen med Flood. Da ble saken utførlig diskutert, uten at man egentlig kom frem til noen løsning. Men det viktigste er uansett å nå få opp gulvet og «faa Soppen ødelagt». Ja, sier, Wolff «sørgeligt er det, at Restaurationen af et af vore første Fortidsmonumenter i det Genre skulde faa et saa slet Udfald!» (Ibid.:206.) Også underveis hadde det riktignok oppstått visse problemer, og Myklebust påpeker at Fortidsminneforeningen før arbeidet var ferdig hadde begynt å tvile på om det var mulig å få kirken restaurert som fortidsminne, samtidig som den skulle kunne benyttes som meningshetskirke (Myklebust 1993:74).³⁷⁴ Det viktigste for vår del er imidlertid at dette «slette udfald» gjorde det klart at det å restaurere en stavkirke krevde en dyptgående forståelse av stavkirkenes særegne konstruksjon.

5.5.5. Arkitektene kommer

I årsberetningen for 1853 kan vi lese at Fortidsminneforeningens direksjon må «udtale sin Glæde over, at der i indeværende Aar har frembudt sig en særdeles gunstig Lejlighed til at forfølge et Øjemed, som mere og mere synes at maatte blive et af Foreningens vigtigste». På direksjonens oppfordring, og mot godtgjørelse av utgifter, «har nemlig Hr. Bull i Løbet af Sommeren og Høsten besøgt flere Enge af Christiania Stift, og derunder optaget Tegninger af Renlids, Hedals, Hurums og Lomens Kirker i Valdres». (Fortidsminneforeningen 1853:6.) Året etter får vi så vite at intet «egentlig nyt Foretagende» er blitt påbegynt i året som var, ettersom direksjonen har antatt at den ikke på «nogen virksommere Maade» kunne ivareta foreningens interesser, «end ved fremdeles at benytte den gode Lejlighed, som ogsaa iaar har frembudt sig til at erhverve nøjagtige Tegninger af forskjellige Gjenstande omkring i Landet». Arkitekt Bull har dette året besøkt «en Del af Thelemarken, Valdres, Sogn, Vors og Bergen». Tegningene har så senere blitt ferdigstilt og gitt til foreningen. Nå inneholder derfor samlingen også tegninger av følgende stavkirker: Borgund, Urnes, Fortun, Hafslø, Rinde, Vangsnes, og Hopperstad. I tillegg til en del steinkirker. (Fortidsminneforeningen 1854:5–6.) Og nå er det at det blir bestemt at *Mindesmerker af Middelalderens Kunst i Norge* skal utgis, med sine «fuldstændige og fortrindlige afbildninger»

³⁷⁴ Se også Myklebusts diskusjon om Dahl og hans beskrivelse av Heddal som et «Conditor-Tempel» (Myklebust 1993:80–82).

(Nicolaysen 1854:4). Forresten kan det her være interessant å påpeke at Bull som ung hadde hatt Schiertz som tegnelærer i Bergen (Brochmann 1989:18).

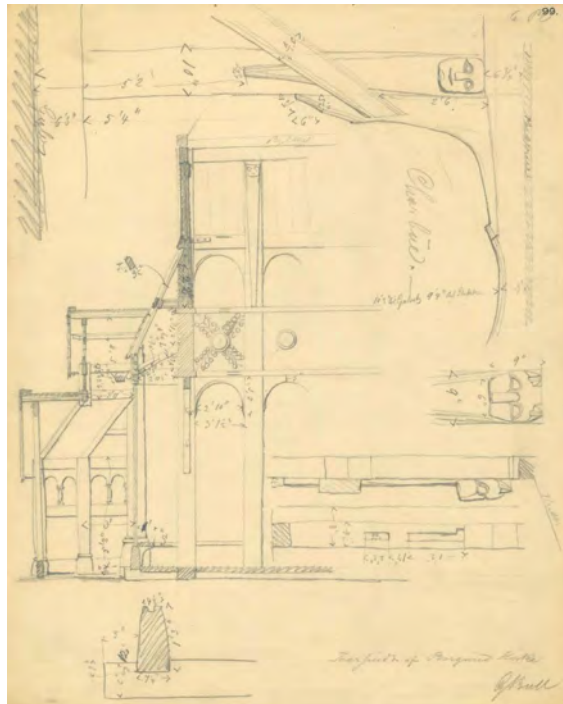
Lidén (2005) skriver at «Bulls tegninger representerte langt på vei en revolusjon i måten å presentere en bygning på». Det var første gang man presenterte stavkirkene på denne måten, med grunnplan, langsnitt, tverrsnitt og fasader, og det ble altså lagt vekt på å vise *konstruksjonsdetaljene* av bygningene. (Ibid.:46.)³⁷⁵ Bulls oppmålingsreiser fant sted i årene 1853–1855. Senere, fra 1858, videreførte arkitekten Christian Christie (1832–1906) Bulls arbeid. (Hegard 1984:25). I 1866 kunne Nicolaysen i årsberetningen for året før så fortelle at siden forrige årsberetning har arkitekt Christie undersøgt og avtegnet flere kirker på Hedmark, Ringerike og Romerike. Og «[s]aaledes ere nu alle de gamle Kirker i Landet undersøgte og i sin Helhed eller delvis aftegnede, forsaavidt de frembyde nogen arkæologisk Interesse». (Fortidsminneforeningen 1865a:30. Se også Lidén 2005:42–46.) Hva som har «arkeologisk interesse» for Nicolaysen, kommer delvis frem i et brev fra Nicolaysen til arkitekt Christie, datert 24.06.1858. Her gir Nicolaysen Christie retningslinjer for oppmålingene, og han bemerker «i Almindelighed» at

Opmerksomheden ønskedes henvendt paa Materialets Beskaffenhed og Behandling samt paa Konstruktionen (...) ligesom der i hvert Tilfælde ønskedes Gjengivelse af Bygningernes Grundplan, Lang- og Tversnit samt af karakteristiske Enkeltheder. Overhovedet maatte det haves for Øje, at man af Tegningen kan faa en klar Forestilling om Bygningernes oprindelige og ældre Dele, medens Tilsætninger, der hidrøre fra Tiden efter Reformationen, Kun medtages, forsaavidt de i oven nævnte /eller anden/ Henseende maatte have nogen Interesse.³⁷⁶

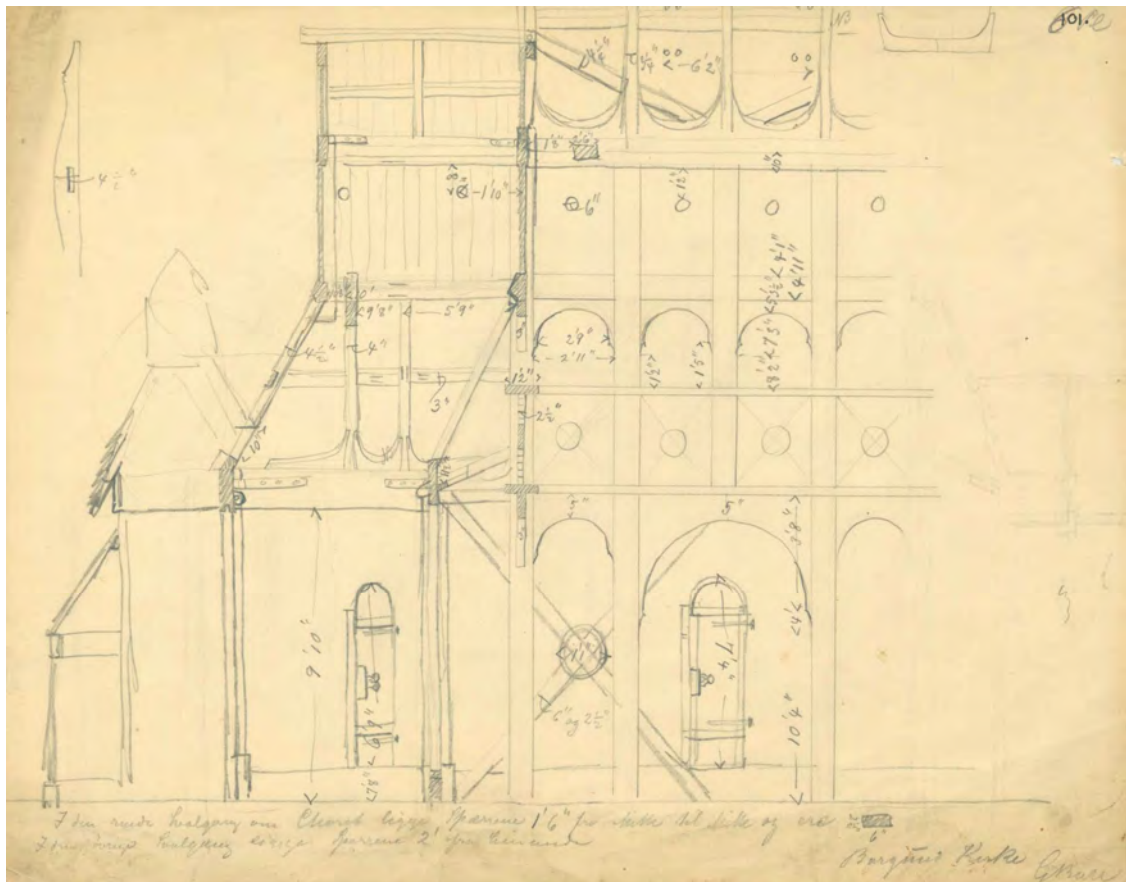
Enda senere, i 1870-, 1880-, og 1890-årene, skulle også andre arkitekter få inngående kunnskaper om disse bygningene: Henrik Thrap-Meyer (1833–1910), Håkon Thorsen (1846–1921), Peter Blix (1831–1901), og Johan Meyer (1860–1940) (Storsletten 2000:25, Lidén 2005:47). Men hva var det nå Fortidsminneforeningen skulle bruke denne kunnskapen til?

³⁷⁵ Se også Solbakken (2012:20–29)

³⁷⁶ Brev til Hr. Arkitekt Christie fra Nicolaysen, 24.06.1858. Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/E/Eb/Eba/0072.

Ill. 46 Georg Andreas Bull, Borgund stavkirke, oppmålingstegning 1856. Riksantikvaren.

Ill. 45 Georg Andreas Bull, Borgund stavkirke, oppmålingstegning 1856. Riksantikvaren.

Ill. 47 Borgunds kirke slik den omtrent må ha sett ut da Bull tegnet den. Fotografi fra 1866. Foto: Ukjent. Nasjonalbiblioteket.

5.6. «... vedlikeholde norske Fortidsmindesmærker...»

Etter Heddal dukker det opp stadig flere gamle kirker som enten skulle repareres, utvides, restaureres, eller som stod i fare for å bli revet. Særlig gjorde en ny lov fra 1851 at flere kirker måtte utvides, eller erstattes med nye.³⁷⁷ Denne loven sa at kirkene skulle kunne romme tre tiendedeler av sognets innbyggere, og ettersom det på denne tiden ble stadig flere innbyggere mange steder i Norge, ble mange av de gamle stavkirkene for små. Den kunnskapen arkitektene samlet inn om stavkirkene var med andre ord av stor nytte. Både fordi den dokumenterte bygninger som forsvant, og fordi det gav innsikt i disse bygningenes konstruksjon og særegenheter.

Det ligger utenfor denne avhandlingens mål å ta for seg alt det fysiske arbeidet

Fortidsminneforeningen endte opp med å gjøre med konkrete stavkirker, men vi skal se på noe av det de gjorde. I forbindelse med loven av 1851 sendte Nicolaysen ut et brev til alle stiftsdireksjoner i landet. Han skriver her at på grunn av den nye loven «vil det rimeligviis endnu hyppigere end hidtil blive Tilfældet at der vækkes Spørgsmaal om Nedtagelse af eller Hovedforandringer med Kirker, der have særdeles Interesse for Foreningen».³⁷⁸ Dette førte til at foreningen i de påfølgende årene fikk inn en rekke brev om kirker som skulle rives eller ombygges. Som vi så i forrige kapittel, var det Tegneskolen som godkjente kirkeplaner, og to av Fortidsminneforeningens direksjonsmedlemmer satt også i Tegneskolens styre. Senere, da denne ordningen ble nedlagt, ble Nicolaysen konsulent for Kirkedepartementet i kirkesaker. (Lidén 2005:188, 52.) Det å vedlikeholde, altså egentlig bevare, gamle stavkirker var slett ikke så enkelt, av både økonomiske og andre grunner. For Fortidsminneforeningen ble etter hvert den eneste måten å sikre en del av de gamle kirkene å overta dem, enten gjennom kjøp eller som gave. Nicolaysen sørget dessuten for å få en hel del kirkedeler og inventar bevart på museum. Men Foreningen hadde begrenset med midler, og direksjonen måtte derfor ha noen kriterier for hvilke kirkebygg som var interessante. En kirkes antikvariske, eller arkeologiske, verdi ble derfor vurdert ut fra følgende spørsmål: Var det knyttet spesielle historiske hendelser til kirken? Var den mye ombygget? Og var den preget av «mærkelige Former», altså særegne arkitektoniske detaljer? Mange kirker ble, som vi har sett, dokumentert på papiret, og en del

³⁷⁷ Det er vanlig å vise til denne loven som den som i hovedsak satte fart på stavkirkerivingen i Norge. Det stemmer bare delvis, også i første halvdel av 1800-tallet ble en hel del kirker revet og ombygget (Eldal 2002:13). Loven hadde dessuten vært diskutert i mange år før den endelig ble vedtatt. Se Eldal (1978:11–13) for en mer utdypende gjennomgang av arbeidet med denne loven.

³⁷⁸ Brev til Samtlige Stiftsdirectioner, datert 21.01.1852. Fortidsminneforeningens historiske arkiv. Riksarkivet, PA-2007/E/Eb/Eba/0075.

fragmenter ble bevart. Men en hel del kirker ble av Nicolaysen ansett å være uten «antikvarisk eller arkitektonisk Interesse». (Lidén 2005:189.)

Allerede i 1847 hadde Frich skrevet et brev til *Bureauchef* Christian Lange (1810–1861), hvor han ba om å få «istandbragt et Møde i vores Forening» for å diskutere en rekke saker. En av disse sakene gjaldt hvorvidt foreningen burde sende «et Forslag til Regjeringen at erhverve Urnæs Stavkirke, den mest fuldendte af de tiloversblevne Trækirker, til Stats-Eiendom, for derved at faa den restaureret og beskyttet».³⁷⁹ Urnes kirke kom ikke i Foreningens eie før mange år senere, men i 1853 var det merkverdige Borgund som stod for tur til å skulle ombygges. I årsberetningen for 1853 står det at direksjonen har «erfart» at «det skulde være bragt paa Bane at udvide eller ombygge Borgunds Kirke i Lærdal». Man har derfor skrevet brev til sognepresten på stedet

med Anmodning om velvillig at oplyse Sagens Stilling, og om muligt at bidrage Sit til, at der i værste Tilfælde ikke foretoges andet ved Kirken end Anbringelse af gallerier, da Bygningen efter Direktionens Formening, hvorledes end en Udvidelse eller Ombygning deraf maatte udføres, for største Delen vilde berøves den Interesse, den har som et af de merkeligste Exemplarer af vore Stavkirker. (Fortidsminneforeningen 1853:4.)

Det er to ting vi skal merke oss med Borgund, som for øvrig ikke kom i Fortidsminneforeningens formelle eie før i 1877.³⁸⁰ Det første vi skal merke oss er at lokalbefolkningen har et stort ønske om å bevare den gamle kirken. Som med Eidsborg, er det i hovedsak «øvrigheten» som krever at kirken skal bygges om og utvides. Nå hadde de også loven i ryggen. I et prostevisitasmøte i Borgund 1. oktober 1856 ble sognet *pålagt* å utvide kirken, med henvisning til loven av 1851. 20. desember dette året hadde de fleste av gårdbrukerne i sognet et møte for å diskutere dette pålegget. Klokkeren Håkon Henrikson Eraker tok referat, og i vedtaket etter møtet står det blant annet:

Borgunds Kirke, som er et ældgammelt Monument, og har staaet i flere Aarhundreder uden væsentlig Forandring, er endnu saa god at den i den Henseende ikke tiltrænger nogen Hovedreparation, men blot Vedligeholdelse. Hun er tillige en kjære Cirat for Borgund, hvorfor Almuen helst ønskede at den maatte tillades fremdeles at blive staaende i sin oprindelige indre og ydre prydelse uden Forandring. (Gjengitt i Nesse 1968:29–30.)

³⁷⁹ Brev fra Frich til Bureauchef Lange, 06.08.1847. Fortidsminneforeningens historiske arkiv. Riksarkivet, PA-2007/E/Eb/Eba/0070.

³⁸⁰ Det var dette året de fikk skjøtet. Kirken var likevel Foreningens ansvar også før dette.

Gårdbrukerne understreker at de har stor «Agtelse og Hengivenhed (...) for sit Oldminde», og de ber innstendig om «at de høie Kirkens Foresatte maa bevæges til at indvilge at lade den fremdeles blive staaende i sin oprindelige Form uforandret». De foreslår at *om* noe skal gjøres, så kunne man kanskje flytte ytterveggene ut til der svalgangene nå står. (Ibid.:30.) Dette var ikke aktuelt for Fortidsminneforeningen. Borgund var en av de mest merkverdige stavkirkene Norge hadde, og burde derfor ikke forandres. Løsningen ble derfor at foreningen tilbød seg å hjelpe til med å skaffe tegninger til og å finansiere en ny kirke, mot å overta den gamle stavkirken den der stod. (Christie 1878:47.) Det andre vi skal merke oss, er at Borgund stavkirke i 1870 så blir reparert/restaurert og i større grad tilbakeført til det som antas å ha vært den opprinnelige formen. Det vil si omtrent slik den ser ut på tegningene som ble publisert i 1856–1858: Vinduene med arker ble tatt bort, og sakristilbygget i tømmer sør for koret, som tydelig kan sees på Schiertz tegning i *Denkmale*, ble også fjernet. I tillegg ble en hel del av inventaret rensket ut: det etterreformatoriske korskillet, oppgangen til prekestolen, alterring, benker i skip, kor og svalganger, samt galleri og himling. (Hoff 2012). Arbeidet ble utført av arkitekt Christian Christie, som altså var en av dem som foreningen hadde engasjert til å måle opp og tegne stavkirker.

I 1865 henvender Fortidsminneforeningen seg til Stortinget for å få økonomisk støtte til ny kirke i Borgund. I denne henvendelsen, som er skrevet av Nicolaysen, viser de blant annet til Dahls stavkirkeverk og hvordan «Alle har samstemmet deri», at stavkirkene «med Hensyn baade til Former og Sammensætning frembyde den største Interesse for hele Europas Kunsthistorie i Middelalderen». Men disse bygningene, skriver Nicolaysen, «have imidlertid alle lidt efter lidt undergaaet væsentlig Forandring, paa en Undtagelse nær, nemlig Borgunds Kirke i Lærdal, som, baade hvad det Indre og Ydre angaar, endnu fremviser næsten alle sine oprindelige Former, skjøndt den er mindst 650 Aar gammel». For å kunne bevare denne kirken, ber så foreningen om bidrag for å kunne oppføre en ny kirke. Foreningen har allerede påtatt seg å på egen regning utarbeide tegninger til den nye kirken, og «[d]et saaledes tilveiebragte Udkast har vundet Menighedens høieste Bifald». (Fortidsminneforeningen 1865b.) Tegningene var laget av ingen ringere enn arkitekt Christian Christie.

Det som *ikke* står i Fortidsminneforeningens «Andragende» til Stortinget, men som står i Nicolaysens opprinnelige utkast, er: «Det saaledes tilveiebragte Udkast, *hvor* væsentlige Motiver hentede fra Stavkirkerne for første Gang her i Lande ere kommet til Anvendelse, har vundet Menighedens høyeste

Bifald.» (Min uth.)³⁸¹ Hvorfor Nicolaysen har valgt å utelate dette i det endelige brevet til Stortinget kan vi bare spekulere i. Men dette *var* jo også et mål for Fortidsminneforeningen: Å skaffe mer kunnskap om de gamle kirkene for slik å kunne lage bedre tegninger til nye kirkebygg – i stedet for tegninger hvor kirkene fremviser en karakter «lik en Fabrik eller et slet og ret Vaaningshuus», som Tidemand så fint sa det.

5.7. «...at erholde bedre tegninger til nye Kirkebygninger, end dem der nu følges...»

5.7.1. *Grosch, Schirmer og Christie*

Om det var «første gang» at «væsentlige motiver» fra stavkirkene var anvendt i et nytt kirkebygg, kan vel å merke diskuteres. Bugge (1929) skriver om hvordan arkitekt Christian Heinrich Grosch (1801–1865) allerede i 1841, da Dal kirke i Tinn i Telemark skulle gjennomgå en hovedreparasjon, sa til de som utførte arbeidene at de måtte være oppmerksomme når de jobbet med koret. Dette stammet nemlig fra en gammel stavkirke, og man burde derfor ifølge Grosch undersøke om det fantes «Billedhuggerarbeid, Snitverk eller Inskriptioner». Om det fantes noe slikt, burde det «nedtages og opbevares, thi Levninger fra Oldtidens Bygningskunst er saa sjelden hos os at man bør være opmærksom paa og omhyggelig om ethvert Bidrag dertil». (Grosch sitert i Bugge 1928:45.) Nettopp Grosch skulle komme til å bli den første som tok i bruk stavkirkeformer i nye kirker. Det første kirkebyggingsprosjektet der stavkirkepåvirkningen kan sees helt tydelig, er nemlig Grosch' Eid kirke i Nordfjord fra 1847 (Eldal 1986:66). Årene 1854–1860 gav Kirkedepartementet ut hefter med mønstertegninger til fem forskjellige kirker under tittelen *Udkast til kirkebygninger*. Nå er det ikke lenger Linstows tegninger som gjelder. Tegningene i disse nye utkastene var laget av Grosch, og det første heftet var godkjent ved kongelig resolusjon allerede i 1851. Her skriver Grosch eksplisitt hva han tenker om bruken av stavkirkeformer i nye kirker. Han skriver blant annet om tårnbejelker og hvordan avstivning av disse kan ordnes på forskjellige måter – enten innvendig i veggene som bindingsverk i tårnet som så føres helt opp i full bredde, eller man kan stive av utover, noe som gir tårnet en synlig avtrappet form. Han skriver så at på denne sistnevnte måten «som kaldes Reiseværk, ere flere af vore ældste Kirker helt opførte», mens bindingsverk er det som er blitt brukt i senere tid. Men, skriver han, «Reiseværket har imidlertid saameget characteristisk og ægte nationalt, at det vel

³⁸¹ Utkast til brev til Stortinget fra Nicolaysens hånd. Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/E/Ea/Ea14.

synes værd at forsøge paa at igjen oplive denne Constructionsmaade, hvorved den mueligen efterhaanden kan blive mere og mere uddannet». (Grosch sitert i *ibid.*:65.)

I 1854 skulle det bygges ny kirke i Krødsherad. Initiativtaker var presten (og eventyrsamleren) Jørgen Moe (1813–1832), og det er arkitekt Heinrich Ernst Schirmer som tar på seg oppdraget. I et brev til Moe datert 3. november 1854 skriver Schirmer til Moe om sine tanker om kirken. Han sier han virkelig ser frem til å utføre denne bygningen «paa det deilige Sted, som Welhaven saa yndig har beskrevet for mig». Det skal derfor «sandelig» ikke mangle noen «Kjerlighed ved Udførelsen af Værket». Faktisk, skriver Schirmer, vil han her søke å

realisere en Yndlingsønske at forsøge nemlig at anvende den Typus³⁸² som findes i Nogle faa af vore Oldtidslevninger og overføre den paa vor Tid og yde derved mit ringe Skjærv til at vor karakteristiske Træbygingsstil bliver vedligeholdt, naturligviis modificeret efter vore Fordringer og Forholde. (Schirmer sitert i Hamran 1963:58.)

Det denne «Typus» innebærer for Schirmer, er blant annet omganger på nordvest- og sydsiden, og et særskilt klokkehus (som ved Borgund). Schirmer påpeker at han er klar over, ved egen erfaring, at «just anvendelsen af ældre Motiver støder ofte paa den haardeste Modstand ved Bygningscommissioner og Myndigheder». Han skriver derfor til Moe at han ikke ville ha «vovet at foreslaa en Bygning af denne Natur naar jeg ikke havde det Held i Dem en For- og Medkjæmper for den gode Sag». (Schirmer sitert i *ibid.*) Kirken, som det finnes tegninger av i Schirmers arkiv ved Nasjonalbiblioteket, ble det likevel ikke noe av. Argumentet mot var at den ble for dyr å bygge. (*Ibid.*) Det er tydelig at det finnes en interesse hos flere for stavkirkenes konstruksjon, og at man mener det er viktig å studere denne. Rudolf Keyser reiser i 1851, på Universitetets regning, fra Christiania til Bergen for å studere samlingene ved Bergens Museum. I innberetningen han sender til Universitetet har han også skrevet detaljert om det han finner på veien dit, og han har først og fremst vært opptatt av de mange stavkirkene. Han påpeker stadig vekk hvilke som bør studeres nærmere. Om stavkirken i Reinlid sier han: «Reinlids Stavekirke er en overmaade mærkelig Bygning og i mine

³⁸² Se Hvattum (2014:111) for Schirmers 'Typus'-begrep. Hvattum viser her hvordan det henger sammen med en arkitekturteoretisk posisjon i samsvar med Quatremères posisjon.

Tanker den hvormed man burde begynne naar man fra Grunden vilde studere de gamle Stavkirkers Construction.»³⁸³

Senere, i slutten av 1860-årene, tegner arkitekt Christie en hel rekke kirker med vesentlige innslag av stavkirkeformer. Den første av dem var den som ble tegnet for å kunne plasseres rett ved siden av den gamle stavkirken i Borgund. Eldal (2002) påpeker at mange bygninger på 1800-tallet kan ha vært ment og forstått som mer nasjonale i formen enn vi ser dem i dag. Dette, skriver han, skyldes at disse bygningene for oss fremviser et mer europeisk formspråk. For eksempel kunne bindingsverksformer fra Nord-Frankrike bli tatt i bruk som nasjonale. Dette gir mening om man forstod disse som beslektet med stavkirkeformer vikingene skulle ha tatt med seg ved erobringen av Normandie. (Ibid.:46.)

Ill. 48 Anders Beer Wilse, Borgunds gamle og nye kirke, 1902. Nasjonalbiblioteket.

³⁸³ Innberetning fra Keyser til Det akademiske Collegium, 04.12.1852, jnr. 850/1852. Universitetet i Oslos arkiv, Kollegiet. Riksarkivet, S-2868/D/L0066/0001.

Nå motsier jeg tilsynelatende meg selv. Over gjorde jeg det til et poeng at det nasjonale i arkitekturen ikke egentlig ble et tema før langt senere på 1800-tallet, det vil si: Det nasjonale på denne tiden handlet først og fremst om å markere seg som en moderne og sivilisert nasjon i Europa (med referanse til Hvattum 2014:109). Grosch sin uttalelse over kan likevel også godt forstås innenfor denne rammen, ettersom han påpeker at stavkirkeformene «efterhaanden kan blive mere og mere uddannet» – det nasjonale skal lutres! Nicolaysen fokuserer ikke i det hele tatt på stavkirkene som *nasjonale* former i brevet til Stortinget. Likevel: Andre steder er det jo nettopp det nasjonale som fremheves. Hvordan henger dette egentlig sammen? En debatt mellom Nicolaysen og Emil Tidemand i *Morgenbladet* og *Christiania-Posten* noen år før Grosch lager sine utkast til kirkebygninger, gir god innsikt i hva som står på spill.

5.7.2. Nicolaysen og Tidemand: «Steenbygninger, Træbygninger, Modelkirkene»

Hele diskusjonen mellom Tidemand og Nicolaysen går for seg i seks lange innlegg, som trykkes i *Christiania-Posten* og *Morgenbladet* fra desember 1848 til juli 1849.³⁸⁴ Tidemand er uenig på en rekke punkter med Nicolaysen, selv om de grunnleggende sett står på mer eller mindre samme sted. Jeg vil først konsentrere meg om Nicolaysens innlegg publisert i *Christiania-Posten* 2. desember 1848. Her formulerer Nicolaysen tydelig sitt arkitektursyn, og det er et syn som også har betydning for stavkirkene og kunnskapen om dem. Innlegget har tittelen «Norske Steenbygninger fra Middelalderen, Træbygninger og Modelkirkene», og Nicolaysen innleder det hele med å vise til Norges middelalderske steinbygninger. Disse «ere af Betydning for historieforskeren som overhovedet for enhver Nordmand, der vil danne sig et klart Billede av sit Lands Fortid». Noen av disse bygningene er også interessante fra et kunstnerisk standpunkt, men de må likevel «gjøre Afkald paa den Eiendommelighed, som ene fremkommer, naar Folket lægger til noget af sit eget». Norges middelalderarkitektur i stein, mener Nicolaysen, er «en reen Gjentakelse af noget fremmendt». Spørsmålet Nicolaysen så stiller, er om det i disse bygningene kan finnes noe som kan danne grunnlaget for en fremtidig «norsk Steenbygningskunst». Nei, mener Nicolaysen, og grunnen til det er nettopp at steinarkitekturen først og fremst er «fremmed».³⁸⁵

Men ganske så annerledes «forholder det sig med Træbygningerne og her griber Spørgsmaalet ogsaa dybere ind i Livet». For slik folket fra «umindelige Tider» har tatt i bruk treet som materiale og

³⁸⁴ *Christiania-Posten* 1848, nr. 169 (Nicolaysen); *Morgenbladet* 1849, nr. 18, 32, 89 (Tidemand); *Christiania-Posten* 1849, nr. 340 (Nicolaysen); *Morgenbladet* 1849, nr. 173 (Tidemand); *Christiania-Posten* 1849, nr. 349 (Nicolaysen); *Morgenbladet* 1849, nr. 185 (Tidemand).

³⁸⁵ *Christiania-Posten* 02.12.1848 (nr. 169), «Norske Steenbygninger fra Middelalderen, Træbygninger og Modelkirkene».

derfor er blitt «fortrolig med Behandlingen deraf, saaledes vil Træet af klimatiske og økonomiske Hensyn i Regelen fremdeles blive mest anvendt af Privatmanden, naar det ikke er foreskrevet, at der skal bygges af Steen». Og, skriver Nicolaysen, om vi så kaster et blikk på de bygningene det her er snakk om, og som det kan komme på tale å bruke, «saa møde os først de bekjendte Stavekirker, der indeholde mange Eiendommeligheder og maaske ikke mindste udmærke sig ved Tagværkets Sammensætning, noget man hidtil ikke har paaagtet».³⁸⁶ Til grunn for hele Nicolaysens innlegg ligger en stor beundring for arkitekten Schinkel og en ide om sammenhengen mellom materiale, tid og form (jamfør også forrige kapittel).

Nicolaysen beskriver «arkitekturens fall» etter middelalderen: «I de øvrige protestantiske Lande og navnlig i Tyskland, hvorfra Bevægelserne mod vort Norden fornemmelig udgik, overførte man udenvidere de uforstaaede og allerede af Romerne fordærvede helleniske Former paa et fremmedt Liv og paa Materialier, som i deres inderste Natur satte sig op derimod.» Han skriver mye om dette, og om 1600- og 1800-tallets trearkitektur. Særlig forarget er han på oppfinnelsen av bordkledningen: «[D]e bondeaktige Stokke skjultes derved, og man kunde nu paa dette ydre Hylle ved Hjælp af Spigeren fremtrylle disse udbugede Søiler, vredne Karnisser og Snirkler, hvorpaa Rococcoen havde saadan Overflod.» I det syttende og attende århundrede var det «kommet dertil, at al Sandhed var forjaget. Kun, hvor der var en Efterklang af Romantiken, eller i Pakhuse og andre underordnede Bygninger, og hos Bønderne havde den endnu et hjem». Men så, skriver Nicolaysen, så «fremtraadte Schinkel». Med ham kom «den nye Retning, som i Modsætning til den foregaaende kan betegnes som Sandhedens, det af et Indre sig udfoldende Ydre». Schinkel hadde «fordybet sig i Betragtningen af de uforvanskede helleniske Verker», og på bakgrunn av dette hadde han kommet frem til at

først naar man har fanget Aanden i denne Kunst, kan man igjen blive skabende, først, naar man har opfattet Betydningen af disse Former i deres Heelhed og af hver Deel deri, kan man igjen anvende dem med Frihed, og at kun, naar man har et Materiale af lignende Natur som deres, kan man bygge som dem.³⁸⁷

Det betyr at når man har et annet materiale enn hellenerne, så tilsier «Aanden i den helleniske Kunst», at *dette* stoffets «Fordringer» skal være de enerådende. Nettopp her var det Schinkel ifølge

³⁸⁶ Ibid.

³⁸⁷ Ibid.

Nicolaysen mest viste sin Genialitet – i bruken av «den brændte Steen, som fremfor alle er vor Tids Materiale». Schinkel har derfor bidratt betydelig til en «renere og mere tidsmæssig Arkitektur».³⁸⁸

I Norge, skriver Nicolaysen, har utviklingen vært annerledes enn i resten av Europa, fordi vi bygger så mye i tre. Men også her hjemme degraderte arkitekturen i den forstand at man fikk «fordærvede former». I trearkitekturen «dreves Uvæsenet fuldstændig», når man i dette materialet etterlignet klassisismens former. Disse «Bastarder av Træhuse» vandret fra byen og ut til embetsmenn på landet, hvor de ble modeller for bøndernes egne hus. Man har nå i det siste begynt å se antydninger til mer «sanne» bygninger, blant annet Schirmers «skjønne Schweitzerhus paa Høien over Byen», selv om det er «langtfra at Sandheden endnu er kommen til Gjennembrud». For det er «endnu de færreste, som fatte, at Sandhed er den første Betingelse for Skjønhed». Sannhet for Nicolaysen er altså at materialet fremstår som seg selv – for eksempel ved trekonstruksjonene kommer til syne og ikke er tildekket. Dette er tilfellet med den tradisjonelle norske byggeskikken på landet: «[D]en bærende Kraft ligger klart for Øiet i Loftets Bjælker.» Skal en ny trearkitektur utvikles, må man gi «Bordklædning og al den øvrige ydre Paatrængsel Løbepas». Slik, skriver Nicolaysen, bringes man «tilbage til sit eget, til Bondens Bygninger, hvor Sandheden tillige udtrykker sig paa en for vort Folk eiendommelig Maade». Disse bygningene er like viktige for «Folkelighedens høiere Udvikling som Dialekterne, Folkepoesien og Melodierne og søge nu sine Mænd». Det som spesielt bør tas i betraktning i denne sammenheng er «især Stavekirkerne i Sogn, Hallingedal og Thelemarken, samt Stavburene og Stuerne i de to sidste Bygder». Her burde det deles ut stipender, slik at man kan sende ut arkitekter for å gjøre seg kjent med disse bygningene. Bygningene kan imidlertid ikke brukes som rene mønster – dette ville være en «aandeløs Gjntagelse» og resultatet ville bli en «bondeagtig» arkitektur. Derfor, sier Nicolaysen, «skulde de først gjennomgaae en luttrende Skjærsild». Kun ved at «disse Stokker med deres staaende Naver, disse af fremspringende Bjælkeender dannede Konsoler, Aaserne [altså: takås], Rasterne, Spirene og i Anordningen disse Utskot, smaae udspringende Tage og dækkede Svaler» forstås og reflekteres over, kan disse formene «med den enhver sand Kunstners iboende Naivitet fremstilles som Kunstverk». Ja, kun slik kan bondens «Sandhed blive til Skjønhed».³⁸⁹

Nicolaysen benytter også anledningen til å beklage seg over Linstows typetegninger til kirker fra 1829. For det første er typetegninger i seg selv en uting – de skjærer alle steder over en kam: «Alle

³⁸⁸ Ibid.

³⁸⁹ Ibid.

disse Hensyn, som indvirke paa enhver sand Arkitekts Plan, Stedets Eiendommelighed i Terrain, Klimat, Materiale, en folkelig Karakter i ældre Bygninger, ere her aldeles fornægtede.» Og i tillegg er Linstows kirkebygg overhodet ikke kirker for «vor Tid». Nei, landskirkene står nå «langt under Tidens Krav», og dette må det nå gjøres noe med, sier Nicolaysen.³⁹⁰

I et innlegg som går over tre nummer av *Morgenbladet* våren 1849, tar Tidemand for seg hele Nicolaysens innlegg bit for bit. De deler som sagt mange synspunkter, men Tidemand henger seg særlig opp i Nicolaysens syn på steinkirkene som et uaktuelt utgangspunkt for arkitektonisk produksjon. Skal det oppføres kirker i stein, mener Tidemand, er det flere av middelalderkirkene i stein som har former som kan brukes som grunnlag for en ny arkitektur. Tidemand er imidlertid opptatt av at den «nyere Tids stræben efter (...) at skabe en tidsmæssig Kirkestil» ikke har båret «væsentlige Frugter». Noen har i denne sammenheng helt benektet «de fra Middelalderen og andre Perioder overleverede Typers Gyldighed» og mener man kun kan nå målet ved en «fuldkommen selvstændig og fri Skaben ud af det eget Indre».³⁹¹ Andre er igjen gått motsatt vei. De har

betragtet de Former, der tilfredsstillende den middelalderske fromme, mystiske Tro, som uovertræffelige Mønstre, og deres Stræben har da kun ytret sig i at fremstille de gamle romanske og gotiske Former saavidt muligt uforvanskede i de kirkelige Bygværker, de havde at opføre for det 19de Aarhundredes religiøse Behov.³⁹²

Tidemand trekker også frem Schinkel som en av dem som har vært «[h]eldigst (...) i denne, som i andre Henseender». Schinkel har nemlig i en del utkast til «Kirker for vor Troesbekjendelse» greid å på en genial måte kombinere to «historisk begrundede, og ved deres Ælde høist erværdige Bygningssystemer (det gammelkristelige Baptisteri- og det byzantinske Kuppelsystem)». Normen Schinkel dermed har oppstilt, synes ifølge Tidemand å kunne «tiltale vor Tids saavel æsthetiske som praktiske Sands». Her henviser Tidemand til et foredrag Kugler har hatt om «de forskjellige Systemer for Kirkebygninger» i «den videnskabelige Forening i Berlin». Men ingen av Schinkels kirker er blitt bygget, og etter hans død har det i Berlin «i flere Henseender (...) viist sig temmelig paafaldende Aberrationer fra denne vor Tidsalders største Mesters Principer».³⁹³

³⁹⁰ Ibid.

³⁹¹ *Morgenbladet* 18.01.1849 (nr. 18), «Nogle Bemærkninger ved en i 'Christiania-Postens' No. 169 f. A. indtage Opsats [af N. Nicolaysen], betitlet 'Norske Stenbygninger fra Middelalderen, Træbygninger og Modelkirkerne', I».

³⁹² Ibid.

³⁹³ Ibid.

Problemet med å «give den religiøse Ide et selvstændigt, synligt Kunstudtryk», sier Tidemand, stammer likevel først og fremst fra den «Vaklen, eller rettere, den Opløsthed, hvori Nutidens kirkelige, ei mindre end politiske, Forholde befinde sig». Men også på kunstens område finnes det uenigheter mellom de «eensidigste Forfægtere af det Gamle», og de som vil skape et arkitektonisk system «aldeles fra nyt af». Men, sier Tidemand, «ingen Tid formaar i sin Udvikling saaledes at emancipere sig fra Forgangenheden, at den ene ud af sig selv skulde kunne skabe sig sine Tilstande. Dette gjælder i Almindelighed, og ikke minst i Arkitekturen (...)». Det eneste som kan «skjænke vor Tidsalder en i ovennævnte Betydning selvstændig Arkitektur», er ifølge Tidemand «[e]n med Omtanke og i ægte kunstnerisk Aand foretagen Bearbejdelse af det Overleverede efter Nutidens Behov og kunstneriske Følelse». Med et slikt utgangspunkt er det for Tidemand vanskelig å skjønne «hvorfør ei vore gamle, ærværdige middelalderske Steenkirker, ligesaafuldt som Trækirkere, hver i sin Sfære, skulde kunne føre til noget Klækkeligt». ³⁹⁴

Det er riktignok slik, sier Tidemand, at Nicolaysen tillegger stavkirkene en særlig verdi, fordi de har en «vis Eiendommelighed, der skulde være fremgaaen af *vort folks individuelle Formsands*» (min uth.). Dette er likevel ikke nødvendigvis riktig, sier Tidemand. For i bunn og grunn er stavkirkene bare «Efterligninger i Træ af Datidens Kirkebygninger i Steen». I grunnplan og hovedformer er det ingenting som skiller stavkirkene fra de gamle steinbasilikaene. Tidemand argumenterer også for dette ved å vise til forskjellige arkitektoniske elementer i Borgund og Urnes kirker. Til og med der hvor stavkirkene utviser «størst Eiendommelighed, i det, næsten som en Pagode, fantastisk optaarnede Ydre (som ved Hitterdals Kirke), vil man ikke desto mindre næsten kunne tilbageføre Alt paa middelalderske Principer», skiver Tidemand. Rent konstruktivt ser man riktignok i disse kirkene en «Maade at sammenføie paa» som utelukkende har utviklet seg i Norge. Også her kunne nok arkitektene lære en del. Og kanskje, mener han, kan man i det «anvendte ornamentistiske System» i disse bygningene finne noe som kunne «ha Krav paa national Eiendommelighed». Men også her ser man jo likheter fra angelsaksiske miniatyrer fra så tidlig som det 9. århundrede. Dette tyder på et felles utspring fra «ældgamle, for de tvende Hovestammer, den germanske og Norrøne, fælles Thyper». ³⁹⁵

Tidemand går grundig gjennom Nicolaysens argumenter, og vi kan ikke gå gjennom hele diskusjonen her. Men når det kommer til stavkirkene, er de stort sett enige, bortsett fra at Tidemand i dem først og

³⁹⁴ Ibid.

³⁹⁵ Ibid.

fremst ser «fremmede mønstre». I tillegg forstår Tidemand stavkirkene som etterligninger av basilikaer i stein. Noe som gjør at han også kan påpeke en selvmotsigelse hos Nicolaysen: Hvordan kan Nicolaysen, med sitt fokus på «sandhed», insistere på at stavkirkenes former skal kunne brukes som grunnlag for en ny arkitektur, når disse trekirkene selv er etterligninger av former i stein? Ellers når det gjelder stavkirkene, understreker Tidemand at det overhodet ikke har vært hensikten å «søge at nedsætte disse især for vort Land, saa mærkelige, og ved deres Ælde høist mærkelige Fortidsminder, over hvilke hidtil en uheldig Skjæbne har hvilet, men som nu, navnlig ved ‘Selskabet til norske Fortidsminders Bevaring’, muligens turde se en gunstigere Fremtid imøde» Han sier at han selv jo for et par år siden i et innlegg i *Morgenbladet* forsøkte å tale disse bygningenes sak (Tidemand 1844). Og han innrømmer at han selv der beskrev disse trebygningene som «Exempler paa en ‘udviklet eiendommelig Byggestiil i vort Norden’». Men, skriver han, «da er jeg vistnok i denne Henseende gaaet forvidt (...) Jeg havde da ogsaa nærmest det ornamentistiske Detail for Øie, i hvilket der, som ovenfor vist, vistnok ligger noget Særegent, om just ei noget udelukkende Norskt».³⁹⁶

Nicolaysens syn på Linstows typetegninger, er for øvrig Tidemand «aldeles enig i». Han er imidlertid ikke enig i at mønstertegninger i seg selv er en uting, for:

Det er alt store Ting, om vore Præstegjeldes Beboere kunne dyrke deres Gud i et rummeligt, lunt og nogenledes anstændigt Lokale, end sige at de skulde kunne tilveiebringe Midler til Anskaffelse af en efter alle Kunstens Regler opført Kirke. Er denne solid opført, og derhos af et ydre og indre Udstyr der forlener den saamegen Værdighed, at den adskiller sig fra et til profane Øiemed bestemt Sted, er i Regelen Alt opnaaet, hvad der her billig kan fordres.³⁹⁷

Dette kan mønstertegninger bidra til, mener Tidemand. Særlig om de er «udgaaede fra en tænksom, dygtig, med Landets Behov og Fordringer tilstrækkelig bekjendt Arkitekt».³⁹⁸

I sitt siste innlegg tar Nicolaysen for seg hvordan han mener «en protestantisk Kirke nu maatte bygges for bedste at opfylde sin Bestemmelse». Han tar for seg grunnplan, alter, plassering av prekestolen, ulike tårnløsninger og så videre. Han bruker også mye plass på å diskutere i hvilken

³⁹⁶ *Morgenbladet* 30.03.1849 (nr. 89), «Nogle Bemærkninger ved en i ‘Christiania-Postens’ No. 169 f. A. indtage Opsats [af N. Nicolaysen], betitlet ‘Norske Stenbygninger fra Middelalderen, Træbygninger og Modelkirkerne’, III».

³⁹⁷ *Ibid.*

³⁹⁸ *Ibid.*

«Stil» det burde bygges, og om hvorvidt «Arkitekturen i Steen hos os nogensinde vil komme til den Udvikling, at Folkets Eiendommelighed frigjør sig derigjennem». Stavkirkene nevner han særlig i forbindelse med utfordringer knyttet til det indre kirkerommet. Dette er ofte overdekket med treloft på en slik måte at det enten «ikke stemmer med Materialets Natur», nemlig med «Tøndehvælving», eller «Bedækningen» er lagt «ganske plan paa Tvertræerne, hvilket giver i det hele Indre et fortrykt Udseende». Men her, sier Nicolaysen, vil «et Forbillede kunne hentes fra Stavkirkerne, hvor Sperreverket omyggelig aflightet oprindeligt har været synligt».³⁹⁹

Tidemands siste innlegg er ikke nådig mot Nicolaysens kirkeforslag, av forskjellige grunner. Og han avslutter sarkastisk med:

Ikke destomindre skulde jeg tilraade den ærede Forfatter, at sende sit 'klare Udtryk for den protestantiske Kirkes Ide overensstemmende med Arkitekturens Lovæ sporenstregs til Berlin, at det kan vorde optage i 'Kunstblatt' og saaledes blive undergivet en sagkyndig Almeenheds Bedømmelse. Hvo veed – maaske den fortjente Udmærkelse da ei vilde udeblive.⁴⁰⁰

Som vist over, var det noen som brukte visse elementer fra stavkirkene i nye kirkebygg. Når det gjelder det nasjonale i både stavkirkene og i den nye arkitekturen, ser vi likevel her med Nicolaysen og Tidemand at stavkirkene på ingen måte ble entydig forstått. Fremdeles så man i stavkirkene former fra ulike steder (og tider). Spørsmålet om hvorvidt stavkirkene likevel fremviste en viss «Eiendommelighed, der skulde være fremgaaen af vort folks individuelle Formsands», som Tidemand skrev, er ikke løst. Det er tydelig at stavkirkene, som de komplekse byggverkene de er, fremdeles ble forstått stykkevis og delt, og at dette gjorde det mulig å se ulike ting i dem. Nicolaysen snakket om stavkonstruksjonen og om hvordan den eventuelt kunne brukes i samtiden, men om den skulle utgjøre grunnlaget for en ny arkitektur, som tilfredstilte «tidens fordringer», måtte den altså «først gjennemgaae en luttrende Skjærsild». Det ved stavkirkene som i større grad ble forstått som noe potensielt særegent nasjonalt, var treskurden.

³⁹⁹ Christiania-Posten 26.06.1849 (nr. 349), «Til Morgenbladets Kunstanmelder, II».

⁴⁰⁰ Morgenbladet 04.07.1849 (nr. 185), «Til Forfatteren i Christianiaposten af Opsatse om 'norske Steenbygninger etc.'».

5.7.3. Treskurd og kunsthåndverk

Nå har vi først og fremst snakket om bygningsformene og stavkirkene generelt, og om hva grunnlaget for en ny kirkearkitektur skulle være. Men som vi har sett var det ikke bare stavkirkenes *konstruksjon* som ble diskutert som interessant ved stavkirkene. Jeg skrev over at det omtrent på denne tiden begynte å utvikle seg to «kunnskapsspor» knyttet til stavkirkene: det som dreide seg om bygningskonstruksjonen og det som dreide seg om det ornamentale. Vi så over hvordan Tidemand pekte på at ornamentikken hadde noe særegent og eiendommelig ved seg. I Nicolaysens *Mindesmerker af middelalderens kunst* så vi også at han var opptatt av treskjærererkunsten – både den fortidige og den som fremdeles ble praktisert i norske bygder. I «Bidrag til Bergens ældre Topografi», publisert samme år som debatten med Tidemand, påpekte dessuten Nicolaysen (1848a:4) at nettopp i «Enkelthederne, navnlig i det udskaarne paa Døre, Dørstolper etc., aabenbarer der sig en virkelig Skjønhedssands i Anordningen, ligesom Udførelsen vidner om en høi Grad af Færdighed» – og denne skjønnhetssansen var i stor grad «eiendommelig», ifølge ham. Som Dag Sveen (2004) viser i boken *Fra folkekunst til nasjonalt kunsthåndverk*, oppstod det utover i andre halvdel av 1800-tallet en stadig større interesse for norsk kunsthåndverk, også treskjæring. På de norske kunstindustriutstillingene, særlig de som ble arrangert av *Den tekniske forening* fra 1851 og utover, var treskjærerarbeider en viktig kategori. I bedømmelseskomiteene til disse utstillingene satt det ofte kunstnere og arkitekter. Både Flintoe, Nebelong, Schirmer og Grosch var med på å bedømme kunsthåndverk på slike utstillinger. (Ibid.:112–122.) I en bedømmelse av treskjærerarbeider på «Den norske Industrie-Udstilling» i Christiania i 1854, skrev Grosch blant annet: «De ere næsten alle holdte i den bekjendte traditionelle norske Ornamentstiil fra Middelalderen, og de Forsøg, der enkeltviis findes paa at avvige herfra, ere i Almindelighed ligesaa lidet heldige, som vi ansee det ønskeligt, at der afviges fra den ægte nationale Stiil (...)» (Grosch, sitert i ibid.:122–123.) Sveen påpeker at forestillingen om kontinuitet mellom middelalderen og samtidens norsk treskjærererkunst var svært utbredt på denne tiden, slik Nicolaysens utsagn i *Mindesmerker af middelalderens kunst* illustrerer. Samtidig var det også en utbredt ide at denne kunsten måtte foredles, som jeg skrev om over – noe Grosch' bedømmelse antyder. Derfor var treskurden på blant annet stavkirkeportalene sentrale, og ikke minst verdt å både avtegne og publisere. (Ibid.:161–162.)

Selv om Nicolaysen i 1865 presenterte stavkirkene som interessante for «hele Europas kunsthistorie», stod de fra midten av 1840-årene og fremover også midt i flere kunst- og arkitekturdiskusjoner knyttet til det særegent «nationale». Ikke fordi de nødvendigvis ble forstått som noe særegent norsk i

seg selv, men fordi man var opptatt av å bygge nasjonen. Spørsmålet var og ble hvilken grunn man skulle bygge denne nasjonen på. Svaret på dette ville selvfølgelig variere, alt etter om det var kirkebygg enten i byen eller på landet, privathus, eller kunsthåndverket som skulle bygges opp.

Det som er viktig å merke seg når det gjelder stavkirkene, som særlig Nicolaysens og Tidemands tekster viser, er hvordan stavkirkenes ulike elementer kunne diskuteres i veldig forskjellige sammenhenger. Diskusjonene kunne handle om byggemateriale – stein eller tre? – eller de kunne handle om religiøsitet, tidens ånd, og hvordan denne skulle uttrykkes. Man diskuterte også hvordan «Stedets Eiendommelighed i Terrain, Klimat, Materiale» burde tas hensyn til når nye kirker skulle bygges. Et viktig spørsmål knyttet til stavkirkene var dessuten, som vi har sett flere ganger, forholdet mellom «fremmede» og «hjemlige» elementer, uten at fremmede elementer nødvendigvis ble vurdert negativt. Relatert til dette kunne stavkirkene også være relevante i diskusjoner om en *norsk* byggetradisjon, og slik bli forstått i sammenheng med profane bygninger og byggeskikk på landet i Norge i samtiden. Det vi må ha klart for oss, i alle disse sammenhengene, er at det ikke var stavkirkene som helhet det handlet om, men at det arkitektoniske, altså bygningskonstruksjonen, og det ornamentale ved dem ble forstått forskjellig, og forstått som tilhørende delvis ulike kunnskapsprosjekter.

Hele utgangspunktet for disse diskusjonene var dessuten blant annet en ide om fortidens minnesmerker som *mulige* kilder til nå- og fremtidig kunst, kunsthåndverk og arkitektur, uavhengig av om de var særegent nasjonale.⁴⁰¹ Dette må igjen må forstås innenfor rammene av en tanke om Norge som en nasjon *i Europa*, hvor målet var å nå et tilfredstillende punkt i nasjonens utvikling. Stavkirkenes ulike elementer, både konstruksjonen og ornamentene, var på flere måter relevante i denne sammenheng. Men de var ikke *bare* kilder til mulige fremtider, de ble også forstått som bevaringsverdige monumenter fra fortiden, tilsynelatende fordi de var historisk og antikvarisk interessante objekter. De kunne med andre ord fremdeles gi kunnskap om kulturelle forbindelser, kirkebyggere, historiske hendelser og personer gjennom inskripsjoner og lignende, og de kunne fortelle om *Forfædrenes* skikker og seder. Men for å skape en bredere interesse og forståelse for disse bygningene og deres mulige verdier – både som utgangspunkt for en kunst for «vor tid» og som «historiske og antikvariske minnesmerker» – måtte kunnskapen på en eller annen måte settes i sirkulasjon.

⁴⁰¹ Når det gjelder Schirmer, skriver Hvattum (2014:110–135) utdypende om 1800-tallets norske trearkitektur og dens «kosmopolitiske opphav og omland». Se også Eldal (2019).

5.8. «...gjøre disse Gjenstande bekjendte for Almenheden ved Afbildninger og Beskrivelser»

5.8.1. *Egne publikasjoner*

I løpet av de 20 første årene i virksomhet, hadde Fortidsminneforeningen både sporet opp og undersøkt alle gjenværende stavkirker.⁴⁰² De var også i stor grad festet på papiret – i alle fall de delene av dem som Nicolaysen hadde ansett som «arkeologisk interessante», og et faktisk bevaringsarbeid var også kommet i gang. Et viktig mål med å samle og produsere denne kunnskapen, var som sagt også å gjøre fortidsminnene «bekjente». Vi har allerede nevnt Nicolaysens og Fortidsminneforeningens mer omstendelige utgivelser: *Arkeologisk-historisk fortegnelse over Norges levninger af kunst og haandverk fra middelalderen* (1855), *Norske bygninger fra Fortiden* i tre rekker, fra 1860–1880, og *Norske fornlevninger* (1862–1866). I tillegg gav de årlig ut *Aarsberetningen*, som ble fyldigere for hvert år, og som kunne ha både plansjer og lengre tekster vedlagt. Nicolaysens *Arkeologisk-historisk fortegnelse* ble for eksempel først utgitt som vedlegg til *Årsberetningen* 1854, og *Norske Fornlevninger* var en selvstendig fortsettelse/utvidelse av denne.

Disse to verkene inneholder for øvrig ikke illustrasjoner, men er mer av registrerende art – en type samleaktivitet vi så allerede i Nicolaysens liste over gamle kirker fra 1845 (over). Det er forresten interessant å se hva Nicolaysen skriver i innledningen til sin *Arkeologisk-historisk fortegnelse*: «Den følgende fortegnelse er et uddrag af vedkommende trykte og utrykte topografier, af tegninger og indberetninger i Foreningens samling og af de oplysninger, som ere tilvejebragte ved hr. G. Bulls reiser i Selskabets anliggender.» Nicolaysen skriver at han dessuten har brukt «Rigsarkivets samling af hidhørende regnskaber, besigtigelser og indberetninger». Når det gjelder besiktigelsene og inberetningene, sier han, «maa det dog bemerkes, at deres hensigt alene var at give oplysning om de dele af vedkommende bygninger, som tiltrængte reparation, og at formen af disse kun forsaavidt er anført». Dermed er det ikke nødvendigvis slik at en kirke mangler for eksempel svalgang, selv om svalgangen ikke er nevnt. (Nicolaysen 1855:Forord.) Her ser vi hvordan Nicolaysen ikke bare formidler kunnskap innhentet av Bull og andre som har reist i Fortidsminneforeningens regi, men at han også her har tatt i bruk gamle topografiske beskrivelser (trykte og utrykte). I tillegg har han, tilsynelatende som den første, tatt i bruk gamle beskrivelser av kirker som finnes i for eksempel

⁴⁰² Med noen få unntak: Undredal kirke hadde de ikke oppdaget at var en stavkirke, Øye stavkirke lå under kirkegulvet på en ny kirke, og Garmo kirke lå spredt rundt omkring på gårder i Gudbrandsdalen, og skulle komme til å bli samlet inn av Tron Eklestuen (Buggeland 1987:84).

visitasprotokoller og andre innberetninger for å finne ut hvordan kirkene har sett ut før. Dette gir mening når vi vet at han er opptatt av kirkenes «oprindelige former».

Norske bygninger fra Fortiden er et plansjeverk, men inneholder også, som *Mindesmerker af Middelalderens Kunst*, en forklarende tekst om hver bygning. I «første række» (1860–1866) finner vi stavkirkene Urnes, Hopperstad, Vågå, Årdal, Vangsnes og Rinde. Både Vågå og Vangsnes er kirker som begge har «undergaaet store forandringer», men som fremdeles har rester etter eldre stavkirker. Til forskjell fra *Mindesmerker* er dessuten denne utgivelsen tospråklig, med både norsk og engelsk tekst. Og teksten er dermed tilsynelatende tenkt også for et internasjonalt publikum. Man kunne kanskje tenke seg at det er på grunn av Kuglers ønske (jmfør innledningen til dette kapittelet) at Fortidsminneforeningen her inkluderer en engelsk oversettelse, selv om Kugler altså ønsket seg en tysk/fransk oversettelse. Det er ikke sikkert. I det som ser ut som en kontrakt mellom forlegger Christian Tønsberg og Fortidsminneforeningen, datert 1. juli 1854, står det nemlig blant annet at:

Jeg Chr. Tønsberg overtager Udgivelsen og Foretaget af et lithographisk Værk betitlet «Norske Bygninger fra Middelalderen» der udgives af Foreningen for Norske Oldtidsmindesmærkers Bevaring og ledsages med en kort oplysende Text i samme Format som det af Professor Dahl udgivne lignende Værk. (...) Plancherne skulle af mig besørges smukt lithographerede og *Texten oversat i Tydsk og Engelsk*.⁴⁰³ (Min uth.)

Her ser vi hvordan det å gi ut et flerspråklig verk var planen allerede i 1854. Hvorfor verket ikke ble som avtalt, vet jeg ikke. Som vi har sett endte også Nicolaysen opp med en annen tittel.

Hvorvidt *Almeenheden* ble kjent med disse bygningene gjennom Fortidsminneforeningens publikasjoner, kan diskuteres. Det kommer selvfølgelig an på hvordan man definerer «Almeenheden». Selv om Harry Fett i sine erindringer i årsberetningen fra 1943 klager over den «nasjonale uforstand» og den «villedede opinion» foreningen tilsynelatende måtte slåss mot i andre halvdel av 1800-tallet, peker han også på at «det mest karakteristiske» ved Foreningen, var «det brede, demokratiske grunnlag ved starten». Han ramser opp:

Byggmestre, murmestre, tømmermenn, bokbindere, bakere, boktrykkere, hattemakere var straks med, også en spisemester, en mekanikus, en los, en fisker,

⁴⁰³ Kontrakt mellom Fortidsminneforeningen og Chr. Tønsberg, 01.07.1854, Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/E/Eb/Eba/0072.

videre gipsarbeidere, murersvenner, skomakere, glassmestre, skreddere, instrumentmakere, kannemakere, lysestøper, slakter, hanskemaker, buntmaker, landhandler, litograf, seilmaker, en vaktmester, en statsveier. (Fett 1944:8.)

Med andre ord, skriver Fett, «hele det norske samfund interesserte sig i 1844 for fortidsminner og deres bevaring» (ibid.). Det kan nok diskuteres. Blant annet var foreningen først og fremst et byfenomen, noe også Fett påpeker. I den nevnte artikkelen om Fortidsminneforeningen, publisert i *Morgenbladet* 19. mai 1846, står det også en del om foreningens medlemsmasse. Etter ett og et halvt års virksomhet, har foreningen kun trettini medlemmer fra utenfor byene («Norges Landdistrikter»), tjueen av disse er embetsmenn, men «ikke een Eneste af den talrige Bondestand, der maatte ventes tiltraadt Foreningen i Masse». Grunnen til at artikkelforfatteren mener at bøndene «maatte ventes tiltraadt», er for øvrig fordi foreningens mål er «allmenn-nasjonalt»:

Naar man imidlertid betænker, at dette Selsabs Formaal er saa aldeles almeen-nationalt, at det tilsigter at bevare vore mærkelige Fortidslevninger paa den hensigtsmæssigste Maade fra Undergangen, uden at søge at erhverve for nogen bestemt af Landets Samlinger, og uden at altsaa nogen lokal Interesse derved paa nogen Maade kan præjudiceres [her: voldes skade], kunde man dog med nogen Grund have ventet, at Antallet medlemmer skulde have tiltaget i en langt stærkere grad.⁴⁰⁴

Men, som det også står: «Rom blev jo ikke bygget paa een Dag.» Etter hvert som foreningens eksistens og arbeid «ved de hensigtsmæssigste Midler gjøres bekjendt i Landet, maa dets rosværdige nationale Formaal nødvendigvis vinde almindelig Anerkjendelse og Opmuntring, da det berører Nationalfølelsens dybestliggende Streng». For «Forherligelsen af Fortidsminderne maa være et af de kraftigere Midler til at styrke Nationalitets- og Selvstændighedsfølelsen». Nettopp bøndene, står det i artikkelen, er jo dem som «i Daad» i størst grad fremviser patriotisme, i langt større grad enn embetsmenn – «der jo ellers udskrives for at være de Lunkneste ved nationale Foretagender». Det er derfor merkelig om ikke også bøndene skulle interessere seg for «Norges Fortid og Historie», mener artikkelforfatteren.⁴⁰⁵

Den samme tendensen i medlemsmassen fortsetter likevel i årene som kommer. Foreningens tekster og plansjer kan selvfølgelig ha sirkulert til flere enn medlemmer, men det er ikke godt å vite i hvilken

⁴⁰⁴ *Morgenbladet* 19.05.1846.

⁴⁰⁵ Ibid.

utstrekning dette eventuelt har skjedd. I *Christiania Adresseblad* i juni 1860 kan vi lese at første hefte av *Norske Bygninger fra Fortiden* «uddeles frit til Foreningens Medlemmer, men der er desuden truffet den Foranstaltning, at Hefterne kan faaes særskilt i Boghandelen for 80 skilling».⁴⁰⁶ Om dette ble vanlig praksis også med andre hefter og verk, vet jeg ikke. Det må også nevnes at Fortidsminneforeningens årsberetninger hvert år ble trykket i *Morgenbladet* og flere av stiftsavisene.

5.8.2. *Fortidsminneforeningen andre steder*

Noe av Fortidsminneforeningens materiale om stavkirker finner veien ut i andre typer publikasjoner. Nicolaysen og andre bidrog (som vi har sett) til debatter og artikler i aviser, samt til artikler i den illustrerte pressen. Lidén skriver at *Mindesmerker af Middelalderens Kunst i Norge* fikk en del oppmerksomhet. Blant annet ble verket anmeldt av P.A. Munch i *Morgenbladet* 7. desember 1854. (Lidén 2005:47.) Men det hadde også blitt anmeldt/omtalt i *Illustreret Nyhedsblad* uken før. Denne anmeldelsen er dessuten delvis gjengitt i blant annet *Drammens Tidende*.⁴⁰⁷ Ellers ble det annonsert i avisene når nye hefter var tilgjengelig. *Illustreret Nyhedsblad* trykket dessuten i februar 1855 både Bulls perspektivtegning av Hedalens kirke og Nicolaysens tekst (ill. 49), og som innledning til teksten står det blant annet:

For i end ydeligere Grad at henlede formuende Læseres Opmærksomhed paa Værket og for tillige at give de Mange, der ikke have Raad til at anskaffe samme, noget Begreb derom, hidsætte vi med Forlæggerens Tilladelse et Træsnit af det ydre Perspektiv af Kirken, samt Hr. Nicolaysens Text, med Udeladelse af Henviisningerne til de Specialtegninger, som Heftet indeholder.⁴⁰⁸ (Min. uth.)

I tillegg til anmeldelsen av Kugler fikk *Mindesmerker af Middelalderens Kunst* dessuten annen oppmerksomhet i utlandet, nemlig av nevnte Cambridge Camden Society, eller The Ecclesiological Society som det het fra 1845. Dette selskapet var som sagt opptatt av kirkearkitektur, og i selskapets tidsskrift 1858 (nr. 124 og 125) ble det trykket et brev med tittelen «Norwegian Ecclesiology». Avsenderen er Georg John Robert Gordon (1812–1912), en britisk diplomat som blant annet hadde vært ambassadør i Sverige og på dette tidspunktet var bosatt i Bern. Gjennom Holst, som hadde

⁴⁰⁶ Christiania-Posten 29.06.1860.

⁴⁰⁷ Drammens Tidende 07.12.1854.

⁴⁰⁸ Illustreret Nyhedsblad nr. 7, 1855.

ansvaret for universitetets såkalte litterære bytteforbindelser,⁴⁰⁹ hadde The Ecclesiological Society fått en forsendelse med Fortidsminneforeningens skrifter, det vil si årsberetninger (1847–1854), *Mindesmerker af Middelalderens Kunst*, og *Arkeologisk-historisk fortegnelse*. Disse hadde Gordon påtatt seg å lese og kommentere, sannsynligvis på grunn av sitt vennskap med P.A. Munch.⁴¹⁰ I brevet som er trykket i *The Ecclesiologist*, skriver han om Fortidsminneforeningens tekster og arbeid. Vi kan ikke her gå nøye inn på alt Gordon (1858) skriver. Først og fremst gjengir han ganske grundig alt som står i tekstene. Når det gjelder Nicolaysens og Holtermanns oppdagelse i Eidsborg i 1848, skriver han: «I may mention the somewhat surprising fact, that he [Nicolaysen] and his companion appear to have made during their journey, the discovery for the first time of the fact, that the roofs of churches must have generally in old time, been open instead of ceiled over.» (Ibid.:50.) *Arkeologisk-historisk fortegnelse* nevner han bare så vidt, men han påpeker at den «may be a very useful companion to any of our friends who may visit Norway» (ibid.:82).

Det som kanskje er mer interessant, er at en oversettelse av brevet også er trykket i *Illustreret Nyhedsblad* samme år.⁴¹¹ Utgiverne har i en note skrevet: «Det vil uden Tvivl interessere vore Læsere at see denne Forenings Virksomhed bedømt af en af Englands i den kirkelige Archæologi mest indviede Lærde.» Etersom Gordon som sagt i sin tekst gjennomgår det meste av Fortidsminneforeningens aktivitet, måtte dette også være en god innføring i foreningens arbeid og tekster for den som ikke måtte kjenne dem. Artikkelen i *Illustreret Nyhedsblad* inneholder dessuten en illustrasjon av Heddal stavkirke i restaurert versjon. Vi må tro at *Illustreret Nyhedsblad* hadde et bredere publikum enn foreningens egne publikasjoner. Her skal det likevel nevnes at *Illustreret Nyhedsblad* skilte seg ut fra det andre store illustrerte nyhetsbladet på denne tiden, *Skilling-Magazin*, både i format og i formål. *Skilling-Magazin* (i kvartformat) hadde som mål å drive folkeopplysning til «alle lag av folket» over hele landet. Paul Botten-Hansen (1824–1869), som var utgiveren av *Illustreret Nyhedsblad* (i folio), hadde derimot som intensjon at bladet skulle presentere de mest aktuelle hendelsene og personene i det offentlige liv, og fra vitenskap og kunst. Med sine bokanmeldelser og biografiske artikler ble *Illustreret Nyhedsblad* en av de viktigste litterære tidsskriftene i Norge på denne tiden. (Stensrud 2018:7.) Vi skal om litt se at blant andre Nicolaysen bidro til å spre kunnskapen om stavkirkene i andre mer allmenne tekster. Men den kunnskapen om

⁴⁰⁹ Disse litterære bytteforbindelsene gjorde forresten at Fortidsminneforeningens årsberetninger er å finne i en hel rekke biblioteker og hos flere institusjoner flere steder i verden. Se også Holst (1885).

⁴¹⁰ Det ser ut til at Munch kan ha kommet i kontakt med Gordon gjennom arkeologen og eventyrsamleren Georg Stephens (1813–1895), som flyttet til Stockholm i 1834. Munch brevvekslet både med Gordon og Stephens, jamfør Munch (1924, 1955).

⁴¹¹ *Illustreret Nyhedsblad* nr. 43 og nr. 44, 1858.

5.8.3. *Kunsthistoriekunnskap i bevegelse*

I forrige kapittel så vi nærmere på noen av de allmenne tyske kunst- og arkitekturhistoriene hvor *Denkmale* var referert til. I innledningen over påpekte jeg så vidt på at Nicolaysen i sin *Mindesmerker af Middelalderens Kunst* ser ut til å forstå stavkirkene og deres opprinnelser på samme måte som Schnaase i *Geschichte der bildenden Künste*. Vi har også sett hvordan Nicolaysen i sin dedikasjon til Dahl ymtet frempå om at Fortidsminneforeningens forståelse av stavkirkene kunne bli «noget forskjellig» fra Dahls, og et viktig prosjekt for Nicolaysen i 1850-årene var å få *ny* kunnskap om stavkirkene spredt. I en artikkel i *Nordisk Universitetstidsskrift* i 1854, skriver Nicolaysen (1854b) om Schnaases verk. Det vil si: Nicolaysen har oversatt utdrag fra Schnaases tekst, men tilført egne, lange noter. Nicolaysen er først og fremst opptatt av Schnaases dårlige kunnskap om Domkirken i Trondhjem, men han skriver også en del om stavkirkene. Schnaase har nemlig referert til Dahl, men Nicolaysen påpeker at selv om Dahls verk hadde «den store fortjeneste at drage disse hidtil ubekjendte interessante bygninger frem fra deres mørke og paa en tilfredsstillende maade at gjengive deres snitverk og flere sider af deres arkitektoniske karakter», så var det flere mangler ved dette verket. Blandt annet savner Nicolaysen mer konkret en «nærmere indgaaen paa disse bygningers ejendommelige struktur, som alene ved lang- og tversnitstegninger kan bringes til klarhed for beskueren». (Ibid.:176n.) Denne «eiendommelige strukturen» var det arkitekten Bull studerte og tegnet omtrent på samme tid. I et brev datert 25. februar 1856 skriver Nicolaysen til Bull – som på dette tidspunktet er i Berlin og i kontakt med Kugler – at han er svært glad for at Kugler vil anmelde *Mindesmerker af Middelalderens kunst*. Han skriver også til Bull:

For vort selskabs øjemed er det overmaade heldigt at De kjender Kugler og ved hans udarbeidelse af hans Kunstgeschichte kan give udtømmende oplysninger om vore stavekirker. Men da det maaske kunde interessere Kugler med specielt hensyn til fortsættelsen af hans verk at se en del bemerkninger, som jeg har levert i Nordisk Universitetstidsskrift skal jeg sende det til Dem.⁴¹²

I *Illustreret Nyhedsblad* 3. april 1859, skriver Nicolaysen om denne «fortsættelsen» av Kuglers verk, altså hans *Geschichte der Baukunst* (Kugler 1856–1849). Nicolaysen tar i teksten for seg de delene hos Kugler som handler om «Slutningen af den romanske Stil og Begyndelsen af den Gothiske». Her

⁴¹² Brev fra Nicolaysen til Bull 25.02.1856. Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/E/Eb/Eba/0032.

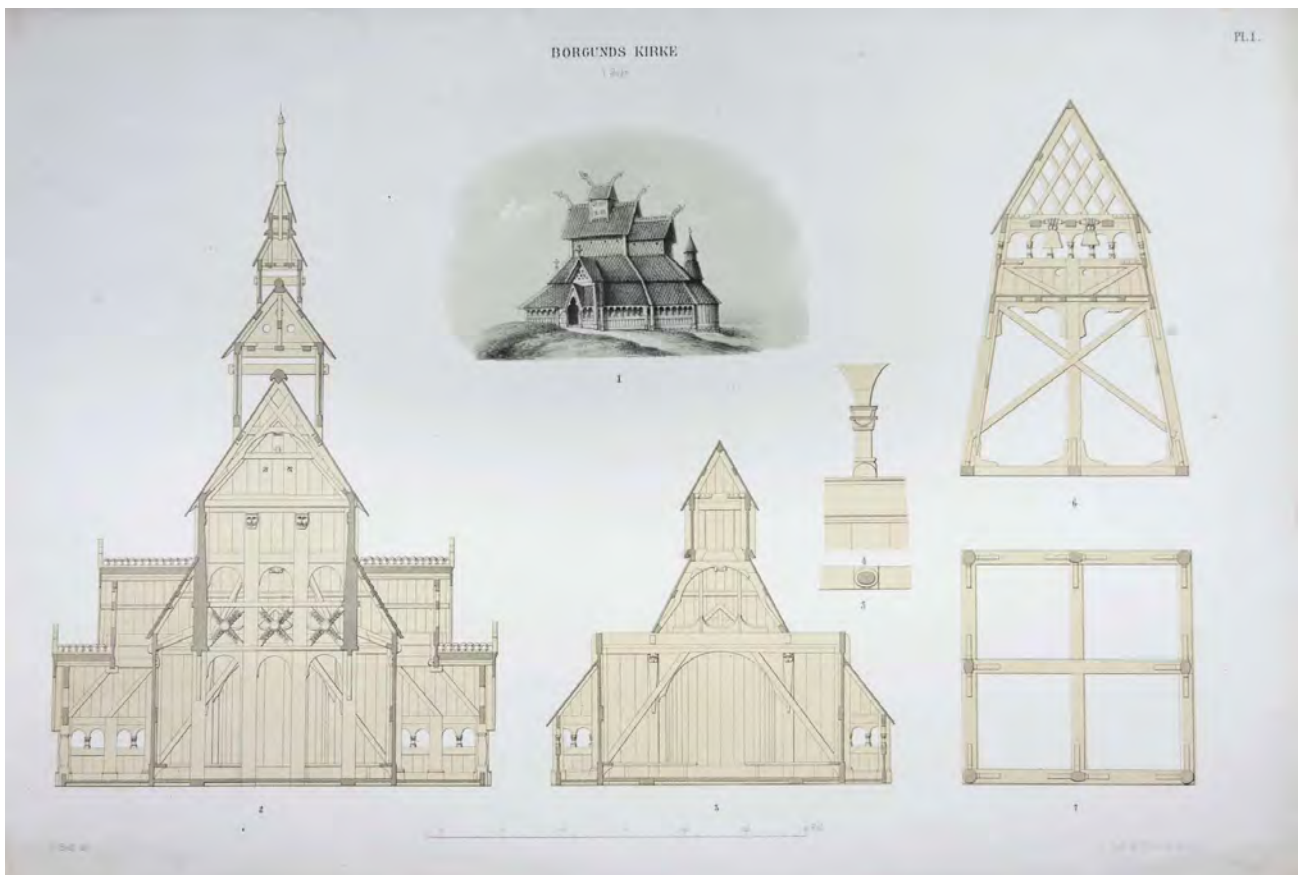
kan vi blant annet lese at Kugler i sin beskrivelse av arkitekturen i «de nordiske Riger» støtter seg «deels til de Beretninger og Skrifter, som ere udgivne af Foreningen til Norske Fortidsmindesmærkers Bevaring (...), deels til nogle Bemærkninger i Nord. Universitets-Tidsskr». I tillegg, skriver Nicolaysen, skriver Kugler selv at han skylder «den norske Architect Hr. G. Bull en Mængde belærende Meddelelser angaaende Monumenter i hans Fædreland». Flere av tegningene i Kuglers verk er dessuten lånte fra Nicolaysens *Mindesmerker af Middelalderens Kunst*. Særlig utførlig omtaler derfor Kugler stavkirkene, som ifølge Nicolaysen selv «her for første Gang i et udenlandsk Skrift ere opfattede og fremstillede paa en rigtig Maade» (min uth.). (Nicolaysen 1859:67.)

5.8.4. Stavkirkenes «sande skikkelse»

I årene frem til 1855 trykker Fortidsminneforeningen illustrasjoner av seks stavkirker i foreningens årsberetninger: Heddal (1851, tegninger av P.Hansen), Granshered og Saulands kirker (1854, tegninger av Frich), Garmo, Ringeby og Eidsborg (1855, tegninger av Frich og Holtermann). I tillegg ble portalen i Eidsborg kirke lagt ved innbydelsen som ble sendt ut i 1844. Med unntak av Eidsborg stavkirke, som også inneholder noen bygningsdetaljer tegnet av Holtermann, er alle disse stavkirkene perspektivtegninger. Men i årsberetningene for 1856, 1857 og 1858 medfølger flere litografier av Borgund stavkirke, oppmålt og tegnet av Bull (ill. 50). I den tilhørende teksten forteller Nicolaysen at det «nu allerede [er] tyve aar siden denne kirke første gang blev bekjent for en større almenhed gjennem professor Dahls verk». Og han viser til at Borgund stavkirke nå er hyppig besøkt av «baade landsmænd og udlændinger», og at «[i]ngen turist, som drog denne vej og udgav sine reisebemærkninger i trykken, har undladt at sige nogle beskrivende ord om kirken». Dessuten, «naar hans verk er ledsaget af tegninger, kan man være sikker paa deriblandt ogsaa at træffe Borgunds kirke». Men, skriver Nicolaysen så, den er «endnu kun yderst lidt kjent i sin sande skikkelse eller, hvad der er det samme, med hensyn til dens betydning for arkæologien og kunsthistorien». Alle de eksisterende beskrivelsene og tegningene legger nemlig vekt på «visse nyere tilsætninger, medens der intet hensyn tages til flere oprindelige dele af stor betydning». Det er også en slik forståelse av kirken som har «gaaet over i kunsthistoriernes fremstilling», noe som har gitt et dobbelt «uriktig resultat, baade fordi de fik en fejlagtig plads med hensyn til deres kunsthistoriske betydning, og fordi man i disse bygninger uden grund sporede en Bysantinsk kulturpaavirkning i Norge». ⁴¹³ (Nicolaysen 1856.)

⁴¹³ Se også Myklebust (1993:97).

Selv om Fortidsminneforeningen gjorde sitt til at stavkirkenes «sanne skikkelse» ble gjort «bekjent» for i alle fall en del av allmennheten, var det likevel slik at stavkirker også i andre former og til andre formål sirkulerte i både norsk og utenlandsk offentlighet. Vi skal nå se litt nærmere på noe av det mangfoldet av kunnskap om stavkirkene som kommer tilsyne i en stadig større offentlighet i andre halvdel av 1800-tallet.

III. 50 Borgund stavkirke i sin «sande skikkelse»? Georg Andreas Bull, Borgunds kirke. Vedlegg til Fortidsminneforeningens Årsberetning 1857. Foto: Reubke/NTNU Universitetsbiblioteket.

5.9. «Et aandelig veinet» – stavkirker i offentligheten

5.9.1. På det inderligste sammenvovet med bygden og dens folk

I det foregående har vi i hovedsak sett på Fortidsminneforeningens mer «videnskabelige» arbeid, og vi har sett hvordan dette arbeidet fant veien ut i offentligheten gjennom blant annet *Illustreret Nyhedsblad*. Men også i andre typer publikasjoner dukket stavkirkene opp. I flere tilfeller var det Nicolaysen eller andre med tilknytning til Fortidsminneforeningen som bidro med kunnskap. Stavkirkene fikk likevel også oppmerksomhet fra andre, og fra stadig flere. Tatt i betraktning det vi har sett på de foregående sidene, er det en del ting som er viktig å ha i bakhodet mens vi nå skal se nærmere på en del av disse publikasjonene. For det første skal vi huske at andre halvdel av 1800-tallet var en tid der bygging av nye kirkebygg, eller reparasjon og restaurering av gamle, foregikk i stor skala over hele landet. Dette var også tiden for de store internasjonale kunst- og industriutstillingene, og de mindre nasjonale/nordiske utstillingene, hvor norsk kunsthåndverk og norsk treindustri, sammen med norsk kunst og en hel del annet, hadde sin plass. I tillegg var det nå turismen begynte å ta seg ordentlig opp, og nye grupper mennesker tok turen til «severdigheter» rundt omkring i Norge, både nordmenn selv og andre. Det gjaldt spesielt mot slutten av århundret, for utover på 1800-tallet ble kommunikasjoner bygget ut, og folk flyttet på seg langt mer enn før. Samtidig kom nye trykketeknologier til, og sammen med en mer effektiv postgang, gjorde dette nye typer tekster tilgjengelige for en større del av befolkningen. Med andre ord: Dette var på mange måter en ny tid.

Men før vi fokuserer mer på det utbredte, skal vi starte ved det helt lokale. Harry Fett (1943:19) skrev, som vi har sett, om hvordan Fortidsminneforeningen i sine første tiår måtte jobbe mot en «villedet opinion som ytret sig i et alment kulturbarbari med selvgod ødeleggelse av aldersverdier». Han siktet nok kanskje først og fremst til de som kunne ha gjort noe med saken, politikere, biskoper og prester, men det har generelt vært påpekt av flere hvordan man på bygdene ivret for fornyelse og dermed også for riving eller ombygging av gamle kirker, tilsynelatende uten forståelse for stavkirkenes «antiquariske» eller «(kunst)historiske» verdi. I årsberetningen fra 1878 for den Bergenske filialavdelingen av Fortidsminneforeningen stod det for eksempel:

Der har i de sidste Aar i Landdistrikterne ytret sig en stor Iver for at bygge nye Kirker, og derved er allerede flere mærkelige og vakre Bygninger blevet nedrevet.

Menighederne synes i det hele ikke at vise nogen stor Ærefrygt for sine gamle Gudshuse, men ødelegger dem ofte uden Nødvendighed.⁴¹⁴

Likevel har vi sett at det også ble hevdet at nettopp «Almuen» var spesielt knyttet til fortidens minner. Allerede Dahl (1837) påpekte hvordan «Folket selv» hadde en nesten rørende «Vedhængenhed ved disse Old-Gjenstande». Med Eidsborg og Borgund kirker så vi hvordan menigheten først og fremst ville bevare kirken som den stod, mens andre ville bygge om. Keyser skriver også i sin innberetning til det Akademiske Collegium i 1851 om bygda ved Vangsmjøsa, der den gamle stavkirken med blant annet Dahls hjelp var blitt revet og flyttet i 1841:

Nu høres blant Almuen en almindelig Klage over dette Skridt. Kirken, heder det, var slet ikke i nogen høi grad Brøstfeldig, og da Materialet var ypperligt, kunde den med nogen Reparation havestaaet endnu i lang Tid. Den nye Trækirke, som blev opført i stedet synes man ei at sætte synderlig høit.⁴¹⁵

Dette blir også senere gjort til et poeng i en rekke bygdebøker og lokalhistorier: at den lokale menigheten alltid hadde «vørsla godt om den kjære kyrkja si», som Knut Hermundstad skriver om Høre stavkirke (Hermundstad 1968:54). Andre steder var det enkeltpersoner som gikk i bresjen for å bevare, som lensmann Mandt i Eidsborg (Øystein 2008), eller presten i Ål (Christie 1878). Til og med der Fortidsminneforeningan *hadde* vært inne i bildet, kunne lokalbefolkningen gripe inn. I 1870 fikk Fortidsminneforeningen et brev fra skolelærer N. O. Rødning som hver dag på vei til og fra skolen gikk forbi den gamle stavkirken i Borgund. Dette var før den ble reparert i 1870-årene, og Rødning klager sin nød over både råte, vannskader, ødelagte vinduer, og ikke minst «Kreaturene» som går «lige ind i Svalerne for at finde Lej og nedlægge der sine Skarn til Ækkelhed for de mange Reisende, som nesten af alle Europas Land gjennemstrømmer vor Dal». «Mig synes», skriver Rødning mot slutten av brevet, «at Kirken burde værges bedre for dens Bestaaelse og holdes i en bedre Pynt for de mange Lysthaverne til at see den». Han skriver at han selv har «værget for enkelte Ting af det Omtalte», men uten å forvente noen godtgjørelse for dette arbeidet. Han har gjort det kun fordi han «ynder gamle Kirken».⁴¹⁶

⁴¹⁴ Trykket i blant annet Morgenbladet 18.02.1878.

⁴¹⁵ Innberetning fra Keyser til Det akademiske Collegium, 04.12.1852, jnr. 850/1852. Universitetet i Oslos arkiv, Kollegiet. Riksarkivet, S-2868/D/L0066/0001.

⁴¹⁶ Brev fra Rødning til Pastor H. F. Dahl, 26.04.1870. Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/E/Ea/Ea14.

En del år senere, i 1884, startet en debatt om Hopperstad kirke i Vik i Sogn, som var blitt kjøpt av Fortidsminneforeningen noen år tidligere. Hovedpersonene i denne «feiden» var arkitekt Peter Andreas Blix og kurator ved Bergens Museum, Anders Lorang (1847–1888). Både Blix og Lorang var knyttet til Fortidsminneforeningen. Lorang var blant annet i flere år formann i filialavdelingen i Bergen. Feiden dreide seg i hovedsak om hvorvidt kirken skulle flyttes til Bergen og gjenreises der, eller om den skulle bli stående i bygda. Jeg kommer tilbake til denne diskusjonen om litt, men her skal jeg kun vise til et brev som befinner seg i Fortidsminneforeningens historiske arkiv, undertegnet av en stor gruppe gårdbrukere i Vik. I brevet, som riktignok mest sannsynlig er formulert med god hjelp av Blix, står det blant annet:

(...) det gjorde os meget ondt senere at høre, at man havde tænkt at bortflytte Bygværket til en Tomt i Bergens nye Parkanlæg. Bygningen har staaet paa sin nuværende plads i saa mange hundrede Aar og er paa det Inderligste sammenvoxet med Bygden og dens Folk; her i denne Dal hører den hjemme, og som her vil den ikke tage sig ud i de nye Omgivelser, man har tiltenkt den. En væsentlig Del af Bygdens Liv har havt den til Midtpunkt nedigjennem de lange Tider. Den staaar iblandt os og taler til os paa en saare gribende Maade om Fedrenes Minde, og som den taler her, vil den ikke kunne tale noget andet Sted.⁴¹⁷

Det er mye vi kunne sagt om denne teksten, også sett i lys av en del av det jeg har skrevet tidligere. Men poenget her er å vise frem også en annen kunnskap om stavkirkene, knyttet til *stedet* og det *lokale*, uten at det er det topografiske utenfrablikket det handler om. Og det å «vørsle godt om» en lokal kirke, er heller ikke (nødvendigvis) det samme som å ville bevare den fordi den er en del av Europas kulturhistorie, eller fordi den er historisk interessant. I tillegg til alt det andre jeg nevnte over, er derfor også dette verdt å ha i bakhodet: De som brukte stavkirkene som gudshus og som så dem i sin konkrete skikkelse hver dag, hadde *sin* kunnskap om, eller forståelse av, kirkene. Og også denne kunnskapen settes nå i sirkulasjon på nye måter, samtidig som annen kunnskap om stavkirkene – om andre stavkirker enn bare bygdas egen – blir mer tilgjengelig. Men hvilken kunnskap er det så som sirkulerer i andre halvdel av 1800-tallet? Og hva hadde denne egentlig å si for stavkirkene?

⁴¹⁷ Brev fra flere i Vik til Centralbestyrelsen for Selskabet til norske Fortidsmindesmærkers Bevarelse, oktober 1884. Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/E/Ea/Ea14.

5.9.2. Avisartikler og debatter

En type tekster hvor ofte forskjellige typer kunnskap om stavkirkene settes i spill, er artikler og innlegg i aviser. Vi har sett hva som skjedde med Borgund stavkirke i 1860- og 1870-årene. Men allerede i 1854 oppstod det en liten diskusjon i *Christiania-Posten* om denne kirken. Utgangspunktet var en «kjellertekst», altså en tekst i mer litterær form, eller kulturstoff, skrevet «under streken» i avisen.⁴¹⁸ Forfatteren er ukjent, men teksten er skrevet som en slags reiseberetning i jeg-form, med replikker i det vi kanskje kan kalle et poetisk språk. Tittelen på teksten er enkelt og greit «Borgund kirke», og etter hvert kommer da også den reisende dit. Under et uventet stopp, der skyssgutten må fikse noe på hesten, får den reisende plutselig høre «en fjern Sang», og da han⁴¹⁹ spør hva det er, «svarede Gutten, efter ogsaa at have lyttet efter en Stund: ‘Aa dej hodle Tenest nere i Kjærka maa’tē’». *Kjærka* det er snakk om er Borgund, og «[d]a jeg hørte, at Borgunds bekjendte Kirke ikke laa længere fra Vejen, end at jeg derfra tydelig kunde høre Menighedens Sang (...) maatte [jeg] derned for at bese den». Og så trer Borgund frem

med sin Uendelighed af Gavler, Arke, Kviste, Kupler og Ubygninger af hvad Slags nævnes kan, med sine mange Snørkler og Dragehoveder og med sin atter og atter tjærede og af Solen stegte og brunede Beklædning af Spaaner dannede som Skjellene paa en Lax.⁴²⁰

Etter en beskrivelse av menighetens sang og det som foregår i kirken, skjer det en slags vending i teksten, hvor kirken som kunnskapsobjekt trer frem:

Borgunds Kirke er ligesom Hiterdals, Urnæs, Stedje, Vigøers, Kopangers m. Fl. Kirker en saakalet Stave- eller Reis-Kirke, hvoraf der neppe findes 40 i hele Riget. Af disse ere en Del fra en ældre Periode og blandt de allerældste og prægtigst udstyrede er Hiterdals Kirke i Thelemarken og Borgunds Kirke i Lærdal.⁴²¹

Vi får også vite noe om hva stavteknikken innebærer, og om den antatte alderen på kirken – «at kirken mindste er omtrent 600 á 700 Aar gammel, er vel temmelig vist». Ellers skriver forfatteren om at svalgangen får kirken til å se større ut enn den er, og at den mest sannsynlig ikke blir brukt til

⁴¹⁸ Se Dahl (2010:338–343) for mer om «kjellertekster» i norske aviser

⁴¹⁹ Det er vel ganske sannsynlig at det er en «han», ja, selv om det selvfølgelig ikke er sikkert.

⁴²⁰ *Christiania-Posten* 22.10.1854.

⁴²¹ *Ibid.*

«noget Gudeligt». For i svalgangen fantes det ikke annet «end et Par store Stene, et itubrukket Kjørrehjul og en gammel rive uden Tænder». Men forfatteren er veldig opptatt av å beskrive kirken for leseren, og beskriver grundig «Spidserne paa Gavlerne», «Zirater af Træ», «de saakaldte Dragehoveder», «de oftere ommeldte fiskeskjeldannende Spaaner» og så videre.⁴²²

Kirkens indre fremstår likevel «Grundigt» skuffende, etter at man har kommet inn i kirken «igjennem den med phantastisk Snitværk rigeligt forsynede og om byzantinsk Bygningskunst mindende Portal». Det indre av kirken kan «muligens give den Bygningskyndige Stof til interessant Studium af vor allerældste Træbygningkunst, men Udseendet har et yderst tarveligt Præg». Det mest «iøjnefallende» inne i kirken er ifølge forfatteren «en udstoppet Ren, der er sat op paa Loftsbjælkerne». Vi får også vite mer om kirken, og på slutten tar teksten nok en vending, idet forfatteren begynner å snakke om menighetens størrelse i forhold til kirken. «Og nu kommer jeg fra Skallen til Kjernen i nærværende Opsats», skriver forfatteren. Før han fortsetter (og vi er altså nå i 1854, da spørsmålet om utvidelse av kirken nylig har kommet opp):

Der skal ikke nogen særdeles ophøjet Sands eller synderlig særegne Interesser til for højliggen at beklage, naar man engang har seet denne højst mærkelige Prøve paa vore Fædres Kunst og Smag i den fjerne Old, at den om kort Tid maaske vil blive revet ned for at tjene til Brændsel eller saa forandret, at dens gamle Snit aldeles udslettes og giver Plads for et modernere Udseende; thi at Borgunds fattige Menighed skulde bygge sig en ny Kirke og vedligeholde den gamle, som den nu staar, af Agtelse for dens Alderdom og Stil, eller at Menigheden skulde udvide den gamle Kirke i samme Stil med alle dens Gavler, Forziringer, Snorkler og Snitværk er mere end man kan vente, selv om der kunde, hvilket nok ikke er Tilfældet.⁴²³

Forfatteren kommer så, «med fuldt Overlæg og efter den modneste Overvejelse», med et konkret forslag: Med tanke på hva som skjedde med kirken i Vang, er det da ikke også mulig å «kjøbe og nedrive Borgunds lille Kirke, kjøre den noget over to Mil ad en let Vei til Lejrdalsøren, derfra udskibe den til Christiania, hvor den upudset og upyntet vil gjøre stor Opsigt»? Forfatteren har inkludert et lite regnskap over hvor mye dette vil koste, og han viser til at Kong Oscar, «som bekjendt, [er] en stor Ynder af al Kunst og vil vistnok med Glæde unde denne gamle Kirke, fri Plads paa dens gamle Dage f. Ex. ude paa Dronningbjerget» Det viktigste nå er imidlertid at «Nogen tager

⁴²² Ibid.

⁴²³ Ibid.

sig af Sagen itide». Og denne «Nogen» burde være «Direktionen for norske Oldtidsminders Bevaring», mener forfatteren.⁴²⁴

En drøy uke etter, 30. oktober, får forfatteren et motsvar i samme avis, undertegnet «en Engelskmand», som selv også har besøkt Borgund kirke dette året.⁴²⁵ Han kan fortelle at mannen som kom med nøkkelen til kirken, gledelig nok kom med det budskapet at kirken verken skulle forandres eller tas ned. «Han forsikrede mig, at Borgunds fattige Menighed elskede sin gamle kirke og haabede at kunne bevare den, uagtet de trængte til en større Kirke.» Og dette beroliget «Engelskmanden». For, skriver han, enhver som ser denne kirken, «maa føle, at det Tiltalende ved den for en ikke ringe Del skyldes dens eiendommelige Beliggenhed. Den synes saa fuldkommen at høre hjemme i den dunkle og trange Dal med overhængende vilde Fjelde, at den neppe kan tænkes henflyttet paa noget andet Sted». Men artikkelen i *Christiania-Posten* uken før har gjort ham bekymret for at kirken, kanskje snart den eneste i sitt slag, «skal enten tilintetgjøres eller flyttes fra sit Sted og sættes til Skue for Verdens blot nysgjerrige Blikke». Nei, skriver engelskmannen, «lader os spare Guds Hus for en saadan Vanhelligelse. Lad det idetmindste blive der, hvor et simpelt og ærligt Folks Guds frygt har reist det, og hvor det hidtil har været forskaanet af Tidens Tand og Menneskers Raadhed». Og når det gjelder Fortidsminneforeningen, nærer forfatteren «ingen Tvivl, all – all *honorable men*», men etter den mislykkede restaureringen av Heddal stavkirke – «af hvilken (...) de burde hjertelig skamme sig» – må man nå håpe at de holder seg unna Borgund.⁴²⁶ Et tredje innlegg i *Christiania-Posten* noen dager etter, påpeker at det selvfølgelig vil være best å la kirken stå på sin plass. Men dersom dette faktisk ikke er mulig, «og den gamle Kirke skal vige Pladsen for en ny, er det dog vel at foretrække at bevare Resterne saavidt muligt og sætte dem op paa et andet beleiligh Sted end at brænde dem op som Ved».⁴²⁷ Borgund stavkirke kom seg, som kjent, aldri til Dronningberget og ble heller ikke brent. Diskusjonen i *Christiania-Posten* endte med et innlegg i *Morgenbladet* om tomtepriser på landet i Norge.⁴²⁸

⁴²⁴ Ibid.

⁴²⁵ Jeg har ikke greid å finne ut hvem dette er, men har lurt på om det kan være den tidligere nevnte John Rice Crowe, som tilbragte mange år i Norge. I 1824 ble han visekonsul i Hammerfest, og i 1837 ble han utnevnt til britisk konsul i Finnmark, med plikt til å bosette seg i Hammerfest. I 1843 ble han så generalkonsul i Norge, og flyttet dermed, må vi anta, til hovedstaden. I avisteksten skriver han altså at dette er hans andre besøk i Borgund, «efter et Mellemrum af 10 aar», og det passer godt med at han på det tidspunktet altså var bosatt i Christiania.

⁴²⁶ *Christiania-Posten* 30.10.1854.

⁴²⁷ *Christiania-Posten* 01.11.1854.

⁴²⁸ *Morgenbladet* 03.11.1854.

Tretti år etter kom den nevnte debatten om Hopperstad. Her var innleggene mange – flere enn vi kan gå gjennom her, men også her kom ulike forståelser av stavkirkene tilsyne. Striden handlet som sagt om hvorvidt Hopperstad stavkirke, som allerede var i Fortidsminneforeningen eie, skulle flyttes til Bergen. Dette syntes Anders Lorange var en ypperlig ide, og det var da også han som kom opp med den. Mens arkitekt Blix – og lokalbefolkningen – motsatte seg dette. Det hele startet med et brev fra Lorange til Nicolaysen i hovedforeningen:

Som Dem maaske bekjendt er man for nærværende i fuld Gang med at anlægge en offentlig Park her i Bergen. Den skal strække sig fra Museet sydover mod 'Strømmen' og skal efter sin Fuldførelse overdrages Bergen Kommune. Denne Anledning har jeg benyttet til at forsøge en Realisation af Stiftamtmand Christies og Deres Svigerfaders Plan: at flytte en Stavekirke ind til Bergen for at den der efter at være saavidt muligt restaureret skulde blive et anskueligt og for Almenheden let tilgjængeligt Exempel paa den norske Træbygningskunst i Middelalderen.⁴²⁹

Her skal vi for det første merke oss at også stiftsamtsmann W.F.K. Christie (død 1849), han med Bergens Museum, har hatt et ønske om å flytte en stavkirke til Bergen, samt at Nicolaysens «Svigerfader» var Christies bror, tollkasserer Werner Hosewinckel Christie (1785–1872). Deretter skal vi merke oss at Lorange plan var å sette opp en stavkirke i det vi i dag kjenner som Nygårdsparken, som et eksempel på norsk middelaldersk trebygningkunst. Dette er for øvrig i tråd med Dahls ønsker for Vangskirken førti år tidligere.⁴³⁰ Lorange hadde på dette tidspunktet kjøpt Fortuns stavkirke, som skulle rives. Denne ble etter hvert gjenreist i Fana av Lorange svigerfar, konsul F. G. Gade. Men den stavkirken Lorange har i tankene her, er altså Hopperstad stavkirke, som fremdeles stod i Vik i Sogn, og som FNFB etter mye om og men hadde fått kjøpe noen år tidligere, i ganske begredelig stand. Lorange foreslår at den i restaurert form i Bergen bør høre under Bergens museum, men «med Tilsyn af Foreningen». Det var i utgangspunktet Fortuns forestående rivning som satte Lorange på ideen om å flytte en stavkirke til Bergen. Men etter å ha vært en tur i Vik hvor han så «den sørgelige Tilstand» Hopperstad stavkirke befant seg i, «fält det ham inn» at Hopperstad heller kunne få «Hedersplassen ved Bergen», også på grunn av kirkens «interessante Enkeltheder og (...)

⁴²⁹ Brev fra Lorange til Nicolaysen, 27.06.1882. Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/E/Ea/Ea14.

⁴³⁰ Udatert notat av Dahl. Arkivmateriale etter Dahl, Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling, Ms.fol. 1882:h. Se også Wexelsen (1973:99–119).

smukke arbeider». ⁴³¹ Nicolaysen, formannen i foreningen sentralt, er i utgangspunktet ikke uenig i at denne kirken skal flyttes. Så sendes det flere brev mellom filialavdelinger, Lorange, Blix og ordfører i Vik distriktslege H. M. Meyer. Blix skriver blant annet i et brev til Meyer at

Foruden det meget alvorlige Brud paa Opretholdelsen af Foreningens Formaal, som en saa barbarisk Handlemaade vilde være at forsøge at nedtage Hoprekstad Kirke og forsøge den gjenreist paa et andet Sted langt borte fra dens oprindelige og naturlige Plads, i en By, for hvis Befolkning den aldri vil kunne vække de alvorlige Minder som paa dens hjemlige Plads og muligens saagar forsøge paa at vilde gjøre noget andet ud af den end den har været og nu er, forekommer det mig at Fremgangsmaaden stærkt ligner et Rov fra den Egn og de Folk, hvoriblandt den staar – et Rov af et Mindesmærke af en saa sjelden Betydning, og som er en liden Perle blandt de faa Rester, Landet Endnu eier af den Sort særegne Bygningsmonumenter. ⁴³²

I 1883 flyttet debatten over i Bergensavisene. ⁴³³ Her la Blix frem følgende argumenter mot flytting:

1) Man burde ikke «røve» kirken fra lokalbefolkningen; 2) Lorange påstand om at man ikke kan skaffe midler til å restaurere kirken der den står, stemmer ikke; 3) Planen strider mot FNFBs lover:

[H]vordan kan Foreningens Bestyrelse ligeoverfor Lovene og Selskabets Medlemmer, og ligeoverfor enhver rimelig Fortolkning af ordet Bevaring , som jo staar øverst paa Selskabets Program forsvare at ville gjøre et saa alvorligt Brud paa det Princip, hvorpaa Foreningen er dannet?(...) Skal Selvtægten og det kompakte Masseherredømmes Ensidighed ogsaa bringes til Anvendelse i kunsthistoriske Sager? ⁴³⁴ (Orig. uth.)

Lorange hadde allerede beklaget seg i et brev til Nicolaysen over Blix' «Underhaandsvirksomhed for at hindre Planens Udførelse». ⁴³⁵ Blix hadde dessuten et stort nettverk, noe som gjorde det mulig for

⁴³¹ Brev fra Lorange til Nicolaysen, 27.06.1882. Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/E/Ea/Ea14.

⁴³² Avskrift av brev fra arkitekt Blix til distriktslege Meyer, 13.07.1882, vedlagt brev fra Lorange til Nicolaysen, 14.11.1882. Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/E/Ea/Ea14.

⁴³³ Bergens Aftenblad 01.02.1883, 03.02.1883, 05.02.1883, 07.02.1883; Bergensposten 04.02.1883, 06.02.1883; Bergens Tidende 06.02.1883.

⁴³⁴ Bergens Aftenblad 01.02.1883.

⁴³⁵ Brev fra Lorange til Nicolaysen 14.11.1882. Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/E/Ea/Ea14.

ham å påvirke «opinionen» og for eksempel hindre økonomisk støtte til flyttingen av kirken.⁴³⁶ Flyttingen av Hopperstad stavkirke stod og falt nemlig på hvorvidt Brennevinssamlaget ville støtte prosjektet økonomisk. En periode så det ut til at Blix var i mindretall om å ønske Hopperstad kirke bevart og restaurert på stedet, men i januar 1883, skrev et av Bergensavdelingens styremedlemmer, Werner Hosewinckel Christie (1837–1933),⁴³⁷ et skarpt brev. Her imøtegår han Lorange's argumenter og kritiserer Lorange's fremgangsmåte.⁴³⁸ Den samme Christie hadde dessuten i Bergensavdelingens årsberetning fått inn et avsnitt om han han setter seg *imot* flytting av Hopperstadkirken, av stort sett samme grunner som Blix. (Bergenske filialafdeling 1882:219.)

Etter Blix' innlegg i avisene henger en representant for Brennevinssamlaget seg på og spør om Bergensavdelingens bestyrelse blant annet kan «forklare den Besynderlighed, at Vanskelighederne ved at foretage de nødvendige Reparationer vil blive mindre, ved at Kirken nedtages og flyttes til Bergen, end ved at reparere den hvor den nu staar». Brennevinssamlaget må dessuten «have ret til at fordre sig forelagt alle de Oplysninger pro & contra, som den ærede Bestyrelse sitter inde med».⁴³⁹ Lorange tar etter dette til motmæle mot Blix, og forsøker å vise hvorfor Blix tar feil: For det første er Blix «hildet i en besynderlig Begrebsforvirring». Blix hevder nemlig at Hopperstad stavkirke er et *historisk* minnesmerke, og at kirkens betydning derfor er nært knyttet til stedet hvor den står. Men, sier Lorange, dette er slett ikke tilfelle, for «[i]ngen historisk Begivenhed staar enten ved Sagn eller Beretning i Forbindelse med denne Bygning». Tvert imot er bygningen *bare* interessant i egenskap av å være et vitnesbyrd om vårt lands eiendommelige og høyt utviklede trebygningsteknikk. Så «[e]nten den derfor staar i Sogn eller i Bergen», skriver Lorange, «har den ganske det samme kunst- og kulturhistoriske Værd». Faktisk, hevder han videre, er kirken der den står i Vik så å si en «død Skat, hvorimod den ved at flyttes og reiser i Bergen vil stige i Betydning og Nytte i samme Forhold, som den der bliver lettere tilgjængelig for Almenheden». Når det gjelder det bygningstekniske ved flyttingen, viser Lorange til uttalelser fra kyndige menn som har erfaring med lignende saker, som mener at det å flytte en slik stavkirke er forholdsvis lett og uten risiko. Grunnen til at det derimot er vanskelig å restaurere kirken på stedet, er først og fremst at innbyggerne i Vik ønsker å få kirken revet slik at materialene kan selges (noe som altså ikke stemmer); de har «ingen sympati for den»,

⁴³⁶ Brev fra Lorange til Nicolaysen, 11.02.1883. Fortidsminneforeningens historiske arkiv, Riksarkivet, PA-2007/E/Ea/Ea14.

⁴³⁷ Ikke tollkassereren, altså, men tollkassererens sønn, broren til Nicolaysens kone.

⁴³⁸ Uadressert brev fra W. H. Christie, 22.01.1883. Brevet ser ut til å ha blitt sendt Bergensavdelingens styre, ettersom det finnes i filialavdelingens arkiv i Bergen. Fortidsminneforeningen avd. Bergens arkiv, Statsarkivet i Bergen, SAB/PA-0444, i mappen «Hopperstad stavkirke».

⁴³⁹ Bergens Aftenblad 05.02.1883.

skriver Lorange.⁴⁴⁰ Siste innlegg i debatten er skrevet av Blix 7. februar 1883. 28. februar samme år får Bergensavdelingen et telegram fra sentraldireksjonen hvor det står: «Direktionen bifalder ikke nedtagelse Hopperstad under nærværende omstendigheder.»⁴⁴¹ Kirken endte opp med å stå i Vik, og den ble restaurert av Blix selv de følgende årene.

Mellom debatten om Borgund og debatten om Hopperstad, er det også andre kirker å gremme seg over, om enn ikke i samme utstrekning. I *Fædrelandet* («et politisk og kirkeligt Ugeblad») kan man finne flere innlegg hvor stavkirkene plutselig dukker opp. Som for eksempel i det hvor en «m.» klager over hvordan den gamle stavkirken i Vågå (*Vaage*) er «aldeles uduelig til at holde Vinterkulden ude. (...) – Hvorledes kan man være andægtig og opmerksom paa en kold Juledag, naar Prestens Tale bliver næsten overdøvet af frosne Bens Trampen?».⁴⁴² Eller i innlegg av mer utgreiende art, som det med tittelen «Fra Telemarken» i samme avis noen år etter. Her finner man følgende avsnitt om Heddalskirkens restaurering:

det maa med bestemthed siges, at i denne sag er der bragt oldtidsmindernes bevarelse et stort, altfor stort offer fra menighedens side i kirkelig henseende. Den gamle kirke er bleven bevaret; men den maa siges at være et meget uhensigtsmæssigt Guds-hus, kold og trækfuld, som den er, og paa grund af bygningsmaaden umulig at opvarme.⁴⁴³

I samme avis trykkes dessuten flere mer litterære tekster fra reisende, som for eksempel «Fra en sommerreise» i 1871. Her finner vi blant andre beskrivelser også en detaljert skildring av Borgund i sin nå restaurerte tilstand.⁴⁴⁴

I det hele tatt er alle disse avistekstene, og flere andre, ganske representative for hvordan ulike blikk på stavkirkene stadig sirkulerer og er aktuelle – til og med i en og samme tekst. Men gremmelse over revne stavkirker kan også uttrykkes i annen form.

⁴⁴⁰ Bergens Aftenblad 05.02.1883.

⁴⁴¹ Telegram 28.02.1883. Fortidsminneforeningen avd. Bergens arkiv, Statsarkivet i Bergen, SAB/PA-0444, i mappen «Hopperstad stavkirke».

⁴⁴² *Fædrelandet* 28.12.1870.

⁴⁴³ *Fædrelandet* 13.02.1878.

⁴⁴⁴ *Fædrelandet* 18.10.1871.

5.9.3. *Dikt og slikt*

Hvilken Støi i disse gamle Haller?
Hvilken Lars forstyrrer Kirkens Fred?
Nys har Ordet lydt i disse Sale,
Nys er lyst Velsignelse og Fred; -
Ak, men Freden vared' ikke længe,
Neppe næste Morgensol fik trænge
Frem, før Øxehug og fæle Skrald
Varsle snarlig hele Husets Fald.

Er Fienden falden ind i Landet?
Er Røverbande sluppen løs?
Se hvor Alting kastes om hinadnet,
Se hvor Alting slaaes, brydes løs.
Ak, jeg hører denne vilde Bragen,
Ser en Sky av Støv formørke Dagen,
Føler tungt, at dette gamle Hus
Disse Dage falde skal i Grus.

Dette diktet,⁴⁴⁵ som inneholder enda ni vers, har tittelen «Et Besøg i Voldens gamle Kirke Mandag Aften 31.te Mai 1858» – og 1. juni ble den gamle stavkirken revet. Det er gamleklokkeren Johan Spilkevik som har skrevet diktet, som ble trykket i avisen *Postbudet*, en avis som ble utgitt av Mauritz Andreas Aarflot (1821–1904) på Ekset i Volda.⁴⁴⁶ Samme avis hadde omtrent på samme tid også trykket et dikt av bonden Knut Brune (1762–1866) fra Dalsfjorden. Han går mer historisk til verks i sin «Sang om den gamle Voldens Kirke der nu strax skal nedrives for at give Plads for et nyt og rummeligere Herrens Hus». Hans første vers lyder:

Du gamle Voldens Kirke
Nu Flere hundre Aar
Har staaet her – et Mærke
Fra Ordets første Vaar.–
Den første Grundsten lagdes
Af Olav Tryggvesøn
Idet der Daab tilsagdes
En Roald og hans Søn.⁴⁴⁷

⁴⁴⁵ Trykket i Standal (1999:103–105)

⁴⁴⁶ Bladets program var å meddele «det Vigtigste af Storthingets Forhandlinger, de kongelige Resolutioner og andre Dagsnyheder af Interesse for Almuen». Målgruppen var bondestanden (Fet 2006:155).

⁴⁴⁷ Trykket i Standal (1999:101–102).

I det hele tatt så man en stor interesse for stavkirken i Volda – også blant *Almuen*. En lokal bonde og lærer, Elias Olson Fylsvik, har i en notisbok skrevet ned en hel del informasjon om hvordan den gamle kirken så ut. Teksten innleder han med linjene: «Det vilde vel kanskje hende at En og anden af vore Efterkommere interesserede sig af at erfare hvorledes Woldens gamle Hovedkirke saae ud, før den i 1858 blev revet.»⁴⁴⁸

Også da den gamle stavkirken i Stedje i Sogndal skulle rives, ble det skrevet dikt. Fabrikkeieren, handels- og målmannen Henrik Krohn (1829–1879) har i sin diktsamling *Smaakvæde* (Krohn 1869) to dikt om stavkirker: «Borgund Kyrkja» og «Ved Neddrivingi av Stedje Stavkyrkja». Første og siste strofe av diktet om Stedje er som følger:

Kvar vil de Bønder vel med Jarnstaur, Øks og Stenger
her inn i Herres vigda Tempelhus?
«Me tilsagd' er at riva dat i Grus;
Storfolket sa', dat kann ei standa lenger.»
(...)
So Minne etter Minne ned i Mold dei sekkja.
Som Dauding Folket gjeng paa eigen Grav,
sitt Upphav og sitt Liv dat gløymer av.
Vil ingen dat or Draugasvevnen vekkja?

Mer kjent er kanskje presten og salmedikteren Magnus Brostrup Landstads (1802–1880) dikt «Neslands Kirke» fra noen år tidligere. Diktet ble trykket som en egen publikasjon og inkluderte en innledning hvor Landstad skriver både om kirken og hvordan han selv prøvde å redde den (noe han ikke greide).⁴⁴⁹ (Landstad 1852.) I *Illustreret Nyhedsblad* 1. mai 1852, kan man lese utdrag fra diktet under rubrikken «Litteratur og Kunst» Her får vi blant annet vite, referert fra Landstads tekst, at «Kirkens Ulykke var dens Lidenhed».⁴⁵⁰ I Landstads dikt er for øvrig synet på bøndenes rolle et noe annet enn hos Krohn. I noen av de siste strofene får vi nemlig høre:

⁴⁴⁸ Notatboken er i forfatterens private eie. Den er for øvrig mest kjent som «Prestebokja», fordi Fylsvik her også har skrevet opp en del fortellinger om prestene i Volda etter reformasjonen. Kaptein Ludvig Daae (1829–1893) har publisert deler av boken i *Personalthistorisk Tidsskrift* (Daae 1891). Blant annet Aarviknes (1975:80–85) skriver om notatboken og den gamle kirken i Volda.

⁴⁴⁹ Se også Landsatd (1989:199–200).

⁴⁵⁰ *Illustreret Nyhedsblad* nr. 33:128.

Det da var de Neslands Bønder / de komme med Øx og Tang,
rive de ned det Plankeværk, / den Kirke er dem for trang.
Bryde de sønder de gamle Stave, / haarde som Flint og Staal,
Tiden har ikke Malmen morknet, / nu skal den brænde paa Baal⁴⁵¹

Det kanskje mest kjente diktet om stavkirker på denne tiden, var nok likevel Norges første professor i kunsthistorie, Lorentz Dietrichsons (1834–1917) verk *Kivleslaatten. Et polemisk dikt* (1879). Som Henrik Jæger skriver i *Illustreret norsk litteraturhistorie*, var dette et dikt som «dreide sig om vore hjemlige kunstforhold, som den varmt interesserede forfatter fandt alt andet end tilfredsstillende. Det var altsaa et slags ‘Norges Dæmring’ paa det kunsteriske omraade».⁴⁵² (Jæger 1896:902). Del III av *Kivleslaatten* har overskriften «En stavekirke», og her starter Dietrichson med å beskrive hva som skjer på et «Sommerthing» i «Bygden»:

I Bygden holdes Sommerthing i dag,
Fram Dalens Mænd er mødt til talrigt Stævne;
Det gjælder og en saare vigtig Sag,
Der kræver baade Overlæg og Evne.
Hr. Pastoren by’r Snus først over Lag,
Før han det store Forslag højt tør nævne:
Den gamle Kirke er for skral og liden,
Et bedre, større Gudshus fordrer Tiden.

Vel mener Lendsmanden, at dersom Far
Og Farfar kunde hjelpe sig med Gamlen,
Saa kan vi og – den Sag er aabenbar;
Men efter lang Debat og megen Famlen
Og Spyttten hid og did og Stoles Ramlen,
Man faar dog ud som Facit soleklar,
At Bygdens Folkemængde jo er stegen:
Ny Kirke! det er Slutningen paa Legen.⁴⁵³

Diktet inneholder ikke mindre enn seksten strofer, og det skildrer hvordan man, etter Dietrichsons syn, har gått frem overfor stavkirkene i landet. Han gjør narr av «nyhedsaanden», eller meningene til «manden fra det nittende Aarhundre», som vi så Tidemand kalle det:

⁴⁵¹ Landstad (1852:31).

⁴⁵² Jamfør Welhavens nasjonalkritiske diktverk *Norges Dæmring. Et polemisk Digt* (Welhaven 1834).

⁴⁵³ Dietrichson (1879:39–40).

Et Skræmsel staar den der med sin Portal
Af skrækkelige Orme fuld og Drager,
Med underlige Gavle sat dens Tage er,
Papistisk Billedværk – forlagte sager!
Vi bruger blot en lys og venlig Sal,
Den tømrer let en Bonde i vor Dal:
Vi river ned den gamle Stavekirke,
Der er for firehundred Daler virke.

For firehundred Daler sparet flux!
O geniale Tanke! Herlig Skammel
Til Popularitetens Tind! Instrux
Faar strax Bygmesteren: det gamle Jux,
Som vilde staa der som et gagnløst Skrammel,
Skal rives. Tanken er saa god ssom gammel,
Paa denne Tanke, den saa heldigt fundne,
Ethundred Oldtidsminder er forsvundne!⁴⁵⁴

Dietrichson er ikke nådig i sin dom over hva som er gjort med stavkirkene, og diktet vakte da også «en vis opsigst», ifølge Jæger (1896:902).

5.9.4. Skolebøker og historieverk

Vi har likevel sett at interessen for stavkirkene begynner å bre om seg, og stavkirkene finner også veien inn i verk som spres over hele landet. Peter Andreas Jensens (1812–1867) *Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet* utgitt fra 1863, skapte på mange måter en ny epoke i lesebøkens historie. Dette var den første statsautoriserte og allment utbredte leseboken for hele landet. (Sletvold 1971:107). En ny lov for allmueskoler på landet 1860 slo dessuten fast at elevene nå ikke bare skulle læres opp i kristendomskunnskap, men også gis «de Kundskaber og Færdigheder, som ethvert Medlem af Samfundet bør besidde». Lesebøkene skulle nå inneholde stykker om for eksempel «Jordbeskrivelse, Naturkundskab og Historie» (Sanderud 1951:12–13), og dette hadde Jensens lesebok fra 1863 tatt opp i seg. Særlig de såkalte seminaristene, altså (ofte grundtvigianske) lærere utdannet ved lærerseminarer i distriktet, var begeistret for Jensens lesebok på grunn av alt det «nasjonale» stoffet i bøkene (ibid.:28). Blant annet var det en egen avdeling om «Fædrelandet».

⁴⁵⁴ Dietrichson (1879:41–42).

I leseboken for tredje trinn i delen «Femte Afdeling. Forskjelligartet Indhold», har Nicolaysen (1863) skrevet et eget kapittel om «Norges Fortidslevninger», med egne underkapitler om «Stavekirker», «Verdslige trebygninger», «Stenkirker», og «Forsiringer», det vil si treskurden. Om stavkirkene får elevene på tredje trinn vite både hvordan de er bygget, og hvor mange som nå står igjen. Om selve *stavkonstruksjonens* opprinnelse får elevene følgende informasjon: «Om vore Forfædre først lærte denne Bygningsmaade med Kristendommen fra England og Irland, eller om de allerede i Hedendommen kjendte den, kan være uvist; men det sidste er vel det rimeligste.» (Ibid.:307.) Når det derimot gjelder «Kirkenes Former», så er disse i hovedsak «en Efterligning af de udenlandske Stenkirker i det vestlige Europa, og disse havde igjen til Forbillede de romerske saakaldte Basiliker». (Ibid.:308.) Også skurden skriver Nicolaysen en del om, blant annet den i Urnes, og om hvor i kirkene man som oftest finner slike utskjæringer. I tillegg får elevene vite at: «Vi gjenkjende vel til dels de samme Forsiringer, som brugtes i Udlandet den gang; men i Hovedsagen træffes et Arvegods fra Hedendommen, dog udført i lang større Maalestok og med større Kunsfærdighed og Smag.» (Ibid.:312.)

Ellers kan det nevnes at det finnes kapitler om stavkirker også i andre mer allmennrettede verker, som André Lütkes populære *Opfindelsernes Bog*. I bind 1 finner vi her et kapittel om bygningskunsten i Norge, hvor stavkirkene – «et (...) interessant Forbindelsesled mellem Oldtid og Nutid» – presenteres (Lütke 1877:254–256). Senere, fra 1885, kommer O. A. Øverlands *Illustreret Norges Historie*, og også her har stavkirkene et eget kapittel (Øverland 1888:474–478) (ill. 51).

5.9.5. Plansjeverk og illustrerte magasiner⁴⁵⁵

En ganske annen sjanger enn alle de jeg har nevnt til nå, er plansjeverk. Jeg har allerede vært inne på prospekter, malerier og andre avbildninger av stavkirkene i tidligere kapitler, men sammen med artikler i illustrerte magasiner var nettopp prospektsamlinger en av de typene tekster som ble publisert i enda større grad utover i andre halvdel av 1800-tallet. Det vil si: denne typen tekster ble nå tilgjengelige for et nytt og bredere publikum, ikke minst gjaldt dette de illustrerte bladene.⁴⁵⁶

⁴⁵⁵ Her baserer jeg meg delvis på Bjordal (2018).

⁴⁵⁶ Se også Steensrud (2018) og Hvattum og Hultsch (2018).

Ill. 51 Portal fra Stedje kirke i Sogn. Faksimile. Illustrasjon i Øverlands (1888) *Illustreret Norges Historie*. Nasjonalbiblioteket.

I 1848 trykker og utgir Georg Prahll i Bergen prospektsamlingen *Mindeblade. Tolv prospekter imellem Bergen og Christiania* (Schiertz 1848). Prospektene (litografier) er laget av den samme Schiertz som tegnet stavkirkene i Dahls *Denkmale*, og de tolv prospektene er ordnet geografisk, i samme rekkefølge som de har på ruten mellom vest og øst. Blant de maleriske motivene finner vi flere veianlegg: Stalheimskleiva, to bilder fra Gallerne over Filefjeld, Kvamskleiva i Valdres, og Krokkleiva. Ellers finner vi utsikter til Fløyfjellet i Bergen, Gudvangen, Stalheim, og Jordalsnuten i Nærøydalen. Og ikke minst går ferden forbi to stavkirker: Borgund og Vang i Valdres (ill. 52–53). Når det gjelder Vang, står det spesifisert at denne ble flyttet til *Schlesien* i 1841. Kirkene er plassert i et landskap, men det er likevel bygningene som er hovedmotivet, og sammen med kaptein Finnes veiingeniørkunst har Schiertz oppfattet disse som minneverdige. Vi har tidligere sett at prospekter ble ansett som mer eller mindre direkte gengivelser av virkeligheten, og med tanke på tittelen – *Mindeblade* – kunne man tenke seg at dette er et verk laget for å minnes det Schiertz eller andre faktisk har sett på en tur mellom Bergen og Christiania. I et lignende, men noe senere verk, *Nordiska taflor*, kan vi da også lese i innledningen at denne typen verk har som mål å

framkalla intresse för Nordens naturskönheter och föra dem tillgängliga för en hvar, antigen de med tillhjälp af teckningen återkallas i minnet hos dem, som sjelfva sett dem med egna ögon, eller de framträda på papperet som någonting nytt och hittills obekant för betraktaren (Bonnier 1865:omslaget).

At Schiertz selv hadde sett både Borgund og Vang stavkirker vet vi jo. Borgund hadde han tegnet for Dahl, og Vang hadde han både tegnet, tatt ned og flyttet. Det interessante med prospektet av Vangskirken, er likevel at Schiertz har tegnet den ikke slik den stod da han var der, men slik Dahl mener den må ha sett ut. Schiertz tegning ser ut til å være basert på en skisse av Dahl, der Dahl har prøvd å rekonstruere kirken slik den tidligere har stått.⁴⁵⁷

⁴⁵⁷ Jamfør udatert tegning etter Dahl. Arkivmateriale etter Dahl, Universitetsbiblioteket i Bergens spesialsamlinger, Ms. 539 g 18.

Ill. 52 Franz Wilhelm Schiertz, Borgunds kirke i Leirdal, 1848. I *Mindeblade* (Schiertz 1848). Nasjonalbiblioteket.

Ill. 53 Franz Wilhelm Schiertz, Vangs kirke i Valdres, 1848. I *Mindeblade* (Schiertz 1848). Nasjonalbiblioteket.

Hvor utbredt Schiertz' *Mindeblade* ble, har jeg ikke greid å finne ut. Men et plansjeverk som virkelig slo an, var Christian Tønsbergs *Norge fremstillet i Tegninger*, som kom i første utgave (heftevis) årene 1846–1848.⁴⁵⁸ Også dette er en samling litograferte prospekter ordnet «langs» tre forskjellige reiseruter i Norge. *Norge fremstillet i Tegninger* er likevel et langt mer ambisiøst prosjekt, og etter at første utgave var komplett i 1848, kom det stadige nye utgaver.⁴⁵⁹ Dette var praktutgaver, men også lommeutgaver og utgaver på andre språk, eller parallellspråklige utgaver. Det er tydelig at målgruppen også var et mer internasjonalt publikum. Førsteutgaven bestod av hele 82 plansjer, som alle hadde en tilhørende kortere eller lengre tekst. Disse tekstene var skrevet av naurforskeren og eventyrsamleren Peter Christen Asbjørnsen (1812–1885), og fra andreutgaven var også P.A. Munch medforfatter. Kunsthistorikeren Niels Messel skriver om tekstene i dette verket at de fremstår som «en spennende blanding av eventyr og vitenskapelighet. Det norske ingeniørvesenets nyeste veiprosjekter og stedlige næringsveier presenteres med samme entusiasme som sagn og historiske hendelser knyttet til de ulike stedene som oppsøkes på reisen» (Messel 1990:196). Nå har vi sett at også sagn og historiske hendelser i lang tid på mange måter ble forstått vitenskapelig, så det var ikke nødvendigvis noe eventyrlig over det. Og det å si at det er Asbjørnsen som har skrevet tekstene, er ikke helt korrekt. Deler av de korte tekstene til hvert litografi er hentet fra andre tekster, som for eksempel artikler i *Skilling-Magazin*, reisebeskrivelser, Jens Krafts *Topografisk-statistiske Beskrivelse over Norge*, og lignende. Illustrasjonene er hentet inn fra forskjellige kunstnere, og strekker seg tidsmessig fra 1780-årene og like til rett før verket ble publisert i 1846. Flere av landskapene er etter Frich, som vi så var en av stifterne av Fortidsminneforeningen.

I Tønsbergs førsteutgave er det av stavkirker bare Ryen Kirke som har fått plass, altså Heddal. Forlegget til litografiet er en tegning av Hjalmar Kjerulf (den samme Hjalmar som Welhaven skrev til om Dahls *Selskab til Opbevarelse af Byzantinske og Gothiske Bygningsfragmenter i Steen og Træ* over). Teksten består først og fremst av en oversettelse av deler av Dahls *Denkmale* (1837), i tillegg til at store deler av Flintoes tekst om kirken i *Samlinger* (1834) også er tatt med. Men helt til sist er det i Tønsbergs verk inkludert en setning om at landskapsmaler Calmeyer har vært og besøkt kirken «denne sommer (...) og taget en omhyggelig Tegning af [den]». Calmeyer har fortalt at kirken «er faldefærdig, og at den efter al Sandsynlighed styrter sammen, hvis der ikke inden kort foretages Noget for Vedligeholdelsen af dette nationale Monument». (Tønsberg 1848:89.) Heddal finner vi også i 1853-utgaven av Tønsbergs verk – og nå står den ikke lenger til forfalls: «Kirken, der for faa

⁴⁵⁸ Se Messel (1990) for mer om Tønsbergs utgivelser.

⁴⁵⁹ For eksempel Tønsberg (1848, 1849, 1855, 1874, 1875, 1881, 1889).

Aar siden var saa forfalden at den var sin Undergang nær, ble da ved Foranstaltning af Selskabet for norske Oltidsminders bevaring underkastet en gennemgribende Restauration.» (Tønsberg 1853:41.) På *illustrasjonen* ser vi morsomt nok likevel Kjerulfs kirke fra før restaureringen (ill. 55).

Teksten om Heddal stavkirke er ellers i andreutgaven en helt annen enn i den første. Dette er en parallellspråklig utgave med norsk, tysk og engelsk tekst. Beskrivelsen av kirken er kortere og med annet innhold. Riktignok finner vi en referanse til *Denkmale*, men nå får vi blant annet vite mer om den særegne stavteknikken, og at denne teknikken nok også ble brukt i «alle de gamle Templer og de store Gildehaller opførte i Hedenhold, ikke at tale om alle de Trækirker, der opførtes i Norge og paa Island indtil Udgangen af det 13de Aarhundrede». Etter at denne byggemåten «var traadt i Christendommens Tjeneste» ble den også tilpasset den «i de nærmeste Aarhundreder efter dens [Christendommens] Indførelse herskende Bygningsstiil». Og slik «gjenkjende vi strax ved at se nærværende Kirke den i det 12te Aarhundrede i Norden sædvanlige romaniske Stiil, saavidt muligt udtrykt ved det dertil mindre skikkede Materiale». Ornamentene på sin side, «bære endnu fuldkommen Hedenholdets antike Præg; det er de samme, som ogsaa findes anvendt paa Huusgeraad fra de Tider, og i Forziringerne paa Initialbogstaver i ældgamle norsk-islandske Haandskrifter». (Ibid.) Det siste avsnittet handler om Hitterdals og Ryen gårds beliggenhet.

Innledningvis i teksten står det dessuten en henvisning til Borgund kirke. For i Tønsbergs andreutgave har nå også denne stavkirken fått plass. Også i teksten om Borgund får vi vite at stavkirkene er et resultat av byggmestere som «paa en original og saavidt vides, for Norge aldeles eiendommelig Maade søgte at efterligne i Træ den romaniske Stiils Særegenheder, idet man derhos bibeholdt væsentlige Bestanddele af den gamle hedenske Tempel-Architektur». Forfatteren viser til at det må ha vært i tempel-arkitekturen at «denne Bygningsmaade var bleven bragt i System og havde vundet sin Uddannelse, ligesom man endog har al Grund til at antage, at flere af de gamle Templer bleve omdannede til Kirker, og derfor maaskee tjente de øvrige til Forbilleder». I tillegg henviser forfatteren (kuriøst nok) til en beskrivelse av det såkalte Olavsskrinet laget for Olav den helliges relikvier, en beskrivelse som finnes i Snorres *Kongesaga*, for å si noe om alderen på denne bygningsmåten: Skrinet beskrives å være «i Størrelse og Udstrækning som en almindelig Liigkiste, med Svaler nedentil, men Laaget er dannet ligesom et Gavl-Tag, forsynet baade med Hoveder og Børst». Slike relikvieskrin hadde nemlig ofte form som små miniatyrkirker, skriver forfatteren, og her «gjenkjender man strax de karakteristiske Svalegange eller ydre Omgange, Børsten eller den med Snitværk dekorerede Tagkjøl langs Mønet, og Hovederne, eller de udstaanede Drage- eller fantastiske

Byr-Hoveder ved Gavl-Enderne». Til sist kommer så en kort beskrivelse av kirken, men ellers viser «Kirkens Udseende (...) saa tydeligt paa Billedet, at nogen nærmere Beskrivelse derover er uformøden». Og bildet, det er det samme som i Dahls *Denkmale*, tegnet av Schiertz (ill. 54).

Ill. 54 Franz Wilhelm Schiertz, Burgunds kirke (Borgund), plansje i Tønsberg (1853). Nasjonalbiblioteket.

Ill. 55 Hjalmar Kjerulf, Hitterdals kirke. Plansje i Tønsberg (1853). Nasjonalbiblioteket.

Her skal vi stoppe litt opp. For selv om tekstene om Borgund og Heddal kan virke tilforlatelige, og på mange måter like for eksempel det Nicolaysen skriver i flere tekster – han er jo opptatt av det *romanske* – så var disse tekstene også små begivenheter. Her står det en del vi ikke har sett før. For det første står det at ornamentene er de samme som i eldgamle *norsk-islandske* håndskrifter – tidligere har vi sett at det snarere er irske og germanske håndskrifter det har vært snakk om. For det andre sier forfatteren at stavkirkene må forstås i forlengelsen av de gamle hedenske hovene, som ifølge forfatteren var i stavkonstruksjon, en teknikk som dermed ble beholdt da den romanske kirkestilen ble innført. – Dette foregriper en langt senere diskusjon (i 1880-årene) mellom blant andre Nicolaysen og Dietrichson om nettopp forholdet mellom hovene og stavkirkenes konstruksjonsmåter!⁴⁶⁰ Det tredje vi ikke har sett før, er bruken av Snorres beskrivelse av et relikvieskrin som kilde til å si noe om stavkonstruksjonens alder. Alt dette gir likevel god mening når vi kommer på at teksten til andreutgaven av Tønsbergs plansjeverk ikke bare var skrevet av Asbjørnsen, men også den svært nasjonalt orienterte historikeren P.A. Munch. Han var velbevandret i islandske håndskrifter, hadde en sterk interesse for stavteknikken,⁴⁶¹ og i hans verk *Throndhjems Domkirke*, utgitt i 1859 sammen med Schirmer, finner vi igjen akkurat den samme beskrivelsen av St. Olavs relikvieskrin som en stavkirke i miniatyr (Munch 1859:8). I andreutgaven av Tønsbergs *Norge fremstillet* er stavkirkene med ett blitt en del av Norges historie på en ganske ny måte – de er blitt *norske*.

Også i det nevnte *Nordiska Täflor*, utgitt i årene 1865–1875, finner vi flere stavkirker, blant annet Lom og (selvsagt) Borgund. Her er det derimot lite nasjonalt å spore: «Hon [Borgund] vitnar med sina märkvärdiga sniderier om en redan tämligen utvecklade trästil i norden under tolfte århundradet.» Videre fortelles om et sagn, som sier at kirken skal være bygget av italienere, noe som forklares med at ordet ‘italienere’ før «varit liketydig med utländningar i allmänhet, och icke hå voro de utländningar, som i dessa tider gästade Norge». Men likevel: «Borgunds kyrka [företer] samma arkitektoniska hufvudformer, som gjorde sig gällande i det öfriga vestra Europa vid denna tid, dock med de förändringar, som äro en följd af öfverflyttningen från sten till träkonstruktionen.» Likevel er det først og fremst det «maleriskt kuriöse» ved kirken som fremheves:

Oaktadt denna kyrka nu burit 700 vintrars tunga snö, och oaktadt 700 somrars glödande sol bränt på det bruna träverket, står hon likväl, vid en flygtig blick, lika

⁴⁶⁰ Se Anker (2016b:142–145) for litt mer om denne debatten.

⁴⁶¹ Se for eksempel brev fra Munch til Georg Stephens, datert 18.09.1847. Trykket i Munch (1924:234–237).

stolt och förnäm, ovidrörd af tiden, med sina många öfverbyggnader och framspringande drakhufvuden i den herrligaste naturomgifning. (Bonnier 1865:44.)

Stavkirkene sirkulerer også gjennom en rekke illustrerte magasiner, i Norge, ellers i Norden – og verden. Vi har allerede nevnt en del artikler i *Illustreret Nyhetsblad*. Her finnes også en artikkel om henholdsvis Lom og Vågå kirker, om norsk treskjærerarbeid og stavkirker, samt en artikkel om Lom der også stavkirken blir omtalt.⁴⁶² I *Skilling-Magazin* er listen lang: Borgund kirke, Flesberg kirke, Vangs kirke i *Schlesien*, Nes stavkirke, Borgund nye og gamle kirke, Eidsborgs kirke, Urnes kirke, Hopperstad og Røldal kirker.⁴⁶³ Og i *Norsk Folkeblad* finner vi 9. mai 1868 en artikkel om Heddal stavkirke, skrevet av presten Flood.

Også i for eksempel danske *Illustreret Tidene* finner vi dem: Vågå kirke, Loms kirke, Borgunds kirke, Ringebo (står det, men tegningen er egentlig Høre) kirke og Heddals kirke.⁴⁶⁴ Med tanke på hvordan illustrasjoner og stoff ble utvekslet mellom de mange illustrerte magasinene i Europa, må vi kunne anta at stavkirkene også fant veien til andre illustrerte magasiner, i alle fall i Norden, men mest sannsynlig også andre steder. Vi har allerede nevnt at Borgund var å finne i *Magasin Pittoresque*, og Borgund dukker også opp i for eksempel amerikanske *Ballou's Pictorial Drawing-Room Companion* fra 1857, med en tekst hvor det blant annet står: «The curious pile of buildings delineated in this picturesque sketch, is certainly an architectural anomaly. It appears to have been erected after the model of one of those card houses which children are delighted to pile story upon story.»⁴⁶⁵

De illustrerte plansjeverkene og for så vidt også en del av artiklene i magasinene, er nært knyttet til en annen sjanger, nemlig reisehåndbøker. Tønsbergs plansjer ble gjenbrukt også i bøker med mer konkrete råd for reising i Norge, som hans *Norge. Illustreret reisehaandbog* (1874). Denne kom også ut på engelsk (Tønsberg 1875). I tillegg gav Tønsberg ut en flerspråklig *Lomme-Udgave* av sin *Norge fremstillet* (Tønsberg 1881, 1889). En veldig populær reisehåndbok, som kom i hele 48 utgaver fra 1840–1890 (!) var Jens Christian Abelsteds *Praktisk Lommereiseroute*, som startet som en enkel rutetabell, men som så ble stadig utvidet. Senere kommer Yngvar Nielsens (1843–1916) populære *Rejsehaandbog over Norge*, med første utgave i 1879. Men markedet for reisehåndbøker var

⁴⁶² *Illustreret Nyhetsblad* 1860, nr. 38 (Lom og Vågå); 1864, nr. 3 (Norsk treskjærerarbeid); 1865, nr. 20 (Lom)

⁴⁶³ *Skilling-Magazin* 1853, nr. 27 (Borgund); 1854, nr. 52 (Flesberg); 1858, nr. 9 (Vangs kirke); 1862, nr. 31 (Nes); 1868, nr. 36 (Borgund gamle og nye kirke); 1870, s. 296, 298 (Eidsberg); 1870, nr. 19 (Urnes); 1883, nr. 44 (Hopperstad).

⁴⁶⁴ *Dansk Illustreret Tidende* 1863, nr. 178 (Vågå); 1863, nr. 181 (Lom); 1864 nr. 246 (Borgund); 1865, nr. 286 («Ringebo», eg. Høre); 1875, nr. 829 (Hitterdal).

⁴⁶⁵ *Ballou's Pictorial Drawing-Room Companion*, 1857, XIII (20): 309.

selvfølgelig ikke bare nasjonalt. For eksempel Thomas Bennetts engelsk- og tyskspråklige *Handbook of Norway* kom i tretti utgaver etter førsteutgaven i 1859. Denne var for øvrig i stor grad bygget på Abelsteds *Praktisk Lommereiserude*. (Gierløff 1995:66.)⁴⁶⁶ Og i alle disse utgivelsene er stavkirkene opplagte severdigheter på veien. Særlig Borgund og Heddal, selvsagt, men utover på 1800-tallet også stadig flere: Ål, Torpo, Røldal, Hedalen, og så videre.

Illustrasjoner kunne dessuten ha en helt annen funksjon enn å være med på tur. I en annonse i *Bergens Adresse-Contoires Efterretninger* 19. september 1863, kan vi lese at en G. Floor har «Nye, smukke photographiske Prospekter og Stereoskopbilleder af. M. Selmer, fra Jostedal, Nigardsbræen, Borgunds Kirke, Valders, Eidsvold, Christiania, m. fl. Steder». Og i *Morgenbladet* 1. august 1861 finner vi en annonse fra kjøpmannen Jean Edmund de Coninck i Christiania. Her reklamerer han for «Erindringer fra Norge», som kan sees i en utstilling han har laget i forbindelse med at byen er full av tilreisende på grunn av et Kirkemøte i byen dette året (Sveen 2004:145). Hos Coninck finner man «en stor Mængde Gjenstande» av mildt sagt alle slag, men også «løse Prospekter af alle Landets Egne». Stavkirker festet på papiret er nå ikke bare minner fra fortiden, men minner fra reiser i Norge, «Souvenirer».

Ill. 56 Marcus Selmer, Borgunds kirke i Lærdal, stereoskopi, udatert (ant. mellom 1864–1880). Norsk Folkemuseum.

⁴⁶⁶ For mer om reisehåndbøker, se for eksempel Munthe (1942).

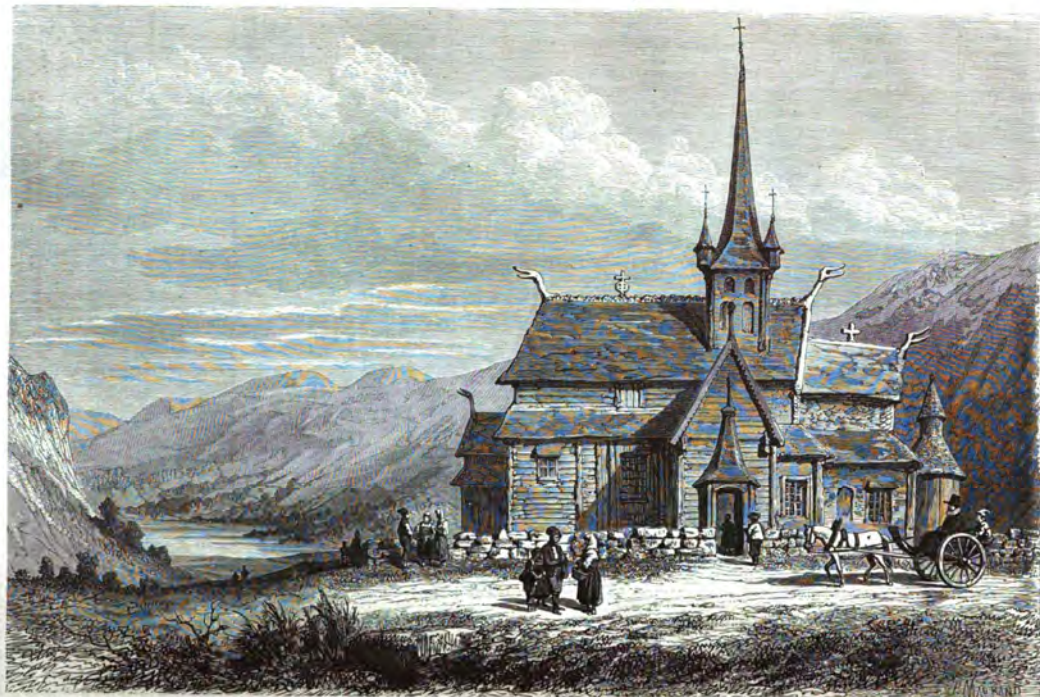
5.9.6. *The land of the midnight sun – suvenirer og utstillinger*

Som vi så over, beklaget Nicolaysen seg allerede i 1856 over avbildninger og beskrivelser av Borgund som ikke viser kirken i sin «sanne skikkelse». Slike avbildninger fortsatte å sirkulere, både i reisebøker og som suvenirer. Men mange reisende publiserte også egne verk fra sine turer i Norge og Skandinavia, eller man finner avbildninger av stavkirkene i mer spesialiserte magasiner som *Le Tour du Monde. Nouveau journal des voyages* (utgitt fra 1860). I 1861 finner vi her en lang artikkel om Norge. Teksten er skrevet av en de Saint-Blaise (1861), og artikkelen inneholder også tegninger laget av ham selv og andre. Her er det igjen de «maleriske kuriositetene» som står i sentrum, og stavkirken som «an architectural anomaly», som det stod i *Ballou's Pictorial*. Også i andre plansjeverk og ikke minst i mer litterære reiseberetninger figurerer stavkirkene. Et kjent eksempel på det siste, er Sir Charles Henry John Andersons (1853) *An Eight Weeks' Journal in Norway*. Her finner vi en beskrivelse av et besøk i Borgund stavkirke, og også hos Anderson spiller det gamle utstoppede reinsdyret en rolle: «[I]n the roof over the chancel, is a stuffed rein-deer; about which I could make out nothing, except, as the woman who showed the church said, that it was 'gamlé, gamlé', old, very old, which they apply equally to a term of a thousand or fifty years.» (Ibid.:31.)

Apropos utlendinger, reiser og suvenirer, er det ikke bare tekstlige representasjoner av stavkirkene som settes i sirkulasjon i 1850-årene og utover. Den samme Coninck som reklamerte for prospekter, tar også i bruk stavkirkene på andre måter. Som nevnt vokser det fra 1850-årene og utover frem en stadig sterkere interesse for norsk treskjærerkunst. Det oppstår også en stor etterspørsel etter slike gjenstander, og Coninck var en av dem som var først ute med salg av treskjærarbeid i Christiania. Han opprettet sitt eget verksted, samtidig som han solgte varer laget av treskjærere andre steder i landet (Sveen 2004:16–17, 24n). Om den nevnte utstillingen i 1861 kan vi også lese:

Til Sammenligning mellem den nyere og ældre Træskjærerkunst er der blandt andet opstillet Portalen til en af vore gamle Stavkirker, der frembringer en god Virkning, idet den tjener som Ramme om en liden Samling af Oldsager saasom jordfundne Sværd, Øxer, Brudstykker af Pantserskjorter, Dele af Rustninger, Døebfade o.s.v.⁴⁶⁷

⁴⁶⁷ Morgenbladet 01.08.1861.

Eglise de Lomb (roy. p. 179). — Dessin de Karl Girardet d'après une photographie.

III. 58 Karl Girardet, Église de Lomb (Lom), 1861. Plansje i *Le Tour du Monde. Nouveau journal des voyages* (de Saint-Blaise 1861). Google Books.

III. 57 Gerard Keller, Borgund kerk, 1860. Plansje i *Een Zomer in het Noorden* (Keller 1860). The British Library.

En annen som var viktig for at norsk treskjærerarbeid ble en salgsvare i 1850-årene og utover, og som bidro til at norsk treskjærerarbeid også var representert på kunst- og industriutstillinger i utlandet, var N. P. Thesen i Christiania. I en annonse i *Morgenbladet* 27. september 1850, kan vi lese at han blant annet etterlyser «modeller af eiendommelige norske Gjenstande, saasom Stavekirker». Og i mange forskjellige annonser i en rekke aviser, kan man fra 1850-årene og utover finne annonsert til salg både «Træskaale, Ølkander, Modeller af Stabur, Sæterhytter, Kirkemodeller og Baadmodeller», som det står i en annonse av Jernvarehandler Johan Michelsen i *Bergens Adresse-Contoirs Efterretninger* 27. mai 1884 (jamfør Sveen 2004:x). Noen av de som produserte blant annet kirkemodeller for salg, var fengelsinnsatte. En engelskmann på reise i Norge har merket seg dette. I sin *Norway. Its People, Products and Institutions* fra 1867, skriver pastor John Bowden om Botsfengselet i Christiania. For ham er «the most interesting part of the prison» verkstedet, eller «the bazaar» som han kaller det. Her finner man «the various articles, many of them very ingenious, which are made by the prisoners». Blant annet kan man se «beautiful carvings, in birchwood, representing scenes of Norwegian peasant life, which are, in reality, works of art». I en annen del av rommet «are mats, brushes, articles of wearing apparel, wooden shoes, buckets, and other useful things, all made by the industry and skill of the prisoners». Og ikke minst: «[O]ne ingenious individual has carved a model of an ancient Norwegian church in wood, which would probably gain a prize at an international exhibition.» (Bowden 1869:96.)

Ill. 59 Modell av stavkirke, fra Botsfengselet ca. 1860. Nå ved Justismuseet i Trondheim. Foto: Justismuseet – Det nasjonale museet for politi, rettsvesen og kriminalomsorg.

Igjen ser vi det produktive, noe som også kommer tilsyne i tekst. For stavkirkene finner veien til for eksempel utenlandske arkitekturtidsskrifter. I *The Building News* finner vi i 1877 et litografi av Borgund stavkirke, med en kort beskrivelse som innledes med: «There exists in Norway a series of wooden churches of great interest to the antiquary. The subject of our sketch is, perhaps, the most curious of them all.»⁴⁶⁸ To år senere publiseres også et litografi av og en tekst om stavkirken i Heddal. Både Heddal og Borgund er her tegnet av arkitekten Georg Canning Richardson, og i teksten om Heddal finner vi en referanse til artikkelen om stavkirkene i Fergussons *History of Architecture*.⁴⁶⁹ Interessant nok er forresten tegningen av Borgund nøyaktig slik Nicolaysen ikke vil ha den – med alskens senere tilsetninger. Og det selv om Borgund i 1877 faktisk var restaurert tilbake til sin antatt opprinnelige skikkelse, uten disse tilsetningene! Richardsons tegning og tekst om Borgund finner for øvrig også veien til *Scientific American* – «A weekly Journal of Practical Information, Art, Science, Mechanics, Chemistry, and Manufactures».⁴⁷⁰

I teksten om Heddal stavkirke fra 1879, kan vi dessuten lese at «the drawing was afterwards exhibited at the Royal Academy under the title of ‘An Architectural Curiosity’. A fine model of one of these wooden churches of Norway will be found at the Royal Architectural Museum».⁴⁷¹ Dette museet var blitt opprettet i 1851 av blant andre arkitekten George Gilbert Scott (1811–1878), og det var først og fremst tenkt som en samling av nasjonale antikviteter for nettopp praktiske formål. Museet skulle være «accessible alike to architects, architectural students, sculptors, carvers, decorators and all others engaged in the different branches of practical art». Dette fordi «to those (...) among us who are engaged in reviving this our native style of architecture, or rather of founding upon it as a basis of a style of our own, such a collection is not only important but *absolutely necessary*». (Bottoms 2007:116.)

Og pastor Bowden i botsfengselet fikk rett, i alle fall i at stavkirkene havnet på utstilling: På flere av kunst- og industriutstillingene⁴⁷² er stavkirkene representerte – ofte i fysisk form, som modeller eller stavkirkeportaler, eller i selve paviljongenes former.⁴⁷³ På verdensutstillingen i Paris i 1867, kan man i den norske avdelingen i galleriet «Histoire du travail» (arbeidets historie) finne utstilt

⁴⁶⁸ The Building News, 09.02.1877: 144.

⁴⁶⁹ The Building News, 05.09.1879: 278.

⁴⁷⁰ Scientific American 1877, XXXVI (13): 199.

⁴⁷¹ The Building News. 05.09.1879: 278.

⁴⁷² For mer om den norske deltagelsen på verdensutstillingene se Brenna (2002). Se også Fjeldstad (1998) for mer om de norske utstillingene i årene 1873–1898.

⁴⁷³ Se også Lending (2014, 2017:132–143).

et Udvalg af norske Oldsager fra Stenalderen, begge Jernaldere og Middelalderen, hvoraf især maa nævnes 2de større i Træ udskaarne Portaler fra vore gamle Stavekirker. Sagerne ere udtagne af Universitetets Samlinger (...) De ere opstillede i chronologisk Orden og ledsagede af de af Selskabet for norske Fortidsmindes Bevaring udgivne Skrifter og Tegninger samt af en paa Fransk i Trykken udgivet detailleret Katalog og Beskrivelse.⁴⁷⁴

Og på verdensutstillingen i 1878 finnes for eksempel i den norske avdeling en bygning med «et Midtgalleri med en Stavkirkeportal, der tjener til Indgang».⁴⁷⁵ I en artikkel om verdensutstillingen i Wien i 1873 kan vi lese: «Den lille Model af en Stavekirke, vakte retmæssig Opsigt hos Udlandets Arkitekter og Kunsthistorikere, som her fikk Anledning til at se en Gjengivelse i Miniatur af noget, de ikke har let for at komme til i Virkeligheden.»⁴⁷⁶ Også hjemme i Norge kom stavkirkene på utstilling. Her skal vi for korthets skyld bare *nevne Den Norske Industri- og kunstutstilling i Christiania* i 1883. I tilknytning til denne ble det laget en utstilling av «Gjengivelser af ældre norsk Arkitektur», med blant annet Fortidsminneforeningens tegninger. En notis i *Dagbladet* 16. juli dette året anbefaler denne utstillingen «til ethvert dannet Menneskes Opmærksomhed. Særlig tiltrækkende var Planerne over Restaurationsaebjederne af vore ældre Kirkebygninger».⁴⁷⁷ Som inngang til hele utstillingen, hadde arkitekt Holm Hansen Munthe (1848–1898) for Fredrikshalds Sagbruksforretning laget en portal inspirert av stavkirkearkitekturen.⁴⁷⁸

5.9.7. Stavkirker i og ute av synk?⁴⁷⁹

Har alt dette noe med *kunnskap* om stavkirkene å gjøre? Ja. Det som lå til grunn for mye av det som skjedde med stavkirkene i andre halvdel av 1800-tallet, var tekster og tegninger produsert av mennesker med interesse for stavkirkene som kunnskapsobjekter. Samtidig har vi sett at *forskjellige* interesser gav forskjellig kunnskap. Stavkirkene var – fremdeles – interessante i ulike kunnskapsprosjekter. Nicolaysen og Fortidsminneforeningen var opptatt av stavkirkenes sanne middelalderske skikkelse og den europeiske sammenhengen de hadde utviklet seg i. Historikeren P.A. Munch var opptatt av det nasjonale og stavkirkenes tekstlige, historiske kilder. Samtidig hadde

⁴⁷⁴ Den Norske Rigstidende 05.09.1867.

⁴⁷⁵ Fædrelandet 11. mai 1878.

⁴⁷⁶ Referat fra artikkel av Dietrichson opprinnelig publisert i svenske *Aftonbladet* (Morgenbladet 30.11.1873).

⁴⁷⁷ *Dagbladet* 16.07.1883.

⁴⁷⁸ *Udstillings-Tidende* nr. 6, 26.06.1883. Denne portalen står nå som inngangsportale til middelalderdelen av Norsk Folkemuseum. Takk til Mathilde Dahl som gjorde meg oppmerksom på denne.

⁴⁷⁹ Også i dette delkapittelet har jeg tatt utgangspunkt i Bjordal (2018).

stavkirkene fremdeles sin plass blant oldsaker og andre antikviteter. I tillegg var de blitt kuriøs arkitektur. De var ikke lenger bare «merkverdige» i betydningen «verdt å merke seg» – de var også blitt *merkelige*. Og som merkverdige, merkelige severdigheter var de blitt del av turismens økonomi. Men like fullt var de fremdeles kirker i bruk, som skulle vøles, restaureres, rives eller reddes.

Vi har allerede vært inne på sammenhengen mellom kunnskap og tid, og det mest interessante med alt vi har sett er at alle disse kunnskapstypene sirkulerte om hverandre *samtidig*. Noe som også kunne komme til syne i den enkelte tekst, som når Tønsbergs plansjeverk fungerer som et samlende tids- og kunnskapsknippe for både Dahl, Flintoe, Kraft og andre. Ikke minst ser vi det når Schiertz i sitt verk plasserer en antatt middelaldersk Vang kirke sammen med den faktiske Borgund kirke på veien mellom Bergen og Christiania. Som vi så Kaufman beskrive det i et tidligere kapittel: Slike sammenstillinger av ulike steder og monumenter «flatten the contours of historical time into a single, uniformly accessible plane» (Kaufman 1989:72). Like viktig er det at tekstenes samtidighet også førte til en form for «samstedighet», på forskjellige måter. I en avisartikkel i *Nordre Bergenhus Amtstidende* fra 1874, argumenterer redaksjonen for hvorfor en felles avis for hele amtet er viktig. Man trenger å gjennom *ett* blad «kunne finde frem til hele Amtets Befolkning». Om man har to eller flere blader for amtet vil man «[i] stedetfor et *aandeligt Veinet*, der i eneste Sammenhæng strækker sine Arme ind i hver eneste Krog af Amtets Mangfoldighed af Fjorde og Dale, (...) kun faa en del afbrudte Veistumper med vilde Fjelde og haarde Fjorde imellem» (min uth.).⁴⁸⁰ Dette kan selvfølgelig overføres på Norge i helhet – som nettopp bestod av avbrudte veistumper med ville fjell og *haarde* fjorder imellom. I andre halvdel av 1800-tallet vokste det etter hvert frem et *aandelig vejnet* som også i stadig større grad strakk seg utover landet – og til nye grupper av mennesker. Om stavkirkene ikke ennå ble regnet som egentlig, eller fullstendig *nasjonale*, skjedde det likevel noe med dem gjennom denne økende sirkulasjonen av stavkirkene i offentligheten. De ble etter hvert *nasjonalisert* i den forstand at de nå tilhørte nasjonen, og ikke den enkelte bygd. For utlendingenes del var det ingen tvil om at at stavkirkene var norske (eller nordiske). Hvorvidt det var noe «ægte nationalt» i selve bygningene, det være seg i konstruksjonen eller ornamentene, var ikke avgjørende i denne sammenheng. Dette var da også et spørsmål man fremdeles hadde delte meninger om.

Like interessant når stavkirkene – i alle former og tider – sirkulerer stadig mer, er den faktiske *usamtidigheten* som oppstår, både mellom forskjellige tekster, men også mellom tekster og kirkene selv. Vi har allerede sett hvordan Richardsons tegning av Borgund var ute av synk med den

⁴⁸⁰ Nordre Bergenhus Amtstidende 27.02.1874.

restaurerte versjonen av kirken. Vi så også hvordan Tønsberg i *Norge fremstillet i Tegninger* på den ene siden påpekte at Heddal nå var restaurert, mens man samtidig så den gamle kirken avbildet. I Bonniers *Nordiska Taflor* stod Borgund «lika stolt och förnäm, ovidrörd af tiden», på tross av «700 vintrars tunga snö» og «700 somrars glödande sol», omtrent samtidig som skolelærer N. O. Rødning beklaget seg over kirkens særdeles dårlige stand. Og når turismens her-og-nå møtte gamle falleferdige stavkirker, kunne det skape overraskelser for den reisende: I Tønsbergs reiselommeutgave fra 1881 kan man lese om Ål kirke at «this remarkable old ‘stave’-church is (...) tolerably well preserved and is deserving of being taken notice of» (Tønsberg 1881:40–41).⁴⁸¹ – Dette var nok ikke så lett å få til i praksis, ettersom den var blitt revet året før.

5.10. Det vi har sett

Jeg startet dette kapittelet med Nicolaysens *Mindesmerker af middelalderens kunst i Norge*, og Kuglers anmeldelse av verket. Her så vi hvordan Nicolaysen fremhevet hvordan Dahl var den som hadde gått foran, og at Fortidsminneforeningen på mange måter var et resultat av hans innsats. Men Nicolaysen skrev også at Fortidsminneforeningens oppfatninger kunne «blive noget forskjellig» fra Dahls. Det arbeidet Fortidsminneforeningen gjorde med stavkirkene, tok utgangspunkt i de samme tankene og ideene som vi i forrige kapittel så hos Dahl. Men jeg har også vist hvordan foreningen, med Nicolaysen som formann, satte nye typer kunnskap om stavkirkene i sirkulasjon. Særlig var Nicolaysens og arkitektenes studier av stavkirkekonstruksjonen avgjørende. Fortidsminneforeningen, særlig de første årene, var en arena hvor ulike kunnskapsinteresser knyttet til «fortidens minner» kunne møtes. Jeg har vist hvordan stavkirkene, som fortidsminner, stod i sentrum for ulike typer kunnskapsproduksjon. Men de ble ikke forstått som et helhetlig kunnskapsobjekt:

Stavkonstruksjonen, grunnplaner, og treskurd ble på forskjellige måter knyttet til ulike typer kunnskap. Dette kunne handle om nasjonens historie, forfedrenes kunstsans, Europas kulturhistorie, ny trearkitektur, eller funksjonelle kirker. Det at stavkirken med Fortidsminneforeningen ble *fortids* minner, betød dessuten ikke at det bare var fortiden alt dreide seg om. Kunnskapen om stavkirkene innebar flere typer forbindelser mellom fortid, nåtid og fremtid.

En viktig del av Fortidsminneforeningens arbeid dreide seg om å gjøre kunnskapen kjent i offentligheten, og mye av den kunnskapen de produserte, ble satt i sirkulasjon. Enten gjennom egne publikasjoner, eller gjennom andre tekster i offentligheten: avisinnlegg, skolebøker, illustrerte magasiner. Kunnskapen sirkulerte også i mer materiell form, ettersom Fortidsminneforeningen

⁴⁸¹ Se Reiakvam (1997:22) for litt om turisme og tid.

gjennomførte flere konkrete prosjekter knyttet til blant annet restaurering og reparasjon av kirker. En stor del av dette kapitlet har også handlet om den kunnskapen om stavkirkene som *andre* satte i bevegelse i andre halvdel av 1800-tallet. Nye kommunikasjoner, ny trykkt teknologi, og en ny type offentlighet gjorde nye bevegelser mulig – både av mennesker, tekster og kunnskap, i innland og utland. Stavkirkene og kunnskapen om dem sirkulerte på denne tiden som aldri før, bokstavelig talt, både gjennom tekst og i andre former. Men nettopp i og med all denne bevegelsen, særlig når vi nærmer oss slutten av århundredet, ser det ut til at stavkirkene begynner å stå stille.

6. Konklusjon: « – Det er de norske stavkirker! »

6.1. Stillstand?

Den 21. oktober 1884 kunne man i *Aftenposten* lese at

Hs. Maj. Kongen har i dag lagt Grundstenen til den gamle Stavekirke, som i vinter blev flyttet fra Gol i Valdres. Dette skjønne Bygværk fra Middelalderen, der allerede nu i sin halvfærdige Tilstand giver et interessant Bidrag til vor middelalderske Kirkebygningsstil, er udført paa Hs. Maj. Kongens Bekostning under Ledelse af Arkitekt Hansteen ved Hjælp af Bygdø Kongsgaards egne dygtige Arbeidere.⁴⁸²

Gols stavkirke er med andre ord i ferd med å gjenreises på Bygdøy, og det «er en Glæde for Kristiania Publikum, at den kongl. Park beriges med disse Fornlevninger». Forhåpentligvis vil man også kunne få se både et *Stabur* og en *Røgstue* på samme sted, «hvored denne Samling af Bygninger fra Middelalderen vil blive et fortræffligt Apparat til Studiet af vor gamle Bygningsstil, og maaske som et Friluftsmuseum være enestaaende i vor Tid».⁴⁸³ I de påfølgende dagene kunne samme tekst, eller en forkortet versjon, også leses i aviser i blant annet Hedmark, Moss, Bergen og Trondhjem.⁴⁸⁴ Begivenheten var tydeligvis av interesse ikke bare for «Kristiania Publikum», men hele landet. *Glæden* over at det nå stod et middelaldermonument på Bygdøy, satte tydeligvis også Kristianias befolkning i bevegelse. 14. juni 1885 kunne man i en notis i *Morgenbladet* lese at «[d]et Ydre af Gols Stavekirke er færdigt, men det indre Udstyr er endnu ikke paabegyndt». Man burde derfor, står det, ha ventet med å åpne kirken for besøk, «men man har givet efter for den *paatrængende Nysgjerrighed*, hvormed Publikum søgte at komme ind»⁴⁸⁵ (min uth.).

I 1885 ble med andre ord denne middelalderske stavkirken, som hadde blitt revet i januar 1884 og fraktet til Bygdøy på kongens bekostning, møtt med stor nysgjerrighet av byens befolkning. Dette var heller ikke den eneste stavkirken på flyttefot. I *Trondhjems borgerlige Realskoles Adressecontoirs-Efterretninger* kunne man 12. februar 1884 lese et referat fra «Den Trondhjemske Filialafdeling af Foreningen til norske Fortidsmindesmærkers Bevarings generalforsamling», hvor det blant annet stod

⁴⁸² Aftenposten 21.10.1884

⁴⁸³ Ibid.

⁴⁸⁴ Budstikken 23.10.1884, Hedemarkens Amtstidende 24.10.1884, Bergens Adressecontoirs Efterretninger 25.10.1884, Trondhjems Borgerlige Realskoles alene-privilegerede Adressecontoirs-Efterretninger 26.10.1884, Stavanger Amtstidende 29.10.1884.

⁴⁸⁵ Morgenbladet 14. juni 1885.

at «i det forløbne Aar er Holtaalens Stavekirke bleven opført paa Videnskabselskabets Tomt i Trondhjem og restaureret ved Hjælp af det dertil ved Subskription indsamlede Beløb med Tilskud af Afdelingens egne Midler».⁴⁸⁶ Året etter stod det i avisene at tidligere Fortuns kirke i Luster i Sogn hadde blitt flyttet til Konsul Gades eiendom Fantoft ved Bergen, «hvor den nu atter er opført under Tilsyn af Arkitekt Mathisen, idet den er bleven forsynet med nyt Tag, medens dens Indre staar der, som det synes, i sin gamle Skikkelse». Vi får også vite at stavkirken inntil nylig hadde vært i bruk som meningskirke i Fortun, og «[s]aavidt vides var det denne Kirke, som man oprindelig hadde tænkt at plassere i Nygaardsparken».⁴⁸⁷ Det var det ikke, for kirken som var tiltenkt en plass i Nygaardsparken var, som vi har sett, Hopperstad. Men den fikk stå der den stod, etter hvert restaurert i en antatt middelaldersk form av arkitekt Blix, som i hovedsak hadde brukt Borgund stavkirke som modell.

Ill. 60 Stavkirken på Bygdøy i Kristiania, udatert postkort. Norsk Folkemuseum.

⁴⁸⁶ Trondhjems Borgerlige Realskoles alene-privilegerede Adressecontours-Efterretninger 12.02.1884.

⁴⁸⁷ Morgenbladet 29.04.1885.

Når vi kommer til 1885 står altså tre kirker på utstilling – de er *monumenter* som faktisk er blitt samlet inn. De er med andre ord ikke lenger gjenstander som bare kan samles inn gjennom «nøiagtige Aftegninger og paalidelige Efterretninger», slik vi så i kapittelet om 1800-tallets samlinger. Men også de kirkene som ikke fysisk er samlet inn, er nå blitt en del av en samling helt spesielle bygninger fra Norges middelalder. På dette tidspunktet er det ingen som lenger tenker på å rive noen som helst av de få stavkirkene som står igjen, og *tegningene* av dem – også av stavkirker som ikke lenger finnes – utgjør selv en samling. I forrige kapittel så vi hvordan Fortidsminneforeningens «Gjengivelser af ældre norsk Arkitektur» fikk sin egen, separate utstilling på industri- og kunststillingen i Christiania, og i *Morgenbladet* 15. juli 1883 kunne man lese at denne utstillingen «i sin Helhed giver et saa fyldigt Billede af ældre norsk Bygningskunst, som det nu *overhovedet er muligt at tilveiebringe*»⁴⁸⁸ (min uth.).

I 1892 blir så dette tilsynelatende fullstendige materialet av tegninger, i tillegg til store deler av den andre kunnskapen om stavkirkene som var blitt produsert og satt i sirkulasjon på 1700- og 1800-tallet, mer eller mindre samlet på ett og samme sted. Dette året publiserer nemlig professor i kunsthistorie Lorentz Dietrichson sitt verk *De norske stavkirker. Studier over deres system, oprindelse og historiske udvikling. Et bidrag til Norges middelalderske bygningskunsts historie*. Her går Dietrichson grundig til verks. Målet hans er å presentere alt kjent materiale om stavkirkene, og å ved hjelp av dette skape en *syntese* hvor både stavkirkenes konstruksjon, ornamenter, opprinnelse og deres historiske utvikling skal forstås under ett (Anker 2016b:141). Med denne syntesen stabiliserer så Dietrichson stavkirkene på en måte ingen har gjort før. Hos Dietrichson er ikke stavkirkene lenger bare bygninger med ulike deler som kan si noe om kulturelle forbindelser, slik J.C. Dahl forstod dem som «en historie i virkeligheten selv». Heller ikke er de enkeltkirker av større eller mindre interesse, og de er mer enn antikviteter og monumenter. De er absolutt en del av Norges, Europas og verdens kunst- og kulturhistorie, og Dietrichson tar sånn sett utgangspunkt i stavkirkene som det middelalderske og kunsthistoriske kunnskapsobjektet Nicolaysen og Fortidsminneforeningen meislelet dem ut som. Men Dietrichson (1892) studerer ikke bare stavkirkenes treskurd, eller stavteknikken som et system, han setter *alt sammen i system*, som bokens struktur viser. I første del skriver han om «Stavkirkenes arkitektur». Her får vi først kunnskap om «Stavkirkenes udseende», «Stavkirkernes konstruktion», og «Stavkirkernes antal og geografiske fordeling». Dietrichson forklarer alle bygningsdeler og hvilken rolle de spiller i konstruksjonen, og han deler stavkirkene inn i ulike *typer*,

⁴⁸⁸ Morgenbladet 15.07.1883.

basert på form og konstruksjon: Møretypen, Sogntypen, Valdrestypen, Numedalstypen. Så tar han for seg stavkirkenes ornamentikk. Her systematiseres «Ornamenternes arter og plads», og «Portalornamentikkens *typer*» presenteres. I andre del, det Dietrichson selv kaller «Genetisk del», handler det om stavkirkenes opprinnelse, og om forholdet mellom det «hjemlige» og det «fremmede». Tredje og siste del kaller Dietrichson «deskriptiv». Her presenteres stavkirkene gjennom historien, og Dietrichson plasserer alle kjente stavkirker, også de som nå er forsvunnet, inn i et kronologisk forløp. Sånn sett er det ikke bare det systemiske som stabiliserer stavkirkene hos Dietrichson, det er like mye det dynamiske: Det mest grunnleggende nye med Dietrichson er nemlig ikke bare at alt systematiseres og plasseres *i* historien, det avgjørende er at Dietrichson forstår stavkirkene som en historie *i seg selv*. Han ser hvordan stavkirkene, stavkonstruksjonen og ornamentikken, har utviklet *seg*:

Jo mere jeg aar for aar arbeidede mig ind i stoffet, desto tydeligere syntes jeg for mit indre blik at skimte, hvorledes de forskjellige udviklingsperioder traadte ud fra hinanden, hver med sine særmerker, hvorledes typer og grupper skilte sig ud i bestemte former foran og bag hverandre, indtil – jeg kan næsten sige – med ét slag udviklingsgangen syntes mig betegnet, ligesom det perspektivistiske i stereoskopbilledet pludselig viser sig, naar man en stund har stirret ind i instrumentet. (Dietrichson 1892:VII–VIII.)

Noe annet Dietrichson etablerer, én gang for alle, selv om også han bruker forholdet mellom fremmede impulser og det hjemlige selvstendig skapende som forklaringshorisont, er at dette er de *norske* stavkirker – ikke Norges stavkirker. Dette er, som vi har sett, en ganske avgjørende forskjell: Det at stavkirkene står *i* Norge, betyr ikke nødvendigvis at de er eller blir forstått som norske *i* seg selv. Dietrichson forstår stavkonstruksjonen i kirkene i kontinuitet med før-kristne kultbygninger. Slik blir det nasjonale i denne konstruksjonen mer fremtredende, og stavkirkene som arkitektur – ikke bare treskjærerkunsten – blir et eiendommelig *norsk* bidrag til verdens kulturhistorie. (Anker 2016b:143.) Til sist er det også slik at stavkirkekunnskapen stabiliserer seg med Dietrichsons verk: Det satte standarden og rammene for stavkirkeforskningen i mange tiår fremover, og boken blir fremdeles regnet som et viktig bidrag til forskningsfeltet (ibid.:141). Som Erla Hohler (1999:16) skriver i sin avhandling om stavkirkeskurden: «[T]he real presentation of the material was done by Dietrichson, and all later research has taken the form of a dialogue with his work.»⁴⁸⁹

⁴⁸⁹ Se også Jensenius (2006) og Qvale (1990).

Vi har likevel sett at stavkirkene ikke bare ble forstått historisk (i vår forstand av ordet) – de var også kirkebygg og byggekunst, og de kunne dermed potensielt være produktive kilder til ny arkitektur og kunst. To år etter at Dietrichsons stavkirkeverk var kommet ut, i 1894, ble det i *Teknisk Ugeblad* publisert en «foreningsefterretning» fra et møte i Ingeniør- og Arkitektforeningen 16. november. På dette møtet hadde arkitekt Blix, foreningens stifter og æresmedlem, holdt et foredrag om Hove og Hopperstad kirker i Vik i Sogn, som han selv altså hadde restaurert. Av disse kirkene, så vel som av en hel del andre middelalderbygninger, hadde Blix laget detaljerte tegninger. «Ved punschebollen» utbragte den nåværende formannen i foreningen en skål, står det i artikkelen, og da han så Blix' tegninger, «var han uvis om hvad han mest skulde beundre, enten de gamle kunstværkers ånd, eller den mesters hånd som atter havde gjort dem tilgjengelige for os».⁴⁹⁰ Under møtet hadde derfor også et viktig spørsmål kommet opp; «hvordan hr. Blix's værdifulle tegninger og arbeide i det hele skulde kunde gjengives og ikke forsvinde i et arkiv». Med andre ord skulle stavkirker på papiret fremdeles ha en funksjon og settes i sirkulasjon. Om de dermed kunne være produktive på ny arkitekturs vegne, og kanskje særlig gi opphav til nye kirker, var på dette tidspunktet likevel et mer eller mindre avgjort spørsmål. I en artikkel i *Norsk Teknisk Tidsskrift* ti år tidligere hadde Nicolaysen (2012 [1884]) tatt opp temaet «Hvorledes det norske beboelseshus av træ får et nationalt præg». Han skriver også en del om stavkirkene, og her er det ikke lenger snakk om noe «nasjonal uforstand»: «Se f.ex. på vore stavkirker, der nu erkjendes af alle meningsberettigede som virkelige kunstværker (...). Det tør endog siges, at en arkitekt, der i vore dage havde opfundet denne konstruktion, derved høist sandsynlig vilde have fået et navn.» (Ibid.:303.) Om stavkirkene og ny arkitektur sier han likevel:

En stavkirke er en i visse måder for vort land eiendommelig frembringelse, men selv om det svære materiale, hvoraf disse bygninger er sammensatte, kunde opdrives, vilde de være noget nær umulige for større kirker med vor nuværende kultus, og hvor høit end deres udskjæringer må sættes, så vil de vistnok ikke ved at gjenindføres i vor tid vinde nogen anklang, i det høieste en kortvarig kuriositetens interesse. (Ibid.:304.)

I *Teknisk Ugeblad* i 1893–1894 finnes en hel artikkelserie om «Stavskikkens Anvendbarhed». Forfatteren er arkitekten Håkon Thorsen (1846–1921), som var en av dem som på denne tiden satt inne med den mest inngående kunnskapen om stavkirkenes konstruksjon. I artikkelserien går han

⁴⁹⁰ Teknisk Ugeblad 1894, 12 (47): 370.

nøye gjennom spørsmålet om stavskikkens anvendbarhet, både historisk, bygningsteknisk og praktisk. *Stavkonstruksjonen* ble likevel aldri brukt som grunnlag for en nasjonal stil, den ble heller ikke brukt i nye kirker. Men som vi har sett: stavkirkene er mer enn helheten. Den *delen* av stavkirkene som ble brukt i ny arkitektur, var dragehodene på gavlene og andre drageornamenter i det som gjerne kalles nettopp *dragestil*. Dette var vel å merke ingen egentlig nasjonal stil; det var en *nasjonalisert* variant av den mangfoldige og varierte europeiske stilen som med et upresist begrep kalles «sveitserstil» (Eldal 2019:13–19).⁴⁹¹ Og Dragestilens *utbredelse* på slutten av 1800-tallet hadde en hel del å gjøre med de tidlige turistenes syn på stavkirkene – stavkirkene som merkelige kuriositeter. I 1886 kom det 15.000 utenlandske turister til Norge. I de følgende årene var tallet stadig stigende, og mange av disse turistene var interessert i stavkirker. Tschudi-Madsen (1993) viser til at den voksende strømmen av turister krevde flere overnattingssteder. Fra 1875 til omtrent 1900 ble det derfor bygget en hel rekke hoteller rundt omkring i landet, og «[h]va var mer naturlig enn å bygge disse hoteller for utlendinger i en nasjonal og karakteristisk stil?» – I de mange norske trehotellene fikk dragestilen et eget område «hvor dens slyngninger fritt kunne sno seg for turistenes nysgjerrige øyne». (Ibid.:23.) Og da Norges Statsbaner på begynnelsen av 1800-tallet lanserte sine første reiselivsreklamer, var det stavkirkene – og dragehodene – som var blikkfanget. Norge var ikke bare *the land of the midnight sun*. Det var også stavkirkenes land.

Med utgangspunkt i alt dette kan det dermed se ut til at både stavkirkene og kunnskapen om dem på mange måter har stoppet opp: Dietrichson har satt stavkirkene i system og gitt den mangfoldige kunnskapen om dem varig form i et verk som setter standarden for senere stavkirkeforskning. Selv om forholdet mellom det hjemlige og fremmede ved stavkirkene fremdeles kan diskuteres, er de nå udiskutabelt norske. Forståelsen av stavkirkene som maleriske kuriositeter og gapende dragegavler materialiserer seg i turisthoteller, reklameplakater, og masseproduserte souvenirer. Stavkirkene *selv* forandres ikke lenger med utvidelser og tilbygg. Noen av dem er blitt utstillingsobjekter, resten er bevart som middelaldermonumenter på stedet de står og har stått, selv om noen av dem fremdeles er i bruk.

⁴⁹¹ Eldal (2019:13) beskriver dette som «den pittoreske, nyskapende og internasjonale trearkitekturen som ble utviklet på 1800-tallet».

III. 61 Othar Holmboe, Plakat for Norges Statsbaner, 1905. Nasjonalbiblioteket.

6.2. Konkluderende ord om kunnskap, tekst, tid – og stavkirker!

Denne avhandlingen har handlet om stavkirker, kunnskap, tekster og tid – og om forholdet dem imellom. Dessuten har den handlet om *bevegelse*: av begreper, bilder, tekster, mennesker – og dermed om kunnskap som rører seg, og som slik får noe til å skje med stavkirkene. Vi har sett hvordan stavkirkene med topografene ble *registrert* og *evaluert* som kirkebygg. Med kunstnerne, noen «i bygningskonsten indviede mænd», og historisk og antikvarisk interesserte reisende, ble de også *monumentalisert* og *romantisert*. Og ikke minst ble stavkirkene, med J.C. Dahl og andre kunst- og arkitekturhistorikere, *synkronisert*, bit for bit, med resten av verdens historie. Med Fortidsminneforeningen og arkitektene ble de *rasjonalisert*, og etter hvert, av noen, *nasjonalisert* – først treskurden, senere bygningen selv. Alt dette fikk følger for hva som kunne gjøres med kirkene der de stod: de ble revet, reparert, restaurert, brukt som inspirasjon til ny arkitektur, flyttet, eller bevart på stedet. Og hele tiden var det slik at kunnskapen om dem sirkulerte – og ble *resirkulert*.

Målet med denne avhandlingen har vært å vise hvordan disse kirkene, i et *kunnskapshistorisk* perspektiv, er både mer *flertydige* og *flertidige* enn slik de gjerne presenteres i historier med andre perspektiver, der de først og fremst blir forstått nærmest teleologisk – som alltid allerede *kulturminner* som kunne bli oppdaget ved hjelp av en moderne historieforståelse og et nasjonalromantisk blikk. Med et *teksthistorisk* perspektiv trer kunnskapshistorien selv frem som mer mangetidig og mangetydig enn om man forholder seg til regimer, epistemer og annet. J.C. Dahl forstod selve stavkirkene som både flertidige og flertydige. Ifølge ham, og andre, var disse bygningene en *historie i virkeligheten selv*, der de ulike konkrete delene av skurd og bygningsbiter ble forstått som spor etter mange både tider og steder. Slik kunne kirkene gi opplysninger om «kulturelle forbindelser» – om verdens og nasjonens historie. Som vi har sett i denne avhandlingen, kan også *tekster* forstås som en slik «historie i virkeligheten». I mange av de tekstene vi har gått gjennom, ser vi hvordan ulike typer kunnskap sameksisterer, og at tekstene dermed er kunnskapsknipper, hvor spor etter ulike former for kunnskap forteller oss noe om stavkirkenes historie. Tekstene inneholder kunnskapsbiter fra ulike steder og tider, og de kan være nærmest uleselige på grunn av tidens tann. Men med kontekstualiserende nærlesning kan man likevel finne ut hva denne kunnskapen «en gang har været», hvor den kom fra – eventuelt at den faktisk var noe nytt og revolusjonerende. Fokuset på kunnskap har gjort at jeg har lest på en spesiell måte. Studieobjektet har ikke bare vært hver enkelt tekst, men også de kontekstene som ga kunnskapen i teksten mening. Denne avhandlingen har på mange måter derfor først og fremst handlet om dette: Å skrive kunnskapshistorie gjennom tekster, og å skrive teksthistorie gjennom kunnskap. Kunnskap og tekster

som sirkulerer, har alltid en historie, *er* historie. Men de skaper også historie. *Kein Kunstwerk steht todt in der Geschichte der Menschheit*, sa Herder – og vi kunne jo nesten si det samme om både tekstene og kunnskapen: ingen av dem ligger døde i historien – de beveges og lager bevegelse.

Noe av det mest interessante i historien om stavkirkene er hva de kunne (for)blitt. Når vi nå er kommet til slutten – både av 1800-tallet og av avhandlingen – er det som sagt fristende å si at stavkirkene endelig står stille, at de på flere måter og av flere grunner har blitt entydige og entidige: Ingen flere stavkirker rives, de «erkjendes af alle meningsberettigede som virkelige kunstværker», tegningsmaterialet som finnes gir nå et så utfyllende bilde av denne typen bygninger som det «overhovedet er muligt at tilveiebringe». Dietrichson har samlet inn all tidligere stavkirkekunnskap, satt *de norske stavkirker* i system, og gitt stavkirkene sin egen historie. Flere kirker er selv samlet inn, de står på utstilling som middelaldermonumenter. Andre er restaurert i en form som viser dem «i sin sande skikkelse». Slik utgjør de «et fortræffligt Apparat til Studiet af vor gamle Bygningsstil». De stavkirkene som i 1880-årene stod, står (stort sett) fremdeles, og det er denne gruppen stavkirker, sammen med bevarte deler fra forsvunne kirker, som har utgjort forskningsmaterialet all senere forskning har tatt utgangspunkt i (Anker 2016b:139). Stavkirkene er på slutten av 1800-tallet i høyeste grad del av et «aandelig vejnet» som har strukket seg både utover landet og utenfor landet, og som har stabilisert dem som merkelige og merkverdige turistdestinasjoner med dragehoder. Norge er midnattsolens og stavkirkenes land.

Men, som vi så med Leif Anker helt innledningsvis: enhver som har vært inne i en stavkirke, vil vite at stavirker i høyeste grad alltid beveger seg. De lukter og bråker. Stokker og bjelker «gnurer og jenker seg i sammenføyningene» (Anker 2005:9). I denne avhandlingen har vi dessuten sett at de er bevegelige på så mange måter, og ikke minst: som kunnskapsobjekter setter de ting i bevegelse. Det samme gjør tekstene. Med dem fortsetter kunnskapen å sirkulere og resirkuleres, og slik fortsetter også det flertydige og flertidige: I avisartikkelen fra 1884 over, som feirende forteller om gjenoppbygningen av Gol stavkirke som et nasjonalt middelaldermonument på Bygdøy, møter vi igjen ham vi startet det hele med i 1743 – den godeste *Foged Wiel*. Helt på slutten av artikkelen får vi nemlig vite at:

Til Gols Kirke knytter sig saavidt bekjendt intet mærkeligere Sagn. Foged Wiel affeier den i sin Beskrivelse over Hallingdal paa følgende kyndige Maade: ‘Gols Kirke er som de øvrige en Reisekirke. Om denne haves intet mærkværdigt’.⁴⁹²

⁴⁹² Aftenposten 21.10.1884.

English summary

The main object of study in this dissertation is the many different forms of knowledge about stave churches, that were produced and circulated in Norway, and partly also Europe, in the 18th and 19th centuries. Earlier cultural histories about these medieval wooden churches often concentrate on how, in the 19th century, they were «discovered» as cultural heritage and thus valuable national monuments worthy of preservation. In these histories the Norwegian painter J.C. Dahl and the Society for the preservation of ancient Norwegian monuments (founded 1844) play crucial roles. J.C. Dahl and the society are important also in this dissertation; however, one of my main goals has been to investigate the various understandings of stave churches in the 19th century from a history of knowledge perspective that is broader than those histories focused on conservation and cultural heritage. Such a perspective has made it necessary to both extend the history further back than J.C. Dahl, and to include a host of actors and sources that have not previously been considered part of this history.

Through close-readings of a large number of various texts, both published texts and archival material, I present in this dissertation some of the complexity in this material, and I argue that the stave churches in this period were part of several different knowledge projects, with manifold purposes and meanings. They were inventorized, valorized, monumentalized, internationalized, rationalized and nationalized. I also argue that the stave churches during this period were part of many different knowledge projects *at the same time*; new knowledge does not mean that old knowledge is no longer valid. My main argument is thus that the stavechurches, as objects of knowledge, must be understood as more both ambiguous and multitemporal than previous scholarship suggests.

Kilder og litteratur

DKNVS = Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab

FNFB = Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring

KHM = Kulturhistorisk museum

NB = Nasjonalbiblioteket

UBB = Universitetsbiblioteket i Bergen

Bibliografi

Alsvik, Henning. 1940. *Johannes Flintoe*. Oslo: Gyldendal.

Andersen, Per Sveaas. 1960. *Rudolf Keyser: embetsmann og historiker*. Oslo: Universitetsforlaget.

Anderson, Charles H. J. 1853. *An eight weeks' journal in Norway &c. in 1852, with rough outlines*. London: Francis & John Rivington.

Anker, Leif. 2005. *Middelalder i tre – Stavkirker*. Bind 4 av *Kirker i Norge*. Oslo: ARFO.

Anker, Leif. 2016a. «Hva er en stavkirke?» I *Bevaring av stavkirkene. Håndverk og forskning*, red. Kristin Bakken, 17–22. Oslo: Pax.

Anker, Leif. 2016b. «Mellom tempel og korthus. Stavkirkene og forskningen.» I *Bevaring av stavkirkene. Håndverk og forskning*, red. Kristin Bakken, 135–166. Oslo: Pax.

Andresen, Anton Fredrik. 1997. «Gregers Fougner Lundh – nasjonsbyggeren (1786–1836).» I *Vitenskapelige profiler på 1800-tallet. Rapport fra et heldagsseminar i Det norske videnskaps-akademi torsdag 19. april 1997*, red. Guri Hjeltnes, 37–63. Oslo: Forum for universitetshistorie.

Apelseth, Arne. 1995. *Hans Strøm (1726–1797). Ein kommentert bibliografi*. Forskningsrapport, Volda: Møreforskning/Høgskulen i Volda.

Apelseth, Arne og Atle Døssland (red.). 1999. *Hans Strøm (1726-1797). Eit utsnitt frå norsk opplysningstid*. Seminarrapport, Hans Strøm-seminar 8.9.1997. Volda: Høgskulen i Volda.

Asbjørnsen, Peter Christen. 1848. «Ryen Kirke i Hitterdalen». I *Norge fremstillet i Tegninger*. Bd. 1, Christian Tønsberg. Christiania: Chr. Tønsberg.

Asdal, Kristin, Kjell Lars Berge, Karen Gammelgaard, Trygve Riiser Gundersen, Helge Jordheim, Tore Rem og Johan L. Tønnesson. 2008. *Tekst og historie*. Oslo: Universitetsforlaget.

Aubert, Andreas. 1920 [1893]. *Maleren Johan Christian Dahl. Et stykke av forrige aarhundredes kunst- og kulturhistorie*. Omarbeidet utgave av Andreas Aubert (1893) *Professor Dahl. Et stykke av aarhundredets kunst- og kulturhistorie*, ved Védastine Aubert, Anders Krogvig og C.W. Schnitler. Kristiania: Aschehoug & Co.

- Austin, John L. 1962. *How to do things with words*. Oxford: Clarendon press.
- Bacon, Francis. 1901 [1605]. *Advancement of learning*. Red. Joseph Devey. New York: P. F. Collier and son.
- Bakhtin, Mikhail M. 1998. *Spørsmålet om talegenrane*. Overs. Rasmus T. Slaattelid. Bergen: Ariadne
- Bakken, Kristin (red.). 2016. *Bevaring av stavkirkene. Håndverk og forskning*. Oslo: Pax forlag.
- Bang, Peder Schwane. 1825 [1780]. «Beskrivelse over Hitterens Præstegjeld.» *Budstikken* (95–98): 753–832.
- Beaumont, Adalbert de. 1840. *Sketches in Denmark, Sweden, Lapland & Norway*. London: McLean.
- Berg, Arne. 1980. «Stavkyrkja frå Vang og hennar lange ferd». I *FNFB Årbok* 1980, 105–140. Oslo: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Berge, Kjell Lars. 2002. «Å skape mening med tekst». I *Den flerstemmige sakprosaen*, red. Johan Tønnesson, 232–242. Bergen: Fagbokforlaget.
- Berge, Kjell Lars. 2017. «Utvikling av en naturvitenskapelig skrift- og tekstkultur i 1700-tallets Danmark-Norge: Johan Ernst Gunnerus og Det Trondhjemske Selskabs skrifter». I *Sann opplysning? Naturvitenskap i nordiske offentligheter gjennom fire århundrer*, red. Johan Tønnesson og Merete Roos, 75–100. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Berge, Kjell Lars, Eva Maagerø og Patrick J. Coppock (red.). 1998. *Å skape mening med språk. En samling artikler av M. A. K. Halliday, R. Hasan, J. R. Martin*. Oslo: Landslaget for norskundervisning/Cappelen Akademisk.
- Bergenske filialafdeling. 1882. *Aarsberetning*. I *FNFB Årsberetning* 1882. Kristiania: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Bergsgård, Arne. 1947. *Hans Strøm*. Foredrag, Ålesunds museums akademi. Ålesund: Holms trykkeri.
- Bing, Lars Hess. 1796. Beskrivelse over kongeriget Norge, Øerne Island og Færøerne, samt Grønland, efter ældre og nyere, trykte og haandskrevne geographiske, chorographiske, topographiske, statistiske Skrifter, Afhandlinger og Efterretninger, saavelsom ved Brevvexling og ellers erholdte Oplysninger. København: Gyldendals Forlag.
- Bjerke, Ernst. 2009. «Selskabet for Norges Vel og norsk kultur». I *Vekst gjennom kunnskap. Det kongelige selskap for Norges vel 1809–1814*, red. John Peter Collett og Ernst Bjerke, 109–122. Oslo: Det kongelige Selskap for Norges Vel.
- Bjerke, Ernst. 2016. *In search of unity. Ideals and practices of natural science in early nineteenth century Norway*. Opptrykk av avhandling (ph.d.). Oslo: Stiftelsen Oslo katedralskole.
- Bloch, Niels Hofman Sevel. 1808. *Reise-Iagttagelser, eller Udtog af en Dagbog, holden paa en Reise fra Throndhjem til Christiania, i aaret 1806. En Haandbog for Reisende*. København: Forfatterens forlag.
- Blom, Gustav Peter. 1825. «Bemærkninger paa en Reise i den nordre Deel af Bergens Stift i Sommeren 1823.» *Budstikken* (15–22): 113–176.

- Blom, Gustav Peter. 1824–1827. «Historisk-antiquariske Anmærkninger paa en Reise i Bergens Stift.» *Det kongelige norske Videnskabselskabs Skrifter i det 19de Aarhundrede*. Bind 2: 149–176.
- Bonnier, Albert. 1865. *Nordiska Taflor. Pittoreska Utsigter frpn Sverige, Norge och Danmark*. Bind 1. Stockholm: Bonnier.
- Bottoms, Edward. 2007. «The Royal Architectural Museum in the light of new documentary evidence». *Journal of the history of collections*, 19 (1): 115–139.
- Bjordal, Sine Halkjelsvik. 2018. «Tidene på sidene. Om tekster som tidsknipper og stavkirker i og ute av synk». *Tidsskrift for kulturforskning*, 17 (2): 5–26.
- Blau, Eva og Edward Kaufman. 1989. «Architecture in three dimensions.» I *Architecture and its image. Four centuries of architectural representation*, red. Eva Blau og Edward Kaufman, 158–177. Utstillingskatalog. Montreal: Centre Canadien d'Architecture/Canadian Centre for Architecture.
- Brenna, Brita. 2002. *Verden som ting og forestilling. Verdensutstillinger og den norske deltakelsen 1851–1900*. Avhandling (dr. art.), Universitetet i Oslo.
- Brenna, Brita. 2006. «Halvannen tekopp av kokosnøttskall. Vitenskapelige og sosiale gjenstander i 1700-tallets samlingskultur.» *Agora*, 24 (3): 32–52.
- Brenna, Brita. 2009. «Scientific Sites and Specimen». I *Æmula Lauri. The Royal Scientific Society of Sciences and Letters 1760-2010*, red. Haakon With Andersen, Brita Brenna, Magne Njaastad & Astrid Wale, 43–74. Watson Publishing International.
- Brenna, Brita. 2011. «Clergymen Abiding in the Fields: The Making of the Naturalist Observer in Eighteenth-Century Norwegian Natural History.» *Science in Context*, 24 (2): 143–166.
- Brenna, Brita. 2013. «Landskapets tilsynekomst.» I *Tingenes tilsynekomster. Kulturproduksjon, materialitet og estetikk*, red. Anne Eriksen, Mia Göran og Ragnhild Evang Reinton, 89–106. Oslo: Novus.
- Britton, John (red.). 1833. *Historical and Descriptive Essays Accompanying a series of engraved specimens of the antiquities of Normandy*. Plansjene opprinnelig publisert som Pugin (1927). London: J. Britton.
- Brochmann, Odd. 1989. *Stadskonduktøren. Om Georg Bull og Christiania i historismens år*. Oslo: Norsk Arkitekturforlag.
- Brunius, Carl Georg. 1839. *Antiquarisk och arkitektonisk resa genom Halland, Bohuslän, Dalsland, Wermland och Westergötland år 1838*. Lund: Gleerup.
- Brøgger, A. W. 1914. «1844–1914. Et bidrag til foreningens historie.» I *FNFB Årsberetning 1914*, 8–59. Kristiania: Grøndahl & Søn.
- Bugge, Anders. 1929. «Kunstnere og kirkeprospekter.» I *FNFB Årsberetning 1929*, 41–64. Oslo: Grøndahl & Søn.
- Bugge, Anders. 1933. *Norges antikvariske opdagelse og erobring. Særtrykk av Årsbok för hembygdsvård*. Lund: Samfundet för hembygdsvård.
- Bugge, Anders. 1954. *Heddal stavkirke*. Oslo: Grøndahl & Søn.

- Buggeland, Tord. 1987. *Maihaugen. De Sandvigsek samlinger 100 år*. Oslo: Cappelen.
- Bull, Hans Grøn. 1813. *Tillæg og Rettelser til L. H. Bings Beskrivelse over Norge*. Særtrykk av Det kongelige norske Videnskabers Selskabs skrifter i 19de Aarh. København: Gyldendalske.
- Burke, Peter. 2015. *What is the history of knowledge*. E-bok. Cambridge/Malden: Wiley.
- Bøiesen, Frederik Ulrik. 1820. «Bidrag til en topographisk Beskrivelse over Leirdals Præstegjeld.» Del I og II. *Budstikken* (33–36): 157–286.
- Choay, François. 2001. *The invention of the historic monument*. Overs. Lauren M. O’Connell. Cambridge: Cambridge University Press.
- Christensen, Arne Lie. 2011. *Kunsten å bevare. Om kulturminnevern og fortidsinteresse i Norge*. Oslo: Pax.
- Christie, Håkon. 1878. «Da Fortidsminnesmerkeforeningen reddet stavkirkene». I *FNFB Årbok 1978*, 43–62. Oslo: Grøndahl & Søn.
- Christie, Håkon. 1981. «Stavkirkeforskningen.» I *FNFB Årbok*. Oslo: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Christie, Håkon. 1994. *Til felts mot forfall. Med målebånd og skissebok i Fortidsminneforeningens tjeneste*. Utstillingskatalog. Oslo: Nasjonalgalleriet.
- Collett, John Peter. 2009. «Grunnleggelsen av Selskabet for Norges Vel. Tiden og forutsetningene». I *Vekst gjennom kunnskap. Det Kongelige Selskap for Norges Vel 1809–1814*, red. John Peter Collett og Ernst Bjerke, 13–42. Oslo: Det kongelige Selskap for Norges Vel.
- Dahl, Hans Fredrik. 2010. *Norsk presses historie. Bd. 1. En samfunnsmakt blir til. 1660–1880*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Dahl, Johan Christian Claussen. 1837. *Denkmale einer sehr ausgebildeten Holzbaukunst aus den frühesten Jahrhunderten in den innern Landschaften Norwegens*. Dresden: J.C.C. Dahl.
- Dahl, Niels. 1944 [1824]. «Protocol over befundne Mærkværdigheder i Yttre-Sogns Provstiets Kirker». *Skrifter*. Bergens historiske forening, (50): 134–148.
- Dahl, Ottar. 1990. *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre*. 4. utgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- Dahl, Ove. 1896–1898. *Biskop Gunnerus' virksomhed fornemmelig som botaniker, tilligemed en oversigt over botanikens tilstand i Danmark og Norge indtil hans død*. Del III. Særtrykk av Det Kgl. Norske Videnskabers Selskabs skrifter 1895–1898. Trondhjem: Aktietrykkeriet.
- Dahl, Ove. 1907. *Carl von Linnés forbindelse med Norge*. Trondhjem: Det kongelige Norske Videnskabers Selskab.
- Daston, Lorraine. 2017. «The history of science and the history of knowledge.» *KNOW: a Journal on the Formation of Knowledge*, 1 (1): 131-154.
- Deichman, Carl, Hans Møller og Jens Ørbek Berg. 1790. *Cancellie-Raad Carl Deichmans Samlinger af Bøger, Naturalier, Mynter med mere skjænket til offentlig Brug i Christiania*. Christiania: Jens Ørbek Berg.

- De Saint-Blaise. 1861. «Norvège.» I *Le Tour du Monde- Nouveau Journal des Vouages*, red. M. Édouard Charton, 166–187. Paris: Librairie Hachette et C.
- Det Topographiske Selskab. 1791. *Indbydelse til et corresponderende topographisk Selskab for Norge*. Christiania: Trykket hos Jens Örbek Berg.
- Det Topographiske Selskab. 1792a. «Fortale». *Topographisk Journal* 1 (1):Fortale, upaginert.
- Det Topographiske Selskab. 1792b. «Indbydelse til et corresponderende topographisk Selskab for Norge». *Topographisk Journal* 1 (1):1–22.
- Diderot, Denis og Jean le Rond d’Alembert. 2017 [1751]. «Discours préliminaire». I *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, etc.*, red. Diderot og d’Alembert, bare delvis paginert. University of Chicago: ARTFL Encyclopédie Project, red. Robert Morrissey og Glenn Roe, <http://encyclopedia.uchicago.edu/> (lest 05.07.2020).
- Dietrichson, Lorentz. 1879. *Kivleslaatten. Et polemisk Digt*. Christiania: Mallings Boghandel.
- Dietrichson, Lorentz. 1892. *De norske stavkirker. Studier over deres system, oprindelse og historiske udvikling. Et bidrag til Norges middelalderske bygningskunsts historie*. Kristiania: Cammermeyer.
- Djupedal, Reidar. 1953. *Meldingar frå prestane i Nordfjord 1743 til Det danske kanselliet*. Særtrykk av *Årbok for Nordfjord* 1953. Sandane: Nordfjord Sogelag.
- Djupedal, Reidar. 1955. «Innsamlinga av topografisk, historisk og språkleg tilfang ved embetsmennene 1743 og ‘Det Kongerige Norge’». I *Heimen*. Bd. 10, hefte 7, 8 og 10: 289–330; 337–362; 442–485. Trondheim: Landslaget for lokalhistorie.
- DKNVS. 1862. «Fortale». *Det Trondhiemske Selskabs Skrifter. Første Deel*: upaginert.
- Daae, Ludvig. 1861. *Udvalg af Breve : hovedsagelig fra bekendte Nordmænd til Rasmus Nyerup*. Christiania: Tønsberg.
- Daae, Ludvig. 1880. *Gerhard Schøning. En biographi*. Christiania: A.W. Brøgger.
- Daae, Ludvig. 1891. «Fortællinger om Præsterne i Volden efter Reformationen.» *Personalhistorisk Tidsskrift*, 2. rekke, bind 6, hefte 2: 150–173.
- Dyrvik, Ståle. 1995. *Den lange fredstiden*. Bind 8 av *Norges historie*, red. Knut Mykland. Oslo: Cappelen.
- Døhl, Einar. 1945. *‘Budstikken’*. *En fakkel i norsk sjølvstendestrid*. Oslo: Bladmannsskolen.
- Eco, Umberto. 1975. *Trattata del semiotica generale*. Milano: Bompiani.
- Eco, Umberto. 2014. *From the tree to the labyrinth*. Overs. Anthony Oldcorn. London: Harvard University Press.
- Edwardsen, Erik H. 1997. *Gammelt nytt i våre tidligste ukeblader. Aktstykker om folketro og sagn i Illustreret Nyhedsblad og Norsk Folkeblad*. Oslo: Aschehoug.
- Eggum, Arne Kristian. 1968. *Studier i nordisk kunstteori på 1800-tallet*. Avhandling (cand. mag.), Universitetet i Oslo.

- Eikehaug, Tine. 2011. *Kongevegen over Filefjell. Forprosjektet - et mulighetsstudie*. Statens vegvesen.
- Eldal, Jens Christian. 1978a. *Kirkebygging på landet 1814-1880 og Linstows typetegninger*. Bd. I. Avhandling (cand. mag.), Universitetet i Oslo.
- Eldal, Jens Christian. 1978b. *Kirkebygging på landet 1814-1880 og Linstows typetegninger*. Bd. II. Avhandling (cand. mag.), Universitetet i Oslo.
- Eldal, Jens Christian. 1986. «Stavkirkeinspirasjonen hos Chr. H. Grosch». I *FNFB Årbok 1986*. Oslo: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevarelse.
- Eldal, Jens Christian. 1997. *Historisme i tre. 'Sveitserstil', romantikk, byggeskikk-ressanse og nasjonal egenart i europeisk og norsk trearkitektur på 1800-tallet*. Bind 1: Tekst. Avhandling (dr. philos), andre redigerte opplag. Universitetet i Oslo.
- Eldal, Jens Christian. 2002. *Med historiske forbilder. 1800-tallet*. Bind 3 av *Kirker i Norge*. Oslo: ARFO.
- Eldal, Jens Christian. 2007. «Et mangfold av kirker». I *Chr. H. Grosch. Arkitekten som ga form til det nye Norge*, red. Elisabeth Seip, 215–283. Oslo: Pax.
- Eldal, Jens Christian. 2019. *Sveitserstil? Den internasjonale historismens mangfoldige trearkitektur*. Oslo: Pax.
- Eldal, Jens Christian og Åse Moe Torvanger. 2007. «Nye idealer i litteraturen». I *Chr. H. Grosch. Arkitekten som ga form til det nye Norge*, red. Elisabeth Seip, 165–177. Oslo: Pax.
- Encyclopedie. 1765. «Histoire naturelle». I *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, etc.*, (ukjent forfatter), red. Denis Diderot og Jean le Rond d'Alembert, vol 8, 225–230. Tilgjengelig via ARTFL Encyclopédie Project, red. Robert Morrissey og Glenn Roe, <https://artflsrv03.uchicago.edu/philologic4/encyclopedie1117/navigate/8/1211/> (lest 05.07.2020).
- Eriksen, Anne. 2007. *Topografenes verden*. Oslo: Pax.
- Eriksen, Anne. 2009. *Museum. En kulturhistorie*. Oslo: Pax.
- Eriksen, Anne. 2014a. *From antiquities to heritage. Transformations of cultural memory*. New York: Berghan books.
- Eriksen, Anne. 2014b. «Antikvarianisme på norsk. Iver Wiels beskrivelse over Ringerike og Hallingdal». *Tidsskrift for kulturforskning*. Årg. 13 (1–2): 5–18.
- Evans, Robin. 1989. «Architectural projection». I *Architecture and its image. Four centuries of architectural representation*, red. Eva Blau og Edward Kaufman, 18–36. Utstillingskatalog. Montreal: Centre Canadien d'Architecture/Canadian Centre for Architecture.
- Evensen, Lorentz. 1784–1785. *Samlinger af juridiske og historiske Materier*. 2 bind. Trondhiem.
- Faye, Andreas. 1836. «Gaara kirke i Bø i Tellemarken». *Skilling-Magazin*, 2 (23): 177–180.
- Faye, Andreas. 1839. «De norske kirker». *Skilling-Magazin*, 5 (42): 342–346.
- Fergusson, James. 1855. *The illustrated handbook of architecture*. Bind 1 og 2. London: John Murray.

- Fergusson, James. 1859. *The illustrated handbook of architecture*. Andre utvidede utgave. London: John Murray.
- Fergusson, James. 1865. *A history of Architecture in all countries, from the earliest times to the present day*. Bind 1. London: John Murray.
- Fet, Jostein. 2006. *Eksetiana. Aarflots prenteverk 1809–1935. Bibliografi og kulturhistorie*. Oslo: Samlaget.
- Fett, Harry. 1943. «På kulturvernets veier.» I *FNFB Årsberetning* 1943. Oslo: Grøndahl & Søn.
- Fett, Harry og Oluf Kolsrud. 1915. «Tapte kulturverdier.» I *FNFB Årsberetning*, 146–176. Kristiania: Grøndahø & Søn.
- Fjeldstad, Karen Marie. 'Nu skal Slaget atter stande: Som paa Hafursfjordens Vande...' *En kulturhistorisk undersøgelse av tre norske industriutstillinger 1873–1898*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo.
- Fjågesund, Peter og Ruth A. Symes. 2002. *The Northern Utopia. British perceptions of Norway in the nineteenth century*. Amsterdam: Rodopi.
- Flintoe, Johannes. 1834. «Ryen Kirke i Hitterdal». *Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie*, 2 (3): 612–613, 619.
- Flintoe, Johannes. 1845. «Bemærkninger angaaende nogle Kirkebygninger i Sogn.» I *FNFB Årsberetning*, 12. Christiania. Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Fortidsminneforeningen. 1845. «Love for Foreningen til Norske Fortidsmindesmærkers Bevaring.» I *FNFB Årsberetning* 1845, 13–14. Christiania: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Fortidsminneforeningen. 1845. *Aarsberetning*. Christiania: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Fortidsminneforeningen. 1848. *Aarsberetning*. Christiania: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Fortidsminneforeningen. 1849. *Aarsberetning*. Christiania: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Fortidsminneforeningen. 1853. *Aarsberetning*. Christiania: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Fortidsminneforeningen. 1854. *Aarsberetning*. Christiania: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Fortidsminneforeningen. 1865. «Andragende fra Foreningen for norske Fortidsmindesmærkers Bevaring om Bevilgning af 1600 Spd. som Bidrag til Opførelse af en Kirke for Borgunds Sogn i Lærdals Præstegjeld.» Dokument nr. 80 i *Stortingsforhandlinger 1865–1866. Documenter, indgivne til attende ordentlige Storthing og dets Afdelinger*. Christiania: flere boktrykkerier.
- Fortidsminneforeningen. 1968. *Tegninger samlet eller utført av Gerhard Schøning i forbindelse med hans reiser i 1770-årene og hans arbeider med norsk historie og topografi*. Oslo: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.

- Foucault, Michel. 1996. *Tingenes orden*. Oslo: Aventura.
- Frich, Joachim. 1844. «Indbydelse til en Forening for Kunst- og Fortids-Levninger». *Morgenbladet* 17.05.1844.
- Frich, Joachim. 1845. «Antiqvariske bemærkninger paa en Reise gjennem Hedemarken, Gudbrandsdalen, Romsdalen og Søndmør.» I *FNFB Årsberetning*, 8–11. Christiania: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Gaimard, Paul (red.). 1852. *Atlas historique et pittoresque. Lithographié d'après les dessins de Mayer, Lauvergne et Giraud*. Bind 1 av *Voyages de la Commission scientifique du Nord, en Scandinavie, en Laponie, au Spitzberg et aux Ferøe. Pendant les années 1838, 1839 et 1840 sur la corvette la Recherche*. Paris: Arthus Bertrand.
- Germain Sarrut & B. Saint-Edme. 1836. *Biographie des hommes du jour. Industriels, conseillers d'état, artistes, chambellans, députés, prêtres, militaires, écrivains, rois, diplomates, pairs, gens de justice, princes, espions fameux, savans*. Bind 2, del 2. Paris: Henri Krabbe.
- Gierløff, Christian. 1995. *Thomas Bennett*. Oslo: Bennett Reisebureau.
- Glabek, Finn. 1931. «Lyder Sagen. En monografi.» I *Skrifter*. Bergens historiske forening, 37 (2): 223–323.
- Gordon, G. J. R. 1858. «Norwegian ecclesiology». *The Ecclesiologist*, (124, 125): 47–55, 77–83.
- Gran, Gerhard. 1911. *Det Kongelige Fredriks universitet 1811-1911. Festskrift*. Bind 2. Oslo: Aschehoug.
- Grønvold, Didrik. 1890. «Fire utrykte breve fra professor Dahl til maleren Knud Baade.» *Samtiden*, 1 (1): 49–56.
- Guhl, Ernst Karl og Wilhelm Lübke. 1851–1856. *Denkmäler der Kunst. Zur Übersicht ihres Entwicklungs-Ganges von den ersten künstlerischen Versuchen bis zu den Standpunkten der Gegenwart*. Stuttgart: Ebner & Seubert.
- Guleng, Mai Britt. 2002. *Kunsten og vitenskapene. Kunsthistorie ved Det kongelige Fredriks universitet inntil 1875*. Hovedoppgaveserie 8. Revidert utgave av magistergradsavhandling 1995. Oslo: Forum for universitetshistorie.
- Gunnerus, Niels Dorph. 1774. *Samlinger til Huusholdnings Videnskaberne. Første Bind. Første Hefte, indeholdende Ekonomisk Afhandling om Dannemarks og Norges naturlige Fordeele til Føde for Mennesket af Planteriget*. København: Lauritz Christian Simmelklær.
- Gunnerus, Johan Ernst. 1768. «Første Tale, handlende om Nyttens og Nødvendigheden af et Videnskabers Selskab i en Stat, i Særdeleshed i Norge, holdet ved Selskabets høitidelige Indvielse paa Hans Kongelige Majestæts Høie Fødsels-Fest den 29. Januarii 1768 i Trondhjem.» *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs Skrifter*, 4: 1–26.
- Halliday, Michael A. K. 1994 [1978]. *Language as social semiotic. The social interpretation of language and meaning*. London: Edward Arnold.
- Hamran, Ruth. 1956. *Tendenser i norsk trearkitektur fra klassisisme til sveitserstil*. Hovedoppgave i kunsthistorie. Universitetet i Oslo.

- Hamran, Ruth. 1962. «Heinrich Ernst Schirmer og hans plass i norsk arkitekturhistorie». I *FNFB Årbok* 1962, 43–84. Oslo: Grøndahl & Søns boktrykkeri.
- Hamran, Ulf. 1981. «Det nye Norge bygger. Norsk arkitektur 1814–1870». I *Det unge Norge*. Bind 4 av *Norges kunsthistorie*, red. Knut Berg. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Hanebutt-Benz, Eva-Maria. 1984. *Studien zum deutschen Holzstich im 19. Jahrhundert*. Del 3/4 av *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, red. Monika Estermann, Reinhardt Wittman og Marietta Kleis. Frankfurt am Main: Buchhändler-Vereinigung GmbH.
- Hansteen, Christopher. 1833. «Fortsatte Bemærkninger over Tiden, da Slaget ved Stikklestad blev holdet.» *Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie*, 2 (1): 157–165.
- Haverkamp, Frode. 1980. «Brudeferden nok en gang.» *Kunst og Kultur*, 63: 223–236.
- Hegard, Tonte. 1984. *Romantikk og fortidsvern. Historien om de første friluftsmuseene i Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hartog, François 2003. *Régimes d'historicités. Présentisme et expériences du temps*. Paris, Seuil.
- Herder, Johan Gottfried. 1882 [1792]. «Ueber Denkmale der Vorwelt». I *Herders sämmtliche Werke*, red. Bernhard Suphan, 51–83. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Herder, Johan Gottfried. 1997. *On world history. An anthology*. Red. Hans Adler og Ernest A. Menze. Overs. Menze og Michael Palma. London og New York: Routledge.
- Herrmann, Wolfgang (red.). 1992a. *In what style should we build. The German debate on architectural style*. Santa Monica: The Getty Center for the History of the Art and the Humanities.
- Herrmann, Wolfgang. 1992b. «Introduction» I *In what style should we build? The German debate on architectural style*. Santa Monica: The Getty Center for the History of the Art and the Humanities, 1–62.
- Herstad, John. 2003. «De 43 spørsmål. En arkivnær introduksjon til politiske og administrative prosesser». I *Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli*. Bind 1: Akershus stift og amt. Østfold. Akershus, red. Kristin M. Røgeberg, 9–40. Oslo: Solum.
- Hiorthøy, H.F. 1785. *Topographisk Beskrivelse over Gulbrandsdalen Provstie i Aggershuus Stift i Norge*. Del 1. Kiøbenhavn: Nicolaus Møller.
- Hiorthøy, H.F. 1786. *Topographisk Beskrivelse over Gulbrandsdalen Provstie i Aggershuus Stift i Norge*. Del 2. Kiøbenhavn: Nicolaus Møller.
- Hoff, Anne Marta. «Borgund stavkyrkje.» *Norges kirker*.
http://www.norgeskirker.no/wiki/Borgund_stavkyrkje (lest: 09.07.2020).
- Holberg, Ludvig. 1737. *Den Berømmelige Norske Handel-Stad Bergens Beskrivelse*. Kjøbenhavn: J. Høpfner.
- Holst, Christian. 1885. *Fortegnelse over videnskabelige Instituter og litteraire Bytteforbindelser til Veiledning for Det Kgl. Norske Universitets Bytteforbindelse*. 2. utgave. Christiania. Trykket som manuskript i bare 50 eks.

- Hohler, Erla. 1999. *Norwegian stave church sculpture*. Bind 2. Oslo: Scandinavian University Press (Universitetsforlaget).
- Holta, Ole Halvorsen. 1988 [1927]. *Hitterdalsboken. Gaarde og slegter*. Espaa: Lokalhistorisk forlag.
- Hougen, Bjørn. 1961. *Fra samling til museum. Opprinnelsen til samlingen af nordiske oldsager*. Oslo: Universitetets oldsaksamling.
- Hvattum 2013. «Crisis and correspondence. Style in the Nineteenth Century». *Architectural Histories*, 1 (1): 1–8.
- Hvattum, Mari. 2014. *Ernst Heinrich Schirmer. Kosmopolittenes arkitekt*. Oslo: Pax.
- Hvattum, Mari. 2017. «Zeitgeist, Style and Stimmung. Historiography of Architecture. I *Eighteenth-Century Architecture*. Bind 2 av *The Companions to the History of Architecture*, red. Carolyn van Eck og Sigrid de Jong, 691–714. Chichester, West Sussex: John Wiley & Sons.
- Hvattum, Mari. 2019. «Style: Notes on the Transformation of a Concept». *Architectural Histories*, 7(1): 1–12.
- Hvattum, Mari og Anne Katrin Hultsch (red.) 2018. *The printed and the built. Architecture, print culture and public debate in the nineteenth century*. London: Bloomsbury Academic.
- Jakobsen, Tove Benedikte. 2007. *Birth of a world museum*. Spesialnummer av *Acta Archaeologica* 78 (1): 1–178.
- Jakobsen, Tove Benedikte og Christian Adamsen. 2007. «Oldsagskommisjonens møteprotocoller.» *Acta Archaeologica* 78 (1): 185–334.
- Jansson, Anton og Maria Simonsen. 2020. «Kunskapshistoria, idéhistoria och annan historia: En översikt i skandinaviskt perspektiv. *Slagmark*, (81): 13–30.
- Jensenius, Jørgen H. 2006. «Lorentz Dietrichsons ‘De norske stavkirker’: en klassiker.» *Viking*, LXIX: 275–288.
- Jessen-S, Erich Johan. 1763. *Det Kongerige Norge fremstillet efter dets naturlige og borgerlige Tilstand*. Del 1. København: Waisenhuset.
- Jonge, Nicolai. 1779. *Chorographisk Beskrivelse over Kongeriget Norge, samt Færøe, Iisland og Grønland*. Kiøbenhavn: Johan Rudolph Thiele.
- Jordheim, Helge. 2001. *Lesningens vitenskap. Mot en ny filologi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Jordheim, Helge. 2002. «Teksthistorie i lys av en ny filologi.» I *Teksthistorie – tekstvitenskapelige bidrag*. Skrifter fra prosjektmiljøet norsk sakprosa nr. 6, red. Kjell Lars Berge, 113–140. Oslo: Norsk sakprosa.
- Jordheim, Helge. 2012. «Against periodization. Koselleck’s theory of multiple temporalities.» *History and theory* 51 (May 2012): 151–171.
- Jordheim, Helge. 2014. «Introduction: Multiple times and the work of synchronization.» *History and Theory*, 53 (4): 498–518.
- Jordheim, Helge. 2016a. «Synkroniseringen av verden.» *Samtiden* (3–4): 88–98.

- Jordheim, Helge. 2016b. «Historiemedvetande, tidsregimer och synkronisering. I *Historiens hemtvist*. Bind 1, red. Victoria Fareld og Hans Ruin, 163–190. Göteborg: Makadam.
- Jordheim, Helge, Anne Birgitte Rønning, Erling Sandmo og Mathilde Skoie. 2011. *Humaniora. En innføring*. 2. utgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- Jæger, Henrik. 1896. *Illustreret norsk Litteraturhistorie. Bd. 2:2*. Kristiania: Bigler.
- Jørgensen, Christine og Lisa Villadsen (red.). 2009. *Retorik: teori og praksis*. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Karlholm, Dan. 1996. *Handböckernas konsthistoria. Om skapandet av 'allmän konsthistoria' i Tyskland under 1800-tallet*. Stockholm/Stephag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Karlholm, Dan. 2004. *Art of illusion. The representation of art history in nineteenth-century Germany and beyond*. Bern: Peter Lang.
- Kaufman, Edward. 1989. «Architecture and travel in the age of british eclecticism.» I *Architecture and its image. Four centuries of architectural representation*, red. Eva Blau og Edward Kaufman, 58–85. Utstillingskatalog. Montreal: Centre Canadien d'Architecture/Canadian Centre for Architecture.
- Keller, Gerhard. 1860. *En Zomer in het Noorden*. Arnhem, Nijmegen: Thieme.
- Kirkholt, Tore. 2014. «'Brudeferd i Hardanger' – Originalbildet som fikk nytt liv som postmoderne repetisjon». *Kunst og Kultur*, 97 (2): 66–77.
- Kjeldsen, Jens E. 2006. *Retorikk i vår tid. En innføring i moderne retorisk teori*.
- Klemm, Gustav. 1851. *Allgemeine Cultur-Geschichte der Menschheit. Neunter Band. Das Christliche Westeuropa*. Leipzig: Teubner.
- Kloster, Robert. 1944. «Kirkene i Ytre Sogn. En oversikt med utgangspunkt i prostens Niels Dahls registrering fra 1824». I *Skrifter*, Bergens historiske forening, 50:127–183.
- Klüwer, Lorentz Diderich. 1823. *Norske Mindesmærker*. Christiania: Det Wulfsbergske Bogtrykkerie.
- Kofod, Hans Ancher. 1816. «Antiquiteter». I *Conversations-Lexicon, eller Encyclopædisk Haandbog over de i selskabelig Underholdning og ved Læsning forekommende Gjenstande, Navne og Begreber*, 110–111. Kiøbenhavn: A. Coldin.
- Kofod, Hans Ancher. 1816–1826. *Conversations-Lexicon, eller Encyclopædisk Haandbog over de i selskabelig Underholdning og ved Læsning forekommende Gjenstande, Navne og Begreber*, bind 1–28. Kiøbenhavn: A. Coldin.
- Konow, Hans. 1845. *Reise fra Christiania til Bergen over Sogn, Vos og Hardanger, med nogle Anmærkninger til Veiledning for den Reisende*. Christiania: P.T. Mallings forlag.
- Koselleck, Reinhart. 1985. *Futures past. On the semantics of historical time*. Overs. K. Tribe. Cambridge, MA: MIT Press.
- Koselleck, Reinhart. 2018. *Sediments of time. On possible histories*. Overs. Sean Franzel og Stefan-Ludwig Hoffmann. Stanford, California: Stanford University Press.
- Kraft, Jens. 1820–1835. *Topographisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge*. 6 deler. Christiania: Grøndahl.

- Kraft, Jens. 1822. *Topographisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge*. Del 2. Christiania: Chr. Grøndahl.
- Kraft, Jens. 1824. *Topographisk-statistisk Beskrivelse over Bratsberget Amt*. Særtrykk av Krafts *Topographisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge*. *Tredie Deel*. Christiania: Chr. Grøndahl.
- Kraft, Jens. 1832. *Topographisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge*. Del 5. Christiania: Chr. Grøndahl.
- Kraft, Jens. 1845–1848. *Historisk-topographisk Haandbog over Kongeriget Norge*. Christiania: Dybwad.
- Kraft og Nyerup 1818–1820. *Almindeligt Litteraturlæxicon for Danmark, Norge, og Island, eller Fortegnelse over danske, norske, og islandske, saavel afdøde som nu levende Forfattere, med Anførelse af deres vigtigste Levnets-Omstændigheder og Liste over deres Skrifter*. København: Gyldendalske.
- Kristensen, Hans Krøngaard. 2008. Kirkerestaureringer i 1800-tallets Danmark og det antikvariske aspekt. I *Romantikens verden. Natur, menneske, samfund, kunst og kultur*, red. Ole Høiris og Thomas Ledet, 475–490. Århus: Århus Universitetsforlag.
- Kruft, Hanno-Walter. 1994. *History of Architectural Theory. From Vitruvius to the Present*. Overs. Ronald Tylor. New York: Princeton Architectural Press.
- Kugler, Franz. 1834. «Ueber den Kirchenbau und seine Bedeutung für unsere Zeit.» *Museum, Blätter für bildende Kunst*, 2 (1): 1–8.
- Kugler, Franz. 1837. «Denkmale einer sehr ausgebildeten Holzbaukunst aus den frühesten Jahrhunderten in den innern Landschaften Norwegens. Herausgegeben von J. C. C. Dahl.» Anmeldelse. *Museum* (39): 517–521.
- Kugler, Franz. 1842. *Handbuch der Kunstgeschichte*. Stuttgart: Ebner & Seubert.
- Kugler, Franz. 1845. «Alt-Norwegischer Holzbau.» *Kunstblatt*, (98): 411.
- Kugler, Franz. 1856. «Altnorwegische Kunst. Mindesmerker af Middelalderens Kunst i Norge.» Anmeldelse. *Deutsche Kunstblatt*, 7 (19):164–166.
- Kugler, Franz. 1856–1859. *Geschichte der baukunst*. 3 bind. Stuttgart: Ebner & Seubert.
- La Société des Antiquaires de l'Ouest. 1838. *Mémoires. Tome troisieme. 1837*. Paris: Derache.
- Landstad, Hans Th. 1989. *M. B. Landstad på nært hold. Belyst ved familiebreve*. Oslo: I kommisjon hos Samlaget.
- Lending, Mari. 2014. «Travelling portals». I *Place and Displacement. Exhibiting Architecture*, red. M. Lending, T. Arrhenius, M. W. Miller og J. M. McGowan, 197–212. Zurich: Lars Müller Publishing.
- Lending, Mari. 2017. *Plaster Monuments. Architecture and the Power of Reproduction*. Princeton og Oxford: Princeton University Press.
- Lending, Mari og Mari Hvattum. (red.). 2012. *Vor tids fordringer*. Oslo: Pax.

- Lending, Mari og Mari Hvattum. 2012. «Historiske imaginasjoner. Arkitekturen i det norske 1800-tallets publiseringskultur. I *Vor tids fordringer*, red. Lending og Hvattum, 13–43. Oslo: Pax.
- Lewis, Michael J. 2002. *The gothic revival*. London: Thames & Hudson.
- Lexow, Einar. 1920. «Kunst- og kulturforskning.» I *Norsk historisk videnskap i femti år. 1869-1919*. Den norske historiske forening, 206–223. Oslo: Grøndahl & Søn.
- Lilienskiold, Johannes. 1916 [1668–1670]. *Reisejournal 1668–1670. I Deel. Bergen–Rom*. Christiania: Jacob Dybwads Forlag.
- Lidén, Hans-Emil. 1991. *Fra antikviteten til kulturminne*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lidén, Hans-Emil. 2005. *Nicolay Nicolaysen. Et blad av norske kulturminneverns historie*. Oslo: Abstrakt Forlag.
- Linell, Per. 2009. *Rethinking language, mind, and world dialogically. Interactional and contextual theories of human sense-making*. Charlotte, N.C: Information Age Publ.
- Linstow, Hans D. F. 2012 [1820]. «Tale ved Tegneskolens første årsfest». I *Vor tids fordringer*, red. Mari Lending og Mari Hvattum, 44–53. Oslo: Pax.
- Linstow, Hans D. F. 1829. *Udkast til Kirkebygninger paa Landet i Norge, til Veiledning for de Kirke-Eiere, som uden Architects Hjelp ville opføre Kirker hensigtsmæssigen og med Oeconomie*. Christiania: G. L. Fehr.
- Lübke, Wilhelm. 1855. *Geschichte der Architektur von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*. Leipzig: Graul.
- Lund, Johan Michael. 1785. *Forsøg til Beskrivelse over Øvre-Tellemarken i Norge*. Christiania: Joh. Rud. Thiele.
- Lässig, Simone. 2016. «The history of knowledge and the expansion of the historical research agenda.» *Bulletin of the GHI*, 59 (Fall 2016): 29–59.
- von Løvenskiold, Bartholomæus Herman. 1784. *Beskrivelse over Bradsbierg Amt og Scheens Bye med sine Forstæder*. Christiania. Bogtrykker Bergs Forlag.
- Messel, Nils 1990. «Norge fremstilt i litograferte bilder. En studie i 1800-tallets billedproduksjon og ChristianTønsbergs nasjonale plansjeverk». *Kunst og kultur* 73 (4): 186–245.
- Mejlænder, Otto. 1872. *Almindelig norsk Lovsamling for Tidsrummet 1660-1870*. Christiania: Malling.
- Meyer, Siri. 1983. *Kunsthistoriens forhistorie i Norge. Noen sentrale aspekter*. Avhandling (cand. mag.). Universitetet i Bergen.
- Miller, Carolyn. 1984. «Genre as Social Action.» *Quarterly Journal of Speech*, 70: 151–167.
- Milner, John. 1798–1799. *The history civil and ecclesiastical, & survey of the antiquities, of Winchester*. Winchester: J. Robbins.
- Molbech, Christian. 1841. «Antiquarisk och arhitektonisk Resa genom Halland Bohuslän, Dalsland, Wermland och Westergötland år 1838, af C G. Brunius. Lund 1839.» Anmeldelse. *Historisk Tidsskrift* (Danmark), 1 (2): 584–587.

- Munch, Peter Andreas. 1859. *Trondhiems Domkirke*. Tegninger av H.E. Schirmer. Christiania: Fabritius.
- Munch, Peter Andreas. 1924. *Lærde brev fraa og til P.A. Munch. Fyrste bandet. 1832–1850*. (Samlet av Gustav Indrebø og Oluf Kolsrud.) Oslo: H. Aschehoug.
- Munch, Peter Andreas. 1955. *Lærde brev fraa og til P.A. Munch. Andre bandet. 1851–1859*. (Samlet av Gustav Indrebø og Oluf Kolsrud, fullført av Trygve Knudsen og Jens Arup Seip.) Oslo: H. Aschehoug.
- Munthe, Wilhelm. 1942. *Våre reisehåndbøkers historie*. Oslo: Grøndahl.
- Myklebust, Dag. 1981. «Verditenkning. En arbeidsmåte i bygningsvern.» I *FNFB Årbok* 1981, 85–106. Oslo: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Myklebust, Dag. 1993. «Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring.» I *FNFB Årbok* 1993, 9–208. Oslo: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Myklebust, Dag. 2014. *Med vilje og viten. Om kulturminnevern i Norge. Riksantikvaren 1912–1958*.
- Maagerø, Eva. 2005. *Språket som mening. Innføring i funksjonell lingvistikk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Nesse, Oskar. 1968. *Kyrkjene på Borgund. Nykyrkja 100 år*. Leikanger: Utgitt av soknerådet, Ingvald Husabø Prenteverk.
- Neumann, Jacob. 1824. «Bemærkninger paa en Reise i Sogn og i Søndfjord 1823. *Budstikken* 1824, (47–53): 67–73, 369–424, 529–584.
- Neumann, Jacob. 1837 [1835]. «Antiqvariske Excursioner i Sogn. (Supplementer til mine Reisebemærkninger 1823).» *Urda*, 1 (2) (1835): 133–155.
- Nicolaysen, Nicolay. 1848a. «Bidrag til Bergens ældre Topografi». *Norsk Tidsskrift for Videnskab og Litteratur*, 2: 1–52.
- Nicolaysen, Nicolay. 1848b. «Iagttagelser paa en Reise i Sommeren 1848.» I *FNFB Årsberetning* 1848, 10–14. Christiania: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Nicolaysen, Nicolay. 1854. «C. Schnaase om middelalderens arkitektur i de tre Nordiske riger.» *Nordisk Universitets-Tidsskrift* 1 (1): 175–201.
- Nicolaysen, Nicolay. 1854–1855. *Mindesmerker af middelalderens kunst i Norge*. Christiania: Chr. Tønsberg.
- Nicolay, Nicolaysen. 1855. *Arkæologisk-historisk fortegnelse over Norges levninger af kunst og haandverk fra middelalderen*. Christiania: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Nicolaysen, Nicolay. 1856. «Borgunds kirke i lærdal» (plansje). I *FNFB Årsberetning* 1856. Christiania: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Nicolaysen, Nicolay. 1863. «Norges Fortidslevninger». I *Læsebog for Folkeskolen og Folkehjemmet. Tredje skoletrin*, red. Peter Andreas Jensen, 299–314. Kristiania: Cappelen.
- Nicolaysen, Nicolay. 1859. «Franz Kuglers Geschichte der Baukunst». *Illustreret Nyhedsblad*, (14): 67–68.

- Nicolaysen, Nicolay. 1860–1866. *Norske bygninger fra fortiden. 1. række*. Kristiania: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Nicolay, Nicolaysen. 1862–1866. *Norske fornlevninger. En oplysende fortegnelse over Norges fortidslevninger, ældre en reformationen og henførte til hver sit sted*. Kristiania: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Nicolay, Nicolaysen. 1877. *Norske bygninger fra fortiden. 2. række*. Kristiania: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Nicolay, Nicolaysen. 1877–1880. *Norske bygninger fra fortiden. 3. række*. Kristiania: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Nicolay Nicolaysen. 2012 [1884]. «Hvorledes det norske beboelseshus av træ får et nationalt præg». I *Vor tids fordringer*, red. Mari Lending og Mari Hvattum, 300–317. Opprinnelig trykket i *Norsk Teknisk Tidsskrift* 1884 (3/4): 114–122. Oslo: Pax.
- Nicolaysen, Nicolay. 1894. *Foreningen til norske fortidsmindesmærkers bevaring 1844–1894*. Kristiania: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Norges Vel. 1809. *Indbydelse til et Selskab for Norges Vel*. Christiania: Wulfsberg.
- Norges Vel. 1811. «Forerindring.» *Topographisk-statistiske Samlinger*, 1 (1): upaginert.
- Nordenstam, Tore. 2000. *Fra kunst til vitenskap. Humanvitenskapenes grunnlag i et historisk perspektiv*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Norsk Penning-Magazin. 1839. «Landskapsmaleren, Professor Dahl, om en eiendommelig gammelnorsk Bygningsstil». Ukjent forfatter. *Penning-Magazin* 1839 (1): 10–17.
- Nyerup, Rasmus. 1800. *Kjøbehavns Beskrivelse*. Kjøbenhavn: Proft og Storchs Forlag.
- Nyerup, Rasmus. 1806. *Oversyn over Fædernelandets Mindesmærker fra Oldtiden, saaledes som samme kan tænkes opstillede i et tilkommende National-Museum*. Kjøbenhavn: A. & S. Soldin.
- Nyerup, Rasmus. 1808. *Catalog over det Norske videnskaber Selskabs samlinger. Böger og haandskrifter*. Kjøbenhavn: Johan Fredrik Schultz.
- Ovenstad, Olai. 1948. *Militærbiografier. Den norske hærs officerer fra 18. januar 1628 til 17. mai 1814. Bd. 1*. Oslo: Norsk slektshistorisk forening.
- Paludan, Peder. 1792. *Samlinger til en Beskrivelse over Christianshavn og Frelserens Kirke*. Kiøbenhavn: Sebastian Popp.
- Pedersen, Ragnar. 2016. «Et sammensatt kunnskapsfelt». I *Bevaring av stavkirkene*, red Kristin Bakken, 167–190. Oslo: Pax.
- Pettersen, Hjalmar. 1897. *Udlændingers reiser i Norge. Bibliografiske meddelelser*. Christiania: Cammermeyers boghandel, i kommisjon.
- Pierre-Victor. 1841a. *Rapport Fait à la Société libre des Beaux-arts, par Pierre-Victor, membre correspondant, sur d'anciennes constructions en bois sculpté de l'intérieur de la Norvège*. Paris: Imprimerie de Ducessois.

- Pierre-Victor. 1841b. *Coup d'oeil sur les antiquités skandinaves ou aperçu général des diverses sortes de monuments archéologiques de la Suède, du Danemark et de la Norvège*. Paris: Challamel.
- Pierre-Victor. 1842. *Sur d'anciennes constructions en bois sculpté de l'intérieur de la Norvège*. Paris: Challamel.
- Pomata, Gianna og Nancy G. Siraisi. 2005. «Introduction». I *Historia. Empiricism and erudition in early modern Europe*, red. Pomata og Siraisi, 1–38. Cambridge, Massachusetts: MIT.
- Pontoppidan, Erik. 1923. *Fejekost til at udfeje den gamle surdejg eller de i de danske lande tiloversblevne og her for dagen bragte levninger af saavel hedenskab som papisme*. Overs. Jørgen Olrik. København: Schönbergske.
- Pontoppidan, Erik. 1752. *Det første Forsøg paa Norges Naturlige Historie, Forestillende Dette Kongeriges Luft, Grund, Fjelde, Vande, Væxter, Metaller, Mineraler, Steen-Arter, Dyr, Fugle, Fiske og omsider Indbyggernes Naturell, samt Sædvaner og Levemaade. Del 1*. Kiøbenhavn: Ludolph Heinrich Lillie.
- Pontoppidan, Erik. 1753. *Det første Forsøg paa Norges Naturlige Historie, Forestillende Dette Kongeriges Luft, Grund, Fjelde, Vande, Væxter, Metaller, Mineraler, Steen-Arter, Dyr, Fugle, Fiske og omsider Indbyggernes Naturell, samt Sædvaner og Levemaade. Del 2*. Kiøbenhavn: Ludolph Heinrich Lillie.
- Pontoppidan, Erik. 1763-1781. *Den Danske Atlas, Eller Konge-Riget Dannemark : Med dets Naturlige Egenskaber, Elementer, Indbyggere, Væxter, Dyr og andre Affødninger, dets gamle Tildragelser og nærværende Omstændigheder i alle Provintzer, Stæder, Kirker, Slotte og Herre-Gaarde : Forestillet ved en udførlig Lands-Beskrivelse*. 7 bind. Bind 3–7 fullført av Hans de Hofman, Jacob Langebek og Bertel Christian Sandvig. Kiøbenhavn: Godiche.
- Popkin, Jeremy. 1991. “Periodical publication and the nature of knowledge in Eighteenth-Century Europe”. I Kelley, Donald R. og Richard H. Popkin (red.), *The shapes of knowledge from the renaissance to the Enlightenment*, s. 203–214.
- Pugin, August Charles. 1827. *Architectural antiquities of Normandy*. London: M. A. Nattali.
- Qvale, Wencke. 1990. *Lorentz Dietrichsons verk om «De norske stavkirker» og dets plass i norsk stavkirkeforskning*. Avhandling (cand. mag.). Universitetet i Bergen.
- Reiakvam, Oddlaug. 1997. «Turisme som etnologisk forskningsfelt». I *Etnologi av hjertans lyst. Artiklar og førelesningar*, red. O. Reiakvam, 20–36. Bergen: Forlaget Folkekultur.
- Richardson, George C. 1877. «A Norwegian Timber Church.» *The Building News and Engineering Journal*, 09.02.1877: 144 + plansje.
- Richardson, George C. 1879. «Old Hitterdal Church, Norway.» *The Building News and Engineering Journal*, 05.09.1879: 278 + plansje.
- Riegl, Alois. 2017. *Den moderne minnesmerkekulturens vesen og tilblivelse*. Overs. Sverre Dahl. Oslo: Pax.
- Riksantikvaren. 2019. «Bevaringsprogramma. Stavkyrkjene.» Sist endret: 15.12.2019, <http://www.riksantikvaren.no/prosjekter/bevaringsprogramma/stavkyrkjene/> (lest 07.07.2020).

- Riksantikvaren. 2020. «Stavkirker.» Sist endret: 15.04.2020, <https://www.riksantikvaren.no/arbeidsomrader/stavkirker/> (lest 07.07.2020).
- Rumohr, Carl Friedrich von. 1840. «Dahl, J.C.C. Denkmale einer sehr ausgebildeten Holzbaukunst aus den frühesten Jahrhunderten in den innern Landschaften Norwegens». Anmeldelse. I *Münchener Jahrbücher für bildende Kunst, drittes Heft*, red. Rudolf Marggraff, 344–347. Leipzig: Wilhelm Engelmann, Rudolph Weigel.
- Ruskin, John. 1911 [1851]. *The stones of venice. Volume 1 – The foundations*. Boston: Estes and Lauriat.
- Røgeberg, Kristin M. (red.). 2003. *Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli. 1. Akershus stift og amt: Østfold, Akershus*. Oslo: Solum.
- Røgeberg, Kristin M. (red.). 2004. *Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli. 2. Akershus stift: Hedmark, Oppland*. Oslo: Solum.
- Røgeberg, Kristin M. (red.). 2005. *Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli. 3. Akershus stiftamt: Buskerud, Vestfold, Telemark*. Oslo: Solum.
- Røgeberg, Kristin M. (red.). 2006. *Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli. 4. Aust-Agder, Vest-Agder, Rogaland, Hordaland, Sogn og Fjordane*. Oslo: Solum.
- Røgeberg, Kristin M. (red.). 2008. *Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli. 5. Møre og Romsdal, Sør-Trøndelag, Nord-Trøndelag, Nordland, Troms*. Oslo: Solum.
- Sächsischer Altertumsverein. 1835. «Zur Geschichte des Königlich Sächsischen Alterthums-Vereins.» I *Mittheilungen des Königl. Sächs. Vereins für Erforschung und Erhaltung der vaterländischen Alterthümer*, 1 (1):III–XXIV.
- Sanderud, Roar. 1951. *Fra P.A. Jensen til Nordahl Rolfsen. Et skolehistorisk bilde*. Oslo: Gyldendal.
- Sandvig, Bertel Chr. og Peter Friderich Suhm. 1779. *Samlinger til den danske historie. Del 1*. København.
- Sarasin, Philipp. 2011. «Was ist Wissensgeschichte?» *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur*, 36 (1): 159–172.
- Schiertz, Franz Wilhelm. 1848. *Mindeblade. Tolv Prospector mellem Bergen og Christiania*. Bergen. Prahl.
- Schiøtz, Eiler H. 1970. *Utlendingers reiser i Norge. En bibliografi. 1*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Schiøtz, Eiler H. 1970. *Utlendingers reiser i Norge. En bibliografi. 2: Supplementer*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Schnaase, Carl. 1843–1879. *Geschichte der bildenden Künste*. Bind 1–8. Düsseldorf: Julius Buddeus.
- Schnaase, Carl. 1850. *Geschichte der bildenden Künste im Mittelalter. Zweiter band: Das eigentliche Mittelalter*. Bind 2, del 1 av *Geschichte der bildenden Künste*. Düsseldorf: Julius Buddeus.
- Schwarzer, Mitchell. 1995. «Origins of the Art History Survey Text». *Art Journal. Rethinking the Introductory Art History Survey*, 54 (3): 24–29.

- Schwarzott, Jan. 1997. *Under Storen. Portrett av Utladalen og Vettisfossen*. 2. utgave. Overs. Steinar Læg Reid. Oslo: Grøndahl og Dreyer.
- Schøning, Gerhard. 1762. *Beskrivelse over den tilforn meget prægtige og vidtberømte Dom-Kirke i Throndhjem, egentligen kaldet Christ-Kirken*. Trondhjem: Jens Chr. Winding.
- Schøning, Gerhard. 1778. *Reise som giennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning er giort og beskreven af Gerhard Schøning*. København: Gyldendals Forlag.
- Schøning, Gerhard. 1979a. *Reise som giennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning er giort og beskreven*. 1. Trondheim: Tapir.
- Schøning, Gerhard. 1979b. *Reise som giennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning er giort og beskreven*. 2. Trondheim: Tapir.
- Schøning, Gerhard. 1980. *Reise som giennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestets Kongens Bekostning er giort og beskreven*. 3: *Gudbrandsdalen og Hedemarken*. Trondheim: Tapir.
- Searle, John R. 1969. *Speech acts. An essay in the philosophy of language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Secord, James A. 2004. «Knowledge in transit.» *Isis*, 95 (4): 654–672.
- Seip, Anne-Lise. 2007. *Demringstid. Johan Sebastian Welhaven og nasjonen*. Oslo: Aschehoug.
- Seip, Elisabeth. 2008. *Brødre og søstre i arkitekturen. Ingeniøroffiserer og sivilarkitekter i Norge rundt 1800*. Avhandling (dr. ing.). Arkitektur- og designhøgskolen i Oslo.
- Slagstad, Rune. *Da fjellet ble dannet*. Oslo: Dreyer.
- Sletvold, Sverre. 1971. *Norske lesebøker 1777–1969*. Trondheim: Universitetsforlaget.
- Solbakken, Bente Aass. 2012. «Fortidens merkverdigheter». I Bente Aas Solbakken og Marianne Yvenes (red.), *Oppmåling av Fortiden. Tegninger fra Riksantikvarens samling*. Oslo: Nasjonalmuseet, 6–43.
- Solbakken, Bente Aass. 2018. *Konstruert kontinuitet. Herman Schirmer og gjenreisningen av en nasjonal arkitektur*. Avhandling (ph.d). Institutt for filosofi, ide- og kunsthistorie og klassiske språk. Universitetet i Oslo.
- Skoug, Stein Erik. 1993. *Kongeveien over Filefjell. Vindhella og Galdane*. Oslo: Grøndahl Dreyer.
- Smith, Alfred. 1847. *Sketches in Norway and Sweden*. London: McLean.
- Springer, Anton. 1855. *Handbuch der Kunstgeschichte. Zum Gebrauche für Künstler und Studierende und als Führer auf der Reise*. Stuttgart: Rieger'sche Verlagsbuchhandlung.
- Sprovin, Mathilde. 2017. *Tegneskolen i Christiania. En nasjonal arkitektutdannelse tar form*. Avhandling (ph.d.). Oslo: Arkitektur- og designhøgskolen i Oslo.
- Standal, Ragnar. 1999. «Stavkyrkja i Volda – To minnedikt.» I *Voldaminne. Årsskrift 1999*, 100–105. Volda: Volda Sogelag.

- Stenseng, Arne. 1949. «Fra Norges antikvariske oppdagelse. Nyfunne malerier av Knud Baade». I *FNFB Årbok 1949*. Oslo: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Stensrud, Iver Tangen. 2018. *The magazin and the city. Architecture, urban life and the illustrated press in nineteenth-century Christiania*. Avhandling (ph.d). Arkitektur- og designhøgskolen i Oslo.
- Steenstrup, Johannes. 1889. *Historieskrivningen i Danmark i det 19de Aarhundrede (1801-1863). Et Festskrift udg. af den danske historiske Forening i Anledning af dens halvhundredaarige Bestaaen den 14de Feb 1889*. Kjøbenhavn: F. Dreyer.
- Strøm, Hans. 1762. *Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør, beliggende i Bergens Stift i Norge*. Bind 1. Sorøe: Trykt hos Jonas Lindgren.
- Strøm, Hans. 1766. *Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør, beliggende i Bergens Stift i Norge*. Bind 2. Sorøe: Trykt hos Jonas Lindgren.
- Strøm, Hans. 1784. *Physisk-Oeconomisk Beskrivelse over Eger-Præstegjæld i Aggershuus-Stift i Norge*. København: Gyldendals Forlag.
- Strøm, Hans. 1793. «Om nogle Alderdommens Levninger i Norge». *Topographisk Journal*. 1 (2): 92–98.
- Strøm, Hans. 1997 [1756]. *Annotations Boog over de Merkværdigheder som udi Syndmørs Fogderie forefindes*. Utgivelse ved Ragnar Standal, Kari Aalberg og Terje Aarset. Volda: Haram kulturhistoriske lag og Høgskulen i Volda.
- Supphellen, Steinar. 1998. «Den historisk-topografiske litteraturen». I *Norsk litteraturhistorie. Sakprosa fra 1750–1995. Bind 1: 1750–1920*, red. Egil Børre Johnsen og Trond Berg Eriksen, 10–113. Oslo: Universitetsforlaget..
- Sveen, Dag 1988. «Prospektet og prospektmaleriet i Norge.» I *Johan Christian Dahl 1788-1857: 'Du Bergens Stolthed, Norges Hæder'*, red. Knut Ormhaug, 42–62. Utstillingskatalog. Bergen: Bergen Billedgalleri.
- Svestad, Asgeir. 1995. *Oldsakenes orden. Om tilkomsten av arkeologi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Schwach, Conrad Nicolai. 1848. *Jacob Neumann, Biskop over Bergens stift, Dr. Ridder af Dannebrogen, Commandeur med Sotrkors af Nordstjerner, biografisk skildret*. Bergen: D. Beyer.
- Sweet, Rosemary. 2001 «Antiquaries and Antiquities in Eighteenth-Century England». *Eighteenth-Century Studies*, 34 (2): 181–206.
- Sæther, Arild. 1981. *Den økonomiske tenkning i Danmark-Norge på 1700-tallet. Ludvig Holberg – Erik Pontoppidan – Otto Diderich Lütken*. Kristiansand: Agder distriksthøgskole.
- Thomsen, Christian J. 1831. *Om nordiske Oldsager og deres Opbevaring*. Kjøbenhavn: Det Kongelige Nordiske Oldskrift-Selskab.
- Thomsen, Christian J. 1832. «Efterretninger om fundne nordiske Oldsager samt om større Mindesmærker fra Oldtiden og Middelalderen.» *Nordisk Tidsskrift for Oldkyndighed*. 1:173–240.

- Thorson, Håkon. 1893–1894. «Om stavskikkens anvendbarhet». Artikkel i fire deler. *Teknisk Ugeblad*, nr. 51 (1893): 373–373, nr. 4, 11, 12 (1894): 25–26; 95–97; 101–103.
- Tidemand, Adolph. 1879. *Adolph Tidemands udvalgte værker*. Christiania: Chr. Tønsberg.
- Tidemand, Emil. 1844. «Blot det ei kom for silde!» *Morgenbladet* 03.06.1844.
- Tidemand, Emil. 1845. «Om Forholdet mellom Kunst og Haandverk.» To deler. *Tillæg til Morgenbladet* 26.04.1844 (nr. 112) og 22.04.1844 (nr. 116).
- Tschudi-Madsen, Stephan. 1993. «Dragestilen. Honnør til en hånet stil». I *'Honnør til en hånet stil'. Festskrift til Stephan Tschudi-Madsen på 70-årsdagen*, red. Alf Bøe og Øivind Lunde, 19–45. Oslo: Aschehoug.
- Tønsberg, Christian. 1848. *Norge fremstillet i tegninger. Med oplysende text*. Christiania: Chr. Tønsberg.
- Tønsberg, Christian. 1849. *La Norvège pittoresque. Receuil de vues*. Christiania: Chr. Tønsberg.
- Tønsberg, Christian. 1854. *Norske folkelivsbilleder. Efter malerier og tegninger*. Christiania: Chr. Tønsberg.
- Tønsberg, Christian. 1855. *Norge fremstillet i tegninger. Med oplysende text*. Norsk, engelsk og tysk parallellspråklig utgivelse. Christiania: Chr. Tønsberg.
- Tønsberg, Christian. 1874. *Norge. Illustreret reisehaandbog*. Christiania: Chr. Tønsberg.
- Tønsberg, Christian. 1875. *Norway illustrated. Handbook for travellers*. Christiania: Chr. Tønsberg.
- Tønsberg, Christian. 1881. *Norge i tegninger. Lomme-udgave*. Norsk og engelsk parallellspråklig utgave. Christiania: Chr. Tønsberg.
- Tønsberg, Christian. 1889. *Norge fremstillet i tegninger. Med kortfattet oplysende tekst*. Norsk, engelsk og tysk parallellspråklig utgave. Christiania: Chr. Tønsberg.
- Vasstveit, Oddvar. 2016. «Tidlige spor av europeiske opplysningsideer blant geistligheten på vestlandet». *Heimen* 2 (1): 23-38.
- de Voltaire, François-Marie Arouet. 1765. «Histoire». I *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, etc.*, red. Denis Diderot og Jean le Rond d'Alembert, vol 8, 220–225. Tilgjengelig via ARTFL Encyclopédie Project, red. Robert Morrissey og Glenn Roe, <https://artflsrv03.uchicago.edu/philologic4/encyclopedia1117/navigate/8/1210/> (lest 05.07.2020).
- Welhaven, Johan Sebastian. 1834. *Norges Dæmring. Et polemiskt Digt*. Christiania: Chr. Grøndahl.
- Welhaven, Johan Sebastian. 1992. *Samlede verker. 5: Brev*. Utgitt med innledning og kommentarer av Ingard Hauge. Oslo: Universitetsforlaget.
- Wergeland, Nicolai. 1832. *Fjorten Paragrapher Kirke- og Underviisnings-Væsenet vedkommende*. Christiania: Krohn.
- Westergaard, Hanne. 1979. «Bournonville og Norge». *Kunst og Kultur*, 62: 227–244.
- Wexelsen, Einar. 1973. *J.C. Dahl. Forståelse og innsats for bevaring av norske fortidsminnesmerker*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Bergen.

- Wexelsen, Einar. 1974. «Trekk fra Fortidsvernets eldste historie i Norge.» I *FNFB Årbok 1974*, 43–62. Oslo: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.
- Wiel, Ivar. 1802–1805. «Beskrivelse over Ringeriges og Hallingdahlsens Fogderie: hvorudi findes anført dets Grændse, Situation, Størrelse, Vasdrag, Skoug, og Mark, Dyr, Fugle og Fiske, Mineralia, Naturalia og Antiqviteter med videre.» *Topographisk Journal for Norge*, 9 (30–32): 110–192; 136–192; 100–190.
- Wiesener, A. M. 1938. «Brever fra professor J. C. C. Dahl, tollkasserer Hosewinkcel Christei, overlærer Lyder Sagen og stiftamtman W. F. K. Christie til konsul August Konow i tiden 1830–58.» I *Skrifter*, Bergens historiske forening, 44:137–245.
- Willoch, Sigurd. 1932. *Maleren Thomas Fearnley*. Oslo: Gyldendal.
- Wilse, Jacob Nicolai. 1779. *Physisk, oeconomisk og statistisk Beskrivelse over Spydeberg Præstegjeld og Egn i Aggershuus-Stift udi Norge, og i Anledning deraf adskillige Afhandlinger og Anmerkninger deels Norge i Almindelighed, deels dens Østre-Kant i Særdeleshed vedkommende, med nødvendige Kobbere og Bilager*. Christiania: Samuel Conrad Schwach.
- Wilse, Jacob Nicolai. 1791. *Topographisk Beskrivelse af Edsberg Præstegjeld*. Særtrykk av *Topographisk Journal* 1792 (1) og 1796 (16, 17).
- Winckelmann, Johann Joachim. 1756. *Gedanken über die Nachahmung der Griechischen Werke in der Malerey und Bildhauerkunst*. 2. utgave. Dresden/Leipzig: Verlag der Walterischen handlung.
- Wolff, Ernst Fredrik. 1802. *Samlinger til Historien af den Danske og Norske evangelisk-lutherske Kirke i London. Dens Opkomst, Fremgang og Tilstand*. Kjøbenhavn: Sebastian Popp.
- Wolff, Johan Unger. 1943. *En norsk slekt Wolff. Slektoversikt. Biografiske meddelelser*. Oslo: Cammermeyer. (Store deler av brevvekslingen mellom S. O. Wolff og N. M. Aalholm er også trykt i *Edda* 1935–1938.)
- Whyte, William. 2006. «How do buildings mean? Some issues of interpretation in the history of architecture». *History and Theory*, 45, 153–177.
- Worm, Andrea. 2009. «The study of medieaval illuminated manuscripts in German scholarship ca. 1750–1850». I *Medieval Art and Architecture after the Middle Ages*, red. Janet T. Marquardt og Alyce A. Jordan, 246–273. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Ødemark, John. 2011. «Ammestuens tale. ‘Overtro’ og ‘fabel’ i Pontoppidans *Feiekost* og folkloristikkens forhistorie». I *Or gamalt. Nye perspektiver på folkeminner*, red. Leiv Sem, Kyrre Kverndokk, og Line Esborg, 11–51. Oslo: Norsk Folkeminnelag/Instituttet for sammenlignende kulturforskning.
- Östling, Johan. 2015. «Vad är kunskapshistoria?». *Historisk tidsskrift*, 135 (1): 109–119.
- Östling, Johan og David L. Heidenblad. 2017. «Circulation – et kunskapshistoriskt nyckelbegrepp.» *Historisk tidsskrift*, 137 (2):269–284.
- Östling, Johan, David L. Heidenblad, Erling Sandmo, Anna Nilsson Hammar og Kari H. Nordberg. 2018. «The History of Knowledge and the Circulation of Knowledge.» I *Circulation of*

- knowledge. Explorations in the history of knowledge*, red. Östling, Heidenblad, Sandmo, Hammar og Nordberg, 9–33. Lund: Nordic Academic Press.
- Östling, Johan, David L. Heidenblad og Anna Nilsson Hammar. 2020. «Introduction. Developing the history of knowledge.» I *Forms of knowledge. Developing the history of knowledge*, red. Östling, Heidenblad og Hammar, 5–26. Lund: Nordic Academic Press.
- Øverland, O.A. 1881. *Fra Slaget i Noreffjord (1184) til Mødet i Kalmar (1397)*. Bind 3 av *Illustreret Norges Historie*. Kristiania: Folkebladet.
- Øystein, Morten. 2008. *Stavkyrkja i Eidsborg. Ein biografi*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Aarviknes, Per. 1975. *Frå eit langt liv. Folkeminne, segn og soge*. Helsingkrift. Volda: Volda Bygdeboknemnd.

Oppslagsverker og ordbøker

Danske Ordnet (ordnet.dk)

Holbergordbog

Ordbog over det danske sprog

Meyers Fremmedordbog

Moths Ordbog

Det Norske Akademis ordbok (naob.no)

Norsk biografisk leksikon (nbl.snl.no)

Ordnett (ordnett.no)

Tysk ordbok

Fransk ordbok

Store norske leksikon (snl.no)

Svenska Akademiens Ordbok (saob.se)

Tidsskrifter og magasiner

Ballou's Pictorial Drawing-Room Companion

Dansk Illustreret Tidende

Dansk Penning-Magazin

DKNVS' Skrifter

Historisk Tidsskrift (Danmark)

Historisk Tidsskrift (Norge)

Illustreret Nyhetsblad

Magasin Pittoresque

Nordisk Universitets-Tidsskrift

Norsk Folkeblad

Norsk Penning-Magazin

Norsk Teknisk Tidsskrift

Norsk Tidsskrift for Videnskap og Litteratur

Samlinger til det Norske Folks Sprog og Historie

Scientific American

Skilling-Magazin

Teknisk Ugeblad
The Building News
The Ecclesiologist
Urda

Aviser

Aftenposten
Bergens Adresse-Contoirs Efterretninger
Bergens Stiftstidende
Berlingske politiske og Avertissements-Tidende
Bratsbergs Amts Tidende
Budstikken
Christiania-Posten
Correspondenten
Den Constitutionelle
Den Norske Rigstidende
Fædrelandet
Hedemarkens Amtstidende
Morgenbladet
Nordre Bergenhus Amtstidende
Statsborgeren
Stavangers Amtstidende
Sveriges Stats-Tidning
Trondhjems Borgerlige Realskoles alene-priviligerede Adressecontoirs-Efterretninger
Udstillings-Tidende

Arkiver

UBBs spesialsamlinger

Arkivmateriale etter Dahl, Ms. 539

Arkivmateriale etter Jacob Neumann, Ms. 4, ms. 205

Arkivmateriale etter W. F. K. Christie/Bergens museum, Ms. 0187a

Arkivmateriale etter Catharine H. Kølle, digitalisert og tilgjengelig på:
<http://marcus.uib.no/instance/collection/decac5d3-2533-4c6f-9c5d-b58d08f96b78>

Riksarkivet

Andreas Fayes privatarkiv

Brevsamling, RA/PA-0015/F/Fi/L0034/0004

Historisk-antikvarisk materiale, RA/PA-0015/F/Ff/L0022

Gustav Peter Bloms privatarkiv

Brevsamling, RA/PA-0568/F/L0001/0002

Fortidsminneforeningens arkiv i Oslo

Historisk arkiv, Korrespondanse, RA/PA-2007/E/Eb

Historisk arkiv, Topografisk arkiv, RA/PA-2007/E/Ea

Forhandlingsprotokoller, RA/PA-2007/A/Aa

Christian Holsts privatarkiv

Materiale knyttet til Fortidsminneforeningen, RA/PA-0040/I/Ic

Universitetet i Oslos arkiv, Kollegiet.

Innberetninger til kollegiet, S-2868/D/L0066/0001.

NBs Håndskriftsamling (Privatarkiver)

Arkivmateriale etter J.C. Dahl

Fragmenter og mindre notater vedr. gamle kirker, Ms.fol. 1882:h, 1882:l

Brev fra J.C. Dahl til F. W. Schiertz, Brevs. 1.

Innberetninger til Oldsagskommissionen i København, Ms.fol. 1056, VIII Bratsberg

Brev fra Johannes Flintoe til Gregers Fougner Lundh, Brevs. 443

Brev fra W. F. K. Christie til Jens Rathke, Brevs. 70

Innberetninger til Oldsagskommissionen i København, Ms.fol. 1056, VIII Bratsberg amt.

Bergens Kunstmuseum (KODE)

Dahls tegningsarkiv

Kulturhistorisk museum i Oslo

Arkivet etter Oldsaksamlingen

Samlingens historie og korrespondanse, Boks 7, 8A, 8B

Topografisk arkiv, Notodden.

NTNU Universitetsbibliotekets spesialsamlinger

Arkivmateriale etter DKNVS, Brev, A-0277/IIIa/L0008/0001

Statsarkivet i Bergen

Fortidsminneforeningen avd. Bergens arkiv

Mappe: Hopperstad stavkirke, SAB/PA-0444

Norsk Folkemuseum

Tegninger etter S. O. Wolff, Digitaltmuseum

Statsarkivet i Kongsberg

Heddal Sokneprestkontor, Kopibok, 1848, A-605/B/Ba/L0001

Riksantikvaren

Riksantikvarens og Fortidsminneforeningens tegnings- og fotorarkiv, tilgjengelig med innlogging på bildearkiv.ra.no.

Digitale samlinger av publisert materiale

BnF Gallica (gallica.bnf.fr)

Det Kgl. Biblioteks digitale samlinger (www5.kb.dk/editions/any/2009/jul/editions/da/)

Deutsche Digitale Bibliothek (www.deutsche-digitale-bibliothek.de)

e rara (www.e-rara.ch)

Google Books (books.google.no)

Hathi Trust Digital Library (www.hathitrust.org)

Internet Archive (www.archive.org)

Mediastream, Danmark (www2.statsbiblioteket.dk/mediastream/avis)

Münchener DigitalisierungsZentrum Digitale Bibliothek (reader.digitale-sammlungen.de)

Nasjonalbiblioteket (www.nb.no)

Nasjonalmuseets digitale samling (www.nasjonalmuseet.no/samlingen)

Nationalmuseet i Københavns digitale samlinger (natmus.dk/digitale-samlinger)

Neues Archiv für Sächsische Geschichte,

(de.wikisource.org/wiki/Neues_Archiv_für_Sächsische_Geschichte)

Projekt Runeberg (runeberg.org)

Skien genealogiske side (slekt.org/kilder.html)

SLUB, Dresden (digital.slub-dresden.de)

Svenska dagstidningar (tidningar.kb.se)

The Digital Textbook Library (gei-digital.gei.de)

Universitätsbibliothek Heidelberg (digi.ub.uni-heidelberg.de)

Universitäts- und Landesbibliothek, Düsseldorf (digital.ub.uni-duesseldorf.de)

Liste over illustrasjoner

Ill. 1 Georg Andreas Bull, Tårnbygning og takkonstruksjon i Rinde kirke i Sogn, 1854. Fortidsminneforeningens tegningsarkiv. Riksantikvaren.....	18
Ill. 2 Georg Andreas Bull, Rinde kirke i Sogn, 1854. Fortidsminneforeningens tegningsarkiv. Riksantikvaren.....	18
Ill. 3 Hopperstad stavkirke ca. 1885. Fotograf ukjent. Riksantikvaren.....	21
Ill. 4 Hopperstad stavkirke ca. 1891. Fotograf ukjent. Riksantikvaren.....	21
Ill. 5 Kvernes stavkirke, ca. 1900, avstivet med utvendige skorder. I dag er det bare Kvernes og Rødven kirker som har slike støtter. Foto: C. Christensen Thomhav. Riksantikvaren.....	50
Ill. 6 Diderot og d'Alemberts «Système figuré des connoissances humaines», 1751. Wikimedia Commons.....	65
Ill. 7 Gerhard Schøning, Vaage kirke, 1770-årene. Fra Reise giennem en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 (Schøning 1979b). Nasjonalbiblioteket.....	81
Ill. 8 G. Arentz, Prospect af Ringebo fra den Nordre Side. Fra Hiorthøy (1785:tab 1). Nasjonalbiblioteket.....	82
Ill. 9 Johannes Flintoe, Hitterdals kirke, 1834. Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie, bd. 2. Nasjonalbiblioteket.....	92
Ill. 10 Eksempel på «ortografisk sett». Andrea Palladio, I quattro libri dell'architecture, bok 2. The Met Collection, gave fra W. Gedney Beatty, 1941.....	94
Ill. 11 J. Hanck, Gråbrødre kirkes ruin, 11. mai 1817. Nationalmuseet i København.....	102
Ill. 12 Georg Andreas Bull, Hovedportal til Dale kirke, 1854. Fortidsminneforeningens tegningsarkiv. Riksantikvaren.....	127
Ill. 13 Hopperstad stavkirke omtrent som den så ut i 1820-årene. Tegning av Niels Bredahl, 1865. Nationalmuseet i København.....	132
Ill. 14 M. Blumenthal, Gallerne, 1752. I Pontoppidans (1752) Norges naturlige historie. Nasjonalbiblioteket.....	139
Ill. 15 Johannes Flintoe, Flå stavkirke, 1819. Riksantikvaren.....	141
Ill. 16 Knud Baade, Urnes stavkirke i Sogn, 1832. Nasjonalmuseet, Billedkunstsamlingen.....	142
Ill. 17 Thomas Fearnley, Heddal stavkirke, 18. juli 1828. Nasjonalmuseet, Billedkunstsamlingen.....	144
Ill. 18 Johan F. L. Dreier, Udsigten ved Querness i Romsdalens amt, 1826. Fra en serie norske prospekter. Norsk Folkemuseum.....	145
Ill. 19 Prospekt med Hopperstad stavkirke sentralt i bildet. Catharine Hermine Kølle, Prospect fra Gaarden Tryte i Viig, ca. 1835. Foto: Svein Skare. Universitetsbiblioteket i Bergens spesialsamlinger, Marcus.....	146
Ill. 20 Catharine Hermine Kølle, Køpanger (Kaupanger), prospekt ca. 1835. Foto: Svein Skare. Universitetsbiblioteket i Bergens spesialsamlinger, Marcus.....	147
Ill. 21 Liten tegning av Borgunds kirke.....	148
Ill. 22 Liten tegning av Borgunds kirke i arkivet etter Lyder Sagen. Universitetsbiblioteket i Bergens spesialsamlinger, Marcus.....	148
Ill. 23 Simon Olaus Wolff, tegning av Nes stavkirke, 1820-årene. Foto: Jenny Arnesen. Norsk Folkemuseum.....	149
Ill. 24 Simon Olaus Wolff, tegning av Ål stavkirke, 1820-årene. Foto: Jenny Arnesen. Norsk Folkemuseum.....	149

Ill. 25 J. B. Frasier, Temple of Magnee, 1820. Plansje XV i Views of the Himala mountains. The Trustees of the British Museum.	150
Ill. 26 Heddal stavkirke i James Fergussons The Illustrated handbook of architecture, 2. utgave, 1859. Universitätsbibliothek Heidelberg.	172
Ill. 27 Faksimile av første side av Andreas Fayes tekst om Gaara kirke i Bø,	190
Ill. 28 Faksimile av første side av første hefte i J. C. Dahls Denkmale, 1837. Nasjonalbiblioteket..	194
Ill. 29 Franz Wilhelm Schiertz, Heddal stavkirke, 1837. I Dahls (1837) Denkmale. Nasjonalbiblioteket.	203
Ill. 30 Franz Wilhelm Schiertz, Borgund stavkirke, 1837. I Dahls (1837) Denkmale. Nasjonalbiblioteket.	203
Ill. 31 Franz Wilhelm Schiertz, Portal, Heddal stavkirke, 1837. I Dahls (1837) Denkmale. Nasjonalbiblioteket.	204
Ill. 32 Faksimile av første side av artikkel om Borgund kirke i Skilling-Magazin nr. 94, 1837.	207
Ill. 33 Faksimile av plansje i Pierre-Victor (1842) Sur d'anciennes constructions en bois sculpté de l'intérieur de la Norvège. Bibliothèque nationale de France, gallica.bnf.fr.....	216
Ill. 34 Tittelbladet til James Fergussons 2. utgave av The Illustrated Handbook of Architecture, 1859. Universitätsbibliothek Heidelberg.	222
Ill. 35 A. Mayer, Portes en bois sculpté et plan de léglise de Borgund, ca. 1840, litografi, Atlas historique et pittoresque (Gaimard 1852).	227
Ill. 36 A. Mayer, Vallée et église de Borgund, ca. 1840, litografi, Atlas historique et pittoresque (Gaimard 1852).	227
Ill. 37 Henry Warren, Wooden Church in Hedersdal (Heddal), litografi i Sketches in Norway and Sweden (Smith 1847). Nasjonalbiblioteket.....	229
Ill. 38 Adalbert de Beaumont, Église de Borgund, litografi i Sketches in Denmark, Sweden, Lapland & Norway (Beaumont 1840). Nasjonalbiblioteket.	229
Ill. 39 Heddal stavkirke, kaskelott og kålpalme. Del av plansje i Penning-Magazin nr. 8 1836.	233
Ill. 40 Adolph Tidemand og Hans Gude, Brudeferd i Hardanger, 1848. Nasjonalmuseet, Billedkunstsamlingen.	234
Ill. 41 Georg Andreas Bull, Hedals kirke i Valdres, 1853. Plansje i Mindesmerker af Middelalderens Kunst i Norge (Nicolaysen 1854). Riksantikvaren.	252
Ill. 42 Oppmålingsskisse av ukjent dansk arkitekt, antagelig 1845. Heddal stavkirke før restaureringen. Nationalmuseet i København.	293
Ill. 43 Oppmålingsskisse av ukjent dansk arkitekt, antagelig 1845. Heddal stavkirke før restaureringen. Nationalmuseet i København.	293
Ill. 44 P. Hansen, Heddal stavkirke restaurert, august 1851. Fortidsminneforeningens tegningsarkiv. Riksantikvaren.....	304
Ill. 45 Georg Andreas Bull, Borgund stavkirke, oppmålingstegning 1856. Riksantikvaren.	308
Ill. 46 Georg Andreas Bull, Borgund stavkirke, oppmålingstegning 1856. Riksantikvaren.	308
Ill. 47 Borgunds kirke slik den omtrent må ha sett ut da Bull tegnet den. Fotografi fra 1866. Foto: Ukjent. Nasjonalbiblioteket.....	309
Ill. 48 Anders Beer Wilse, Borgunds gamle og nye kirke, 1902. Nasjonalbiblioteket.	315
Ill. 49 Faksimile fra Illustreret Nyhedsblad nr.7. 1855. Artikkel om Hedals kirke i Valdres. Nasjonalbiblioteket.	330
Ill. 50 Borgund stavkirke i sin «sande skikkelse»? Georg Andreas Bull, Borgunds kirke. Vedlegg til Fortidsminneforeningens Årsberetning 1857. Foto: Reubke/NTNU Universitetsbiblioteket.	333

Ill. 51 Portal fra Stedje kirke i Sogn. Faksimile. Illustrasjon i Øverlands (1888) Illustreret Norges Historie. Nasjonalbiblioteket.....	349
Ill. 52 Franz Wilhelm Schiertz, Borgunds kirke i Leirdal, 1848. I Mindeblade (Schiertz 1848). Nasjonalbiblioteket.	351
Ill. 53 Franz Wilhelm Schiertz, Vangs kirke i Valdres, 1848. I Mindeblade (Schiertz 1848). Nasjonalbiblioteket.	351
Ill. 54 Franz Wilhelm Schiertz, Burgunds kirke (Borgund), plansje i Tønsberg (1853). Nasjonalbiblioteket.	354
Ill. 55 Hjalmar Kjerulf, Hitterdals kirke. Plansje i Tønsberg (1853). Nasjonalbiblioteket.....	354
Ill. 56 Marcus Selmer, Borgunds kirke i Lærdal, stereoskopi, udatert (ant. mellom 1864–1880). Norsk Folkemuseum.	357
Ill. 57 Gerard Keller, Borgund kerk, 1860. Plansje i Een Zomer in het Noorden (Keller 1860). The British Library.....	359
Ill. 58 Karl Girardet, Église de Lomb (Lom), 1861. Plansje i Le Tour du Monde. Nouveau journal des voyages (de Saint-Blaise 1861). Google Books.....	359
Ill. 59 Modell av stavkirke, fra Botsfengselet ca. 1860. Nå ved Justismuseet i Trondheim. Foto: Justismuseet – Det nasjonale museet for politi, rettsvesen og kriminalomsorg.....	360
Ill. 60 Stavkirken på Bygdøy i Kristiania, udatert postkort. Norsk Folkemuseum.	368
Ill. 61 Othar Holmboe, Plakat for Norges Statsbaner, 1905. Nasjonalbiblioteket.	373